

Національна академія наук України
Інститут історії України

**СТУДІЇ З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 років**

Збірник наукових праць на пошану
доктора історичних наук, професора
Руслана Яковича ПИРОГА
з нагоди 70-річчя з дня народження
та 40-річчя науково-педагогічної діяльності

Київ-2011

УДК 94(477) «1917/1921»

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 років: на пошану Руслана Яковича ПИРОГА. Збірник наукових праць / Гол. редкол. В.Ф. Верстюк. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 406 с.

ISBN 978-966-02-6038-2

Збірник наукових праць на пошану відомого українського історика й архівіста, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Руслана Яковича ПИРОГА, присвячений дослідженню різних аспектів історії Української революції 1917–1921 рр. Автори висвітлюють історіографічні рефлексії, проблеми політичної й соціальної історії, міжнародних відносин й культурного життя в добу визвольних змагань початку ХХ століття.

Для науковців, викладачів, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться українською історією.

УДК 94(477) «1917/1921»

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
Тексти статей подані в авторській редакції*

Редакційна колегія:

Геннадій Боряк, доктор історичних наук

Владислав Верстюк, доктор історичних наук, *голова*

Степан Віднянський, доктор історичних наук

Геннадій Корольов, кандидат історичних наук, *вігновідальний секретар*

Ірина Матяш, доктор історичних наук

Рецензенти:

Богдан Андрусишин, доктор історичних наук

Анатолій Буравченков, доктор історичних наук

ISBN 978-966-02-6038-2

© Інститут історії України НАНУ, 2011

© Автори статей, 2011

ЗМІСТ

Валерій Смолій Слово про вченого та людину.....	5
Федір Турченко Перша світова війна і геополітичний дискурс Миколи Міхновського.....	10
Юрій Терещенко Соціально-економічна політика урядів УНР доби Центральної Ради.....	21
Олександра Кудлай Створення та діяльність Народного міністерства праці Української Центральної Ради.....	36
Геннадій Корольов Імперії та нація: закономірності українського державотворення (1917 — початок 1918 років).....	48
Віталій Тельвак Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40 – 80-х років ХХ ст.).....	72
Георгій Папакін Кінець 1917 року: альтернативи Павла Скоропадського.....	83
Галина Басара-Тиліщак ІІІ Універсал і питання про владу в українській провінції наприкінці 1917 року.....	102
Тетяна Радугіна Відродження національної символіки в часи Української революції 1917 – 1921 років.....	109
Олександр Реєнт Експорт хлібних продуктів з українських губерній Російської імперії (1861 – 1914 років).....	122
Олексій Лупандін Українська держава та РСФРР: дві дипломатії, стратегія і засоби втілення.....	145

Валерій Солдатенко

П. Скоропадський і доля гетьманату 166

Віталій Лозовий

Продовольче становище в Україні в період гетьманату:
політика влади і реакція селянства (1918 рік) 184

Олена Бойко

Військова політика УНР (листопад 1918 — лютий 1919 років)..... 197

Роман Тимченко

Відносини УНР і ЗУНР: джерелознавчий аспект 212

Олена Михайлова

Листи Андрія Лівницького про польсько-українські переговори у Варшаві
(кінець 1919 — квітень 1920 років) 229

Олександр Завальнюк

Українські університети: лекційно-пропагандистський, літературно-
публіцистичний і редакційно-видавничий аспекти (1917 — 1920 років) 253

Сергій Корновенко

Заходи уряду П. Врангеля із інтенсифікації сільського господарства Таврії
(1920 рік) 271

Володимир Устименко

Етнонаціональна політика партії більшовиків в Україні
у 1917 — 1920 роках 284

Владислав Верстюк

Антикомуністичний повстанський рух і диктатура пролетаріату:
історія протистояння 308

Микола Литвин

Галицькі осередки у Радянській Росії (1920 рік) 344

Тетяна Осташко

Радянська репресивна політика щодо діячів українського національно-
визвольного руху 1920 — 1922 роках..... 357

Ярослав Файзулін

Юрко Тютюнник і оперативна розробка органів ДПУ
«Справа № 39» 383

Відомості про авторів 404

СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО ТА ЛЮДИНУ

Цей збірник підготовлено на пошану нашого колеги, головного наукового співробітника, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Руслана Яковича Пирога. Вважаючи, що давно і добре знаю ювіляра, погодився сказати про нього вступне слово.

Р.Я. Пиріг належить до дітей війни у повному розумінні цього слова. Адже народився він у червні 1941 р., війна забрала сестру і батька. Дитячі і шкільні роки пройшли у селі на Полтавщині, де мати працювала вчителем. До речі, Р.Я. Пиріг є істориком у другому поколінні. Батьки у 1930-х рр. закінчили історичний факультет Харківського педагогічного інституту. Проте його власний шлях до професії історика був доволі складним. Хоч шкільна медаль у 1958 р. й відкривала пряму дорогу до вузу, спочатку було навчання у медичному училищі, праця сільського фельдшера, служба в десантних військах, гіркота невступу до медичного інституту.

Лише у 1965 р. Р.Я. Пиріг став студентом історичного факультету Харківського державного університету. Йому пощасливилося слухати лекції відомих учених В.І. Астахова, А.П. Ковалевського, С.М. Королівського, І.К. Рибалки, К.К. Шияна, Б.А. Шрамка та інших.

Відмінне навчання Р.Я. Пиріг поєднував з активною громадською роботою. Його обирають секретарем комітету комсомолу, заступником секретаря парткому університету. Потім було навчання в аспірантурі, захист кандидатської дисертації, викладацька робота, призначення деканом.

Перед молодістю і здібною людиною у 1977 р. відкрилася перспектива праці у відділі науки і навчальних закладів ЦК Компартії України. На мій погляд, в очолюваному Ф.М. Рудичем відділі тоді були зібрані досвідчені партпрацівники і водночас талановиті науковці. Колегами Р.Я. Пирога були І.Ф. Курас, В.Г. Кремень, В.І. Луговий, В.Ю. Мельниченко, М.О. Шульга та інші нині відомі вчені.

Партійна робота залишала мало часу для власних занять наукою, проте давала широкі можливості глибоко вивчати стан, проблеми, кадрову ситуацію в академічних інститутах і вузівських кафедрах історичного профілю, системі архівних установ, які входили до сфери службових обов'язків партійного працівника. Згодом це стало добрим підґрунтям для керівної адміністративної та управлінської діяльності.

Робота Р.Я. Пирога з науковими установами гуманітарного профілю, їх партійними організаціями припали на складну добу горбачовської «перебудови», коли суспільство, і насамперед його інтелектуальна частина, гостро відчували потребу демократизації, відкриття трагічних сторінок історії, реабілітації політичної і культурної еліти. Пригадується, що в той час Р.Я. Пиріг часто бував в інституті, відвідував засідання ученої ради, партійного бюро, виявляючи при цьому відкритість і толерантність. З розумінням ставився й до настійних вимог науковців щодо відкриття доступу до архівних фондів. І вже згодом, працюючи завідувачем архіву ЦК КП України і директором Центрального державного архіву громадських об'єднань України реалізував це на практиці.

Великий відтинок трудової і творчої біографії Р.Я. Пирога пов'язаний з архівною справою. У 1989 р. він став заступником директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України — завідувачем партійного архіву. Це була пора, коли не тільки в суспільстві, але й у КПРС визріла глибока внутрішня криза. Архівна спадщина КПУ стала об'єктом посиленої уваги громадськості, чинником політичної боротьби. Не без вагань керівництво ЦК пішло на зняття деяких обмежень щодо використання архівної інформації. Розгорнулася робота по ліквідації «білих плям» історії. У січні 1990 р. була ухвалена постанова про публікацію архівних документів з історії голоду 1932—1933 рр. в Україні.

Р.Я. Пирогу випало бути керівником колективу упорядників цієї книги. Виявлення та відбір документів до неї стали надзвичайно складною і заполітизованою справою. Проте у 1990 р. видання побачило світ і набагато років стало джерельним фундаментом дослідження цієї трагічної сторінки історії українського народу.

Після проголошення незалежності України Р.Я. Пиріг був призначений директором Центрального державного архіву громадських об'єднань України, створеного на базі колишнього архіву ЦК КПУ. Очолований ним колектив провів велику роботу по прийому на державне зберігання документів поточного компартійного діловодства, архівно-слідчих справ КДБ, їх науково-технічному опрацюванню та включенню до Національного архівного фонду. Інформаційні ресурси донедавна закритої архівної установи стали широко використовуватися у дослідницькій, публікаторській роботі, реабілітації жертв політичних репресій, задоволенні соціально-правових запитів громадян.

На початку 1990-х рр. Р.Я. Пиріг проводить активну наукову роботу, зосередивши дослідницькі зусилля на вивченні останнього десятиліття життя і діяльності Михайла Грушевського. Цій важливій проблемі він присвятив монографію, низку статей та документальних публікацій, які стали основою докторської дисертації, захищеної 1994 р. у спеціалізованій вченій раді нашого інституту.

Пригадую початок 1998 р., коли перед Кабінетом Міністрів України постала проблема призначення начальника Головного архівного управ-

ління. Мені, як віце-прем'єру з гуманітарних питань, довелося розглянути кілька кандидатур. Суттєві переваги мав саме Р.Я. Пиріг — майже десятирічний досвід керівництва архівною установою, авторитет науковця (доктор наук, професор), обізнаність з державною архівною системою. До речі, це був перший за останні десятиліття випадок призначення на посаду керівника архівного відомства людини з досвідом практичної роботи в галузі.

Майже п'ять років праці на чолі архівної державної служби (1998 — 2002) для того складного і динамічного часу це чималий період. В умовах обмеженого державного фінансування колектив Головархіву докладав зусиль до демократизації архівної справи, розширення доступу до закритих раніше фондів, розробки нормативно-методичних актів, комп'ютеризації архівної справи, розвитку галузевих наукових досліджень, налагодженні міжнародного співробітництва, соціального захисту архівістів.

До заслуг керівника галузі слід віднести й надання Головархіву у ході адміністративної реформи 1999 р. статусу державного комітету. Значна робота була проведена по вдосконаленню архівного законодавства. Під керівництвом Р.Я. Пирога був підготовлений проект нової редакції закону «Про національний архівний фонд та архівні установи», прийнятий Верховною Радою України у грудні 2001 р.

У 2002 р. Р.Я. Пиріг залишає державну службу і переходить на роботу до Інституту історії України, працює головним науковим співробітником відділу історії Української революції, а з 2008 по 2011 рр. виконує обов'язки його завідувача. Безперечно, творча біографія ювіляра не зовсім типова для професійного вченого. На першому місці була партійна робота і державна служба. Проте для людини, яка отримала ґрунтовну фахову підготовку, оволоділа дослідницьким інструментарієм, заняття наукою були глибокою внутрішньою потребою, засобом інтелектуальної самореалізації.

І все ж творчий доробок Р.Я. Пирога досить вагомий. Це понад триста публікацій, ще близько 150 позицій складає участь у науковому редагуванні, упорядкуванні, рецензуванні.

У широкому діапазоні його дослідницької проблематики найбільш продуктивними, на наш погляд, є три тематичні блоки праць: життя і діяльність Михайла Грушевського; Українська революція початку ХХ ст.; Голодомор 1932 — 1933 років в Україні.

Р.Я. Пиріг належить до числа піонерів вітчизняного грушевськознавства. Він першим серед сучасних українських істориків, захистив докторську дисертацію, присвячену останньому, найбільш драматичному періоду життя М. Грушевського. У монографії, численних статтях та публікаціях документів автор ґрунтовно розкрив ідейно-політичні, морально-психологічні та матеріальні підстави рееміграції вченого. Він переконливо довів, що це був політичний компроміс колишнього лідера

національно-демократичної революції з більшовицькою владою. В основі його лежала внутрішня потреба наукової діяльності, завершення багатотомної історії України, персонального утвердження в академічному середовищі. Не останню роль відіграли й неподолані федералістські переконання, і, навіть, віра у можливість національно-ліберальної трансформації радянської влади в Україні.

Вже працюючи в нашому інституті, Р.Я. Пиріг активно долучився до дослідження історії Української революції початку ХХ ст., зокрема одного з найскладніших її етапів — гетьманату Павла Скоропадського. Сьогодні він є одним з авторитетних знавців цієї проблеми, якій присвятив дві монографії, численні статті та доповіді.

Праці Р.Я. Пирога з цієї теми спрямовані на подолання в сучасному дослідницькому процесі рудиментів старої історіографічної традиції зображення останнього українського гетьманату. Тому його зусилля зосереджені на вивченні сутності та форми державно-політичної моделі, її історичної тяглості з гетьманщиною XVII—XVIII ст., ступеню залежності від німецько-австрійських союзників, впливу російської імперської спадщини, соціально-політичної опори гетьманського режиму, характеру консервативно-ліберальних реформ, роздвоєної лояльності правлячої еліти, відносин влади і опозиції, причин фіаско цього державного утворення.

Складна тема Голодомору 1932—1933 рр. в Україні займає особливе місце в науковій творчості Р.Я. Пирога. Долучившись до її вивчення ще у кінці 1980-х рр., він зробив суттєвий внесок у розвиток джерельної бази досліджень цієї гостро актуальної проблеми. Крім вже згаданого тематичного збірника документів і матеріалів 1990 р., впорядкованого разом з колегами істориками-архівістами, він публікує статті, історичні джерела про голод, стає одним з фундаторів Асоціації дослідників голоду 1932—1933 років.

У 2007 р. Р.Я. Пиріг завершив фундаментальний археографічний проект, впорядкувавши збірник «Голодомор 1932—1933 років в Україні. Документи і матеріали» (1128 с.), до якого ввійшли документи з архівосховищ України та Росії. На той час це було найповніше тематичне зібрання автентичних джерел. Серед них документи Політбюро ЦК ВКП(б), ОДПУ, листування Й. Сталіна, Л. Кагановича, В. Молотова, С. Косіора, В. Чубаря та інших.

Його перу належить низка ґрунтовних статей, присвячених джерелознавчим аспектам теми голодомору, насамперед виявлення документів, їх класифікації, критичного аналізу, публікації тощо. Загалом внесок Р.Я. Пирога у розробку цієї важливої проблеми, джерельне забезпечення її вивчення є досить вагомим.

У даний час Р.Я. Пиріг разом з колегами завершує підготовку синтетичного видання «Нариси історії Української революції 1917—1921 років». Він також бере активну участь майже у всіх масштабних

дослідницьких проектах інституту, присвячених політичній історії України, історії українського парламентаризму, історії державної служби, економічної історії тощо.

Слід відзначити й плідну науково-організаційну роботу Р.Я. Пирога. Майже два десятиліття він входить до редколегії «Українського історичного журналу», журналу «Архіви України», за його редагуванням вийшла низка монографічних праць, наукових збірників. Він був головним редактором низки видань архівознавчого профілю.

Чимало зусиль докладає вчений до підготовки наукових кадрів. За його консультування та наукового керівництва захищено 10 докторських і кандидатських дисертацій. Він входив до низки спеціалізованих учених рад, очолював експертну раду ВАК України з історичних дисциплін.

Упродовж багатьох років проф. Р.Я. Пиріг веде педагогічну роботу в столичних вузах, викладаючи нормативні і спеціальні курси з історії України, архівознавства, історії архівної справи, грушевськознавства. Він також є співавтором низки підручників та посібників.

Внесок вченого у розвиток української історичної науки гідно оцінений державою. Йому присвоєно звання «Заслужений діяч науки і техніки України», а також відзначено орденом «За заслуги» III ст.

Вітаючи Р.Я. Пирога з ювілеєм, колектив інституту зичить йому міцного здоров'я, творчої наснаги та благополуччя.

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І ГЕОПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС МИКОЛИ МІХНОВСЬКОГО

На початку ХХ ст. перед українським національним рухом стояло два взаємопов'язаних завдання: досягнення державного статусу України (незалежність чи автономія) і територіальне об'єднання розчленованих Росією і Австро-Угорщиною українських етнічних земель. Ці завдання, власне, і становили суть «українського питання». Для їх вирішення необхідні були сприятливі внутрішні умови — готовність українського суспільства до боротьби за самовизначення України, і зовнішні — сприятлива міжнародна ситуація, якою національний політикум зміг би скористатися. Обидва аспекти проблеми були в центрі уваги українських політичних партій, незалежно від їх ідеологічних орієнтирів. Однак, кожна з них мала своє бачення їх вирішення. У даній статті мова йтиме про те, яким чином українські політики самостійницької орієнтації, зокрема Микола Міхновський, пов'язували перспективу національного визволення України із зовнішніми факторами.

В історичній літературі це питання практично не висвітлювалося. Навіть С. Шемет, В. Андрієвський і П. Мірчук¹ у своїх апологетичних статтях про Миколу Міхновського цей аспект його діяльності висвітлюють дуже мало. Вони обмежуються загальними вказівками про те, що майбутнє України самостійники на чолі з М. Міхновським тісно пов'язувалося з зовнішньополітичною ситуацією. Національна революція, яка повинна повернути Україні державність, впліталась Міхновським у загальний контекст європейських і світових процесів.

Це справді так. Микола Міхновський з величезною увагою слідкував за загостренням міжнародної обстановки в Європі, наближенням великої війни між головними державами континенту, у тому числі між Росією і Австро-Угорщиною, до складу яких входили українські землі. Ще у своїй брошурі «Самостійна Україна» (1900 р.) він передрікав неминучі конфлікти між європейськими імперіями, які змінять політичну географію і спричинять появу нових незалежних держав на континенті.

¹ Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. — Кн. 5. — Відень, 1924—25; Андрієвський В. Микола Міхновський (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. — 1974. — № 4; Мірчук П. Микола Міхновський. Апостол української державності. — Філадельфія, 1960.

Текст брошури «Самостійна Україна»¹ починається з оцінки міжнародного становища, яке автор характеризує, як «новий зворот в історії людськості», початок акту «великої історичної трагедії», яку він називає «боротьбою націй». З тексту видно, що поняттям «боротьба націй» Міхновський охоплює широкий спектр явищ — як антагонізм між залежними націями та їх метрополіями, так і назріваючий військовий конфлікт між європейськими імперіями. За переконанням Миколи Міхновського, «всесвітнє національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть від необхідного дійсного та справедливого розв'язання... Проте шлях до розв'язання єдино можливий ... показали нації, що вже повстали проти чужого панування, у якій-би формі політичного верховенства воно не виявилось». Цей шлях, за переконанням М. Міхновського — шлях до самостійного життя. Для українців, за його переконанням, це єдиний шанс для самозбереження.

Український народ він характеризує, як «зработану націю». Щоб підтвердити цю тезу, він наводить цілу низку переконливих фактів. Його аргументи ґрунтуються на знанні історії України й українсько-російських відносин. «...Українська нація платить «данину» не тільки матеріальними добрами, але навіть психіку та інтелект її експлуатують на користь чужинців», — зазначає Міхновський. Він робить висновок, що таке становище не може бути визнане за нормальне. Природним, справедливим для нього є інше становище, коли народ має умови для «нічим необмежованої змоги всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду». Перебування у складі держави іншого народу забезпечити ці умови не зможе. Звідси простий і переконливий висновок: «державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин».

У контексті цієї загальної думки Микола Міхновський ставить питання: «...Чи визволення національне можливе для нас?». Він дає ствердну відповідь, бо не знаходить ніяких підстав для виключення України за межі всесвітньо-історичної тенденції національної емансипації залежних народів. Навпаки, визволення України і набуття нею статусу незалежної держави для Миколи Міхновського не лише можливе, але цілком закономірне і навіть неминуче.

Історичний прогноз щодо національних революцій, які охоплять всі континенти і будуть супроводжуватися появою нових незалежних держав, блискуче виправдався в ХХ ст. Мало хто з політичних опонентів Миколи Міхновського в українському національному русі спромігся на прогноз такої сили і точності. Серед соціалістів, наприклад, домінувала ідея світової революції і європейської соціалістичної федерації, яка неминуче виникне на руїнах європейських імперій.

¹ Міхновський М. Самостійна Україна. Промова / Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. — Т. 1. — Б.м., 1983. — С. 62–74.

З позицій, сформульованих у «Самостійній Україні», М. Міхновський неодноразово висловлювався і пізніше. Зокрема, в 1912 р., коли перспектива війни між європейськими імперіями стала стрімко наближатися, він писав в часописі «Сніп» (цей часопис видавав М. Міхновський у Харкові 1912 р.): «...Стоїмо перед подіями величезної ваги, такої ваги, як і колишнє «переселення народів». Карта Європи зміниться... Народ наштовхнеться один на другий... Але активну роль гратимуть тільки ті, що готові до неї. Горе тим націям, що байдуже відносяться до життя... Горе націям-рабам, але ще гірше горе націям з рабською душею! Їх ім'я навек буде викреслене з книги буття»¹.

Коли стало очевидно, що у майбутній європейська війна буде війною між Антантою і державами німецько-австрійського блоку, постала проблема вибору: на чиєму боці виступати українцям у майбутньому конфлікті між Російською імперією, з одного боку, і Австро-Угорщиною та Німеччиною, з іншого. Яка позиція наблизить їх до здобуття суверенітету і об'єднання Сходу і Заходу?

Частина українських політиків традиційно орієнтувалася на противників Росії — Німеччину і Австро-Угорщину. Зокрема, вони вважали, що Австро-Угорщина з її конституційним ладом і початками парламентаризму створить для українців кращі умови, ніж деспотична Росія. Царська поліція підозривала у симпатіях до Австро-Угорщини усіх українських політиків, у т. ч. й М. Міхновського. В документі Київського губернського жандармського управління є інформація, згідно якої в 1910 р. у резиденції австрійського ерцгерцога відбулася нарада з участю Є. Чикаленка, М. Лисенка і М. Міхновського. Йшлося про сприяння українських політиків Австро-Угорщині у випадку її війни з Росією. Ця інформація міститься в аналітичній записці поліції, опублікованій у 1925 р. Й. Гермайзе в журналі «Україна».

В достовірність цієї інформації важко повірити. По-перше, орієнтації на Австро-Німеччину не могли дозволити погляди Є. Чикаленка, а по-друге, важко уявити собі в одній групі з такими серйозними планами М. Міхновського і Є. Чикаленка, які перебували в перманентному і дуже гострому ідеологічному й особистому конфлікті один з одним. Та й сам Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику» спростовує цю інформацію. Ніякої наради в резиденції ерцгерцога з участю вказаних осіб ніколи не було².

Навпаки, є підстави стверджувати, що у майбутній війні Міхновський був схильний виступити з підтримкою Росії, що, за його розрахунками, створить кращі умови для вирішення українського питання. Цей курс став проявлятися вже на початку весни 1911 р. під час Балканської війни. Українська народна партія (партія М. Міхновського)

¹ Сніп. — 1912. — жовтня.

² Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). — Львів, 1931. — С. 475.

виступила з відозвою, у якій гостро критикувала Австро-Угорщину і Німеччину за їх підтримку Туреччини у війні з Болгарією, Сербією і Грецією¹.

У 1912 р., не послаблюючи критику антиукраїнської політики царського уряду Росії, свої антиавстрійські і антинімецькі настрої Міхновський став демонструвати ще виразніше. Зокрема, публікації у журналі «Сніп», свідчать, що напередодні Першої світової війни Міхновський, який добре знав Західну Україну, становище там корінного населення, національно-культурної і політичної еліти, не мав ілюзій щодо політики Австро-Угорщини і Німеччини стосовно українців. У квітні 1912 р. у «Снопі» була опублікована стаття з приводу питання про заснування в Галичині Українського університету, у якій говорилося: «Від пари десятків літ ми звикли дивитися на Східну Галичину, як на український П'ємонт. Ми бачили, що в Німецькій державі український народ є в меншій приниженні, ніж в слов'янській Росії». Але ця обставина породжувала для українського руху певні складності, на які прагну звернути увагу «Сніп». «Хто знає, що для українства гірше, чи солодкі слова австрійського правительства, чи груба брутальна мова — російського». Незважаючи на різні форми заборон, зміст і спрямованість імперської політики щодо українства по обидва береги Збруча залишався, по-суті, однаковим: «Коли груба мова столипінського циркуляра має на думці не дозволяти прокидатися українській національній енергії, то солодкі слова австрійського мають на думці приспати розбуджену українську енергію. Мета одна й та сама. Різниця тільки в тім, що австрійське правительтво віддає нашу націю на поталу полякам, а російське — росіянам»².

При цьому, М. Міхновський користується будь-якою нагодою, щоб звернути увагу українців на їх упосліджене становище в підросійській Україні і необхідність боротьби за своє національне і соціальне визволення. У жовтні 1912 р. у тому ж «Снопі», характеризуючи війну на Балканах, він описує становище народів, які втратили незалежність і перебували у складі європейських імперій³: «І тепер скрізь по Європі народи-переможці роблять остаточне зусилля знівечити нації підбиті, морально їх убити. Сей процес відбувається в формі боротьби за національну мову. Боротьба за мову се тільки інша форма боротьби за життя. Пануючі народи видають закони, які роблять їх мову державною, привилеюваною, а мови підвладних народів зводять до значіння простонародного жаргону: мови наймичок та свинопасів. Пануючі народи вигоняють мову підбитих народів з школи, з суду, з адміністрації і навіть

¹ Верига В. Визвольні змагання в Україні. 1914–1923 рр. У 2-х т. — Т. 1. — Львів, 1998. — С. 18.

² Сніп. — 1912. — 20 квітня.

³ Сніп. — 1912. — 14 жовтня.

з церкви України»¹. Не треба мати великої фантазії, щоб зрозуміти, що мова йде не про балканські народи, які воювали за визволення з-під турецької влади, а про переслідування української мови в підросійській Україні.

В цих умовах М. Міхновський досить інтенсивно контактує з українськими політиками різної ідеологічної орієнтації по обидва береги Збруча — соціалістами, лібералами, консерваторами. Головне, щоб вони були перейняті майбутньою долею України. Частина таких політиків напередодні війни створила в Галичині Український інформаційний комітет — організацію, яка з початком світової війни трансформувалася в Союз визволення України (СВУ).

Інформаційний комітет складався з політичних діячів Галичини і Наддніпрянщини, а його секретарем був добре знайомий Міхновському Андрій Жук, колишній його співробітник по адвокатській діяльності в Харкові на поч. ХХ ст. Інформаційний комітет прагнув до створення міжпартійної загальноукраїнської самостійницької організації і з цією метою робив спроби встановити контакти з наддніпрянськими самостійниками. У січні 1913 р. М. Струтицький і В. Панейко виїхали зі Львова, щоб домовитися про єдність дій з наддніпрянськими самостійниками, керівниками яких вони вважали М. Міхновського і В. Шемета. Місія закінчилася невдачею, оскільки ні Міхновського, ні Шемета дома не було. Зате влітку 1913 р., коли М. Міхновський і О. Степаненко поверталися із західноєвропейської поїздки, вони зустрілися у Львові з представником Інформаційного комітету А. Жуком. Мова йшла про співпрацю. Як писав пізніше А. Жук, нікого більше з наддніпрянців Український інформаційний комітет не наважувався втаємничувати у свої плани, оскільки «все це була публіка дуже далека від таких «авантюристських планів», які ми тут снували ... Отже, коли вибухнула війна, то на Україні про можливість якоїсь політичної акції серед російських українців по цей бік фронту знали тільки М. Міхновський, Ол. Степанківський і В. Липинський, що виїхав на Україну десь на початку 1913 р.»².

Про зміст і результати переговорів невідомо нічого. Але, коли судити з дальших подій, до згоди прийти не вдалося. Якщо члени Українського інформаційного комітету вважали необхідним етапом української революції приєднання Наддніпрянщини до Австро-Угорщини, то Міхновський, схоже, орієнтувався на розгром Австро-Угорщини і приєднання до Росії західноукраїнських земель.

Міхновський побоювався польського впливу в Україні, який обов'язково зросте, якщо Австро-Угорщина переможе у війні. Він не

¹ Сніп. — 1912. — 14 жовтня.

² Жук А. Як дійшло до заснування «Союзу визволення України» // Календар-альманах «Дніпро» на звичайний рік 1935. — Львів, 1935. — С. 104, 106, 109.

виключав також відродження в ході війни Річі Посполитої, до складу якої увійде частина етнічних українських земель. Якщо Д. Донцов був переконаний, що «Коли Росія буде побита, обидві середньо-європейські імперії будуть змушені нарешті вирішити українське питання»¹, то Міхновський мав зовсім іншу точку зору.

Схоже, що такі погляди домінували серед українських самостійників. Особливо яскраво засвідчив це «Універсал до народу українського усієї Соборної України», прийнятий на з'їзді УНП 21 січня 1913 р. Важко сказати, чи мав пряме відношення до створення цього документу Міхновський. Але звертає увагу та обставина, що його зміст близький по духу з цитованою вище статтею про становище в Галичині, надрукованою у «Снопі». Сергій Квіт у монографії про Дмитра Донцова називає автором Універсалу УНП від 21 січня 1913 р. саме М. Міхновського². Це дуже важливий документ, який яскраво демонструє суперечності ситуації, у якій опинилася Україна напередодні світової війни.

Універсал ставить національні інтереси України на вістря політики українських партій. Російська політика по відношенню до України відкидається, як абсолютно неприйнятна: «В Росії безоглядні переслідування народу українського Правительством при щирій допомозі усього народу московського, як поступових, так і реакційних верств, сьогочасні канібальські оргії реакціонерів-росіян, урядові утиски нейневинніших проявів української індивідуальності».

Документ виходить з необхідності відновлення єдності, соборності українських земель. Це одне з головних завдань майбутньої української революції, її необхідний історичний етап. Саме з цього завдання повинні виходити політики, плануючи стратегію українського визвольного руху в умовах майбутнього міжнародного воєнного конфлікту. З іншого боку, в Універсалі цілком справедливо стверджується, що перемога у війні «буде на тім боці, на якому стане великий 30-мільонний український народ». Цим самим українське питання підноситься до рівня найважливіших питань європейської політики.

В документі аналізуються можливі наслідки перемоги у війні Австро-Угорщини, яка при тодішньому співвідношенні сил в Європі, за переконанням авторів Універсалу, не буде повною, але супроводжуватиметься кардинальною трансформацією самої імперії Габсбургів, бо відсоток австрійського населення різко зменшиться, а польський вплив значно посилиться. Ця перемога, зазначається в Універсалі, «скінчиться приєднанням до неї (Австро-Угорщини. — Авт.) максимум Правобережної України, мінімум — приєднанням Поділля і Волині.

¹ Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — Вінниця, 1917. — С. 97–98.

² Квіт С. Дмитро Донцов. Ідеологічний портрет. — К., 2000. — С. 117.

Ці землі приєднуються до Галичини, поділять її долю. Австрія стане Австро-Угро-Польською державою; відновиться наш історичний ворог — історична Польща — Річ Посполита».

Таку перспективу Міхновський вважав для України особливо небезпечною, бо вона могла посилити розкол між її Сходом і Заходом і віддалити соборницьку перспективу. Він виходив з переконання, що українське питання матиме більше шансів для розв'язання, якщо усі українські землі будуть об'єднані в рамках однієї держави. На його погляд, більше шансів було у Російській імперії. В Універсалі ця думка має характер чіткої формули: «Стоячи на ґрунті єдності і мобілізації українських земель, ми встаємо за приєднання Галичини, Угорської України і Буковини до України російської. Таким чином, розв'яжуться раз на завжди питання: українсько-австрійське, українсько-угорське, українсько-польське, лишиться єдине питання — українсько-російське, яке розв'язане буде легко»¹.

Невідомо, чи могло б істотно вплинути на перебіг світової війни і на вирішення українського питання загальноукраїнське міжпартійне утворення, до якого запрошували Міхновського члени Центрального інформаційного комітету і яке, зрештою втілювалося в Союз визволення України (СВУ). Це питання залишається у сфері передбачень. Але, якщо абстрагуватися від деталей, то реальна історія відродження української державності, об'єднання етнічних українських земель, виявилася значно ближчою до тієї схеми, яка представлена в Універсалі УНП від 21 січня 1913 р. Правда, ця історія виявилася надзвичайно важкою і розтягнулася на багато десятиліть.

Універсал УНП від 21 січня 1913 р. вимагав від самостійників, у тому числі і М. Міхновського, конкретних дій, що відповідали його змісту.

...Початок Першої світової війни застав М. Міхновського в Німеччині, де він перебував в останній у своєму житті закордонній поїзді. Міхновський залишався неодруженим і мав прекрасні можливості залишитися на території однієї з воюючих з Російською імперією держав. Але він зробив все, щоб повернутися в Україну. Цю обставину можна розглядати як додатковий аргумент на користь стійкості виробленої раніше позиції М. Міхновського щодо воюючих держав. Поскільки східний кордон Німеччини і Австро-Угорщини перетворився в лінію фронту, щоб добратися додому, довелося їхати на Північ, сподіваючись через острів Рюген перебиратися до нейтральної Швеції, а вже звідти — через Фінляндію і Росію в Україну. З групою подорожніх, серед яких випадково виявилися і знайомі — Д. Дорошенко, Є. Тимченко, І. Феценко-Чопівський, він пароплавом прибув до Швеції. Через Стокгольм, Торнео і Фінляндію група добралася до Петрограда.

¹ ЦДА України у м. Києві. — Ф. 705. — Оп. 2. — Спр. 122. — Арк. 3–4.

Подорож була важка і продовжувалася два тижні¹. Далі — Харків, де М. Міхновський залишався до грудня 1914 р. Про його діяльність у цей час майже нічого невідомо. Але скупа інформація, яку можна почерпнути з поліцейських донесень свідчить, що з початком війни в місті продовжувалася українська діяльність, до якої, ймовірноше всього, був причетний і Міхновський. Восени 1914 р. УНП спробувала налагодити випуск періодичного видання і утворення міжпартійного об'єднання, зорієнтованого на вирішення українського питання в результаті переможного завершення війни і об'єднання у складі Російської держави всіх українських земель².

У грудні 1914 р. М. Міхновський був мобілізований і, як військовий юрист, переведений до Києва, де був центр українського політичного життя. Саме в Києві було зосереджене керівництво ТУП, яке координувало загальноукраїнські акції. Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику» описує грудневий візит до нього, як одного з лідерів українських поступовців, М. Міхновського і В. Шемета. Міхновський став докоряти Є. Чикаленку, що керівництво ТУП з початком війни не спромоглися послати депутацію до царя, якою б заявили про лояльність українців щодо Росії і звернулися б до нього з проханням надати населенню Наддніпрянщини такі ж права, якими користувалися галичани в Австрії. «Якби це було зроблено, то правительство не вважало б всіх українців зрадниками, не закривало б преси, й можна було б ждять полегшення». Цю розмову, а також збір підписів під петицією царю з проханням про надання національних прав українцям, який проводився у перші дні війни у Харкові, Чикаленко характеризував, як «роялістичні заходи» Міхновського³. Про «лояльні ухили Міхновського під час війни «говорив у розмові з М. Грушевським В. Винниченко»⁴.

Важко сказати, що було насправді. Інших джерел, які б підтвердили, чи спростували, що саме Міхновський говорив Є. Чикаленку під час тієї зустрічі, не збереглося. Що ж стосується М. Грушевського і В. Винниченка, то їх в цей час не було в Києві і свої судження вони черпали з розмов, можливо, з тим же Є. Чикаленком. З іншого боку, в орієнтації Міхновського на перемогу Росії на початку війни не було нічого незвичайного. На подібних позиціях стояли в цей час українські ліберали з ТУП і українські соціал-демократи. Вони вважали, що українство в результаті перемоги Росії виявиться у виграші. Зокрема, як і самостійники, члени ТУП чекали, що «ті культурні надбання, які здобуті

¹ Дорощенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920). 2-е вид. — Мюнхен, 1969. — С. 18; Феценко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. — Житомир, 1992. — С. 29.

² ДАРФ. — Ф. 102. — Оп. 1917. — Спр. 231. — Арк. 30–31.

³ Чикаленко Є. Щоденник. — С. 489.

⁴ Грушевський М.С. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 125.

шляхом важкої боротьби і багаторічних народних зусиль у чужій державі австрійськими українцями, не будуть втрачені в Російській». Що ж стосується Російської держави, то вона оголошувалася для українця «власним домом, поза яким немає ні затишку, ні щастя»¹. Соціал-демократ С. Петлюра у статті «Війна і українці», написаній на початку війни, гостро критикував СВУ з їх «авантюристичними побудовами». Він запевняв, що «українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії і в цей тяжкий час не тільки на полі бою в шеренгах війська, але як громадяни...»². Спілка визволення України на Наддніпрянщині не мала помітного впливу. Є. Чикаленко, М. Грушевський і В. Винниченко свідомо спрощували точку зору Міхновського, яка ніяк не зводилася до вульгарної підтримки царату у загарбницькій війні. Про ставлення УНП до війни українська інтелігенція добре знала з Універсалу до народу українського всієї Соборної України від 21 січня 1913 р. Зміст цього Універсалу яскраво ілюструє ту беззаперечну істину, що під час війни можливості вибору союзників різко звужувалися і нерідко з двох лих вибирають менше. Самостійники вибрали перемогу Росії, вважаючи, що це приблизить їх до вирішення стратегічного завдання, яке залишилося незмінним — незалежна, соборна Україна. Що ж стосується тактики, то вона під впливом обставин могла і змінитися. Це незабаром підтвердили самостійники. Після захоплення Галичини російськими військами і знищення там української преси і всіх національних інститутів на засіданні ЦК УНП на Східних землях було вирішено відмовитися від підтримки Росії і проводити політику сепарацію від Росії аж до досягнення мети³. Зокрема, пропонувалося надавати активну допомогу Німеччині і Австро-Угорщині, у тому числі методами партизанської війни — висадженням мостів, фабрик і заводів, руйнуванням залізниць тощо⁴.

Але участь Міхновського у цих антиросійських акціях була мінімальною. Судячи з окремих розрізнених фактів, під час війни він остаточно пориває із своїм дітищем — Українською народною партією. Головною причиною була її соціалістична орієнтація. На початку своєї політичної діяльності Міхновський був соціалістом-самостійником, але напередодні Першої світової війни став відходити від соціалізму на консервативні позиції, залишаючись переконаним самостійником.

М. Сосновський у своїй монографії про Д. Донцова пише, що «Міхновський та його товариші були демократами, стояли на народницьких позиціях, вважаючи, як усе національно свідоме українське

¹ Славинский М. Война и украинство // Речь. — 1914. — 6 августа.

² Петлюра С. Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — С. 185–186.

³ Оршан Я. Розвиток української політичної думки за сто літ. (Начерк курсу) // Ідея в наступі. — Лондон, 1938. — С. 91.

⁴ ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 274. — Оп. 4. — Спр. 583. — Арк. 50.

суспільство, що рушійною силою історичних процесів є «народ», ідентифікуючи цей «народ» з селянською масою»¹. Але він не звертає уваги на те, що це було на початку його політичної діяльності. Напередодні Першої світової війни Міхновський остаточно пориває з народницькою ідеологією з її милуванням «безбуржуазністю», «безкласовістю» української нації, орієнтацією на соціалістичний лад. Особливо яскраво ця еволюція відбилася на сторінках «Снопа». «Нація, в новочасному розумінні слова, — зазначалося в передові часопису, — складається з багатьох соціальних шарів і, коли в якогось народу нема одного або декілька шарів, він є не народ, а етнографічна маса»². Аналізуючи уроки виборів до Державної Думи, Міхновський робить висновок, що однією з причин її була недостатній розвиток національної буржуазії. Звідси висновок: «Слід українізувати буржуазію»³.

У Києві Міхновський служив у Київському окружному військовому суді у ранзі поручика. Йому довелося брати участь у роботі вищого воєнного суду, де він мав виконувати звичну для себе роль оборонця. Як і попередні роки, на судових засіданнях говорив він, за свідченням очевидця, «ясно й імпонуюче»⁴. Міхновський зумів налагодити добрі стосунки з київським генералітетом, вищими судовими інстанціями і йому вдалося зберегти життя не одному солдату, звинуваченому в дезертирстві, саботажі чи порушенні військової субординації⁵.

Разом з тим, у літературі залишилася інформація, яка свідчить про його нелегальну українську діяльність під час війни. Міхновський тісно співпрацював з національно зорієнтованими офіцерами російської армії, у тому числі полк. О. Пилькевичем і поручиком Л. Ганом, які у 1917 р. брали активну участь у створенні українізованих військових частин. Інформацію про це залишив у своїх спогадах учасник подій М. Єремійв, який у роки війни служив в Києві при Генеральному Штабі, а 1917 р. став секретарем Центральної Ради. Єремійв добре знав Міхновського по Києву особисто і, незважаючи на різницю в політичних поглядах (М. Єремійв був українським соціал-демократом), високо його цінував. Він описав свою зустріч з Міхновським в Українському клубі, яка відбулася наприкінці 1916 р. На зустрічі були також поручик Л. Ган, кооператор О. Степаненко, інженер В. Коваль, адвокат Ф. Крижанівський (у майбутньому — заступник голови Центральної Ради). «Перед цією, далеко не одноцільною і нефаховою аудиторією, — писав

¹ *Сосновський М.* Дмитро Донців. Політичний портрет. — Нью-Йорк — Торонто, 1974. — С. 166.

² Сніп. — 1912. — 21 жовтня.

³ Сніп. — 1912. — 7 жовтня.

⁴ *Єремійв М.* За лаштунками Центральної Ради // Український історик. — 1961. — № 1 — 4. — С. 160.

⁵ *Мірчук П.* Микола Міхновський. — С. 54.

М. Єремійв, — М. Міхновський виклав свій план утворення українського війська, який полягав у тому, що кожний вояк російської армії, який є родом з українець, мусить вважати себе вояком майбутньої української армії»¹. Інших деталей цієї зустрічі М. Єремійв не залишив і тому важко судити, якою, власне, була мета цієї зустрічі і як сприйняла аудиторія пропозицію Міхновського. Але, важко припустити, що Міхновський прагнув до негайної організації української армії в умовах, коли ще існував царський режим. Це було абсолютно нереально. Певно, мова йшла про плани на майбутнє. Міхновський, як і багато його сучасників, очевидно, відчував наближення краху Російської імперії. Гостра потреба в змінах і їх очікування «висіли» тоді у повітрі. Це розуміло багато сучасників тих подій. Радикалізація охопила національний рух, представники якого все частіше виступали з самостійницькими гаслами. Київський філософ Б. Кістяківський навіть стверджує, що самостійництво на Україні з 1915 р. стало поширюватися «у вигляді масової течії»². Якщо навіть це і перебільшення, не викликає сумніву, що тенденція до швидкого поширення самостійницької ідеї в умовах світової війни справді існувала. Цілком можливо також, що в цих умовах Міхновський прагнув творити певну організаційну структуру, яка б очолила процес формування української національної армії, коли для цього плінном подій будуть створені сприятливі умови.

Але стратегічна мета залишалася незмінною: незалежність і соборність.

Виступаючи на першому Всеукраїнському військовому з'їзді, який відбувся вже в умовах Української революції, у травні 1917 р. М. Міхновський закінчив свою промову словами³: «З цієї війни ми мусимо вийти як вільний, суцільний народ і вся прабатьківська земля наша повинна належати українському народові, щоб він був сам пан на своїй землі, щоб справдилась мрія нашого геніального поета Франка, сина галицької землі:

Встане славна Мати-Україна,
Щаслива і вільна —
Від Кубані аж до Сяна-річки
Одна, нероздільна!»

¹ Єремійв М. За лаштунками Центральної Ради. — С. 100.

² Кістяківський Б. Українці і російське суспільство // Філософська і соціологічна думка. — 1992. — № 1. — С. 135.

³ Міхновський М. Відносини до війни: Промова. Проголошена на першій військовій з'їзді у Києві 6 травня 1917 р. — К., 1917. — С. 17.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА УРЯДІВ УНР ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

У перші місяці після Лютневої революції в центрі уваги Центральної ради було вирішення політичних та організаційних питань, економічні проблеми займали другорядне місце в її діяльності. До середини літа усі зусилля українського політикуму були спрямовані на вирішення справи національного самовизначення, визнання і закріплення за Центральною радою статусу найвищого політичного органу в Україні. Розвиток політичних подій вимагав водночас від цієї представницької інституції виявити своє ставлення до найголовніших проблем соціально-економічного життя, які хвилювали широкі верстви населення.

Одним із найважливіших з них було питання про землю. У найбільш загальних рисах воно було задеклароване вже в I Універсалі Центральної ради. У ньому зазначалось про бажання передати «по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів». Закон про це мали видати Всеросійські Установчі Збори, а право порядкування і користування ними мало належати Українським Зборам (Соймові).

У цьому ж документі наголошувалось, що кошти, які збираються в Україні, російський уряд відмовлявся повернути в Україну «на потреби нашої школи, освіти й організації». В зв'язку з цим Центральна рада ставила завдання «всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам з 1 числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно і регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної ради»¹.

За тиждень від дня оголошення I Універсалу було утворено уряд України — Генеральний Секретаріат. У його складі було три економічні секретарства: фінансових, земельних справ і продовольчих справ². У декларації Генерального Секретаріату зазначалось про необхідність розв'язувати не лише національно-політичні домагання мас, а й багато інших, які висувала «і економічна, і соціальна обстановка»³.

¹ Українська Центральна рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 101–105.

² Там само. — С. 105–106.

³ Там само. — С. 158.

Після видання II Універсалу Центральної ради кількість економічних секретарств у її уряді суттєво зросла. Генеральне секретарство земельних справ очолив Б. Мартос, фінансових справ — Хр. Барановський, харчових справ — М. Стасюк, шляхів — Вс. Голубович, посади генеральних секретарів праці, торгівлі і промисловості залишилися на якийсь час незаміщеними.

Організація і діяльність економічних структур налагоджувалась дуже повільно. Насамперед серпнева (1917 р.) інструкція Тимчасового уряду позбавляла Генеральний секретаріат реальної можливості впливати на місцеві органи влади, а також необхідних фінансових ресурсів для проведення в життя економічних заходів. В остаточному затвердженому Тимчасовим урядом складі Генерального секретаріату було лише два економічних секретарства — фінансів та хліборобства¹.

Після провалу наступу російської армії в Галичині, Росія опинилась перед загрозою тотальної розрухи і анархії, які швидко поглиблювались. Село наповнилось агітаторами, які закликали не слухатись ніякої влади і приступати до розподілу землі, несанкціонованого захоплення поміщицьких маєтків. Відбувався катастрофічний розвал залізничного транспорту і пов'язаних з ним продовольчих труднощів. В північних повітах Чернігівщини внаслідок неврожаю вже у вересні починався справжній голод.

Влада Тимчасового уряду фактично втратила реальні важелі впливу на економічну і політичну ситуацію в країні. Виступ Корнілова у серпні лише поглибив анархію і розклад. В цих умовах навіть ті суспільні сили, які не підтримували український рух, поклали свої надії на Генеральний секретаріат, сподіваючись, що він покладе край руїні, грабункам і насильству, не допустить поглиблення соціальних конфліктів.

29 вересня Генеральний секретаріат виступив з черговою програмовою декларацією. Поряд з важливими політичними питаннями в ній було порушено також низку економічних проблем. Генеральний секретаріат висловлював переконання, «що в теперішнім часі неможливо скасувати капіталістичну форму промисловості і торгу». В той же час він наголошував на необхідності введення «державного контролю і регуляції господарського життя» в інтересах «трудолюбивих мас»². Висувалось завдання розробити план земельної реформи і декларувалось — «трудолюбивим масам України належить право на землю, що вони її обробляють». Остаточне вирішення аграрної проблеми мало належати «Українським і Всеросійським Установчим зборам». На ближчу перспективу передбачалось, що впорядкування земельних відносин буде

¹ Дорощенко Д. Історія України. 1917 — 1923 рр. — Том 1. — К., 2002. — С. 113.

² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 1. — С. 325.

відбуватись «через земельні комітети з широкою компетенцією щодо розпорядження земельними фондами»¹.

Передбачалось створення в найближчому часі Економічного комітету, який мав регулювати «всю справу постачання та поділу харчів, сирих матеріалів та палива, і разом регулювати всю промисловість і торг». Ставилось завдання розпочати процес «розмежування в напрямі децентралізації спільнодержавних і спеціальномісцевих українських фінансів». У цьому ж напрямі планувалось формування окремого українського бюджету. Його поповненню мало слугувати насамперед «підвищення оподаткування маючих верств людності». Планувалось заснування Українського національного банку, реалізація широкої програми робітничої політики².

Політика державного регулювання економіки в умовах розрухи, яку переживала Україна, могла стати ефективним антикризовим засобом. Однак до жовтневого перевороту в Петрограді Центральна рада та Генеральний секретаріат фактично залишились неспроможними здійснювати конкретний соціально-економічний курс. Лише уконституювавши себе як уряд на початку листопада 1917 р., Генеральний секретаріат приступив до його проведення.

Найбільш загальні положення економічної програми, викладені в урядовій Декларації 29 вересня, були повторені в III Універсалі Центральної ради. Він проголошував скасування приватної власності на землю, запровадження восьмигодинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом³.

Надзвичайно важливим для Центральної ради була необхідність висловити свою принципову позицію в аграрній справі. «Віднині на території Української Народної Республіки, — зазначалось в Універсалі, — існуюче право власності на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні касується»⁴. Наголошувалось, що земля є власністю «всього трудового народу» і має перейти до нього без викупу. Генеральному секретарю земельних справ доручалось негайно розробити закон про земельні комітети, які мали розпоряджатися відчуженими землями на місцях до Українських Установчих Зборів⁵.

У спеціальному роз'ясненні з приводу цього Генерального секретаріату зазначалось, що від дня проголошення Універсалу колишнім власникам заборонялось продавати, купувати чи передавати землю будь-кому у власність. Всі ці землі передавались у відання земельних

¹ Там само. — С. 324.

² Там само. — С. 325.

³ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 400.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

комітетів. В той же час наголошувалось, що приватна власність скасовується тільки на землі нетрудових господарств, усі інші залишались у існуючих господарів на правах приватної власності.

Дальше роз'яснення основних засад аграрної політики було викладене у відозві Генерального секретарства земельних справ від 14 листопада 1917 р. У цьому документі підтверджувалось, що право власності скасовується лише щодо нетрудових господарств — поміщицьких, духовенства, купецтва, міщан та інших власників, тобто таких на яких господар не працює. На землевласників, які мали земельну пощу в розмірах трудового господарства, тобто 50 десятин дія Універсалу не поширювалась.

Секретарство обіцяло розробити законопроект, згідно з яким земельні комітети мали порядкувати нетрудовими господарствами. Остаточне розв'язання аграрної проблеми покладалось на Українські Установчі Збори¹. Проект земельного закону, підготовлений нашвидкоруч, був обговорений на 8-ій сесії Центральної ради. Він підтвердив усі задекларовані загальні положення, однак трудову норму понизив до 40 дес.

Обговорення законопроекту показало чималі розбіжності в підході до вирішення аграрного питання між основними політичними партіями. Особливо гострої критики зазнав аграрний законопроект з боку українських лівих есерів, які були політично дуже близькі до більшовиків і намагалися підірвати Центральну раду з середини. Політичною метою більшовиків було завдання не допустити прийняття Центральною радою аграрного законопроекту з тим, щоб створити враження, що наділяє селян землею лише більшовицький уряд. Розагітовані селянські депутати рішуче виступили проти норми в 40 десяти і за проведення «соціалізації» землі, хоча і не розуміли чітко, що вона означає. Зрештою, за схвалення законопроекту проголосували лише українські соціал-демократи та безпартійні і він був провалений.

Між тим УНР зазнала неприхованої агресії з боку більшовицької Росії. 25 грудня у Харкові на т.зв. Всеукраїнському з'їзді Рад було утворено Центральний Виконавчий Комітет Рад, який проголосив радянську владу по всій Україні. Більшовицькі загони розпочали наступ на Київ.

9 січня 1918 р. Центральна рада видала свій IV Універсал, який проголосив Україну «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу»². При цьому в Універсалі зазначалось, що вибрана на останній сесії Центральної ради комісія вже розробила закон «про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власності й соціалізацію землі».

¹ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 445.

² Там само. — Т. 2. — С. 103.

18 січня 1918 р. на 9-ій сесії Центральної ради, коли на вулицях Києва точилися бої з більшовиками, вищий орган законодавчої влади України ухвалив тимчасовий закон про землю¹. Цей акт скасовував «право власності на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами». Всі ці землі проголошувались надбанням народу УНР, користуватися якими мали право всі громадяни УНР без різниці, статі, віри і національності. Верховне поряdkування землею до скликання Українських Установчих зборів покладалось на Центральну раду, а на місцях — на органи міського самоврядування, сільські громади, волосні, повітові і губернські земельні комітети в межах їх компетенції.

Прийняттям цього закону лідери Центральної ради сподівалися вибити ґрунт з-під ніг більшовицької антиукраїнської агітації, однак сподіваного ефекту не було досягнуто. По-перше закон був опублікований, коли Центральна рада під натиском більшовиків вже залишила Київ і опинилась у Житомирі і не мала змоги провести його в життя організованим чином. Демагогічна агітація більшовиків досягла позитивного для них результату. Вона знаходила підтримку у частини селянства не правним підґрунтям аграрних перетворень, а привабливими для несвідомих мас гаслами «грабуї награвоване», «земля селянам» і т.п. В результаті селянський рух за землю набрав стихійно-анархічного характеру і ставив своїм завданням отримати землю у будь-який спосіб. Самовільні захоплення й нищення в результаті зумовили гострі соціальні конфлікти не тільки між великою земельною власністю і незаможним селянством, а й гострим протиборством в самому селянському середовищі.

До січня 1918 р. український уряд не виходив за рамки завдань, проголошених в Декларації 29 вересня і III Універсалі. Вважаючи ще неможливим ліквідацію буржуазного ладу, Центральна рада та її уряд виразно дистанціювались від подій у Петрограді і намірів більшовиків перебрати владу у свої руки в Україні. Поміркованість соціально-економічного курсу продекларованого Центральною радою давала надію промисловим і фінансовим колам в Україні на те, що вони не втратять тут свою власність. Тому перші тижні після жовтневого перевороту в Петрограді засвідчили прагнення встановлення контактів підприємців з урядом України. Це, зокрема, підтвердила поїздка товариша генерального секретаря торгу і промисловості І. Ганіцького до Харкова і Катеринослава у листопаді 1917 р.² Промисловці південних регіонів України погодились на включення до складу таких структур як «Югомет», «Монотоп», «Донком» та ін. комісарів Генерального секретаріату. В результаті уряд зробив висновок про «можливість забезпечення в Донецькому басейні інтересів Української Народної Респуб-

¹ Там само. — Т. 1. — С. 128–130.

² Нова рада. — 5 грудня 1917 р. — С. 3.

ліки»¹. За підтримкою до уряду звертаються також лісопромисловці і лісоторговці з вимогами оборонити їх власність².

Уряд планував ввести державну монополію в головних галузях промисловості України — вугільній та металургійній, виробництві та продажу цукру, шкіри, тютюну та ін.³ Певною мірою це завдання полегшувалося тим, що в загальноросійському масштабі вже діяла державна монополія на закупівлю та розподіл хліба, цукру, шкіри. Генеральному секретаріату було необхідно закріпити законодавчо, щоб прибутки від вже діючих монополій надходили до державної скарбниці УНР та створити власні органи управління та контролю у цих галузях. Але на ці кроки уряд одважився не зразу. Чимало часу було витрачено на безплідні спроби розпочати перебудову Росії на федеративних засадах згідно з політичною концепцією традиційних українських партій. 4 грудня 1917 р. після відомого ультиматуму Раднаркому РСФРР Генеральний секретаріат ухвалив рішення про припинення вивозу за межі УНР продовольчих продуктів та дав завдання секретарям продовольчих справ та фінансів розробити проект закону про встановлення контролю урядом України над цукровою монополією в межах УНР⁴. 9 грудня підготовлений проект закону в пакеті з іншими законами, спрямованими на створення в Україні власної фінансової системи, був прийнятий Малою Радою⁵.

Генеральний секретаріат також планував взяти під свій контроль таку важливу галузь як сільськогосподарське машинобудування. У грудні 1917 р. був створений Український комітет сільськогосподарського машинобудування, машинопостачання та машинорозподілення⁶. Підприємці, втративши вихід на загальноросійський ринок, були змушені укладати договори на виробництво техніки з Комітетом. На грудень 1917 р. майже 30 власників великих підприємств встановили певні взаємини з цим органом. 2 січня 1918 р. Генеральний секретаріат затвердив проект закону про заборону продажу сільськогосподарської техніки, який мав бути внесений на ухвалу Центральної ради⁷.

Від початку свого існування Центральна рада постійно потребувала коштів. Її фінансова комісія запропонувала встановити систему добровільного оподаткування «всієї української людності»⁸. 11 липня пленум Центральної ради ухвалив постанову про введення прогресивно-

¹ Там само.

² Там само. — 29 листопада. — С. 3.

³ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 481, 499.

⁴ Там само. — С. 499.

⁵ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 527.

⁶ Вістник Генерального секретаріату. — 1918. — 13 січня.

⁷ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 84.

⁸ *Копиленко О.Л.* Сто днів Центральної ради. — К., 1992. — С. 87.

прибуткового оподаткування у розмірі 25% загальноросійського прибуткового податку, поземельного податку по 10 коп. з десятини та одночасного оподаткування робітників і службовців у розмірі 25% одноденного заробітку. Оподаткуванню підлягало все населення України та «українці, що жили за її межами»¹.

Одночасно на поповнення бюджету Центральної ради були спрямовані різноманітні громадські акції, добровільні пожертвування тощо. Проте як і в інших галузях економіки, Центральна рада аж до листопада 1917 р. не висувала конкретної практичної програми у галузі фінансів. Не маючи реальної влади, вона могла лише закликати українське населення до добровільного самооподаткування на «національні потреби». Різного роду відозви, не підкріплені примусовими діями, не були ефективними. Після приходу до влади більшовиків Генеральний секретаріат неодноразово звертався до Раднаркому РСФРР з вимогами переведення необхідних коштів до Київського відділення Державного банку, загрожуючи у разі відмови припинити постачання хліба і цукру в російські губернії. Однак безплідні перемовини з більшовицьким урядом, який прагнув поглиблення фінансово-економічної кризи в УНР та її дестабілізації, зрештою підштовхнули українське керівництво до більш рішучих кроків і створення національної фінансової системи і власної грошової одиниці.

30 листопада на засіданні генерального секретаріату в.о. генерального секретаря фінансів В. Мазуренко доповів «про стан справи з випуском українських грошей, про заснування головного українського казначейства, про потребу видавати подвійні пайки цукру на Україні, щоб швидше одержати потрібні гроші, бо вивоз цукру за межі України припинився»². Ситуація ще більше загострилась після висунення Раднаркомом ультиматуму від 4 грудня 1917 р. і офіційної заяви про припинення асигнування Генеральному секретаріату грошової готівки.

9 грудня 1917 р. Мала рада прийняла п'ять важливих законопроектів, які були спрямовані на створення національної фінансової системи України. Насамперед було проголошено, що всі державні податки і прибутки, які збираються на території УНР, «визнаються прибутком державного скарбу Української Республіки».

Засновувалась Головна Скарбниця УНР (казначейство), а всі губернські та повітові казначейства ставали її місцевими органами. Київська контора державного банку перетворювалася на Український державний банк, а всі місцеві установи Російського державного банку ставали його відділеннями. Одночасно скасовувалися відділи Державного Дворянського та Селянського земельних банків³. Реформа

¹ Там само.

² Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 488.

³ Українська Центральна Рада. — Т. 1. — С. 526 — 527.

фінансів торкалася лише державних закладів і не зачіпала приватних банків, які продовжували вивіз капіталу за межі УНР. Тому, шукаючи шляхи наповнення державної скарбниці, окремі діячі пропонували вдаватися до радикальних заходів на зразок більшовицької Росії. Так, С. Петлюра пропонував «конфіскувати налічні капітали, де б вони не були», а М. Порш — «тимчасово конфіскувати капітали сберегательних кас»¹. Однак уряд в цілому утримувався від подібних кроків, хоча нестача грошей, зумовлена, зокрема, посиленням інфляції, весь час переслідувала його. Грошова криза посилювала напругу в суспільстві, оскільки чимало категорій робітників, службовців і військових не отримували платню. В результаті уряд був змушений вдаватись до непопулярних заходів.

Уряд розраховував на поповнення Державної скарбниці за рахунок збирання податків та прибутків від цукрової монополії. Однак розроблення гнучкої податкової системи вимагало часу, фахівців і розгалуженого фінансового апарату як в центрі так і на місцях. Вирішити цю проблему Генеральний секретаріат виявився безсилим. Натомість він вдався до заходів примусового характеру, зокрема впровадження одноразового податку на великі прибутки.

Не маючи змоги через політичну і економічну нестабільність забезпечити поповнення Державної скарбниці за рахунок від господарської діяльності і податків, уряд покладав надії на введення власної грошової одиниці. 19 грудня на засіданні Малої ради було прийнято «закон про випуск українських грошей». Його започаткували білети номіналом у 100 карбованців. Цей акт окреслив межі емісії — половина річних прибутків від монополій. Загальний обсяг емісії планувався на суму 500 млн. карбованців², проте всього було випущено стокарбованцеві купюри на суму лише 53250000 карбованців. Вже 16 січня 1918 випуск окремих кредитових білетів було припинено з огляду на появу значної кількості підроблених грошей. Перші карбованці ще не були повноцінною валютою незалежної держави. Їх випуск становив завдання лише тимчасово стабілізувати кризову ситуацію, викликану нестачею грошей в обігу. На думку лідерів Центральної ради випущені кредитні білети мали функціонувати до того часу, коли буде створена федерація і знову будуть налагоджені фінансово-економічні зв'язки між її складовими.

На розбалансування фінансової системи в Україні суттєво впливала відсутність державного бюджету. Його своєрідною предтечею був «проект розпису приходів і розходів на 1918 рік». Скликана в листопаді 1917 р. В. Мазуренком фінансова нарада висловилась за те щоб «не складати окремого бюджету України», а «обмежитися виясненням

¹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 38–39.

² Там само. — С. 49, 338–339.

рахунку тільки звичайних видатків на першу половину 1918 р., рахуючи видатки і на Генеральний секретаріат, і на поширення діяльності просвітньої, культурної, адміністративної і т. ін., себто утворити федеративний розпис видатків»¹. Уряд ще мав ілюзорні надії на отримання необхідного асигнування з Петрограда і що він буде розподіляти ці кошти за власним розумінням.

Однак вже в кінці грудня 1917 р. Генеральний секретаріат звернувся до українського товариства економістів з проханням надати уряду допомогу у справі розробки першого бюджету України². Події січня — лютого 1918 р. завадили цій роботі. Більшовицька окупація України, їх політика націоналізації, втрата зв'язків з багатьма місцевими установами обірвала розпочатий бюджетний процес.

В цілому Центральній раді та її уряду у перші тижні після проголошення своєї влади не вдалося реалізувати свою програму встановлення державного контролю над найважливішими галузями економіки. Цей процес був зупинений більшовицьким наступом в Україну в січні — лютому 1918 р. Створений у грудні 1917 р. більшовицький маріонетковий Народний секретаріат розпочав проведення в життя «червоногвардійської атаки» на капітал, взявши курс на націоналізацію промисловості і запровадження робітничого контролю.

Повернувшись наприкінці лютого 1918 р., уряд УНР опинився перед фактом повної руйнації економіки. Його новий склад, у якому переважали українські есери, в своїй декларації від 24 березня 1918 р. підтвердив курс на встановлення державного контролю над виробництвом і розподілом, спираючись при цьому на «якнайширшу приватну ініціативу кооперативів і органів місцевого самоврядування»³. Одним з перших заходів в цьому напрямі мала стати практика розміщення на підприємствах України урядових замовлень. З цією метою було вирішено створити спеціальну міжвідомчу комісію при Міністерстві торгу і промисловості з представників зацікавлених міністерств, краєвої профспілки робітників, Всеукраїнського союзу промисловців. Вона мала збирати «замовлення всіх міністерств, ділити їх між поодинокими промисловими районами і підприємствами»⁴. Утворена структура отримала назву Державної ради промисловості. У проекті її статуту було зафіксовано, що вона засновується «для обмірковування важніших питань, котрі торкаються існування і розвитку промисловості, а також для розроблення основ промислової політики України»⁵.

¹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 434.

² ЦДАВОВ. — Ф. 2199. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 43.

³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 84.

⁴ Нова рада. — 1918. — 2 квітня. — С. 2.

⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 3084. — Спр. 10. — Арк. 13, 13 зв.

Однак Рада не встигла розгорнути свою діяльність внаслідок державного перевороту 29 квітня 1918 р.

З березня 1918 р. виразно позначилось протистояння законодавчої і виконавчої гілок влади в УНР, різка критика діяльності есерівської Ради народних міністрів супроводжувала обговорення майже всіх законопроектів та заходів уряду. Члени УЦР від УПСФ і УСДРП критикували уряд за неспроможність опанувати економічною ситуацією в Україні, радикалізм і непослідовність багатьох його кроків, зокрема в аграрних перетвореннях. Лише 17 квітня 1918 р. уряд доручив міністерствам торгу і промисловості, фінансів негайно розробити «конкретний план фінансово-економічної політики»¹. Однак він так і не був представлений на заплановане найближче засідання Ради народних міністрів.

27 квітня міністри — члени УПСФ І.А. Феценко-Чопівський, С.П. Шелухин та В.К. Прокопович заявили про свій вихід зі складу уряду. У їх заяві з цього приводу зазначалось, що уряд «не опублікував своєї декларації, а значить не виявив досі повного і ясного шляху та конкретної програми діяльності» і продемонстрував неспроможність «стати на шлях реальної роботи і не виявляє високої здатності до праці»².

Напередодні виходу з уряду І. Феценко-Чопівський, виступаючи у Малій раді, зазначив, що державне втручання в низку галузей економіки «не дало досі бажаних результатів»³. Насамперед це стосувалось цукрової промисловості і продовольчої справи, в яких державна монополія була введена ще Тимчасовим урядом. Ножниці цін між промисловою і сільськогосподарською продукцією призвели до спекулятивного підвищення цін і розбалансування товарообміну. Селяни відмовлялись здавати хліб за твердою ціною, що потягло за собою гостру нестачу хліба особливо у великих містах. В цілому Генеральний секретаріат проводив лінію Тимчасового уряду, спрямовану на відчуження хлібопродуктів.

Розбалансування економіки України, гостра нестача продовольства в містах, військових частинах, відсутність необхідних фінансових засобів були об'єктивними факторами, які змушували Генеральний секретаріат вдаватись до позаекономічних методів заготівель хліба та інших продуктів.

Досвід продовольчої політики Тимчасового уряду, надзвичайні заходи у продовольчій справі більшовицької влади свідчили, що обійтись без залучення приватного торговельного апарату в процесі проведення політики хлібної монополії неможливо. 3 квітня 1918 р. Рада народних міністрів ухвалила постанову про заснування Державного

¹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 286.

² Там само. — С. 313.

³ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 156, 157.

хлібного бюро, яке мало об'єднати всю «хлібну заготовку, мирошницьку ту круп'яну промисловість краю»¹. Водночас уряд встановив примусове членство в новій структурі товариств, кооперативів, власників і орендарів товарних млинів².

Аналогічні процеси відбувалися в інших галузях промисловості, де монополія була також введена Тимчасовим урядом. Складна ситуація склалася в цукровій промисловості, якій загрожувала руйнація з огляду на анархічні дії селянства в зв'язку з аграрною революцією. Спроби Генерального секретаріату перебрати на себе здійснення цукрової монополії в межах УНР виявились нереалізованими. Після вигнання більшовиків і повернення до Києва Рада народних міністрів ухвалила Статут про передачу до відання Народного міністерства продовольчих справ організації цукрової монополії і всіх питань цукрової промисловості³. Перерозподіл землі, який відбувався наприкінці 1917 — поч. 1918 рр. призвів до порушення господарських зв'язків між цукроварнями і буряковими плантаціям. Тому Міністерство продовольчих справ було зобов'язане взяти під свій контроль охорону землі, призначену для висіву цукрових буряків, а також розподіл посівного матеріалу. З метою відновлення роботи цукроварень в Раду народних міністрів було внесено законопроект про державне фінансування цукрової промисловості в розмірі 210 млн. карбованців⁴. Роботу в цьому напрямі продовжив вже гетьманський уряд.

Тенденція до створення державно-монополістичних структур в управлінні економікою виразно виявилась також у сфері торгівлі. З метою стримання спекуляції Генеральний секретаріат, а згодом Рада народних міністрів вдавались до державного втручання у розподіл товарів широкого вжитку. Поступово з вільного продажу вилучалось дедалі більше продуктів сільського господарства, а також цукрової, шкіряної, текстильної, тютюнової промисловості.

Наступ держави на внутрішній ринок, який за добу Центральної ради ніколи не був послідовним і всеохоплюючим, зокрема, з огляду на відсутність належного апарату, не міг не викликати відповідної реакції внутрішнього ринку. Приватні підприємці і товариства відповіли масовим вивозом товарів широкого вжитку за межі України. Цей процес набрав таких масштабів, що у квітні 1918 р. уряд видав низку наказів про заборону вивозу за кордон продовольства, продуктів шкіряної промисловості, коней, олії, вовни, галантереї та ін.⁵

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 112.

² Там само. — С. 113.

³ ЦДАВОВ. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 151г., зв. — 151д.

⁴ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 303—304.

⁵ Вістник Ради Народних Міністрів. — 1918. — 24 березня. — С. 2; 24 квітня. — С. 2; 2 травня. — С. 4, 6.

В процесі переговорів з Німеччиною та Австро-Угорщиною щодо вироблення умов торгового договору, був взятий курс на монополізацію зовнішньої торгівлі, там де це видавалося неможливим планувалось запровадження державного контролю¹. Обіжник за підписами В. Голубовича, І. Феценка-Чопівського, М. Ковалевського від 6 квітня 1918 р. зазначав, що весь товарообмін між Україною і Центральними державами «мусить проводитись через державні установи, а не приватним шляхом»². До моменту налагодження необхідного для цього державного апарату всякий вивіз всіх без винятку товарів за кордон у Центральні держави заборонявся. Для нагляду за рухом вантажів на кордони було вислано спеціальні уповноважені міністерств продовольчих справ, торгу і промисловості³, розпочато створення Окремого корпусу прикордонної охорони та системи митниць⁴.

8 квітня 1918 р. Рада народних міністрів затвердила проект закону, підготовлений І. Феценком-Чопіським, про організацію Державної палати торгу⁵. Попри певні тертя уряду з Центральною радою, яка домагалась обговорення проекту, уряд одразу приступив до його організації⁶. До складу палати окрім представників Міністерства торгу і промисловості як контролюючого органу планувалось також включити речників кооперативів, громадських організацій, профспілок, підприємницьких закладів, банків⁷. Створенням Державної палати торгу уряд намагався досягнути якнайширшого встановлення державного контролю над зовнішньою торгівлею.

Регулятивні кроки Центральної ради в економіці ускладнювались також тим, що Україна переживала в цей період новий етап загострення фінансової кризи. Карбованці першої емісії 1917 р. не могли задовольнити найневідкладніші потреби країни. Більшовики, залишаючи Київ, вивезли з Державного банку 40 млн. карбованців та кліше для друкування стокарбованцевої банкноти⁸. Було також вивезено чимало коштовностей з багатьох регіональних відділень. З огляду на катастрофічний стан економіки України державні монополії на хліб, цукор, шкіру та ін. не приносили очікуваних надходжень.

В цих умовах 30 березня 1918 р. Мала рада ухвалила закон «Про випуск на 100 мільйонів карбованців знаків Державної скарбниці», на підставі якого 6 квітня розпочалась нова емісія карбованців. Новий

¹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 228.

² Вістник Ради Народних Міністрів. — 1918. — 18 квітня. — С. 1.

³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 233.

⁴ Там само. — С. 225, 255.

⁵ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 256.

⁶ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 161.

⁷ Там само. — Арк. 137 — 137 зв.

⁸ Нова рада. — 1918. — 2 березня.

закон не висував умови співвідносити розмір емісії з прибутками, які отримувала держава. Це відкривало шлях до неконтрольованого друку грошей і посилення інфляції.

В пошуках виходу з фінансової кризи Рада народних міністрів ставила питання про залучення іноземних кредитів. 25 березня 1918 р. уряд ухвалив «принципово позичку визнати необхідною і вести переговори в цьому напрямку»¹. В той же час кабінет Голубовича відхиляв спроби німецьких представників втручатись під приводом надання позичок втручатись у внутрішні справи України. Безрезультативність українсько-німецьких переговорів з питань позички змушувала кабінет В. Голубовича звернути більше уваги на пошуки внутрішніх фінансових можливостей. Так Міністерство фінансів розробило проект закону про державну позичку у вигляді облігацій Державної скарбниці, але його реалізація почалась у травні 1918 р. за Гетьманату Павла Скоропадського. Планувалась внутрішня позичка в 750 млн. карбованців на відновлення залізничного транспорту, але цей план не був реалізований.

Однією з найбільш гострих проблем була справа фінансування регіонів УНР. Нестача необхідних сум у місцевих відділеннях державної скарбниці змушувала органи самоврядування вдаватись до випуску ерзац грошей. Дозвіл на це уряд надав Житомиру, Одесі, Єлисаветграду та ін. Однак в кінцевому рахунку бони та інші ерзац гроші, лише на короткий час послаблювали «грошовий голод».

В умовах, коли надходження не покривали витрат держави, Рада народних міністрів була змушена вдатись до випуску фактично не забезпечених грошей. 17 квітня 1918 р. уряд ухвалив доручити Міністерству фінансів внести в Центральну раду в негайному порядку законопроект про збільшення емісії на 100 млн. карбованців. Було також ухвалено рішення «провадити без перерви друк грошових знаків і зобов'язань Державної скарбниці, аби мати готовий запас»².

Надмірна кількість не забезпечених грошових знаків та їх замініків, які випускались в цей період в УНР, лише посилювала інфляцію. До цього слід додати, що в обігу обертались російські гроші, з яких «царські» користувались більшою довірою в процесі укладання різних комерційних угод, ніж українська валюта.

Майже півтора місяця після свого повернення до Києва уряд здійснював свою діяльність за умов відсутності бюджету, що нерідко призводило до неефективних видатків. У квітні 1918 р., нарешті, розпочалась реальна робота над складанням першого державного бюджету України, однак вона так і не була завершена. 11 квітня Мала рада прийняла закон, за яким до розробки бюджету кожне міністерство повинно було розробляти тимчасові розписи своїх видатків на чотири

¹ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 231.

² Там само. — С. 286.

місяці і подавати їх на затвердження Центральній раді¹. У такий спосіб мав здійснюватись контроль над витратами урядом держаних коштів. Однак бюджет так і не був створений.

Одночасно з встановленням державного контролю над виробництвом Центральна рада виявила намагання спрямувати аграрні перетворення у цивілізовано-правове русло. В середині березня 1918 р. міністр внутрішніх справ кабінету В. Голубовича П. Христюк розіслав земельним комітетам циркуляр, який закликав повернути захоплене в економіях майно, розграбований живий і мертвий реманент — туди, звідки він був забраний. Земельні комітети закликались протидіяти усім проявам сваволі та анархії².

Проте Центральна рада виявилась неспроможною створити державний апарат необхідний для реалізації прийнятих нею рішень та законів. Вжиті нею кроки в земельній справі викликали подальшу соціальну і політичну дестабілізацію. Фактично всі політичні партії виступали проти есерівської «соціалізації», яка не була адекватною соціально-економічному укладу українського села. Для більшості українських губерній подвірне землеволодіння складало від 48,5% до 94,6%, що свідчило про рішучу перевагу індивідуального селянського господарства, що базувалось на приватній власності. Конфіскованої у поміщиків землі все одно не вистачило б для задоволення земельних інтересів селянства. На практиці середнє і заможне селянство, отримавши поміщицьку землю, фактично виступили проти скасування приватної власності на землю. На цей фактор мусила б зважати Центральна рада, коригуючи свою аграрну політику у більш помірковане русло. Однак цього не сталося. Центральна рада виявилась глухою до закликів зберегти приватну власність на землю, відмовитись від класово-партійного доктринерства і стати на ґрунт забезпечення загальнонаціональних інтересів. 24 березня декларація Ради міністрів, виголошена В. Голубовичем, підтверджувала, що аграрні перетворення будуть реалізовуватися земельними комітетами «на основі Універсалів і законів, виданих в свій час Центральною радою»³.

Ігнорування Центральною радою об'єктивної соціально-економічної і політичної ситуації обумовила втрату до неї довір'я фактично більшості українського політикуму. Намагання хоча б частково реалізувати «соціалістичну модель» суспільного розвитку в Україні вкрай загострили політичну ситуацію. В суспільний процес, бачачи неспроможність внутрішньої політики Центральної ради, втрутилось окупаційне командування. 24 квітня нарада чільних представників окупаційного командування, а також німецького та австрійського послів ухвалили звер-

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 12.

² Дорошенко Д. Вказ. праця. — Т. 2. — С. 201.

³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 228.

нутися до українського уряду з вимогою розпустити всі земельні та інші надзвичайні комітети і замінити їх «нормальними державними або земськими органами». Вимагалось щоб аграрне питання вирішувалось «через відновлення приватної власності й виплату селянами за розділену між ними землю»¹.

Умови в яких довелось працювати Центральній раді та її урядам були надзвичайно складними. Державотворчий процес припав на період глибокої фінансово-економічної кризи, викликану Першою світовою війною і революцією. Розбалансування економіки України, її фінансів посилювались гострим політичним протистоянням з Тимчасовим урядом, а з грудня 1917 р. — війною з більшовицьким урядом. В цих умовах українське суспільство чекало від уряду чіткого і термінового застосування плану дій, спрямованого на творення національної системи управління економікою і виведення її з кризового стану. Політична орієнтація протягом тривалого часу на федеративний зв'язок з Росією призвела до того, що уряд весь час запізнювався із введенням необхідних кроків для розбудови національної економіки і виходу з кризи. Неабияким гальмом в цьому напрямку була відсутність національно-політичної консолідації в країні, надання українським політикумом пріоритетів партійному доктринерству всупереч національно-державним інтересам. В цілому слід сказати, що уряд так і не зміг опанувати економічною і фінансовою ситуацією в країні. Втративши підтримку різних прошарків населення через невизначеність своєї соціальної політики, уряд не зміг налагодити нормально працюючу податкову систему, сприяти наповненню Державної скарбниці. Не було встановлено контролю над приватними банками і не вдалося перешкодити витоку капіталів з України. Промислові і фінансові кола не підтримали уряд через його «соціалістичну» орієнтацію, а населення було невдоволене неспроможністю влади вирішувати болючі соціальні питання. Без постійних фінансових надходжень уряд не мав реальної можливості відновлювати зруйноване народне господарство.

Отже, нездатність Центральної ради спертися в своїй економічній політиці на основні класи українського суспільства, проводити в їх інтересах більш помірковані дії в народному господарстві, об'єктивно диктувало необхідність зміни всього курсу державної політики.

¹ Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. — Том 2. — С. 23—24.

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО МІНІСТЕРСТВА ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Початком заснування генерального секретарства праці можна вважати 1 листопада 1917 р., коли VII сесія Української Центральної Ради (УЦР) затвердила доповнений склад свого виконавчого органу — Генерального секретаріату. Поряд із секретарством праці до нового складу були включені секретарства: продовольчих, військових, судових справ, торгу і промисловості, шляхів, а також призначався виконуючий обов'язки секретаря пошти і телеграфу. Тобто склад Генерального секретаріату збільшувався майже у два рази. Такі секретарства як продовольчих, військових, судових справ, шляхів, пошти і телеграфу були у другому складі Секретаріату, затвердженому в кінці липня 1917 р. З ухвалою «Тимчасової інструкції» російським урядом склад виконавчого органу УЦР скоротився з 14 до 7 секретарств. Цей скорочений склад після тривалої кризи був затверджений 3 вересня 1917 р. В результаті жовтневого перевороту у Петрограді, видання III Універсалу УЦР, що проголосив Україну Народною Республікою, виникла потреба у розширенні компетенції Генерального секретаріату, фактично вже українського уряду і, відповідно, його складу. Тому Центральна Рада 30 жовтня спочатку ухвалила рішення про доповнення Секретаріату, а днем пізніше затвердила його у доповненому вигляді. Цікаво, що секретарства праці серед попередньо перелічених секретарств не було: «Заслухавши доклади Генерального секретаріату про його діяльність та доповнення Секретаріату комісарами по справах військових, продовольчих, залізничних, пошти і телеграфу і судових, Центральна рада постановляє затвердити цих комісарів і переходить до чергових справ»¹.

Тим не менше, у новому Генеральному секретаріаті секретарство праці було створене. Його очолив М. Порш, член партії українських соціал-демократів. На той час Микола Порш вже був відомим політичним діячем. Мав великий досвід громадсько-політичної роботи — на початку XX ст. був одним з лідерів Київського комітету РУП, проводив активну пропагандистську діяльність, за що неодноразово заарештовувався. В роки перед революцією став активним діячем кооперативного руху — організовував кооперативні товариства і спілки, вида-

¹ Українська Центральна Рада. Докум. і матер. У 2 томах — Т. 1. — К., 1996. — С. 375.

вав наукові дослідження у галузі статистики. Саме від Союзу кооперативних спілок на початку 1917 р. він був обраний до виконавчого комітету Ради об'єднаних громадських організацій Києва. В червні взяв участь у роботі Всеукраїнського робітничого з'їзду, де був обраний головою Всеукраїнської ради робітничих депутатів, згодом кооптований до складу УЦР, а як член ЦК УСДРП увійшов і до складу Малої Ради. У 1917 р. йому було 38 років. М. Порш працював на посаді генерального секретаря праці до середини березня 1918 р.

IV Універсалом УЦР Генеральний секретаріат був перетворений на Раду Народних Міністрів (РНМ), а генеральні секретарства — на народні міністерства. У першому складі РНМ, очолюваному В. Винниченком, міністром праці залишався М. Порш. Внаслідок урядової кризи кінця січня 1918 р. було створено новий уряд під проводом В. Голубовича. У березні у кабінеті міністрів, черговий раз переформованому, посаду міністра праці посів Л. Михайлов (Михайлів), член УСДРП. Про нього відомо, що до того часу він працював товаришем міністра праці і займав міністерську посаду до гетьманського перевороту кінця квітня 1918 р. Більш докладних відомостей про Леоніда Михайлова, на жаль, не збереглося. У 1917 р. йому було 33 роки.

Отже, секретарство, згодом міністерство, праці діяло у складі українського уряду 6 місяців — з листопада 1917 р. по квітень 1918 р., — протягом яких його керівництво змінилося один раз. Обидва міністра були українськими соціал-демократами.

Треба зазначити, що документи про організацію та внутрішню структуру народного міністерства праці збереглися далеко не в повному обсязі. Відомо про існування двох департаментів у його складі. Одним з них був *департамент взаємин між працею і капіталом*. Він складався з 3-х відділів: конфліктів, державних службовців та канцелярії. У відділі конфліктів діяли «столи»: цукрової промисловості, гірничої промисловості; сільськогосподарської і приватної іноземної промисловості. Відділ державних службовців поділявся на «столи» залізничних та державних урядовців. Загальна кількість співробітників складала 27 осіб (канцелярія — 12; відділ конфліктів — 8; відділ державних службовців — 6), в тому числі директор департаменту і 2 віце-директора¹.

Другим департаментом у складі міністерства праці був *департамент громадських робіт*. Він створювався, очевидно, вже навесні 1918 р., як керівний орган по боротьбі із безробіттям та організації допомоги широким масам людей, що залишилися без засобів до існування. Тому всі питання, що стосувалися саме цих завдань і знаходилися у компетенції інших департаментів міністерства праці, були передані і сконцентровані у вказаному департаменті. Він поділявся на два відділи.

¹ ЦДАВО України. — Ф. 3266. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 13–13 зв.

Перший керував справами праці та складався з трьох підвідділів:

- тарифних ставок і правових норм — займався виробленням норм умов праці робітників на громадських роботах, тарифів, відповідних інструкцій і правил;
- підвідділ підрахунку та розподілу робочої сили — опікувався складанням статистичних даних про рівень безробіття та робітників, які можуть бути задіяні у громадських роботах;
- підвідділ інспекції праці мав контролювати умови праці робітників на місцях і полагоджувати виникаючі конфлікти шляхом посилок своїх співробітників-інструкторів.

Другий відділ департаменту — технічний — відав технічно-господарською частиною громадських робіт. Він складався з 5 підвідділів:

- побудови шосейних шляхів;
- побудови залізничних шляхів;
- організації водних робіт;
- проведення гідротехнічних робіт;
- підвідділ розподілу харчових пайків, забезпечення помешканнями і надання іншої допомоги робітникам на громадських роботах.

При технічному відділі передбачався штат виконуючих обов'язки робітників-техніків. Створювалася також загальна канцелярія на чолі з діловодом.

Всі проекти і кошториси по громадських роботах надходили через загальну канцелярію департаменту до директора, після чого передавалися до технічного відділу для розподілу за характером робіт по відповідних підвідділах.

У пояснюючій записці до проекту створення департаменту громадських робіт вказувалося, що відділ праці має фінансуватися за кошти міністерства праці, а технічний відділ — за кошти Державного фонду. Планувалося, що згодом буде створено окреме міністерство громадських робіт за зразком аналогічного міністерства у Франції¹.

Відповідно до кошторису діяльності департаменту громадських робіт на квітень—червень 1918 р. у його канцелярії працювало 12 осіб; у відділі праці — 10 осіб, в тому числі три начальники підвідділів; а у технічному відділі — 14 співробітників, з яких 5 було спеціалістами-інженерами, 2 — техніками і один юрист-консультант².

Очолювали департаменти міністерства директори, в руках яких зосереджувалося загальне керівництво; відділами керували віце-директори, а підвідділами — начальники, техніки за фахом.

До проголошення Української Народної Республіки та початку діяльності секретарства праці Тимчасовим урядом у галузі робітничого

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 3266. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 7—9.

² Там само. — Ф. 3266. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 11—11 зв.

законодавства були впроваджені наступні головні закони: закон про фабрично-заводські комітети від 22 квітня 1917 р., закон про примирювальні камери, «Про зміну положення про забезпечення робітників на випадок хвороби»; про біржі праці та закон про місцевих комісарів праці.

Першим же документом Центральної Ради, що заклав початок української політики у сфері праці, став III Універсал (7 листопада 1917 р.). Останнім на території Української Народної Республіки встановлювався 8-годинний робочий день. В документі вказувалося, що грізний час, в якому перебуває Україна, вимагає негайного «упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці». Тому перед генеральним секретарством праці ставилося завдання разом з представниками від робітництва встановити державний контроль над виробництвом, «пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії»¹. 8 листопада рішенням Генерального секретаріату О. Золотарьову було доручено скласти проект закону про організацію контролю в УНР.

Однак, закон про восьмигодинний робочий день був ухвалений УЦР тільки через чотири місяці, 25 січня 1918 р. Його дія розповсюджувалася на всі підприємства, де використовувалася наймана праця. Ним давалося визначення підприємств та видів робіт, що підлягали закону. Робочий час, що встановлювався нормами внутрішнього розпорядку підприємств, не повинен був перебільшувати 8 годин на добу та 48 годин на тиждень. У ці норми зараховувався й час, необхідний на обслуговування засобів виробництва. Закон передбачував перерву у робочому часі не менше як одну годину. Окремим пунктом визначався «нормальний» термін робочого дня, враховуючи перерву і вільні перерви, не більше 10 годин. Заборонялася праця жінок та чоловіків молодше 18 років у нічний час — від 9 годин вечора до 6 годин ранку, а також на підземних роботах. Ця заборона стосувалася й понаднормової праці для жінок та дітей.

Документом також визначалися умови найму осіб до 18 років — робочий день не більше 6 годин, заборона використовувати працю неповнолітніх на шкідливих виробництвах. Прийняття на роботу дітей до 14 років взагалі заборонялося.

В законі вказувалося на створення окремого органу — Головної ради праці. Її організація, склад та завдання мали бути визначені окремим документом. До початку роботи останньої її функції виконувало Головне присутствіє фабричних і гірничозаводських справ у Києві, складене на підставі існуючих законів.

Було визначено також святкові дні року, норми відпочинку, скорочення терміну робочого часу на особливо шкідливих виробництвах,

¹ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 400.

допустимі норми відступу від впроваджених законом для окремих видів робіт; умови та оплата понаднормової праці.

Закон набував чинності одразу після його публікації. Він був надрукований 1 лютого 1918 р. в урядовому «Вістнику Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки». Його порушення каралося судовим переслідуванням¹.

У період до більшовицької окупації Києва та переїзду українського уряду до Житомира наприкінці січня 1918 р., як свідчать документи, головною справою міністерства праці була боротьба із безробіттям. 16 листопада ним була видана постанова про заміну полонених, що працюють на виробництві та у приватних установах і інституціях, на працю безробітних. Через два тижні, 30 листопада, до розпорядження був доданий пункт про впровадження відповідальності за порушення вказаної постанови².

27 грудня Генеральний секретаріат ухвалив рішення організувати при генеральному секретарстві праці спеціальне технічне бюро для підготовки та впровадження в життя проектів і планів в справі демобілізації та скликання з'їзду представників технічних і громадських установ³.

Було створено низку демобілізаційних комісій для переходу окремих фабрик і заводів на виробництво продукції мирного характеру. Міністерство вживало заходи для забезпечення підприємств необхідними матеріалами і паливом, надавало замовлення від урядових та приватних установ. Таким чином починався повільний процес демобілізації промисловості.

Для збору статистичних даних про наявні робочі ресурси та їх розподіл, рівень безробіття та для планомірної боротьби із нею, надання необхідної допомоги та страхування від безробіття міністерством було створено мережу бірж праці⁴. Початок їх створення заклала постанова Тимчасового уряду за підписом О. Керенського першої половини вересня 1917 р. За цією постановою місцеві біржі створювалися міськими самоврядуваннями та земськими установами. Їх загальна кількість мала бути не менш як 50 тисяч. До компетенції місцевих бірж праці належали: реєстрація попиту на труд та його пропозицію; біжуча статистика; збір інформації про стан місцевого ринку праці; впровадження заходів для його упорядкування. Керівництво місцевими біржами праці покладалося на комітети, складені з представників профспілкових робітничих організацій і роботодавців, обраних міськими думами або земськими установами. Для об'єднання та корегу-

¹ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — К., 1997. — С. 134–137.

² Там само. — Т. 1. — С. 487.

³ Там само. — Т. 2. — С. 72.

⁴ ЦДАВОВ. — Ф. 3266. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 5.

вання діяльності місцевих бірж праці, російським міністерством праці встановлювалися також обласні біржі¹.

У грудні 1917 р. до генерального секретарства внутрішніх справ надійшов лист від Київського обласного союзу техніків, в якому правління Союзу зверталось з проханням включити його представників до усіх нарад, що скликатимуться для боротьби із безробіттям, проведенням у життя плану демобілізації виробництва, контролю за ним, відновлення зруйнованого війною краю. Обласний союз був створений з'їздом техніків 5 липня 1917 р. і його діяльність розповсюджувалася на п'ять українських губерній. На грудень місяць він об'єднував 2000 спеціалістів усіх спеціальностей².

Для більш радикальної боротьби із безробіттям міністерство також вдалося до організації державних та громадських робіт. Для цього розроблявся спеціальний закон про громадські роботи та створення для їх фінансового забезпечення Державного фонду. Спеціальному технічному бюро було доручено розробити ряд проектів і кошторисів громадських робіт в умовах часу. Одночасно міністерство звернулося до органів міського самоврядування України, де рівень безробіття був найбільшим, з пропозицією надати можливість проведення громадських робіт для безробітних з асигнуванням на це коштів із Державного фонду.

В засіданні Ради Міністрів 23 січня за доповіддю товариша міністра праці Л. Михайлова був ухвалений і поданий на розгляд УЦР проект закону про громадські роботи. Одночасно товариш міністра доповів, що Київська міська дума вже затвердила рішення про організацію таких робіт в місті, а саме, розробила проект побудови на Дніпрі дамби для захисту від повені. Це мало надати тимчасову роботу 5 тисячам безробітних. Для допомоги в організації цих робіт міська Дума потребувала 2 млн. карб. Рада Міністрів, у зв'язку із цим, доручила міністерству праці зробити запит про докладний обрахунок по збудуванню дамби та після його вивчення й корегування асигнувати необхідну суму³.

ІХ сесія УЦР в останній день своєї роботи, 25 січня 1918 р., розглянула три законопроекти, що торкалися політики у сфері праці: про восьмигодинний робочий день; про державно-робітничий контроль над підприємствами та тимчасові правила про громадські роботи. З них затверджений був лише закон про восьмигодинний робочий день, а інші два — передані на розгляд Малої Ради⁴.

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 3266. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 20—20 зв.

² Там само. — Ф. 1060. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 378—378 зв.

³ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 133.

⁴ Там само. — С. 125.

2 березня у Житомирі Центральною Радою був ухвалений закон про заснування при міністерстві праці особливої Ради по організації громадських і державно-необхідних робіт і асигнування для цього з Державного фонду 100 млн. карбованців до 1 серпня 1918 р.¹

Згідно закону до Ради з правом вирішального голосу входили представники наступних інституцій: по одному від міністерств праці, торгу й промисловості, продовольчих справ, земельних справ, військового, морського, шляхів і фінансів; від організацій: Центрального союзу професійних робітничих спілок (3 особи), рад робітничих депутатів (1 особа), ЦК Селянської спілки (3 особи) і Центрального союзу кооперативів (1 особа). Раді надавалося право залучати до участі у своїй роботі представників інших установ і організацій, а також фахівців з правом дорадчого голосу.

Для здійснення боротьби з безробіттям та доцільного використання вільних робочих рук, що залишилися без роботи через демобілізацію промисловості й армії, створювався спеціальний Державний фонд².

Рада громадських робіт ставала вищим органом, в розпорядження якого поступав Державний фонд. До її компетенції входили питання:

- розгляду и затвердження проектів робіт в залежності від складу і розміщення безробітних;
- розподіл громадських робіт по окремим установам з відповідним технічним апаратом для виконання означених робіт;
- збір даних про вільну робочу силу, асигнування коштів на проведення робіт та здійснення контролю використання цих коштів;
- затвердження норм заробітної плати та умов праці;
- затвердження інструкцій по організації і виконанню громадських робіт; інспекція за додержанням загального порядку виконання робіт;
- розгляд і затвердження проектів громадських робіт, поданих міським і земським самоврядуванням, та виділення коштів для їх проведення;
- асигнування коштів місцевим органам для надання допомоги безробітним.

Другий орган, що відав цими справами, був департамент громадських робіт міністерства праці. Поряд із цими головними установами міністерство вважало доцільним існування епізодичних консультативних комісій для вирішення конкретних питань із залученням фахівців, яких не було у складі технічного відділу департаменту

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 3266. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 5.

² Там само. — Арк. 1.

громадських робіт, під головуванням одного з членів Ради¹. Керування діяльністю Ради покладалося на міністерство праці.

Одночасно, 2 березня 1918 р., Мала Рада у Житомирі ухвалила Тимчасовий статут про громадські роботи. Після повернення уряду до Києва міністерство намагалося налагодити нормальну поточну роботу і приблизно у середині березня склало пояснюючу записку до організації громадських робіт. В ній вказувалося, що Світова війна, розруха у промисловості безпосередньо негативно впливають на добробут всього українського народу. Особливо це впливає на стан робітництва. Відсутність оборотних коштів при загальній банківській кризі, майже повна відсутність сировини і палива, руйнація транспорту, падіння продуктивності праці при зношенні технічного обладнання, висока заробітна плата та високі ціни на продукти першої необхідності призводять до масового закриття заводів і фабрик. Це, в свою чергу, призводить до викидання на ринок праці нових тисяч безробітних.

Процес демобілізації промисловості супроводжувався ліквідацією, продажем та припиненням діяльності фабрик, заводів, приватних майстерень, підприємств, що належали земському та міському союзам, військово-промисловим комітетам і іншим громадським організаціям. У зв'язку із цим 18 березня був виданий наказ за підписом міністра праці М. Порша про заборону закриття і ліквідації підприємств без відома міністерства. Органи місцевого самоврядування зобов'язувалися повідомляти урядові органи про такі випадки і стежити за виконанням наказу².

Розпорядженням міністерства праці від 8 квітня 1918 р. у зв'язку з випадками закриття підприємств та з метою регулювання таких випадків і вирішення виникаючих конфліктів була створена спеціальна комісія для вироблення правил, які б захищали інтереси робітників під час ліквідації підприємств і масових звільнень³.

Перше засідання комісії по розробленню регламенту увільнення робітників і службовців цукрових заводів і сільськогосподарських економій було призначене на 11 квітня. Під головуванням комісара праці Г. Довженка до комісії були запрошені представники від міністерства продовольчих, земельних, фінансових справ, державного контролю, професійних організацій працівників цукрової промисловості, сільськогосподарських економій, Центрального бюро профспілок, товариств цукрозаводчиків та землевласників, Всеукраїнської ради робітничих депутатів, Всеукраїнської селянської спілки, а також товариства польських землевласників «Рада Земель».

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 3266. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 6.

² Там само. — Ф. 3266. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 8.

³ Там само. — Спр. 1. — Арк. 1–1 зв.

Комісія встигла провести лише кілька засідань. 20 квітня вона поставила на порядок денний питання: відповідальності земельних комітетів та інших інституцій у звільненні найманих робітників та службовців економій; способу вирішення непорозумінь між звільненими робітниками, заводськими комітетами та іншими інституціями. 24 квітня вона визначила норми виплат для звільнених робітників та службовців економій в залежності від стажу роботи.

Наступного дня, 25 квітня, комісія ухвалила рекомендацію до українського уряду звернутися до цукрозаводчиків з проханням утриматися від звільнень до закінчення роботи комісії по виробленню норм ліквідаційних виплат¹. Таке рішення було прийнято у зв'язку з масовою втратою робітниками своїх робочих місць. Як вказував у своїй докладній записці комісар праці, землевласники мотивували свої дії переходом землі у власність народу. На цьому ґрунті виникало багато конфліктів, які неможливо було вирішити ані шляхом третейських судів, ані шляхом примирних камер. 14 квітня відбувся з'їзд робітників цукрових заводів, який виніс постанову просити міністерство праці припинити масовий розрахунок робітників, тим більше, що ліквідувати підприємство, згідно раніше прийнятого наказу міністра праці М. Порша, без угоди з урядом не дозволялося². Невирішеність цієї проблеми загрожувала масовим безробіттям у сільському господарстві і обробній промисловості, а також руйнацією всього народного господарства.

Такими були основні напрямки роботи міністерства праці. У дуже складній як внутрішній — економічній, політичній, соціальній, так і зовнішній ситуації, що стрімко погіршувалася кожного дня, заходи міністерства виглядають недостатніми.

Окремо треба наголосити, що ще 18 грудня 1917 р. генеральний секретар військових справ С. Петлюра подав у відставку і виконувати його обов'язки доручили секретарю праці М. Поршу. Останній одночасно працював ще у тимчасовій комісії по охороні порядку; розробляв термінові заходи для об'єднання командування військами; займався організацією правопорядку на місцях. Запропоновані М. Поршем правила передачі землі були оголошені Генеральним секретаріатом 11 листопада 1917 р. На посаді секретаря, згодом міністра, військових справ він продовжив справу організації військового управління³. Протягом 1,5 місяця, до кінця січня 1918 р., він керував роботою одразу двох міністерств.

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 3266. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 1 — 1 зв.

² Там само. — Ф. 3266. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 14.

³ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 1998. — С. 150.

Більшу частину своєї уваги М. Порш приділяв роботі військового секретарства. Згідно збірника документів «Українська Центральна Рада» він виступав в засіданнях Генерального секретаріату та Малої Ради про стан справ на фронті і в тилу, з різних військових питань — проект формування «української міліційної армії», січневі події у Києві, ліквідацію фронтових рад та ін. — протягом грудня 1917 р. — січня 1918 р. 12 разів. Як секретар праці та від його імені відповідні питання обговорювалися лише 4 рази. Таким чином можна припустити, що основний тягар роботи у міністерстві праці лежав на плечах товариша міністра Л. Михайлова. Через якийсь час він очолить відомство.

Взагалі, за виключенням згаданих вище законів, статутів і постанов, про роботу міністерства праці збереглося замало документів та свідчень. Лише про деякі його заходи можна дізнатися з протоколів засідань спочатку Генерального секретаріату, згодом Ради Народних Міністрів.

Так, 27 листопада М. Порш в засіданні Генерального секретаріату виступив з інформацією про тяжкий матеріальний стан службовців залізниць. Він вказував, що якщо найближчим часом їх матеріальне становище не буде поліпшено, вони змушені будуть страйкувати. За відомостями секретаря праці службовці вимагали виплати авансом по 100 карб. і негайного вирішення питання про підвищення заробітної платні. Було ухвалено доручити М. Поршу провести переговори з представниками залізничників в цій справі, маючи на увазі, що виконання вимог останніх викличе значні фінансові витрати¹.

Протоколи Ради Народних Міністрів за березень — квітень 1918 р. містять відомості про дрібні справи, що порушувалися міністерством праці: про потребу порозуміння між відомствами в справі найму та умов праці робітників; про зайняття помешкання профсоюзів німецькою військовою комендатурою (13 березня). Останнє питання знов обговорювалося в урядовому засіданні 21 березня.

18 березня Л. Михайлов вніс пропозицію до РНМ про організацію міжвідомчої демобілізаційної комісії — для ліквідації фабрично-заводських підприємств, що обслуговували оборону. Її створення доручили міністерству торгу і промисловості². З квітня міністерствам торгу і промисловості та праці було доручено розглянути статут профсоюзу залізничників та після внесення правок і змін внести його на затвердження Ради Міністрів³.

Після чергової реорганізації кабінету та затвердження його нового складу 24 березня голова РНМ В. Голубович виступив із декларацією майбутньої роботи. Згідно останньої міністерство праці мало вжити самих активних заходів для врегулювання взаємин між працею і

¹ Українська Центральна Рада... — Т. 1. — С. 480.

² Там само. — Т. 2. — С. 214.

³ Там само. — С. 244.

капіталом, для чого планувалося видати закони про колективні договори, примирювальні камери, третейські суди. На часі стояло й впровадження в життя закону про громадські роботи. Для вирішення проблем інвалідів війни, що збільшували армію безробітних, відомству доручалося влаштувати мережу спеціальних професійних шкіл¹.

Однак, міністерству праці часів Центральної Ради залишалося працювати ще трохи більше місяця. За цей час воно встигло представити 8 квітня на розгляд кабінету міністрів підготовлений ним «Статут про промислову працю», а також проект постанови про порядок ліквідації установ, що працювали на оборону. Останній документ був відправлений на доробку для збору більш детальної інформації про військово-економічні організації, їх статuti і розпорядження у цій галузі Тимчасового уряду та для підготовки конкретних пропозицій міністерства праці².

У середині квітня, 12 числа, Л. Михайлов порушив питання про нібито заборону з'їзду залізничників і вказав, що його міністерство ніякої причетності до цієї заборони не має і просить дозволу інформацію спростовуючого характеру розмістити у пресі. В цьому ж засіданні було прийнято рішення про узгодження всіх питань, що торкаються службовців різних установ, їх професійних товариств та союзів, узгоджувати з міністерством праці³. 20 квітня розглядалося питання про асигнування коштів на поштові видатки останнього.

Матеріали засідань Малої Ради 11 квітня 1918 р. свідчать, що конкретного плану організації громадських робіт та використання виділених на це коштів ще досі не було. М. Стасюк від Центральної Ради зробив запит до міністерств праці та торгу і промисловості — чи існує такий план на папері і чи включені до цього плану підготовчі роботи по шлязуванню Дніпровських порогів, будівлі судів, хлібних елеваторів тощо⁴.

Тільки 18 квітня міністр праці Л. Михайлов доповів Малій Раді план організації громадських робіт. Після його обговорення була ухвалена формула переходу, яка містила наступні положення: Центральна Рада вважає, що до організації громадських робіт необхідно включити міські та земські органи самоврядування при широкій фінансовій допомозі уряду; для вироблення детального плану та систематичного проведення робіт необхідно подбати про «мобілізацію промисловості і пристосування її до праці мирного часу»; необхідні обов'язкова участь профспілок у боротьбі з безробіттям, а також вживання усіх можливих заходів для «знищення перепон, які ставляться місцевою владою робітничим організаціям»⁵. Отже, питання, очевидно, залишалося відкритим.

¹ Там само. — С. 228.

² Там само. — Т. 2. — С. 257.

³ Там само. — С. 275.

⁴ Українська Центральна Рада... — Т. 2. — С. 266.

⁵ Там само. — С. 287.

26 квітня Рада Міністрів заслухала внесення міністра праці про порядок ліквідації військово-технічних установ. Було ухвалено всім службовцям Юзшос, Надоробсоюз та ін., а також установ Червоного хреста, Всеросійського союзу міст, Земського союзу видати грошове утримання до дня фактичного припинення робіт та додатково місячне утримання¹. На жаль, повний текст документа автору виявити не вдалося.

Отже, можна констатувати, що за півроку свого існування міністерство підготувало і внесло на затвердження Української Центральної Ради наступні основні документи законодавчого характеру: закон про 8-годинний робочий день (від 25 січня 1918 р.), закон про особливу Раду по організації громадських робіт (від 2 березня 1918 р.) та закон у вигляді «Тимчасового статуту про громадські роботи» (також від 2 березня 1918 р.). 8 квітня РНМ розглянула підготовлений міністерством «Статут про промислову працю». При відомстві створювалися і діяли технічне бюро в справі демобілізації (з кінця грудня 1917 р.) та технічне бюро для складання проектів і кошторисів громадських робіт. 1 квітня розпочала роботу комісія по розробці регламенту увільнення робітників і службовців при міністерстві праці. Було також порушено питання про організацію міжвідомчої демобілізаційної комісії. Отже, основоположних документів роботи інституції виявилось небагато. Найбільш вагоме значення, серед них, мав закон про восьмигодинний робочий день. Однак, ще раз підкреслимо, що цілісність корпусу документів про діяльність міністерства праці є низькою і, відповідно, картина його діяльності виглядає неповною.

Треба зазначити, що на роботу народного міністерства праці безпосередньо впливали дуже серйозні зовнішні та внутрішньополітичні чинники: стан війни з Росією та окупація більшовицькими військами частини території України й Києва, виїзд українського уряду до Житомира, переговори у Брест-Литовську, до яких була прикута більша частина уваги українського проводу та підписання мирного договору з державами Четвертого союзу — з одного боку; перманентний конфлікт між двома провідними політичними партіями Центральної Ради — українськими есерами і українськими еседеками, — що із сумною регулярністю призводив до міністерських криз і переформування Ради Народних Міністрів, — з другого. Тому зважаючи на вище перелічені чинники, можна констатувати, що умови роботи цієї державної інституції важко назвати сприятливими, чи нормальними — у міністерства праці не завжди була можливість впроваджувати у життя й ту невелику кількість законів, постанов та розпоряджень, які воно розробляло та оприлюднювало.

¹ Там само. — Т. 2. — С. 311.

ІМПЕРІЇ ТА НАЦІЯ: ЗАКОНОМІРНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (1917 — початок 1918 років)

Проблема співвідношення імперії та нації в історіографічному дискурсі не є новою¹. Такий інтерес викликаний можливостями конструювання нового підходу до дослідження історії, що пов'язаний з відмовою від позитивістської нарації та націєцентричних парадигм інтерпретації української історії. Парадоксально, але зародження постколоніального підходу відбулося саме в країнах Заходу, соціогуманітарна наука якого прагнула віднайти відповіді на виклики сучасного світу глобалізації та цивілізацій². Генезис постколоніалізму базувався на результатах дослідження проблем історичної пам'яті в Європі та проведення успішної політики «примирення пам'яті» між ключовими західними державами після завершення Другої світової війни. Певні зрушення у цій царині були навіть серед країн соціалістичного табору.

Проблема імперії та нації в період Української революції 1917–1921 рр. дозволяє реконструювати події на основі відходу від колоніальних інтерпретацій, окреслює її розвиток в широкому контексті Першої світової війни та зародження імперіалізму. На цій підставі визначення геополітичного контексту, закономірностей революції у відповідності з націєтворчими процесами на теренах Східної Європи, конструювання постімперської дійсності, глибокої пов'язаності революції на Наддніпрянщині з Росією, ідеологічна дезорієнтація українських революціонерів становлять «арсенал» базових інтерпретацій політичної історії та історії владних інституцій у діаспорній та сучасній історіографії.

Тому бачення державотворення, котре було детерміноване розпадом імперій та націєтворенням свідчить про можливість відходу від історіографічного конструювання образів «Свій» – «Інший» та позитивістського відтворення хронологічного перебігу подій. Адже на політичному рівні розвитку явища часто уявляються дуже складними, переобтяженими хаотичною масою людей, подій, ідей та праць істориків, які з натхненням реконструюють хитку ясність поверхових відображень дійсності.

¹ Шпорлюк Р. Імперії та нації (З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі). — К., 2000. — 354 с.

² Див.: Саїг Е. Культура й імперіалізм. — К., 2007. — 608 с.

Політична історія Української революції 1917–1921 рр. особливо складна тому, що відтворює крайню роздробленість економіки та суспільства, дезорієнтацію соціальної свідомості класів та груп, розділом публічної влади між різними ізольованими центрами, які становили характерні риси революційного процесу. Але реальністю революції була не тільки розпорошеність суспільства і його управління, а також відсутність влади та осіб, асоційованих з нею. Знаходячись між багаточисельними репрезентантами різних владних центрів, містом і селом, церквою та антиклерикалізмом, сучасники революції не могли зрозуміти, від кого в політичному відношенні вони залежать. Києвоцентризм, як ознака революційного процесу, усвідомлювався сучасниками лише як данина традиції. Навіть на рівні адміністрації, правосуддя, функціонування системи освіти історія Української революції повна відтворюючих цю складність конфліктів з приводу легітимації.

Рецепція Української революції формувалася на основі уявлення про неготовність підросійського соціуму до трансформацій, які б вона мала викликати. Практично всі діячі та сучасники революції згодні на факті відсутності підстав в українському суспільстві для національних перетворень. Вітчизняний соціолог і учасник революції О. Бочковський, «звертаючись до теми революції», відзначав, що «...з національного боку український народ не був і не міг бути належно підготовлений до цього великого здвигу»¹. Один з лідерів доби Центральної ради С. Єфремов стверджував, що «повна безвиглядність на ближчі часи — от як можна характеризувати становище українства в останні перед революцією дні»². Відомий сходознавець А. Кримський (1871–1942) писав, що на початку ХХ ст. «для массы украинский вопрос — *Terra Incognita* и сего дня»³. Сучасний історик В. Верстюк стверджує, що «про масову національну свідомість до 1917 р. треба говорити дуже обережно»⁴.

Історичний контекст. Українська революція 1917–1921 рр., якщо її перебіг розглядати у контексті «макросистеми континентальних імперій на окраїні Європи» (визначення О. Міллера) була закономірним явищем в історичному розвитку Східної Європи. У сучасних дискурсивних

¹ Бочковський О. Вступ до націології: курс лекцій. — Легенсбург, Франкфурт, 1947. — С. 156.

² Єфремов С. Стаття «Півроку». 27, 29.08.1917 р. // Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — С. 702.

³ Крымский А. Что такое украинство? Научное исследование начала ХХ столетия // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 36. — Д. 660. — Л. 2.

⁴ Верстюк В., Солдатенко В. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України ХХ століття. У 6-ти т. — Т. 2. — К., 2003. — С. 456.

практиках рівень її феноменальності характеризується аспектами розвитку «історичної політики» і політики пам'яті. Міфологізація Української революції, яка формувалася одразу після її поразки, призвела до глорифікації збройного протистояння українців з росіянами, євреями, поляками, тим самим, формуючи ореол своєрідного державотворчого месіанізму.

Семантичний зміст поняття «Українська революція» більше скерований в площину конструювання національної ідентичності, а також обґрунтування історичних прав «неісторичною» нацією, якщо послуговуватися поняттям німецького філософа Г.В. Гегеля. Хід революційного процесу на українських землях мав специфічні риси, які визначають його відмінний характер від аналогічних тенденцій на теренах імперій Романових та Габсбургів. Відзначається особливий характер збройної боротьби, утворення й діяльності всіх форм національної й іноземної влади, напрямів політичного курсу більшості українських партій та організацій, процес створення власної армії та ін.

Вказані тенденції мали свої підстави в історичному процесі, що охоплював на початку ХХ ст. Західну й Східну Європу, котрий більшість сучасників і теперішніх учених позначають як модернізацію. Відповідно до сучасного трактування, модернізація постає як сукупність процесів індустріалізації, секуляризації, бюрократизації, урбанізації, становлення системи загальної освіти та представницької політичної влади через апелювання до народу, зростання просторової й соціальної мобільності¹. Власне від цього дискурсу історія Східної Європи розуміється як простір імперського капіталізму, нестабільності та конфліктогенності, показником і стимулом розвитку якого був «національний проект». Межі реконструкції останнього розширюють уявлення про закономірності європейської історії, подаючи приклади як його живильності (Британія), завмирання (Каталонія), так і трансформації (Прусія). Показово, що український соціолог О. Бочковський вказував на існування «українсько-каталонського паралелізму» в націстворенні². Тому постає питання: «Чи була Українська революція своєрідною і яким чином її хід визначався східноєвропейським і/чи західним контекстом?»

Самодостатність революції окреслюється її національним характером, що полягав у висуненні політичних вимог окремішнього державного існування українського народу. На цьому вже базувалися інші визначальні тенденції розвитку революційного процесу. До початку Першої світової війни український народ, як й інші нації Східної Європи не мав власної державності; його землі входили до складу імперій

¹ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Солдатенко (кер. авторів). — К., 2007. — С. 10.

² Бочковський О.І. Вступ до націоналії. — Мюнхен, 1991 — 1992. — С. 92 — 93.

Романових і Габсбургів. Їх суспільний розвиток відрізнявся від західних імперій механізмом функціонування на рівні центр-периферія чи метрополія-колонія¹. Власне ідея «неісторичних» націй контекстуалізувалася саме в умовах центрально- та східноєвропейського імперського простору. Його особливістю було те, що не завжди зберігалася територіальна етнографічна цілісність конкретної нації «іншої» Європи. В історіографічному сенсі концепт «неісторичності» найбільш повно характеризує становище «малих» націй в «довгому ХІХ ст.». Перша світова війна та тогочасні міжнародні відносини на Європейському континенті сприяли генезису державницьких проєктів та активізували визвольний рух на теренах Східної Європи, в тому числі й на Балканах.

«Неісторичні» нації становили базу імперій, які в уявленнях ХІХ ст. поставали для них як батьківщина. Саме тоді почався процес формування імперської ідентичності політичного класу, котра лягла в основу роздвоєної лояльності лідерів і сучасників Української революції 1917–1921 рр. Епігонство європейських ідей вітчизняними інтелектуалами дозволяло їм здобути особливий статус у політичному житті імперій. Обмеження національних прав, політика дискримінації, розвиток індустріального виробництва, які усвідомлювалися лише незначною кількістю інтелігенції, визначили появу «українського проєкту». Популярність «малоросійської» культури серед імперської еліти Росії сприяла генезі регіональних і національних завдань. Повернення до козацької генеалогії новопосталих дворян відроджувало історичну пам'ять про автономію Гетьманщини, права і вольності її старшини.

Напрямки та темпи економічного розвитку українських земель у складі Російської імперії у порівнянні з іншими народами Східної Європи свідчить, що капіталістичні відносини охоплювали як промисловість, так і сільське господарство. Напередодні Першої світової війни на українських землях ішов процес формування імперського торговельного капіталу й імперської промислової буржуазії². Однак, слід зазначити, про зародження династичних (кланових) родів українських промисловців, котрі слугують прообразом сучасної олігархії. Сутність їхньої соціальної поведінки визначалася зверненням до українських народних традицій і звичаїв, при цьому, не отримуючи в свідомості національної буржуазії легітимації на рівні влади. Рецепція імперії як останньої інстанції була домінуючою й характерною для дихотомічної свідомості представників малоросійської промисловості. Аналогічний процес визнання влади мав місце і в колі інтелігенції.

¹ Бейкер С. Россия и концепт империи // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей / Под ред. И. Герасимова и др. — Казань, 2004. — С. 70.

² Див.: Реснт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — 480 с.; Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України ХІХ ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // Укр. іст. журн. — 2007. — № 5. — С. 22–23.

Нації Східної Європи різнилися соціально-класовою структурою. Українці були «селянським» народом, як і литовці, латиші, естонці. За таких умов визвольний рух очолила гуманітарна інтелігенція, історичну роль якої піддавав сумніву основоположник українського монархізму В. Липинський, наголошуючи на ірраціоналізмі її політичних проєктів¹. Результативність визвольного процесу прямо чи опосередковано залежала від зовнішніх факторів, які й визначали його динамізм. Еклектичність національних ідеологічних доктрин (західних й російських імперських ідей) деформувала реальний стан речей, відривала представників еліти від суспільства. Тому незрілість інтелектуалів щодо визначення змісту державності, позбавляла визвольний рух можливості мати конкретний результат.

Конструювання історичної перспективи базувалося на самостійницькій і федералістській парадигмі. Компаративний аналіз доводить, що національні проєкти українців та інших народів Східної Європи знаходились у схожих зовнішньополітичних умовах. Саме поліетнічна й поліконфесійна динаміка імперій визначила завдання визвольного руху. Українська революція 1917–1921 рр. була відгомном європейських суспільних процесів й тенденцій політичного розвитку Російської імперії. Виникнення самостійного визвольного руху виключалося *a priori* й він не набув масового характеру, тому що історично держава Романових була спільним російсько-українським проєктом, котрий надавав українським регіонам (генерал-губернаторствам) більших перспектив як імперським структурам². Російська імперія формувала свій національний проєкт як модель розширення території й утворення єдиної нації, котра об'єднана ідеєю провіденційної місії держави у світі, а у ближчій перспективі — Європі. Геополітичні інтенції руської еліти полягали в спробі відродити «нову Київську Русь», як провідника інтересів слов'янських народів в Європі й хранителя світової традиції православної віри, що успадкована від Візантії.

За таких інтерпретацій, історіографічна теза про колоніальне становище українських земель у складі Росії є продуктом визвольного руху «довгого XIX ст.», який спрямований на обґрунтування «тягlostі» традицій державності. Однак новітні дослідження доводять, що реалії були іншими³. Відбувається зміна парадигм: методологічні новації постколоніальних досліджень та студій націоналізму, а також розширення транснаціональних форм суверенітету сприяють послабленню націє-

¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Вячеслав Липинський та його доба. — Т. 1. — К., 2010. — С. 146–215.

² Див.: Шангра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856: функції, структура, архів. — К., 2001. — 356 с.

³ Каппелер А. «Россия — многонациональная империя»: некоторые размышления восемь лет спустя после публикации книги // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. — Москва, 2010. — С. 265–283.

центричного історичного нарративу¹. Фактично самодержавство формувало національний проект на українських землях, розширюючи ареал русько-православної імперії. Французький історик Ф. Бродель стверджував, що «поворот у бік Європи» завжди визначав історичний шлях Росії².

Швидке поширення комуністичних ідей в імперіях Центральної та Східної Європи відтворювало жорстку соціальну реальність індустріальної цивілізації. Наростання соціального екстремізму обумовлювалося домінуванням селянства у структурі суспільства і війною. Саме соціально-економічний вибух капіталізму й націєтворення стали головними факторами і причинами розгортання революцій в Європі після Першої світової війни.

Британський історик Е. Гобсбаум стверджував, що «після 1917 року стало очевидним, що стабільні і процвітаючі країни західного буржуазного суспільства самі по собі, так чи інакше, були б втягнуті в глобальні революційні потрясіння, котрі почалися на периферії єдиної взаємозв'язаної світової системи, створеної цим суспільством»³. Епоха капіталізму та націоналізму формувала передумови революції в імперії Романових, дестабілізувавши «периферію» двома основними способами: за рахунок розшатування старих економічних структур і рівноваги своїх суспільств, а також в силу руйнування своїх політичних режимів й інститутів⁴. Оповіді європейських сучасників стосувалися російської революції як явища, що іманентно залежить від стану суспільства. Якщо й існувала держава, в якій революція вважалася не тільки бажаною, але й неминучою, та це «імперія царів»⁵.

Тісна пов'язаність Першої світової війни з Українською революцією не викликає сумніву⁶. Події «Великої війни» змінили передвоєнну ситуацію, внаслідок чого відбулася інтернаціоналізація та мілітаризація етнічної політики імперії Романових, Габсбургів й Османів. Наслідком воєнного часу стало звуження можливостей вибору для багатьох суспільств й збільшення ціни, котру довелося платити за наявність чи вибір «неправильної» національної ідентичності⁷. Закономірно, що розвиток

¹ Герасимов И., Глебов С., Кусбер Я., Могильнер М., Семенов А. Новая имперская история и вызовы империи // Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма. — С. 391.

² Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. — М., 2008. — С. 513.

³ Хобсбаум Е. Век империи 1875–1914. — Ростов-на-Дону, 1999. — С. 403–404.

⁴ Там само. — С. 404.

⁵ Там само. — С. 423.

⁶ Грицак Я. Українська революція 1914–1923 рр.: нові інтерпретації // [Електронний ресурс]: <http://www.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um2-3/ProblemyIstoriografiji/2-HRYTSAK%20Yaroslav.htm> Дата відвідування: 28.10.2010.

⁷ Хаген фон М. Русско-украинские отношения в первой половине XX столетия // [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz15.htm> Дата відвідування: 06.10.2010.

визвольного руху в західних окраїнах Російської імперії прибирав форму національного й соціального визволення.

Україна, яка для Росії була «внутрішнім Заходом», в імперському просторі на рівні «центр-периферія» існувала як регіональний проект місцевих й «общеруських» еліт. Проблеми українського регіоналізму і його сумісності/несумісності з завданнями національного будівництва стали індикатором визначення історичних перспектив. У період Української революції 1917–1921 рр. вони прибирали різних форм від вимоги національно-територіальної автономії, федерації з демократичною Росією, ідеї чорноморської/європейської федерації до проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР, яким було реалізовано ідею соборності українських земель.

Інтерпретація Української революції в імперському/постімперському контексті дозволяє досягнути феномен фактичної наявності декількох центрів влади, які виступали від імені всієї України та вважали себе її репрезентантами на міжнародній арені. Формування модерної нації виявляє існування внутрішнього партикуляризму Галичини й Великої України, що обумовлював розвиток регіональних парадигм, заснованих на різних геополітичних та цивілізаційних підставах. Якщо поділ України на Східну і Західну пов'язаний з оцінкою їх державотворчого потенціалу, то наявність багатьох етнічних регіонів — Слобожанщини, Таврії, Центральної України, Буковини, Волині та ін. — сприяла одночасному співіснуванню загальнонаціональної ідентичності з розвитком власних форм самоідентифікації населення. Парадокс існування кількох рівнів ідентичності визначав появу подвійної лояльності в середині суспільства.

Головним питанням, яке виникає під час дослідження Української революції 1917–1921 рр., — яку тогочасну владу вважати центральною й легітимною? Адже відомо, що для кожного регіону визнання влади було пов'язано із особливостями ідентичності його населення. Для Центральної України такою була у 1917 р. Центральна Рада, для Півдня — Тимчасовий уряд і Ради робітничих і селянських депутатів, Сходу — Тимчасовий уряд, Центральна Рада й Ради робітничих і селянських депутатів. У кінцевому результаті відсутність відповідальної сили за стан справ у певному регіоні дезорієнтували населення й повертали його до форм самоврядної організації влади (слід згадати махновщину, Баштанську й Висунську республіки). Відсутність реальної влади на периферії утверджувало серед населення відчуття безвладдя й анархізму. У соціально-класовій структурі українського суспільства переважало селянство. Фактично це формувало основу для підтримки будь-якої влади, котра оголосить своїм головним завданням — розв'язання аграрного питання. Істориками встановлено, що переважна більшість міст України за своїм соціальним, національним й релігійним характером була іноетнічною, де провідне становище займали росіяни, євреї, німці,

серби, вірмени тощо¹. Дихотомія «місто-село» доби революції ілюструє розрив на рівні самоідентифікації соціальних груп та класів, обумовлювала дезорієнтацію вітчизняної еліти, надавала українській владі «селянського» характеру, котрий залежав від народницького світогляду її представників². Такий дискурс дозволяє відійти від усталених інтерпретацій Української революції 1917–1921 рр. в сучасній історіографії, сконструювати інший погляд на її перебіг.

Після імперії. Російська революція 1917 р. стала каталізатором кардинальних змін на постімперському просторі Східної Європи та Росії. Падіння самодержавства викликало розвиток нових політичних, соціально-економічних та культурних процесів. Саме події в Петрограді детермінували Українську революцію. Демократизація суспільства, динамічна легалізація багатопартійності, діяльність великої кількості осередків самоуправління на місцевому рівні — основні характеристики генези революційного процесу в Україні³.

Представники вітчизняних політичних сил, особливо інтелігенції, виступили ініціаторами загальної підтримки проголошених революцією національних, соціально-економічних, політичних гасел; у кінцевому результаті розпочався процес утворення загальноукраїнського громадсько-політичного центру. Із падінням «старого режиму» представники української інтелігенції досить примарно усвідомлювали головну мету та завдання визвольного руху, які намагалися сформулювати на основі реалій революції в Петрограді. Вони мали розуміння того, що треба забезпечити політичні права й інтереси українського суспільства, але слабко розуміли механізм та шляхи їхньої реалізації. Революційні альтернативи, що відкрилися перед визвольним рухом, розкривали особливості протікання націєтворчих процесів на теренах Східної Європи. Постійне балансування між Заходом і Росією стало визначальною ознакою конструювання державницької перспективи.

М. Грушевський одразу після повернення до Києва сформулював свій погляд на завдання руху: «Для сього зараз же, як упав старий режим, українці всіх партій і напрямків постановили об'єднатися у спільній, одностайній і політичній організації на весь час, поки не буде осягнена спільна мета: широка національно-територіальна автономія України в федеративній демократичній Російській республіці»⁴. Такою організацією стала Центральна Рада, котра мала виробити й реалізувати загальноукраїнський революційний курс.

¹ Устименко В. Етнонаціональна політична як фактор державотворення в Україні (1918–1920 рр.). — К., 2010. — С. 12–15.

² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 9.

³ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / Гол. ред. Литвин В.М. — К., 2008. — С. 382–383.

⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 6.

Напередодні революції в українській політичній думці на рубежі XIX – XX ст. існували дві концепції щодо шляхів розвитку державності: автономістсько-федералістська та самостійницька¹. Найбільш поширеною і реалістичною у середовищі вітчизняної еліти була перша. Ідеї автономізму й федералізму, як моделі державного будівництва, стали провідними в поглядах діячів визвольного руху, починаючи від членів Кирило-Мефодіївського братства і М. Драгоманова. На цій позиції стояли практично всі дореволюційні українські політичні партії Наддніпрянщини². Ідею самостійної України відстоювали Українська народна партія й Українська соціалістична партія, однак це були нечисельні та маловпливові структури, які практично не визначали основні тенденції політичного життя. Водночас деякі вітчизняні партії допускали можливість поєднання цих двох вимог³.

Історія Центральної Ради свідчить про живучість ідеї автономії й федерації у поглядах тогочасних революціонерів. Більшість з них пов'язували майбутні історичні перспективи українських земель лише у російському контексті. Поділяючи ідею безбуржуазності її народу, що має відбиток народницьких уявлень, більшість революціонерів доби Центральної Ради у державницькій роботі ідентифікували його лише з «народними масами», до яких відносили селянство й трудящий люд. Такі характеристики дозволяють повністю зрозуміти усвідомлені спонуки і переконання сучасників в ході Української революції, розкриваючи при цьому «паралельний світ» та «потаємні сторони» світосприйняття більшості революційної еліти, виявити психологічний і ментальний ґрунт безперспективності апелювання до російської влади з ідеєю автономії України. Фактично такий стиль політичного мислення революціонерів був результатом імперського минулого.

За таких умов гасло надання національно-територіальної автономії України в складі Російської демократичної федеративної республіки було визнано першочерговим і набуло підтримки у середовищі політичної еліти та українського соціуму. Це продемонстрували й перші партійні форуми, особливо збори ТУП.

Центральна Рада заявила про нагальну потребу перебудови суспільного ладу, виходячи з невід'ємного права українців на самовизначення⁴. Однак цілісної програми реалізації й утвердження цього права не існувало. Ідейно-політичні проекти вітчизняної еліти не встигали за стрімким розвитком революційних процесів в Україні. Тому

¹ Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. — К., 2005. — С. 44–45.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — К., 2007. — С. 108.

засади своєї діяльності потрібно було концептуально оформити з уже існуючих національно-державних програм.

У першій половині березня 1917 р. Центральна Рада поставала лише як громадська та дорадча інституція, котра ставила себе в залежність від загальноросійського революційного процесу й не усвідомлювала своєї історичної місії¹. З цього приводу П. Христюк слушно зазначив: «Виробленого пляну діяльності Центральна рада на початку свого існування не мала. Так само не був усталений і склад»². Набуття всеукраїнського статусу вимагало від її лідерів здійснити процес легітимізації влади не лише в середовищі української інтелігенції, а й серед інших класів та груп суспільства. Якщо для першої соціальної групи усвідомлення ролі Центральної Ради було зрозумілим, то для селянства та робітництва її образ постав, як черговий революційний орган без конкретної програми перетворень. Із цього приводу В. Верстюк писав: «Метаморфозу, що її зазнала Центральна Рада протягом весни 1917 р., можна пояснити двома причинами. По-перше, несподіваним, непрогнозованим вибухом стихійного українського руху, а по-друге, «феноменом Грушевського». Саме завдяки тому, що він зміг чітко сформулювати лозунги і втілити їх у життя, Центральна Рада піднеслася на гребінь української революції»³. Крім того, аналіз виданих Центральною Радою офіційних й нормативних документів дозволяє зазначити про цілеспрямовану політику, спрямовану на появу реальних підстав автономії й федерації⁴.

Після всеукраїнської маніфестації М. Грушевський підготував програмну статтю «Велика хвиля», котра була опублікована 25 березня 1917 р. у першому числі газети «Нова Рада». Автор проаналізував суспільно-політичну ситуацію, що склалася після падіння самодержавства. Він закликав національний рух до кардинальної зміни напрямків відстоювання своїх прав та вимагав переходу до політичної боротьби, активізації всіх українських сил: «Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново правительству, як наші домагання в данім моменті. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задоволити потреби нинішнього українського життя. Те, чого ми добивалися пять, чотири, три, навіть рік тому, коли б дане було тоді, було б прийнято

¹ Верстюк В. Ф. М.С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 38.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: у 4 т. — Відень, 1921 — 1922. — Т. 1. — С. 15 — 16.

³ Верстюк В. Ф. Вказ. праця. — С. 38.

⁴ Українська Центральна Рада (4 березня — 9 грудня 1917 р.). Док і матер. — Т. 1. — К., 1996. — 587 с.

українським громадянством з щирою подякою... але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб «розв'язанням українського питання» для даного моменту. Українського питання вже нема. Є вільний, великий Український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи»¹. Аналіз викладених думок М. Грушевського свідчить, що революція автоматично зняла «українське питання» з порядку денного, потрібна була лише воля постімперського центру на визнання нового національного статусу України. У той час альтернативи ідеї автономії України в складі федеративної Росії не було. Таке політичне завдання для Центральної Ради відповідало світогляду та роздвоєній лояльності більшості її членів. До головних автономістсько-федералістських закономірностей державного будівництва 1917 — початку 1918 рр. слід віднести: прийняття I Універсалу, встановлення взаємовідносини з Тимчасовим урядом, створення Генерального Секретаріату, прийняття II Універсалу, проведення з'їзду народів Росії, прийняття III Універсалу, встановлення офіційних відносин із Радою народних комісарів, проголошення VI Універсалу. Власне, їх аналіз ілюструє трансформацію федералістських орієнтацій, як уявлень імперського минулого, до ідеї «держави-нації», як шляху реалізації національного проекту, виробленого в «довгому ХІХ ст.».

Рецепція автономії України пов'язувалася М. Грушевським та іншими діячами Центральної Ради із децентралізацією імперії, перетворенням її у федеративну, демократичну республіку. Тому висунення вимоги національно-територіальної автономії потрібно подавати синхронно з вимогою перебудови Російської імперії на федеративну демократичну республіку. «...Становище України буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, — зазначав глава Центральної Ради, — як Україна не стоятиме одинцем, а всі часті Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком»².

Федералізм протягом 1917 р. був політичною концепцією діяльності Центральної Ради. При цьому не можна з упевненістю твердити, що ідея федералізму в усвідомленні діячів та сучасників Центральної Ради поставала, як крок до здобуття незалежності, потрібно враховувати настрої в середовищі соціалістичної еліти, а особливо, в середині суспільства.

Попри це, автономний устрій для українських революціонерів 1917 — початку 1918 рр. виступав способом досягнення певного константного стану державності та у майбутньому мав відкрити шлях Україні до повноправного місця в європейській федерації. Автономний статус в їх уявленні був проміжним варіантом вирішення «українського

¹ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 96.

² Там само. — С. 128–129.

питання». Державне право українців могло бути забезпечене «або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України»¹, — писав М. Грушевський. Отже, у 1917 р. здобуття Україною національно-територіальної автономії у складі демократичної федеративної Росії стало основним гаслом революційної боротьби.

6 квітня 1917 р. розпочав роботу Всеукраїнський конгрес. Головними питаннями на форумі були обговорення різноманітних аспектів національно-територіальної автономії й вибори нового складу Центральної Ради. На конгресі було виголошено 8 науково-теоретичних рефератів із питання автономного устрою України. Доповідачами виступили провідні діячі українського національного руху Н. Григоріїв, Д. Дорошенко, Ф. Крижанівський, Ф. Матушевський, П. Понятенко, В. Садовський, М. Ткаченко, О. Шульгін². За оцінкою М. Грушевського, всі доповіді, що загалом мали декларативний характер, виразно підтримували генеральний напрям українського руху — широку національно-територіальну автономію України в складі Російської федеративної демократичної республіки³. На з'їзді було ухвалено постанови і рішення, які вимагали добиватися спільними силами українського народу широкої автономії, сформувати підстави для утвердження визначеного суверенного статусу, а також з метою забезпечення відповідного устрою налагодити тісний зв'язок з іншими народами Росії, котрі ставлять за мету ввійти до складу федеративної Російської республіки⁴. Проте і після цього її правовий статус не був чітко визначений; Центральна Рада ще йменувалася «Українська народна рада», «національний уряд України», «виконавчий орган громадських організацій», «крайова рада», «крайовий комісаріат» тощо⁵.

Після проведення Всеукраїнського конгресу внутрішній курс Центральної Ради був спрямований на утвердження автономного устрою України. Відстоювання цих позицій викликало протидію представників Тимчасового уряду. Проголошення І Універсалу сприяло визначенню першочергових завдань. Урешті, всі пояснення, що до яких вдався М. Грушевський, вкладаються й у лапідарну оцінку І Універсалу — «творення підстав української автономії» як важливого кроку до запровадження національної державності⁶.

¹ Там само. — С. 99.

² Див.: *Верстюк В.Ф.* Всеукраїнський національний конгрес в контексті становлення Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. — Вип. 3. К., 2008. — С. 5–17.

³ *Хміль І. В.* На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6–8 квітня 1917 р.). — К., 1994. — С. 37–38.

⁴ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — С. 7.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ) — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 11 зв.

⁶ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція: концепція та історіографія. — Ч. 1. — К., 1997. — С. 230.

Фактично така позиція відповідала тональності постанови Центральної Ради від 3 червня 1917 р.: «Звернутися до всього українського народу з закликом організуватися та приступити до негайного закладення фундаменту автономного ладу в Україні»¹. Головним завданням Української революції 1917–1921 рр. стало запровадження у життя програми, накресленої I Універсалом, тобто руху до реальної автономії в рамках демократичної федеративної республіки Росії².

26 червня 1917 р. на сесії Центральної Ради було прийнято досить неоднозначний документ — «Декларацію Генерального Секретаріату Центральної Української Ради», котрий був пролобійований В. Винниченком й українськими соціал-демократами. У тексті документа відсутні федералістські принципи. Зникнення революційних автономістських гасел можна пояснити лише тим, що деяка частина представників визвольного руху вважала автономію України вже реальним фактом, який не піддавали сумніву. Стосовно автономістських позицій документ окреслив тільки завдання Генерального Секретаріату: він у «справах міжнаціональних має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад Російської Республіки... На першому плані перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів і областей Росії і підготовки матеріалу до сього з'їзду»³. Як видно, впровадження автономістського курсу було доручено одному з відомств Генерального Секретаріату та віднесено до розряду міжнаціональних відносин, що свідчить про недооцінку авторами «Декларації» революційного процесу.

Згаданий документ піддав критиці М. Грушевський. Він вважав, що це своєрідний відступ у домаганнях України отримати реальний статус автономії. «Видима річ, автори її (правдоподібно, головню Винниченко з Христюком, голова з писарем), — згодом писав Михайло Сергійович, — пильно вважали, щоб не заявити виразних претензій на публічно правову, загальнообов'язкову краєву владу і вимежувати для Ген[ерального] секретаріату якусь специфічну сферу ділання, щоб воно не входило в конфлікт з російською державною машиною (провінційною) і, з другого боку, не зіставалось тільки в межах «морального авторитету» національного осередка, ні для кого не обов'язкового, крім тих, хто хочуть добровільно йти за його дерективами»⁴. Принагідно зауважимо, що М. Грушевський перекладав всю відповідальність за характер документа на поміркованих українських соціал-демократів,

¹ Грушевський М. Українська Центральна Рада і її універсали: перший та другий. — С. 16.

² Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. — С. 232.

³ Вісти з Української Центральної ради. — 1917. — № 10. — червень.

⁴ Грушевський М. Спомини — С. 136–137.

що становили більшість у Генеральному Секретаріаті, «які рішучо були противні всяким таким «узурпаціям» і стояли на тім, що Генер[альний] секр[етаріат] має «підготовляти підвалини» автономному ладові, а не братися до нього»¹.

Внутрішньополітичні кроки Центральної Ради та Генерального Секретаріату викликали занепокоєння у членів Тимчасового уряду. Наступні відомі події з прибуттям російських міністрів на переговори до Києва були закономірними. Хід останніх доводив, що українські революціонери продовжували міцно трималися автономістсько-федералістської орієнтації, погоджувалися на вимогу Тимчасового уряду не ставати на шлях самочинних дій, очікувати скликання Установчих зборів, не вступати в конфлікт із неукраїнською демократією (у тогочасному розумінні — з неукраїнськими революційними організаціями та політичними партіями), а також не проводити українізацію армії. Результати переговорів сучасники оцінювали неоднозначно, відзначаючи поступки лише з української сторони. Однак уже ведення політичного діалогу між українськими та російськими революціонерами свідчило про суперечливий характер суспільних трансформацій у колишній імперії Романових. Адже навіть Центральна Рада та українські революційні сили оголошувалися такими, що «стоять на сторожі загальноросійської революції»².

Українські революціонери вірили у підтримку російською демократією визвольних завдань Центральної Ради, маючи надію на організацію аморфного політичного союзу: «Але уставити союз, — писав М. Грушевський, — хоч би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім іншим ворожим українству елементам — се здавалося цінним»³.

Аналіз автономістських позицій наддніпрянських революціонерів у взаєминах із Тимчасовим урядом виявляє аспект — відсутність чіткого бачення перспективи побудови української самостійної державності. У той час більшість квазіполітичного істеблїшменту перебувала під ідеологічним впливом концепції федералізму, котра інтерпретувала майбутнє України лише у російському контексті. Образ «Іншого» для української революції та федералістських інтенцій в особі російських кадетів був віддзеркаленням полеміки про «українське питання» з представниками ліберального руху ще під час революції 1905 р. та Першої світової війни. Після переговорів з Центральною Радою кадети

¹ Там само. — С. 137.

² Українська Центральна Рада. Док. і матер. — Т. 1. — С. 213.

³ Там само.

вийшли з Тимчасового уряду, що викликало у Петрограді політичну кризу¹.

Відомо, що результатом досягнутих домовленостей стало проголошення II Універсалу, в якому, за словами М. Грушевського, закладаються не «приготовчі підстави», а констатується фактична автономія, «котрій тільки правну форму має дати автономний статут, що з участю представників національних меншостей вироблятиме У. Центральна Рада»².

На засіданні Ради після оголошення постанови Тимчасового уряду й II Універсалу М. Грушевський виступив із заявою про dokonаний факт утвердження автономії України. Сучасник тих подій Д. Дорошенко наводив наступний фрагмент з промови голови Центральної Ради: «Ми вступаємо на вищій щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодавчим і адміністративним органом — Радою і Секретаріатом. Ми повинні знати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою, щоб від моральних форм ми перейшли до правової влади»³. Фактично це був триумф федералізму проросійського виміру. Згодом згортання цих здобутків зі сторони «російської демократії» обумовило появу серед діячів Центральної Ради різних геополітичних орієнтацій, особливо у бік Заходу. Такий стан речей знайшов вираження в ідеї чорноморської та європейської федерації, що активно дискутувалися в середовищі сучасників⁴.

До самостійності. Ідея федералізму залишалася домінуючою в українському проводі після «політичної війни» з Тимчасовим урядом. Піднесення Центральною Радою федералістських гасел до рівня пріоритетних позицій внутрішньої й зовнішньої політики дозволяло убезпечити суспільство від постреволуційних і кризових явищ.

Висуваючи вимогу автономії, діячі Центральної Ради не покладали безоглядних надій ні на адекватне розуміння потреб українського руху з боку Тимчасового уряду, ні на позитивне вирішення проблеми майбутніми Установчими зборами Росії, ні на здатність «навіть кращих представників великоруської інтелігенції» довести щирість своїх демократичних уподобань там, де це стосувалося вимог національного характеру⁵.

Взаємини між Центральною Радою та Тимчасовим урядом протягом липня – серпня 1917 р. детально описані в невеликій праці М. Грушевського «Україна і Росія. Переговори у справі нового ладу».

¹ Там само. — С. 145–151.

² *Грушевський М.* Українська Центральна Рада і її універсали: перший та другий. — С. 16.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. 1. — Ужгород, 1932. — С. 116.

⁴ Див.: *Потульницький В.* Історія української політології. — К., 1993. — С. 87.

⁵ Українська Центральна Рада. Док. і матер. — Т. 1. — С. 102.

Характерними тенденціями розвитку відносин між ними в революційний період були: відмова російської влади визнавати Центральну Раду легітимним представницьким органом у краї, постійні спроби встановлення контролю за перебігом революційних подій в Україні, зведення нанівець «сепаратистських» настроїв провідників національного руху. У кінці липня 1917 р. відбулися нові переговори лідерів Центральної Ради з міністрами Тимчасового уряду. Суть основних тем діалогу зводилася до того, «що автономія України може бути проголошена тільки Рос[ійськими] Установчими Зборами... Вони (міністри Тимчасового уряду — *авт.*) заявили, що готові піти назустріч найширшим домаганням українців щодо фактичного переходу управи краю до автономного краєвого органу, вибраного У.[країнською] Центральною Радою, але формальне проголошення автономії не признають можливим, вважаючи його прерогативою Рос[ійських] Устан[овчих] Зборів, і ставлять українцям з свого боку умовою, щоб вони зріклися й осудили самочинне здійснювання автономії поза легалізованими Тимч[асовим] Урядом органами краєвої власті»¹. Результатом другого приїзду російських міністрів стала «Тимчасова Інструкція Генеральному Секретаріату», затверджена Тимчасовим урядом 4 серпня 1917 р. В кінцевому рахунку Центральна Рада поступово втрачала завойовані позиції щодо утвердження автономії України. Парадоксально, але одностайно всі фракції та партії критикували цей документ². Пізніше М. Грушевський рішення прийняти «Інструкцію» охарактеризував як «капітуляцію перед Тимчасовим урядом»³.

Своєрідним пошуком нової перспективи в постімперському контексті стало проведення 8–15 вересня 1917 р. з'їзду народів Росії за участю 93 делегатів від різних національностей⁴. Основним завданням форуму вважалося визначення теоретичних засад федеративного устрою Російської держави. Відкриваючи з'їзд, М. Грушевський нагадав делегатам про історичний розвиток федералістської ідеї у вітчизняній суспільно-політичній думці й наголосив, що «українське громадянство не розуміє нового устрою держави без федерації і ніколи від цього гасла не відступить», а «ідея федералізму надалі буде служити народам провідним компасом»⁵.

¹ Грушевський М. Вказ. праця. — С. 28.

² Кудлай О.Б. Боротьба навколо прийняття «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового Уряду на Україні» на IV сесії Української Центральної Ради. // Укр. іст. журн. — 1997. — № 5. — С. 83.

³ Грушевський М. Споми́ни // Київ. — 1989. — № 11. — С. 125.

⁴ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 1.; Реснт О.П., Андрусішин Б.І. З'їзд поневоленних народів (8–15 вересня 1917 р., 21–28 вересня н.ст.). — К., 1994. — С. 8.

⁵ Нова Рада. — 1917. — 10 вересня.

У своїх промовах більшість учасників з'їзду виступали як переконані федералісти, для котрих тільки федерація є вірним шляхом національного розвитку не лише в межах Росії, а й всього світу. «Ми зібралися тут проповідниками — виголошував голова Центральної Ради, — федералістського принципу, і в цьому сенсі у нас є спільна мова з самого початку»¹. Глава Центральної Ради М. Грушевський висловив сподівання на розуміння зі сторони Тимчасового уряду федералістських гасел: «Отже, тут ми повинні розробити план цього «палацу народів», в якому всім нам повинно житись вільно і гарно. Будемо сподіватись, що представник Тимчасового правительства передасть йому, що, на нашу думку, Росію зможе врятувати від загибелі тільки федерація»².

На підсумковому засіданні форуму 15 вересня 1917 р. одностайно були прийняті резолюції, лейтмотивом яких було сприйняття Росії як федеративної демократичної республіки. У головній постанові з'їзду народів «Про федеративний устрій Російської держави» насамперед стверджувалося, що лише за такої моделі можлива «широка участь громадян в державному житті». По-друге, «республіканський лад може міцно стояти тільки в федеративній державі». По-третє, центральна влада «може мати довір'я всіх шарів людности і мати силу тільки при федеративному строю». Нарешті, «через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле, і в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра заснована на національній підставі»³. Для реалізації завдань федералістського переустрою Російської держави, зокрема підготовки майбутньої відповідної конституції, делегати з'їзду ухвалили створити Раду народів за участю чотирьох депутатів від кожного народу, що мав представництво на форумі.

Але реальних результатів та наслідків з'їзду не мав, фактично всі його заяви і рішення залишилися декларативними й не мали ніякої правової сили, ані для Тимчасового уряду, ані для майбутніх Всеросійських Установчих зборів. Перебуваючи у стані певного емоційного піднесення після з'їзду народів, лідери всеукраїнського органу вважали, що Україна здатна і повинна очолити рух за створення Російської федерації. Це було явною переоцінкою власних можливостей, що призвело в недалекому майбутньому до невиправданих рішень та дій⁴. На форумі були породжені занадто оптимістичні сподівання стосовно російської «рево-

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк 6.

² Там само.

³ Нова Рада. — 1917. — 17 вересня.

⁴ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку. — С. 131.

люційної демократії». Розвиток ситуації у Петрограді явно не сприяв реальному здійсненню амбітних федералістичних планів української політичної еліти.

Центральна Рада стала займатися влаштуванням загальноросійського політичного життя, замість впровадження соціально-економічних і культурних трансформацій на українських землях. Цими заходами вона заявила про провідну роль у боротьбі за демократичну перебудову Росії. З'їзд засвідчив про перетворення Центральної Ради на центр боротьби за перебудову Росії на федеративних засадах¹.

Суспільно-політична ситуація, яка склалася в Україні після з'їзду народів Росії, вимагала від Центральної Ради рішуче стати на шлях закріплення і реалізації задекларованого внутрішньо- й зовнішньо-політичного курсу. Момент вимагав прийняття адекватних рішень з огляду на хаотичність та бездіяльність загальноросійської влади. Наступні кроки Центральної Ради були закономірними, однак запізненими щодо динамічного розвитку тенденцій революційного процесу. Саме тоді розпочався період випробувань для федералістського курсу українського руху.

Федералістські позиції керівництва Центральної Ради не дозволили їм визнати більшовицьку Раду народних комісарів як новопосталу російську владу. Переоцінивши власну роль у тогочасному співвідношенні військово-політичних сил, Центральна Рада продовжувала ініціювати формування федерації вільних демократичних утворень на території Росії. Саме її вимога про створення загальноросійського соціалістичного уряду з представників національних областей, а також самоврядних одиниць спричинила збройний конфлікт із більшовицькою Росією.

Всупереч реальному становищу в загальноросійському контексті Генеральний Секретаріат у своїй відозві «До громадян, урядових і громадських установ» від 3 листопада 1917 р. стверджував, що більшовицьке «центральне правительство всієї Росії не має спромоги керувати державним життям», і водночас заявляв, що «Україна має бути в складі Федеративної Республіки Російської як рівноправне державне тіло»². Правова суть цього акту була абсолютно зрозумілою, але йому не вистачало логічної довершеності.

Це завдання виконав III Універсал, прийнятий Малою Радою 7 листопада 1917 р. Українське керівництво намагалося показати повне несприйняття нової влади у Петрограді, щоб взяти в свої руки політичну ініціативу на українських землях і поглибити попередні державотворчі завоювання. З цього приводу М. Грушевський згадував: «Утворення єдиної, сильної влади в краю являлося пекучою проблемою. Такі

¹ Там само. — С. 189.

² Там само.

резолуції й були винесені Ц. Радою, та сього було ще мало: єдиним способом утвердження сеї влади було підведенне державного фундаменту під неї»¹. Діячі Центральної Ради прийшли до переконання, що «Українська республіка справді мусить бути проголошена негайно... За порозуміння фракцій українських с.-д. і с.-р. був вироблений проект третього універсалу Ц. Ради, який і був з деякими змінами прийнятий і проголошений Ц. Радою дня 7 падолиста»².

Основні засади державно-правового статусу України та його внутрішню побудову в Універсалі було визначено наступним чином: вона стає народною республікою, «не одділяючись від республіки Російської», котра у свою чергу повинна стати «федерацією рівних і вільних народів»³. Задеклароване відновлення державності супроводжувалося визначенням головних підвалин її творення: народ, територія, влада⁴. Ці поняття знайшли чітке обґрунтування в універсалі. Головним аспектом цього акту була переоцінка міжнаціональних відносин після Лютневої революції в бік появи державного утворення, яке має своєю метою відстоювання власної автономії, не озираючись на політичні події у російському революційному процесі. В універсалі констатувалася відсутність центрального уряду, а відтак ні Рада народних комісарів, ні Тимчасовий уряд, який у листопаді 1917 р. ще діяв напівлегально, за федеративний владний центр не визнавалися. Тобто Центральна Рада вже не чекала автономного статусу, а сама його утверджувала. Якщо II Універсал ставив автономію України в залежність від остаточного рішення Всеросійських Установчих зборів, то третій — закликав громадян «до дружного великого будівництва нових державних форм», зазначивши, що прерогатива їх вироблення має належати Українським та Всеросійським Установчим зборам.

Прийняття III Універсалу якісно продовжувало автономістську традицію, а проголошення Української Народної Республіки (УНР) поклало початок впровадженню в життя ідеї федеративістського союзу, котрим Центральна Рада бажала «підкреслити ідею українського народоправства і демократії»⁵ й перебрати на себе роль конструктора демократичної федеративної Росії. Дослідники одностайні у тому, що, обираючи цей статус, лідери революції віддавали данину традиціям, а елементарна інерція не дозволила їх вчасно скоригувати вчорашні уяви про достатність потенцій автономістського ладу⁶. Несприйняття біль-

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1991. — С. 552–553.

² Там само. — С. 553.

³ Українська Центральна Рада (4 березня — 9 грудня 1917 р.). — Т. 1. — С. 399–400.

⁴ Верстюк В. Українська Центральна Рада та її універсали: третій та четвертий // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — К, 2002. — С. 8.

⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — С. 423.

⁶ Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. — С. 290.

шовицького уряду та переоцінка власної ролі в міжнаціональних стосунках підштовхнули Центральну Раду до ініціативних заходів щодо творення федерації вільних державних утворень¹.

III Універсал подав новий проект розвитку автономії України, який кардинально різнився від попередніх. У першу чергу визначальну роль у цьому відіграло переосмислення політичним проводом Центральної Ради російського контексту федералістського курсу, котрий полягав у зміщенні ініціативи і центру реальних дій по формуванню автономії з Петрограда до Києва. Українські революціонери використали Жовтневий переворот у Росії, як привід до самостійних кроків для забезпечення своїх домагань.

25 листопада 1917 р. було розіслано «Ноту Генерального Секретаріату урядам республік, утворених на території Росії», в якій їм пропонувалося взяти участь у формуванні «однорідного-соціалістичного правительства» на засадах федералізму². Український уряд накреслив заходи, які вважав обов'язковими для всіх частин майбутньої федерації: республіканський та демократичний політичний устрій кожного державного утворення Росії, система громадянського рівноправ'я, а також цілковите взаємне «невтручання в політичне життя федеруючих республік, оскільки вони не виходять за межі вищевказаних підвалин»³. Однак на ці пропозиції, крім Дону, ніхто не відгукнувся. Заходи щодо федерації вели до загострення відносин із Радою народних комісарів, котра розцінювала діяльність всеукраїнського органу як процес невинного розширення меж регіональних функцій до втручання у внутрішні справи всієї Росії⁴.

Відносини Центральної Ради з Радою народних комісарів, наявність багатьох суперечностей у баченні розвитку Росії проливають світло на кардинальну переорієнтацію частини лідерів українського руху від беззаперечного відстоювання автономістсько-федералістських орієнтацій до можливості утвердження самостійності Української Народної Республіки. У період із листопада 1917 по січень 1918 рр. подальші кроки Центральної Ради на шляху державотворення зумовлювалися не стільки прагненням створити повноцінну незалежну державу, а швидше політичною реакцією на діяльність більшовицького Раднаркому. Тоді М. Грушевський запропонував нову формулу державотворчого процесу, суть котрої полягала в можливості проголошення самостійності УНР: «Рішучо відтяти всякі двозначности й неясности та відложивши

¹ Там само.

² Вістник Генерального секретаріату Української Народної Республіки. — 1917. — 15 грудня.

³ Українська Центральна Рада (4 березня — 9 грудня 1917 р.). — Т. 1. — С. 514.

⁴ Український вибір: політичні системи XX століття і пошук власної моделі сучасного розвитку. — С. 144.

федерованне до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз стати твердо на принципі повної самостійності Української республіки»¹.

З початку грудня 1917 р. риторика українських революціонерів вже зосередилася на потребі проголошення самостійного курсу. Центральна Рада починає готувати ґрунт для відокремлення від більшовицької Росії. Вона вирішила змінити статус українських земель та попередніх здобутків революційного часу. Крім провалу проекту утворення Всеросійської федерації, такий курс зумовлювався намаганнями відмежуватися від радянської влади. М. Грушевський так змальовував тогочасне становище: «Кінець кінцем більшість Ц. Р. висловила за політику рішучу, а против тактики уступок большевизмови й порозуміння з ним. В день 9 січня, призначений для українських тимчасових зборів, рішено було універсалом Ц. Ради проголосити Українську Республіку державою самостійною й незалежною, щоб мати вповні вільну руку в уладженню своїх міжнародних і внутрішніх відносин, щоб відібрати ґрунт від усяких мішань, у внутрішні справи України, як однієї, мовляв, з частин будучої російської федерації...»².

У січні 1918 р. більшість вітчизняних політичних партій ще залишалася на федералістських позиціях, визнавала федерацію найбільш прийнятною формою державного життя у майбутньому для України. Слід звернути особливу увагу на розлогі пояснення, котрі давав голова Центральної Ради із конкретних мотивів та підстав здобуття самостійності. «Але в даний момент, — писав М. Грушевський, — коли всякі неприхильні, або й просто ворожі українству елементи й сили, всякі оборонці єдності і неподільності Російської держави, перекарашуючись в захистний колір федералізму, чіпались федералізму тільки для того, щоб гальмувати далі свободний розвій українського державного й економічного будівництва...»³. Значний вплив на вибір Центральною Радою самостійницького курсу мали зовнішньополітичні обставини.

12 січня 1918 р. було остаточно затверджено текст IV Універсалу. Проголошення III й IV Універсалів було не результатом довготривалого руху, не досягненням стратегічної мети, а детермінованим обставинами актом. Основоположною тенденцією державотворчої діяльності Центральної Ради листопада—грудня 1917 р. стала відмова від автономістської орієнтації, її місце поступово переймав самостійницький курс, спрямований на побудову України як частини демократичної федерації. З появою IV Універсалу автономізм остаточно відходить до історії української суспільно-політичної думки, звільняючи місце у реальному

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 569; Копиленко О.Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія та сучасність. — К., 1991. — С. 154—158.

² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 558.

³ Там само. — С. 559.

політичному житті ідеї суверенної держави¹. Як і попередні універсали, останній не стверджував однозначно розрив із Російською державою; у ньому висловлювалася надія на появу федеративного зв'язку з нею.

Федералістські ідеологеми лежали в основі політики Центральної Ради, спрямованої на забезпечення своєї легітимізації у рамках Російської держави та українського соціуму. Модель державно-політичного устрою України, яка базувалася на принципах автономізму й федералізму, підтримувала більшість складу Центральної Ради та вітчизняних партій.

Основну причину невдачі реалізації федералістського проекту більшість лідерів і діячів Центральної Ради були схильні вбачати у більшовицькому керівництві Росії. «Народи й області Росії, — зазначав М. Грушевський, — не важились творити федерацію без участі найбільшого з членів, Великоросії, а та не виявляла своєї волі в сім напрямі, по часті тому що була паралізована большевицькою анархією»². Аналогічної позиції дотримувався і Д. Дорошенко: «Ніякого федерального російського уряду Генеральний Секретаріат не створив з тої простої причини, що він обминав одинокий реально існуючий уже уряд Росії — Раду Народних Комісарів»³.

Федералістські орієнтації діячів Центральної Ради були віддзеркаленням дихотомного світогляду, котрий формувався на ґрунті співіснування української й російської ментальностей, а також тенденцій суспільного розвитку XIX — початку XX ст. Доба Центральної Ради доводить закономірність та взаємозв'язок розвитку ідей автономізму та федералізму із особливостями розвитку визвольного руху «довгого XIX ст.». Після падіння Центральної Ради ідея федералізму перетворювала «українську карту» у контексті Першої світової війни на реально діючий чинник. Лідери Центральної Ради вважали федералізм найбільш ефективною системою управління у країнах великих розмірів, одним із засобів долання бюрократичного централізму й формою соціалістичної державності. У підсумку федералістські орієнтації вітчизняних революціонерів відіграли вирішальну роль у проголошенні самостійності на противагу боротьбі за автономію.

Висновки. Перебіг Першої світової війни викликав кардинальні зміни на геополітичній карті Центральної та Східної Європи, котрі характеризуються синхронним відродженням державностей «неісторичних» народів. Розпад імперій Романових і Габсбургів прискорив процес реалізації національних проектів. Генезис державотворчих процесів на теренах Великої України був викликаний революційним процесом в Росії. Центральна Рада пройшла шлях від боротьби за

¹ Верстюк В. Вказ. праця. — С. 11.

² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 555.

³ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 205.

автономію до проголошення самостійності УНР. Однак деструктивні ідеологічні процеси в середині визвольного руху, більшовицька революція, завершення Першої світової війни визначили подальшу долю Центральної Ради. Державний переворот 29 квітня 1918 р. не допоміг політичній еліті гетьманату відновити *status quo*. Кайзерівська Німеччина, на яку спирався режим П. Скоропадського, зазнала поразки у війні. Російський Білий рух ігнорував політичні інтенції «зрадника Вітчизни» — П. Скоропадського.

Імперський розрив українських земель, належність до соціокультурного простору різних цивілізацій, геополітичне протистояння на початку ХХ ст. позначилися на закономірностях українського державотворення 1917 — початку 1918 рр. За таких умов, перебуваючи в умовах військової й міжнародної ізоляції, українські й галицькі лідери шукали точки дотику з метою об'єднання сил перед загрозою. Крім того, особливу роль відіграла колективна пам'ять про спільну належність до одного народу.

По-різному представники українських регіонів сприймали революційні процеси у Центральній та Східній Європі, мали протилежні погляди на вибір майбутньої історичної перспективи. Галичани в політичному сенсі були більше орієнтованими до західної цивілізації, будучи нащадками центральноєвропейського нобілітету. Вони мали більший досвід парламентської боротьби, легальної діяльності політичних організацій, практику задоволення вимог західноукраїнського суспільства¹. Галицькі лідери не сприймали соціалістичних ідеалів своїх побратимів за Збручем, були ліберальними консерваторами, якщо послуговуватися сучасною політологічною термінологією.

Наддніпрянці пов'язували розвиток національної державності в межах російської, балтійсько-чорноморської чи слов'янської федерації. Такі інтенції базувалися на доктрині децентралізації Російської імперії². Ментальність революціонерів формувалася в умовах східнослов'янського геополітичного простору, орієнтованого на реалізацією есхатологічної місії в світі. Підросійські українці мали більший досвід нелегальної політичної діяльності, тому в їхній ідеології провідне місце займав соціальний радикалізм. Визвольний рух розглядав перспективи розвитку української нації як самостійного організму в великій державі.

Отже, імперська спадщина під час Української революції 1917—1921 рр. виявилася у формі федералістських орієнтацій, а національний проект став базовим для формування уявлення про самостійну модель

¹ Ан. Яринович [Ніковський А.В.] Галичина в ее прошлом и настоящем. Очерк истории национальной жизни русин в Австро-Венгрии. — Москва, 1915. — 68 с. // Институт рукопису Національної бібліотеки імені В. Вернадського. — Ф. 226. — Спр. 4.

² Див.: Грушевський М. Освобождение Украины и украинский вопрос. — СПб., 1907. — 291 с.

«держави-нації». Серед українських революціонерів такі характеристики визначили закономірності розвитку української державності, що полягала у пошуку вірогідної перспективи. У радянській історіографії ці інтерпретації пов'язувалися з «революційними альтернативами»¹, у діаспорній — з антибільшовицьким дискурсом². Знаковою подією, що ілюструє трансформацію федералістських орієнтацій на самостійницькі було розгортання українсько-більшовицької війни, спроби лідерів Центральної Ради переорієнтуватися на центральноєвропейські імперії, відсутність загальносупільної підтримки її політики серед населення.

Події 1917 — початку 1918 рр. дають змогу стверджувати, що українські революціонери не лише реалізовували уявлений проект здобуття Україною національно-територіальної автономії, а прагнули наповнити його новими сенсами, котрі були породженні переоцінкою багатьох аспектів революційного процесу березня–липня 1917 р. і виробленням нових підходів до розуміння історичних перспектив української державності. Федералістські погляди діячів і сучасників революції стали базою внутрішньополітичного курсу Центральної Ради, визначали тональність основного масиву виданих нею документів, розкривали смислове наповнення конкретних політичних дій провідників національного руху.

¹ Найбільш характерна праця: *Кондуфор Ю.Ю.* Революційні події 1917 р. на Україні: пошук альтернативи // *Укр. іст. журн.* — 1990. — № 11. — С. 10–20.

² Див.: *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. — Т. 1. — К., 1994. — С. 145–167; *Його ж.* Четвертий Універсал та його ідеологічні попередники; Українська революція з перспективи сорокаліття; *Його ж.* Вклад Галичини в українські визвольні змагання // Там само. — Т. 2. — С. 1–27; 39–51; 52–61.

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЦЕПЦІЇ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (40–80-ті роки ХХ ст.)

В історіографії утвердилася думка про визначальний вплив на дисциплінарне становлення грушевськознавства діяльності українських істориків у діаспорі в другій половині ХХ ст. Починаючи з 60-х рр., завдяки передусім О. Оглоблину, Л. Винару та очолюваному ними Українському історичному товариству, було закладено теоретичні та джерелознавчі підвалини розвитку нової українознавчої галузі, що уможливили появу перших аналітичних праць про малознані перед тим аспекти життя та діяльності М. Грушевського. Про це вже доволі багато написано в сучасній історіографії; значною мірою дана проблематика опрацьована й на дисертаційному рівні. Втім і досі існують поодинокі важливі аспекти грушевськознавчої рефлексії 40–80-х років, що потребують докладнішого висвітлення. Тут хочемо звернути увагу дослідників на внесок учених української діаспори в опрацювання проблеми рецепції творчої спадщини М. Грушевського. Адже сучасні дослідники цього питання, за усталеною традицією згадуючи класичні праці діаспорного грушевськознавства, надзвичайно мало поінформовані про особливості його обговорення в українській закордонній науці. З огляду на сказане, розглянемо становлення та розвиток грушевськознавчих студій у діаспорі під кутом зору вивчення рецепції творчої спадщини Великого Українця.

Перші грушевськознавчі праці, що з'явилися у вільному світі у повоєнні роки, значною мірою несли на собі відбиток історіографічних дискусій попередньої міжвоєнної доби. Втім, у цих публікаціях поступово накопичувалася інформація, яка проливала світло на різноманітні, перед цим маловідомі аспекти рецепції творчого доробку М. Грушевського сучасниками. Так, цінним внеском у розширення джерельної бази окресленої проблеми став додаток до випущеної з нагоди двадцять п'ятої річниці смерті вченого збірки його праць. Затитулований як «Наукова діяльність М.С. Грушевського в оцінці східнього й західнього наукового світу», він містив найбільш відомі схвальні оцінки творів вченого, що належали перу Д. Дорошенка, В. Герасимчука, Л. Біласа, Г. Коха, М. Покровського, Я. Бідло та ін.¹

¹ Наукова діяльність М.С. Грушевського в оцінці східнього й західнього наукового світу // Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його

Зауважимо, що значна частина істориків, що опинилася на вигнанні, належала до прихильників державницької історіософії та нерідко симпатизувала гетьманському політичному табору, а це визначало певну оцінку канву їхнього звернення до постаті та творчості М. Грушевського, котрий змальовувався «останнім і найбільшим» представником народницького напрямку. Прикметно, що дослідники поступово відмовлялися від спрощеного та конфліктного сприйняття народницького та державницького напрямків у нашій історіографії винятково крізь призму їх здатності ідеологічно обґрунтувати визвольні змагання українського народу. Діаспорні історики слушно зауважували: народництво та державництво — це послідовні генетично пов'язані етапи у розвитку нашої науки, а кожен історіографічний феномен слід розглядати в контексті тієї епохи, що його породила¹. Утім, і надалі визнавалася більша актуальність державницької історіософії, тому цілком аргументовано вважалася критика істориками-державниками спадщини М. Грушевського².

Особливо багато українські історики на вигнанні писали про становлення історичної науки в радянській Україні в 20-х роках та аналізували причини і перебіг її гвалтовного знищення в 30-ті роки. Ці публікації, що з'являлися під свіжими враженнями і були наповнені особистими рефлексіями, містили нову, нерідко мемуарного характеру інформацію про радянський наступ на М. Грушевського та його наукові інституції³. Неабиякою інформаційною насиченістю та глибиною істо-

смерті (1934–1959). Зібрав і упорядкував матеріали Микола Галій. — Нью-Йорк, 1960. — С. 251–260.

¹ Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця // *Грушевський М. Історія України–Руси*. — Нью-Йорк, 1954. — Т. 1. — С. I–XL; *Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*. — К., 1994. — Т. 1. — С. 184–190; *Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Збірник статей (на правах рукопису)*. — Мюнхен, 1959. — С. 1–17, 95–103.

² *Полонська-Василенко Н. Перша державницька праця з історії України. До 30-ти річчя виходу в світ «Історії України» д-ра Ст. Томашівського // Державницька думка*. — 1951. — Ч. 4. — С. 4–14; *Білас Л. Криза нашого образу історії // Ярослав Ісаєвич. Лев Білас і його історіографічні праці; Лев Білас. Криза нашого образу історії*. — Львів, 2002 (Серія «Історики України»). — С. 26–56.

³ Див. напр.: *Крупницький В. Die Ukrainische Geschichtswissenschaft in der Sowjetunion 1921–1941 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. — Breslau, 1941. — Heft 1. — S. 142–152; Н.Д. (Полонська-Василенко Н.) З моїх спогадів про М. Грушевського (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського) // *Україна*. — Париж, 1953. — Ч. 9. — С. 744–747; *Костюк Г. Останні дні життя академіка М. Грушевського (За советською пресою і спогадами сучасників) // Український збірник*. — Мюнхен, 1954. — Книга 1. — С. 83–94; *Крупницький Б. Українська історична наука під Советами*. — Мюнхен, 1957. — С. 27–33; *Дорошенко В. Життя й діяльність Михайла Грушевського // Михайло С. Грушевський. Вибрані праці. Видано з нагоди 25-річчя з дня його смерті (1934–1959). Зібрав і упорядкував матеріали Микола Галій*. — Нью-Йорк, 1960. — С. 28–30; *Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. Збірник на пошану українських учених*

ріографічного аналізу серед цих праць вирізняються студії О. Оглобина, одного з чільних представників української історичної науки на радянських землях у 20–30-х роках¹.

Зважаючи на фальсифікацію діяльності М. Грушевського в радянській історіографії, а також певне занедбання систематичного дослідження спадщини вченого українознавчими науковими осередками при американських, канадських і західноєвропейських університетах, ряд науковців на чолі з О. Оглобином та Л. Винаром у 1963 р. утворили Українське історичне товариство та заснували журнал «Український історик» як друкований орган Товариства². У 1966 р. його члени своїми публікаціями започаткували новий міждисциплінарний напрямок — грушевськознавство. З того часу і до сьогодні на сторінках «Українського історика» регулярно з'являються грушевськознавчі дослідження, а томи за 1966, 1984, 1991, 1996, 2002, 2004, 2006 роки були цілковито присвячені згаданій тематиці³. Прикметно, що поступово розбудовуючи структуру та обґрунтовуючи теоретико-методологічні засади нової дисципліни, її засновник Л. Винар серед першочергових завдань, які стоять перед грушевськознавцями, визначив також «дослідження праць, присвячених життю і творчості М. Грушевського»⁴.

Своєрідним поштовхом до розширення грушевськознавчого пошуку стало широке відзначення століття з дня народження М. Грушевського. Серед величезної маси публікацій, у яких аналізувався життєвий та творчий шлях історика, в традиційному річчизі йшлося про схвальне сприйняття сучасниками його творчості. Наприклад, у ювілейному томі «Українського історика» з'явилося декілька цікавих у розрізі нашого дослідницького завдання публікацій. Так, О. Оглобин у біографічному

знищених більшовицькою Москвою. — Париж — Чикаго, 1962. — Т. CLXXIII. — С. 23–25.

¹ Див. напр.: *Оглобин О.* Грушевський на тлі доби: думки про третю і останню добу історика (1924–1934) // *Український історик* (далі — УІ). — 1996. — № 1–4. — С. 79–84; *Мезько-Оглобин О.* Як большевики руйнували українську історичну науку // УІ. — 2000. — № 1–3. — С. 16–53; *Оглобин О.* Українська історична наука в 20-х роках // УІ. — 2000. — № 1–3. — С. 79–86. Про історіографічні погляди О. Оглобина докл. див.: *Атаманенко А.* Процес розвитку української історичної науки у висвітленні Олександра Оглобина // УІ. — 2002. — № 4. — С. 67–84.

² *Винар Л.* Вступ до науки грушевськознавства // Любомир Винар. Грушевськознавство: генеза й історичний розвиток. — Київ — Львів — Париж — Нью-Йорк — Торонто, 1998. — С. 22.

³ Див. про це докладніше: *Сакага Л.* «Український історик»: Генеза, тематика, постаті. — Нью-Йорк, Київ, 2003. — С. 226–233; *Гирич І.* Внесок «Українського історика» в грушевськознавство // УІ. — 1994. — № 1–4. — С. 102–109; *Тельвак В.В.* Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського на сторінках «Українського історика» // УІ. — 2003. — № 1–5. — С. 177–192.

⁴ *Винар Л.* Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського // УІ. — 1984. — № 1–4. — С. 18.

нарисі про М. Грушевського ствердив, що «українська й чужоземна наукова критика високо оцінила великий твір Грушевського»¹. На доказ свого твердження він навів компліменти на адресу «Історії України — Руси» з боку В. Герасимчука та А. Брікнера. Визначаючи вплив М. Грушевського на східноєвропейську історіографію, автор акцентує факт визнання російськими істориками справедливості історичної схеми українського вченого, свідченням чого, вважає О. Оглоблин, є спроби О. Преснякова на підставі теоретичних ідей М. Грушевського переосмислити проблему витоків російського народу. Як сучасник описуваних подій, автор згадує також появу значної кількості грушевськознавчих публікацій з нагоди святкування ювілею М. Грушевського в 1926 р., що засвідчило його визначний авторитет у науковому світі². Характеризуючи історіософські погляди вченого, О. Оглоблин наводить їхню критику з боку представників державницького напрямку, приєднуючись до висловлених в «Огляді української історіографії» Д. Дорошенка оцінок.

Проблеми рецепції творчості М. Грушевського його сучасниками торкалися й автори інших публікацій на сторінках ювілейного річника «Українського історика». Так, засновник грушевськознавства Л. Винар у кількох своїх статтях зосередився на вивченні цікавої теми становлення М. Грушевського як науковця, виокремивши проблему сприйняття сучасниками перших творів молодого вченого³. О. Домбровський, досліджуючи теоретичне підґрунтя антинорманської теорії автора «Історії України — Руси», відзначив також особливості її сприйняття в науковому світі кінця XIX — початку XX ст.⁴. У ювілейному томі редакцією «Українського історика» було започатковано важливу традицію публікації матеріалів мемуарного та епістолярного характеру, зміст яких відбивав особливості сприйняття постаті М. Грушевського його молодшими сучасниками, а також їхні спогади про дискусії, що викликали твори вченого⁵. Зауважимо, що аналогічно, із залученням усталеного арсеналу аргументів, про сприйняття творчої спадщини

¹ Оглоблин О. Михайло Сергієвич Грушевський (1866 — 1934) // УІ. — 1966. — № 1 — 2. — С. 7.

² Там само. — С. 9. Див. також: *Ohloblyn A. Michael Hrushevsky — foremost Ukrainian historian. On the centennial of his birth (1866 — 1966)* // *The Ukrainian Quarterly*. — 1966. — № 4. — Р. 321 — 333.

³ *Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського* // УІ. — 1966. — № 1 — 2. — С. 15 — 31; *Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича* // УІ. — 1966. — № 3 — 4. — С. 26 — 32.

⁴ *Домбровський О. Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського* // УІ. — 1966. — № 1 — 2. — С. 52 — 61.

⁵ *Мартос Б. М. С. Грушевський, яким я його знав* // УІ. — 1966. — № 1 — 2. — С. 73 — 81.

М. Грушевського писали й представники української інтелектуальної еміграції в Західній Європі¹.

Ювілей М. Грушевського, як слушно зазначає О. Ясь, «став формальним приводом для з'ясування взаємовідносин між «народницькою» та «державницькою» історіографічною спадщиною у висвітленні та інтерпретації дослідників з діаспори»². Яскравою ілюстрацією цього з'ясування стала емоційна стаття О. Прицака «У століття народин М. Грушевського», що своїм тоном різко відрізнялася від решти публікацій. У ній автор, визнавши слушність критики істориками-державниками концепцій видатного вченого та не переобтяжуючи себе аргументами, стверджував, що світогляд М. Грушевського «ніколи не вийшов поза сферу нереальної романтики та ідилії»; учений беззастережно сприйняв історіософію В. Антоновича; у своїх працях вдавався до фетишизації народу; «своєю науковою і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії»; «не мав творчих способностей», що уможливили б йому узгодити здобуту в молодості теорію з дійсністю; дав науці курс історії України з перспективи народників 70-х років; «проблеми історичного, йому сучасного та майбутнього громадянства» бачив з «скривленої перспективи» первісного громадянства (!) і т.д.³ Не всі наведені положення, ясна річ, можна зарахувати до наукових, більша їх частина забарвлена оцінками політичної діяльності М. Грушевського. Тому вони були цілком справедливо заперечені, відтак немає потреби тут докладно зупинятися на їхній критиці⁴. Зазначимо лише, що О. Прицак у подальших дослідженнях творчості М. Грушевського фактично відмовився від подібних категоричних оцінок⁵. Утім, провокативна за своїм характером праця О. Прицака інтенсифікувала грушевськознавчий пошук у діаспорному українознавстві.

¹ Див. напр.: *Borschak E. Michel Hrouchevsky // Bulletin Franko – Ukrainien. — Paris, 1966. — № 26. — P. 8 – 29; Choulgine A. Michel Hrouchevsky et sa conception de l'Histoire de L'Est Europeen // Bulletin Franko – Ukrainien. — Paris, 1966. — № 26. — P. 30 – 39; Fedenko P. Na stulecie Michajły Hruszewskiego // Kultura. — Paryż, 1967. — № 12. — S. 111 – 122.*

² Ясь О.В. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945–1991 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України; Інститут історії України. — К., 2000. — Арк. 140.

³ Прицак О. У століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів. — Нью-Йорк, 1966. — № 5–7. — С. 197–230.

⁴ Див. напр.: *Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті М. Грушевського. // УІ. — 1984. — № 1–4. — С. 17; Антонович М. До дискусії навколо М. Грушевського. // УІ. — 1991–1992. — № 3–4/1–4. — С. 370–379.*

⁵ Див. напр.: *Прицак О. Історіософія та історіографія М. Грушевського. — Київ – Кембрідж, 1991.; Прицак О. Михайло Грушевський як історіософ // Вісник Академії Наук України. — 1992. — № 2. — С. 51–54.*

Святкування століття М. Грушевського посилило увагу наукової громадськості до проблем вивчення його життя та діяльності. Особливо активно розбудовували дослідницьку базу грушевськознавства члени УІТ. В аспекті нашого дослідницького зацікавлення акцентуємо, що найбільше науковці української діаспори просунулися у вивченні особливостей сприйняття творчої спадщини М. Грушевського з боку видатних представників українського наукового та суспільно-політичного життя кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.¹ Використовуючи доступну, зазвичай досить обмежену джерельну базу, дослідники назагал слушно відтворили специфіку оціночних інтерпретацій, виявили їхні мотивації, реконструювали загальний контекст тогочасних інтелектуальних дискусій.

Особливою ґрунтовністю вирізнялися студії над проблемою творчих взаємин М. Грушевського з І. Франком. Така увага була зумовлена передовсім необхідністю дати відповідь на тотальне фальшування взаємин двох видатних діячів у СРСР. Більшість дослідників зосереджувалися на загальному аналізі взаємин учених, намагаючись здійснювати це в широкому контексті суспільно-політичної та культурної ситуації кінця ХІХ — початку ХХ ст.² Щоправда, нерідкими були публікації популярного характеру, де взаємини І. Франка та М. Грушевського подавалися безконфліктно та некритично, без серйозного вивчення суті проблеми³.

¹ Див. напр.: *Антонович М.* Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад // УІ. — 1972. — № 1–2. — С. 91–99; *Антонович М.* До взаємин М.С. Грушевського з С.О. Єфремовим // УІ. — 1975. — № 1–2. — С. 91–99; *Стахів М.* (упорядкував) Деякі матеріали про світогляд Грушевського // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Секція історії України. — Т. СХСVII: Михайло Грушевський у 110 роковини народження (1876–1976). — Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1978. — С. 221–236; *Сірка А., Сірка Й. М.* Грушевський у спогадах В. Леонтовича // УІ. — 1979. — № 1–4. — С. 88–90; *Ленчик В.* Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів // УІ. — 1984. — № 1–4. — С. 123–131; *Антонович М. О.* Кониський і М. Грушевський // УІ. — 1984. — № 1–4. — С. 48–63.

² *Дорошенко В.* Великий Каменяр (життя й заслуги Івана Франка). З нагоди 100-ліття народження й 40-ліття смерті. — Вінніпег, 1956. — С. 42–43; П'ятдесятиліття Івана Франка. 1916–1966. Збірник матеріалів. — Лондон, 1966. — 35 с.; *Луців Л.* Іван Франко. Життя і творчість // Календар-альманах на 1966 рік. У 110-річчя народження і 50-річчя смерті Івана Франка. — Джерзі–Ситі–Нью-Йорк: Видавництво «Свобода». — С. 24–25; *Луців Л.* Іван Франко. Життя і творчість. — Нью-Йорк–Джерзі Ситі, 1966. — С. 20–21. Огляди ювілейних публікацій див.: Зарубіжне франкознавство: Бібліографічний покажчик / Упорядник М. Мороз; відп. ред. Ф. Погребенник. — Львів, 1997. — С. 34–39; *Хроніка* // УІ. — 1966. — № 1–2. — С. 130–135; *Стахів М.* Проблеми суспільно-політичного світогляду Івана Франка // Записки НТШ. — Т. CLXXXII. Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка. Ч. 1. — Нью-Йорк–Париж–Торонто, 1967. — С. 83–102; *Чубатий Р.* Спогади про Івана Франка // Визвольний шлях. — 1967. — № 6. — С. 711–720; *Мухин М.* Професор Михайло Грушевський // Визвольний шлях. — 1968. — № 3. — С. 324–336.

³ Див. напр.: *Сімович В.* Іван Франко. Його життя та діяльність. — Мюнхен, 1966. — С. 59, 68, 87.

Якщо дослідники-франкознавці зосереджувалися на комплексному вивченні взаємин І. Франка та М. Грушевського, то грушевськознавців цікавили насамперед відомі критичні зауваження Каменяра на історичні праці львівського професора, викладені, передусім, у розлогіх «Причинках до історії України – Руси». Така увага до праці І. Франка була зумовлена кількома обставинами. Насамперед, слушно вказувалося, що Франкова критика була першим в українській історіографії всебічним осмисленням праць М. Грушевського. Вивчаючи проблему, діаспорні історики не тільки виявляли слушність історичних поглядів І. Франка та М. Грушевського на окремі події української минувшини, але й, що значно важливіше, акцентували ті моменти їхньої інтелектуальної спадщини, що взаємодоповнюючись склали ідеологічні підстави модерної України¹.

Цілісний аналіз критичної аргументації І. Франка щодо історичних праць М. Грушевського дав у своїй розвідці Л. Винар. Формулюючи дослідницьку проблему, він зауважив, що «як не дивно, але значна частина праць Франка була своєрідною антитезою й науковою критикою історичних синтетичних студій проф. Грушевського»². Дослідник докладно розглянув усі критичні зауваження письменника, а також його власні, відмінні від М. Грушевського, погляди на ті чи інші аспекти української минувшини. Порівнюючи наукові аргументи обох інтелектуалів з сучасним баченням відповідних проблем, Л. Винар дійшов висновку, що М. Грушевський, як професійний історик, все ж ближче був до наукової істини, аніж І. Франко. Натомість останній, як видатний майстер слова та досвідчений перекладач, слушно критикував стилістику наукових праць М. Грушевського та деякі переклади історичних джерел, якими насичені перші томи «Історії України-Руси»³.

Аналогічно до оцінок Л. Винара критичні зауваження І. Франка на праці М. Грушевського розглянув у низці публікацій О. Домбровський. Він зосередився на вивченні поглядів обох учених на ранню історію України в контексті історіографічної ситуації другої половини ХХ ст. Дослідник висунув цікаву тезу про те, що висловлені у «Причинках до історії України – Руси» зауваження І. Франка доцільніше розглядати не антагоністично — як контраргументи до ідей М. Грушевського, а компліментарно — як доповнення до праць останнього, альтернативний рівноцінний погляд, що розширює дослідницькі обрії української істо-

¹ Андрусак М. Іван Франко та історичні концепції Михайла Грушевського // Записки НТШ. — Т. CLXXXII. Іван Франко. Збірник доповідей для відзначення 110-річчя народин і 50-річчя смерті Івана Франка. Ч. 1. — Нью-Йорк — Париж — Торонто, 1967. — С. 103 — 116.

² Винар Л. Історичні праці Івана Франка // Збірник «Української літературної газети» — 1956. — Мюнхен, 1957. — С. 48 — 49.

³ Там само. — С. 48 — 63.

ріографії¹. Загалом, на думку О. Домбровського, з позиції історичної науки другої половини ХХ ст. М. Грушевський виявився значно сучаснішим щодо більшості обговорюваних проблем. І. Франко ж виявився професійнішим у перекладі іншомовних джерел українською мовою. «...Франко тут і там у подробицях не раз має рацію, — робить висновок О. Домбровський, — але при конфронтації з більшими проблемами й концепціями історичної науки далеко не додержує кроку Грушевському. Бо один був поет, письменник, літературознавець, а другий — історик величезного формату. Обидві ті великі постаті доповнювали одна одну на полі української науки під кінець ХІХ і на самому початку ХХ століття»².

Не менш насиченим у діаспорній історіографії було обговорення проблеми критики історіографічної спадщини М. Грушевського представниками державницької течії, передусім В. Липинським. Це обговорення було доволі емоційним і відбивало ідеологічні суперечності в середовищі української еміграції. Частина істориків з традиційних позицій протиставлення народницької та державницької історіософії залишали за працями М. Грушевського виключно історіографічну та джерелознавчу вартість, наголошуючи на застарілості їхнього концептуального багажу. Найбільш яскраве вираження ця позиція отримала в уже згадуваній статті О. Прицака. «У діяспорі, — зазначає сучасний дослідник цієї проблеми І. Гирич, — під впливом гетьманців та інтегральних націоналістів оцінка Грушевського, запропонована статтею Прицака, була панівною, але не єдиною»³. Дослідники, об'єднані передусім довкола УІТ та його журналу «Український історик», закликали відмовитися від конфліктної парадигми у вивченні українського історіографічного процесу кінця ХІХ — першої половини ХХ ст., справедливо відзначаючи потужний вплив ідей автора «Історії України — Руси» на становлення державницького напрямку⁴. Найбільш промовисто це протистояння виявилось в дискусії довкола доцільності англомовного перекладу синтетичної праці вченого⁵.

¹ Домбровський О. Відношення Івана Франка до проблеми античної історії // Записки НТШ. — Т. CLXVI. Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Івана Франка. — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1957. — С. 134 — 137.

² Домбровський О. Критичні завваги І. Франка до «Історії» М. Грушевського // УІ. — 1970. — № 1 — 3. — С. 130.

³ Гирич І. Знакова стаття Омеляна Прицака // Україна Модерна. — 2007. — Число 12 (1). — С. 168.

⁴ Див. напр.: Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 — 1934). У 50-ліття смерті. — [Мюнхен]: Сучасність, 1985. — С. 33 — 52; Лисяк-Рудницький І. Вячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — К., 1994. — Т. 2. — С. 156.

⁵ Див. докл.: Винар Л. До історії англомовного видання «Історії України — Руси» Михайла Грушевського // УІ. — 2002. — № 1 — 4. — С. 266 — 279.

У другій половині 60–80-х роках нового імпульсу отримало дослідження радянського періоду життя та діяльності М. Грушевського. Залучаючи доступні джерела та свідчення активних учасників тогочасних подій, учені також значною мірою реконструювали еволюцію сприйняття сучасниками творчої спадщини М. Грушевського останнього десятиліття його життя. Тут як стрижневі виокремлювали дві проблеми — постать Грушевського-науковця у світлі ювілейних публікацій 1926 р. та наступ на вченого в радянській історіографії. І якщо інтерпретація першої проблеми була назагал традиційною, то стосовно другої з'явилися нові цікаві студії. Дослідники, аналізуючи матеріали марксистської періодики та опубліковану документацію офіційних радянських установ, відтворили поступове наростання ідеологічної критики творів М. Грушевського, що завершилося руйнуванням його наукової школи та репресіями¹. Слушно вказувалося на той факт, що більшовицьке ставлення до української національної культури та її видатних представників можна розглядати як продовження традиційної російської імперської політики. Проводилися цікаві паралелі між критикою теоретичних підстав наукових праць М. Грушевського з боку російських учених кінця XIX — початку XX ст. та марксистськими істориками, що дозволило простежити спадковість інтерпретаційних моделей². Під впливом українських істориків та з посиланнями на їхні праці наростання марксистської критики творчої спадщини М. Грушевського досліджували також західні історики³.

Значний масив джерел та історіографічної літератури, накопичений у діаспорному грушевськознавстві, уможливив постановку проблеми сприйняття творчості М. Грушевського його сучасниками як самостійної. На сторінках лондонського «Визвольного шляху» Б. Будурович опублікував цікаву статтю «Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії». Акцентуючи недостатню ознайомленість західних фахівців з українською загалом та науковою спадщиною М. Грушевського зокрема, автор своє завдання сформулював як «обговорення особистих зв'язків Грушевського із Західною

¹ Полонська-Василенко Н. Українська історіографія. На правах рукопису. — Мюнхен, 1971. — С. 75–76; Стахів М. (упорядкував) Деякі матеріали про більшовицький наступ на Грушевського // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Секція історії України. — Т. СХСVII: Михайло Грушевський у 110 роковини народження (1876–1976). — Нью-Йорк — Париж — Сідней — Торонто, 1978. — С. 175–220; Жуковський А. Михайло Грушевський і журнал Україна // УІ. — 1986. — № 1–2. — С. 5–20.

² Horak St. Michael Hrushevsky: Portrait of an Historian // Canadian Slavonic Papers. — 1968. — № 3. — P. 341–356; Polonska-Vasylenko N. Two conceptions of the history of Ukraine and Russia. — London, 1968. — P. 9–75; Wynar L. Mykhailo Hrushevsky: Ukrainian–Russian Confrontation in Historiography. — Toronto; New York; Munich: Ukrainian Historical Association, 1988. — P. 1–25.

³ Див. напр.: Barber J. Soviet historians in crisis, 1928–1932. — New York: Holmes and Meier, 1981. — P. 42–46.

Європою і Америкою, переклади його творів на західноєвропейські мови, оцінка його досягнень як науковця та державного діяча в західноєвропейській і американській історіографії»¹.

Вирішуючи це завдання, історик найбільше уваги приділив проблемі перекладів праць М. Грушевського іноземними мовами та його особистим взаєминам із західними славістами. Водночас Б. Будурович висловив також декілька цінних спостережень, важливих у контексті подальшого вивчення рецепції творчої спадщини М. Грушевського. Так, він цілком справедливо зазначив, що західний читач уперше із поглядами в той час професора Львівського університету познайомився з німецького перекладу першого тому «Історії українського народу», що з'явився друком у Лейпцигу в 1906 р. Й хоча дослідник навів лише два відгуки на це видання, він правильно зауважив, що західні славісти початку ХХ ст. прихильно сприйняли спробу М. Грушевського переглянути усталену модель східноєвропейського історичного процесу та були заскочені його видатною ерудицією, проте досить скептично відгукнулися на антинорманізм українського вченого та закликали його бути обережнішим у конструюванні гіпотез². Незважаючи на цю критику, німецьке видання першого тому великої «Історії» М. Грушевського відкрило йому шлях до співпраці із західноєвропейськими вченими, передусім із німцями — законодавцями тогочасної історичної моди.

Автор також торкнувся цікавої проблеми — використання праць видатного вченого у пропагандистській роботі СБУ, утім, на жаль, не пов'язав її з пошвавленням дискусій довкола ідей М. Грушевського в другій половині 10-х — в 20-х роках. Не оминув дослідник і святкування ювілею вченого в 1926 р., відзначивши появу значної кількості публікацій, присвячених вченому, що засвідчили авторитетність М. Грушевського в українському та західному культурному світі. Докладно зупинившись на характеристиці літератури, що з'явилася після смерті М. Грушевського, Б. Будурович чомусь поспішно ствердив, що «його смерть не викликала широкого відгуку в західному світі і була промовчана більшістю історичних журналів та щоденною пресою»³. До певної міри він сам суперечить собі, наводячи зміст багатьох некрологів, які опублікували провідні славістичні часописи. Зрозуміло, що бідність джерельної бази, з об'єктивних причин, не дозволила авторові скільки-небудь повно вирішити поставлене перед собою завдання. Про обмежені можливості українських учених на еміграції у доступі до підставової літератури свідчить хоча б те, що автор був вимушений з

¹ Будурович Б. Михайло Грушевський в оцінці західноєвропейської і американської історіографії // *Визвольний шлях*. — Лондон, 1967. — № 2. — С. 171.

² Там само. — С. 172.

³ Там само. — С. 174.

других рук цитувати відомий схвальний відзив А. Брікнера, надрукований у львівському журналі «Kwartalnik Historyczny», не відзначивши при цьому загальної гостроти критичної спрямованості рецензії польського вченого. Однак, незважаючи на цю обставину, вельми важливим був сам факт постановки, як самостійної, проблеми вивчення особливостей сприйняття творчої спадщини М. Грушевського його сучасниками, що мало неабиякий вплив на подальший поступ грушевськознавчих студій.

Підсумовуючи огляд, можемо зробити висновок, що в грушевськознавстві 40–80-х років проблема артикуляції в історіографії кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. творчої спадщини М. Грушевського була вперше поставлена як самостійна. Дослідження різних аспектів життя та творчості вченого набули системності та організованості із впровадженням нової українознавчої дисципліни — грушевськознавства, а також із заснуванням у США Українського історичного товариства та його друкованого органу — журналу «Український історик».

До безперечних досягнень цього періоду можна віднести розробку низки проблем, пов'язаних з дослідженням особливостей сприйняття наукової концепції М. Грушевського чоловіми представниками українського інтелектуального життя кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. Специфіка ідеологічних дискусій у самому емігрантському середовищі привернула увагу науковців до проблеми обґрунтованості критики поглядів видатного вченого представниками державницького напрямку, де спостерігаємо поступову деідеологізацію історіографічного пошуку. Вагомість в емігрантському українознавстві голосу представників старшої генерації, що були активними учасниками наукового життя в 20–30-х роках, а також значна зацікавленість станом вітчизняної науки, що перебувала за «залізною завісою», уможливили появу численних документально обґрунтованих досліджень, де висвітлювалися різноманітні аспекти радянської грушевськіани. Недоліки діаспорного грушевськознавства були зумовлені слабкістю джерельної бази через неможливість аналізу широкого кола українознавчих видань та архівних матеріалів. Це спричинило загальну фрагментарність грушевськознавчих студій, що позначилося також і на спробах осмислити рецепцію спадщини видатного вченого його сучасниками. І все ж, незважаючи на це, доробок учених діаспори є вагомим етапом грушевськознавства, що став підґрунтям сучасних досліджень¹.

¹ Див.: Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспори // УІ. — 2006—2007. — № 4 / 1–2. — С. 154–182.

КІНЕЦЬ 1917 РОКУ: АЛЬТЕРНАТИВИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Кінець 1917 року, як, утім, і весь цей революційний рік, став для Павла Скоропадського, в минулому успішного генерал-лейтенанта російської армії, часом вирішального життєвого вибору. В січні він неочікувано потрапив в Україну і взяв під командування 34-й армійський корпус, відмовившись від подальшої гвардійської і придворної кар'єри. В березні, зреченням царя позбавлений родових зобов'язань перед династією Романових, зробив, на відміну від свого старшого друга Хана Гусейна Нахичеванського, вибір на користь демократичного Тимчасового уряду Російської Республіки, задумуючись про Україну¹. Наприкінці літа, під враженням від повного провалу російського наступу внаслідок розкладу армії, приступив до українізації власного корпусу, усвідомлюючи, що ця збройна потуга може відіграти суттєву роль у наступних подіях². Зрештою цей час прийшов: на початку грудня 34-й армійський корпус отримав назву 1-го Українського і активно залучився до антибільшовицької боротьби Української Центральної Ради і створеного нею уряду — Генерального секретаріату. Не забуватимемо, що для тодішніх українських керівників у той момент йшлося не стільки про зовнішньополітичну боротьбу, скільки про виживання. Соціалістичний Київ потрапив між трьох вогнів: російського Раднаркому, який висунув 4 грудня Центральній Раді ультиматум і підкріпив його пізніше загонами Червоної Гвардії підполковника М. Муравйова з півночі та більшовицьким повстанням зсередини; нового Верховного головнокомандувача прапорщика М. Криленка, який зі Ставки у Могильові направив в Україну особливий загін Р. Берзіна, сформований з революційних солдатів і матросів, та закликав фронтовиків іти зі зброєю на Київ; збільшовиченого 2-го гвардійського корпусу та інших військ Південно-Західного та Румунського фронтів, що під проводом Є. Бош групувалися на Поділлі. Спробуємо з'ясувати, яку ж роль

¹ Див.: Папакін Г.В. Листи з 1917 року (Кореспонденція Павла Скоропадського часів Лютневої революції в Росії) // Архіви України. — 2002. — № 1–3. — С. 81–112.

² Див. Його ж. Українізація 34-го корпусу: за наказом Л. Корнілова чи за покликом душі? (за новими джерелами) // Гетьманат Павла Скоропадського: Історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. — К., 2008. — С. 223–238.

відіграв у цих умовах, на початковому етапі першої російсько-української (вірніше — більшовицько-української) війни кінця 1917 — початку 1918 років командир українізованого 34-го армійського / 1-го Українського корпусу, і чому ця роль зрештою не стала вирішальною у боротьбі за незалежність України. Адже маємо протилежний приклад дій друга і однополчанина Скоропадського — Карла Густава Маннергейма, який практично у таких само умовах уже на початку 1918 р. врятував національний уряд Фінляндії та її незалежність, розгромивши російських і місцевих більшовиків¹.

В існуючій історіографії з цієї проблеми висловлені кілька точок зору. Представники однієї вважають, що саме Скоропадський своїми діями на Правобережжі врятував Київ, пояснюючи наступні події переляком соціалістичної Центральної Ради, яка побачила у переможному командувачеві майбутнього Наполеона². Інші, практично ігноруючи цей етап, зводять все українсько-більшовицьке протистояння після Жовтневого перевороту у Петрограді і проголошення III Універсалу Центральної Ради виключно до ультиматуму ленінського Раднаркому, трагедії Крут і повстання на Арсеналі, вважаючи справжнім героєм цієї війни Симона Петлюру³. Деякі сучасні науковці взагалі повністю заперечують самому фактові війни між двома державами, будь-якій ролі Скоропадського в її подіях, говорячи лише про цілковитий розклад українізованих частин та внутрішньоукраїнський конфлікт між місцевим більшовиками та Центральною Радою⁴. На наш погляд, наявні архівні документи дають підстави говорити про дещо відмінний від викладених сценарій подій, у якому саме Павло Скоропадський був здатним відіграти вирішальну роль, але на заваді цьому стали суттєві об'єктивні та суб'єктивні чинники.

Поки залишимо осторонь проблеми політичної характеристики подій, які охопили всю територію України: була це війна між двома державами (що природно випливає хоча б з факту ультиматуму Раднаркому Росії Українській Центральній Раді), або ж початок внутрішньої громадянської війни (вона ж — «тріумфальна хода Радянської влади»), про що свідчить розкол I Всеукраїнського з'їзду Рад, створення у Харкові альтернативних вищих державних органів: Центрального виконавчого комітету Рад України (Цикука) та Народного секретаріату, які позірно представляли не тільки більшовиків, але більш широкий

¹ Див.: Маннергейм К.Г. Мемуары. — М., 1999. — С. 89 — 106.

² Див.: Дорошенко Д. Історія України 1917 — 1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 375 — 378.

³ Див.: Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918). — К.; Львів, 1996; Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://vijsko.milua.org/Tinchenko-1UBV.htm06BFD8F0-1134-4685-A16F-8DC63BB26083.1.0>

⁴ Див.: Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні і 1917 — 1918 рр. — К., 2002. — С. 179 — 211.

спектр лівих партій. Нас цікавлять місце і роль у цих подіях командира фактично єдиного на той час боєздатного вищого тактичного військового з'єднання — 1-го Українського корпусу, який мав честолюбний намір «в той или иной форме принять живое участие в общественной жизни»¹.

У листопаді 1917 р. (подаємо всі дати за старим стилем) процес українізації колишнього 34-го армійського корпусу вважався остаточно завершеним. Постає питання про його вихід з подільського Меджибожу і визначення свого місця у поточних подіях Української революції, на чому, здається, наполягав і командувач корпусу, який був свідомим щодо небезпеки розкладових процесів в умовах глибокого тилу. Вимальовувалося кілька сценаріїв: піти тримати фронт, повернути на Київ, як того вимагала Центральна Рада², або ж опанувати Правобережжям, очистивши його від банд мародерів і фронтовиків, котрі стихійно рухалися на Росію.

За директивою головнокомандувача Південно-Західним фронтом корпус мав заступити на передових позиціях 6-й (2-й Січковий Запорізький) корпус, що відводився в запілля для остаточного завершення українізації й поповнення. Після наради у Бердичеві (ставці головного командування Південно-Західним фронтом) за участю комкора і С. Петлюри було схвалене компромісне рішення: 104-та дивізія і штаб корпусу йдуть на фронт, а 153-тя — до Києва. Проте лише два полки (1-а бригада) 104-ої дивізії дійсно вирушили до фронту. Там вони відмовилися стати на позиції, оскільки інші два полки (2-а бригада) самовільно повернули на схід — на захист Української Центральної Ради³.

Такий стан справ дуже бентежив Павла Скоропадського — як людина відповідальна і дисциплінована, він не міг допустити неаргументованої відмови від виконання наказу вищого військового керівника. Пізніше у спогадах Скоропадський описував ситуацію так: «Я став роздумувати над становищем, яке оце склалося, коли фронту вже фактично немає і коли збільшовичені фронтові частини збираються йти на Київ і його навіть нікому буде від них оборонити. Тоді я прийняв

¹ Лист П. Скоропадського дружині від 12.03.1917 // ЦДАІАК. — Ф. 1219. — Оп. 2. — Спр. 694. — Арк. 7. Оpubл.: Папакін Г.В. Листи з 1917 року... — С. 105.

² Ще 3 листопада на засіданні Центральної Ради говорилося про необхідність присутності саме 34-го корпусу в Києві, але С. Петлюра пояснював, що корпус має бойовий наказ; постановили «ужити заходів, щоб замість 34-го корпусу в Київ прибули інші українські військові сили» // ЦДАВОВ. — Ф. 1063. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 56; опубл.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — К., 1996. — С. 390.

³ Телеграма штаба головнокомандувача Південно-Західним фронтом генеральному секретарю військових справ С. Петлюрі від 03.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3–5.

рішення, що я до Криленка на фронт не піду, а рушу енергійно на схід для того, щоб, ставши в Козятині, не допустити 2-й гвардійський корпус до Києва. Рішення це мені далось нелегко». Аргументом щодо невиконання наказу, наведені Скоропадським у мемуарах і яким, за його словами, переконував свого начальника штабу генерала Я. Сафонова, був такий: «Та хто ж тепер Главковерх!»¹.

Насправді питання було в іншому, адже наказ рушити на фронт зі штабом генерал отримав також і від Генерального секретаря військових справ, якому генерал *мав* підкорятися, оскільки це була та українська влада, сумлінно служити якій зобов'язувався комкор. Спогади гетьмана, як ми вже зазначали, є глибоко суб'єктивною пам'яткою, і не можна сприймати на віру всі викладені там факти². Цього ж разу слід підкреслити, що є підстави заперечити вірному відбиттю в них справжніх думок і настроїв майбутнього гетьмана в такий відповідальний час. Адже Скоропадський звинувачував С.Петлюру в таємному підбурюванні козаків корпусу до походу на Київ, офіційно віддаючи вказівку йти на фронт³.

На нашу думку, у Скоропадського не було підстав для такого висновку. Йшлося про те, що Генеральний секретар військових справ був поставлений перед необхідністю виконувати водночас два важливих, але різновекторних завдання: забезпечити існування Українського фронту проти німців та австрійців в умовах повного розвалу російських фронтів та захистити Київ від навали збільшених солдат, які рушили в Росію через Україну. Перше питання було висунуто високою міжнародною політикою, адже головною умовою визнання незалежної України державами Антанти було створення Українського антинімецького фронту. Друге ж диктувалося внутрішньою проблемою захисту цієї незалежності. Неопубліковані спогади полковника М. Удовиченка, який був українським комісаром при головному командуванні Південно-Західного фронту, а пізніше працював у апараті Генерального секретарства військових справ, яскраво засвідчують першу складову цього процесу. Описуючи діяльність французьких військових агентів генерала Табуї та полковника Ванье, він зазначав: «Они отлично понимали и говорили мне об украинских ошибках и препятствиях для национальных устремлений, но каждый раз приветствовали и верили в здоровый национализм украинцев. Вот одна короткая фраза генерала Табуи: «Украина воскреснет путем жес-

¹ Гетьман Павло Скоропадський. Спогади. — К., 1992. — С. 41.

² Див.: Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини XVII—XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. — К., 2004. — С. 308—309.

³ Гетьман Павло Скоропадський. Спогади. — С. 37—38.

токих войн и никак иначе»¹. Реалізацією такого курсу на створення єдиного Українського фронту було об'єднання командування колишніх російських Південно-західного і Румунського фронтів у руках генерала Д. Щербачова, 4 грудня проголошеного Києвом командувачем Українського фронту². Але дуже скоро з'ясувалося, що, по-перше, вибір був невдалим, адже Щербачов не визнав над собою владу Генерального секретарства військових справ; по-друге, фронтові частини танули з такою швидкістю, що реально тримати Український фронт уже не було кому. Очевидно, що однією з останніх намагань його зміцнення і була спроба відправити 104-ту дивізію зі штабом корпусу на передові позиції. І Скоропадський був готовий виконати таку директиву Генерального секретарства військових справ за будь-яку ціну.

Маємо опубліковані спомини полковника Г. Порохівського, на той час — старшини 1-го Українського корпусу, який безпосередньо відповідав за відправлення ешелонів корпусу з найближчої залізничної станції Деражня. Він згадував, що виїхати на фронт через Проскурів, уже зайнятий частинами 2-го гвардійського корпусу, солдати якого або повбивали, або розігнали своїх офіцерів, означало для комкора наражатися на вірну, але даремну загибель. Ім'я Павла Скоропадського на той час було дуже відомим і ненависним не тільки місцевим більшовикам, але і петроградським. Натомість виїхати на схід, у напрямку Жмеринки було ще можливо. Мемуарист стверджував, що Павло Скоропадський був однозначно налаштований «за всяку ціну, навіть ціною свого життя, показати свою слухняність наказам Військового Секретаріату. Теперішні мої почуття до генерала Скоропадського, колишнього гетьмана України, не можуть затерти в моїй пам'яті тих почувань, що я мав до нього тоді як до свого начальника і доброго українця». Порохівський навіть зацітував слова генерала: «Нехай мене уб'ють більшовики, але ніхто не сміє сказати, що я не виконав наказу»³. Саме така позиція відповідала засадничим переконанням і поглядам Скоропадського, офіцера і людини честі. Згадаймо, що власним життям він не дуже дорожив і ще у квітні 1917 р. писав дружині (не без певної самоіронії) про реальність власної загибелі від руки «какого-нибудь хулигана».

Чому ж він зрештою змінив свою думку? Відповідь можна шукати у суто раціональному зважування імовірної користі, і про це також

¹ [Уговиченко М.] Начало движения и первичные национальные соединения среди военных украинцев // Державний архів Російської Федерації (далі — ГАРФ). — Ф. 5881 — Оп. 1. — Спр. 584. — Арк. 202 — 203.

² Протокол засідання Генерального секретаріату від 04.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 2592. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 52; Опубл.: Українська Центральна Рада: документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — С. 498.

³ Порохівський Г. Спогади про 1-й Український корпус // Календар-альманах «Дніпро» за 1934 р. — С. 46 — 47.

ішлося в мемуарах Скоропадського: «...йдучи на фронт, я нічого доброго не зроблю, і остаточно корпус зруйную, а тут я зможу принести реальну користь»¹. У разі втрати свого командира корпус, який фактично лише його волею і діями тримався осторонь від революційної анархії, що охопила й українізовані частини, міг припинити своє існування як бойова одиниця, що, власне, і сталося на початку січні 1918 р., після відходу комкора з посади. Тому збереження життя командира, завдяки якому це з'єднання ще існувало, вірогідно було важливим фактором у розв'язанні існуючої альтернативи.

Проте, на нашу думку, слід говорити також і про ймовірність отримання директиви Генерального секретаря з військових справ, яка вимагала від комкора зосередитися на антибільшовицькій боротьбі. Така серед наявних сьогодні в ЦДАВОВ документів цього відомства поки не виявлена. Можливо, вона і не була оформлена належним чином. Але можемо послатися на низку свідчень очевидців, які підтверджували наявність відповідного розпорядження. Першим з них був старший офіцер Генерального секретарства військових справ полковник М. Удовиченко, який у своїх неопублікованих спогадах стверджував: «1-й Украинский корпус, который собирался ехать на смену 2-го Украинского, получил новое распоряжение из Киева, а именно: занять железнодорожную линию Жмеринка, Винница, Казатин, Коростень, имея задачей на этой линии сдерживать уходящие вглубь Украины части и толпы, разоруживать их и систематически эшелонами отправлять на север в Россию»². Мемуарист також цитує спогади не названого ним члена української корпусної ради штабс-капітана Б., який у листопаді був у Києві і свідчив таке: «Когда Главнокомандующим [Київським військовим округом. — авт.] был назначен [под]полковник Павленко [Постановою Генерального Секретаріату від 02.11.1917. — авт.], то он приказал мне немедленно же ехать в штаб корпуса и передать генералу Скоропадскому приказание передвинуть весь корпус на Киев. В моей просьбе дать мне письменное распоряжение Главнокомандующий отказал и предупредил, что подтвердит свое приказание по телеграфу. Когда я явился в штаб корпуса, то был удивлен представившейся мне картиной. Части корпуса грузились в эшелоны, чтобы отправиться не на Киев, ... а на позиции. Генерал Скоропадский ходил по станции, наблюдая погрузку. Я передал ему приказание Главнокомандующего. Он же мне передал о совершенно ином распоряжении Генерального комитета. Стали справляться в штабе корпуса, нет ли подтверждающей телеграммы Главнокомандующего [под]полковника Павленко, о назначении которого вообще корпус ничего не

¹ Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — С. 41.

² [Удовиченко М.] Начало движения и первичные национальные соединения среди военных украинцев // ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Спр. 584. — Арк. 210–211.

знав. Телеграммы не оказалось. Генерал Скоропадский собрал совещание из всех командиров и представителей Рад, объяснил им, в чем дело, и до выяснения вопроса официальным путем просил спокойно продолжать погрузку. Но это было сообщение было искрой, совещание окончилось... и корпус начал растягиваться по железной дороге... Наконец пришло определенное приказание корпусу занять железную дорогу от Коростеня до Жмеринки и создать оборонительную линию между фронтом и Киевом, ввиду захвата большевиками верховного командования над русскими частями»¹. Полковник Б. Сулківський, який залишив мемуари про створення 2-го Українського Січового Запорізького корпусу, на зміну якого мав їхати на фронт П. Скоропадський, писав: «... скоро начали прибывать эшелоны с частями [1-го] корпусу: штаб 1-ой дивизии с командиром ген. Гандзюком на чолі і два полки. Але не встигли вони розпочати зміну, як одержали наказа негайно вирушати назад. Причиною було те, що здеморалізовані зграї салдацькі, які сунули з фронту, самовільно кидаючи цей останній, грабували і нищили всю Правобережну Україну, загрожуючи самому Києву. Треба було рятуватися від цієї навали, і 1-й корпус мав це перевести»². Таким чином, є ціла низка опосередкованих свідчень про наявність такої директиви з Києва і, отже, не можна говорити про наступні дії комкора як про такі, що були здійснені виключно з власної ініціативи.

За розпорядженням генерального секретаря військових справ Симона Петлюри, повідомленого комкору телеграмою від 7 грудня за № 118, саме в ці дні корпус офіційно отримав нову назву — 1-й Український корпус; його дивізії також були перейменовані: 104-та піхотна — на 1-шу пішу Українську козацьку, 153-та піхотна — на 2-гу. Відповідних перейменувань зазнали і полки, які до того носили, крім двох (415-го Бахмутського і 416 Верхньодніпровського) назви російських міст (413-й Порховський, 414-й Торопецький, 609-й Красноуфимський, 610-й Мензелинський, 611-й Кунгурський, 612 Чердинський). Вони отримали номери від 1-го до 8-го піших українських козацьких полків³. Історичні назви полків на честь гетьманів (Київський ім. Богдана Хмельницького, Стародубський ім. Івана Скоропадського, Чернігівський ім. Павла Полуботка, Полтавський ім. Петра Сагайдачного), що згадуються в літературі⁴, таким чином, не здобули офіційного затверд-

¹ Там само. — Арк. 190.

² Сулківський Б. З історії формування 2-го Січового Запорізького корпусу на Південно-Західному фронті в році 1917 (Спомини) // Табор. — № 4, липень, 1927. — С. 77.

³ Наказ по 1-му Українському корпусу від 07.12.1917 № 1 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 1.

⁴ Стефанів З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. — Ч. 1: Доба Центральної Ради і Гетьманату. — 2-ге випр. вид. — СУВ, 1947. — С. 24–25; Петренко І. Діяльність Павла Скоропадського щодо українізації частин російської армії в 1917 році //

ження. У наказі не названі гарматні частини корпусу (дивізійна та корпусна артилерія), хоча вони і мали перебувати у складі корпусу. Я. Тинченко згадує ще і про 156-ту дивізію, яка нібито теж у складі 1-го Українського корпусу проходила українізацію, проте у грудні діяла окремо¹. Але насправді такого з'єднання ніколи не було у підпорядкуванні Скоропадського. Можливо, йдеться про 56-ту дивізію, яка до літа 1917 р. дійсно входила до складу 34-го армійського корпусу, але ще перед червневим наступом була приєднана до іншої, 7-ої армії. Главковерх Л. Корнілов обіцяв повернути її Скоропадському для українізації, але не встиг виконати обіцянку. Новий Главковерх О. Духонін у вересні навіть видав таке розпорядження, але тут запротестували дивізійний комітет і офіцери, посилаючись на виключно російський склад з'єднання². Тому ніяка третя дивізія не згадувалася у відповідному наказі по корпусу. Точна кількість багнетів в його складі залишається і досі невідомою. Адаже різні автори, як мемуаристи, так і сучасні історики, виходячи з власних підрахунків, називають від 16³, 18,8⁴ до 60 тис.⁵ особового складу корпусу (при тому, що звичайний штат дводивійного корпусу російської армії складав до 40 тис. військово-вослужбовців).

Водночас, так само за розпорядженням Генерального секретаря військових справ, до складу корпусу почали включатися інші частини і підрозділи. Це були 270-й піхотний запасний полк зі ст. Вапнярка, підпорядкований особисто комкору⁶; 27-й піхотний запасний з Новоград-Волинського, 15-й піхотний Шліссельбурзький полки, що ввійшли до складу 1-ої пішої Української дивізії. 1-ша батарея 72-го важкого артилерійського дивізіону, яка перед тим прибула до Козятина, поповнила 2-гу пішу Українську дивізію⁷. Дві кулеметні запасні роти зі

Персонал. — 2007. — № 8. Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?id=552>

¹ Див.: Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — К., 2009. — С. 24–25.

² Див.: Ковальчук М. Українізація на Південно-Західному фронті Російської армії (травень–листопад 1917) // Військово-історичний альманах. 2007. — Число 2 (15). — С. 70.

³ Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 — березень 1918); Skrukwa Grz. Formacje Wojskowe ukraińskiej «rewolucji nsrodowij» 1914–1921. — Toruń, 2008. — S. 197.

⁴ Ковальчук М. Згадана праця. — С. 79.

⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2: Від середини XVII ст. до 1923 р. — К., 1995. — С. 474; Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 74.

⁶ Уже 17 грудня цей полк вивели з його підпорядкування і направили до Одеси: Наказ по 1-му Українському корпусу від 17.12.1917 № 6 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 10.

⁷ Наказ по 1-му Українському корпусу від 11.12.1917 № 2 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 2 зв. — 3.

складу бригади 51-ої дивізії, що стояла в Новоград-Волинському, ввійшли до 1-ої та 2-ої Українських піших козацьких дивізій, коли ті опинилися відповідно у Бердичеві та Козятині¹. Очевидно, що цей перелік навіть за станом на 11 грудня був неповним, оскільки в листуванні Генерального секретарства військових справ 5–6 грудня йшлося також про 4-ту важку гарматну батарею, 9-ту кавалерійську та одну на незвану точно українізовану піхотну дивізію з Румунського фронту, що мали перейти під оруду командувача 1-м Українським корпусом². А напередодні навіть обговорювалося можливість підпорядкування Скоропадському донських, уральських, кубанських та інших козачих частин Російської армії, що перебували в Україні. Зрештою це питання так і не вирішилося, очевидно, з огляду на бажання комісара козачих частин скоріше завершити їх передислокацію на Дон³. Є також опосередковані свідчення щодо підпорядкування Скоропадському і 10-ої кавалерійської дивізії харківського формування, адже начальник штабу корпусу питав комкора, чи дійсно той дозволив перевезення дивізії залізницею на Васильків⁴.

Значно пізніше була зроблена спроба передати командир у корпусу також частково українізовану 100-ту піхотну дивізію, яка в середині грудня була знята з позицій і похідним порядком йшло на Здолбунів. Скоропадський, за інформацією начальника штаба корпусу Я. Сафонова, видав наказ підпорядкувати 1-шу бригаду цієї дивізії, яка йшла у голові колони, командир у 1-ої Української пішої козацької дивізії для зміцнення гарнізонів Старокостянтинова, Здолбунова і Рівного. Але, як свідчив командир 100-ої дивізії, стан її був поганим, у ротах залишалося по 15–20 багнетів, і тих сильно виснажених; з'єднання потребувало як мінімум місячного відпочинку і поповнення⁵, тому виявилися нездатними навіть для несення гарнізонної служби. Таким чином, зібрати на Правобережжі в одних руках значну збройну силу українізованого

¹ Телеграма начальника штабу 1-го Українського корпусу Я. Сафонова б/д // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 7.

² Телеграма комісара Шумицького С. Петлюри від 06.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 23; Телеграма С. Петлюри полковій раді 27-го полку від 06.12.1917 // Там само. — Оп. 3 — Спр. 6. — Арк. 21; Телеграма С. Петлюри помічнику главкома Румунського фронту від 13.12.1917 // Там само. — Арк. 42; Телеграма т. в. о. начальника Українського генерального штабу Кельчевського штабу Румунського фронту від 05.12.1917 // Там само. — Арк. 56.

³ Телеграма т. в. о. начальника Українського генерального штабу Кельчевського комісару козачих військ при штабі Південно-Західного фронту від 04.12.1917 // Там само. — Арк. 43.

⁴ Телеграма начальника штабу 1-го Українського корпусу Я. Сафонова П. Скоропадському від 20.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 306.

⁵ Телеграма начальника штабу 1-го Українського корпусу Я. Сафонова командуючому військами України Ю. Капкану від 22.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 62–69.

війська, не дивлячись на всі заходи Генерального секретарства військових справ, новосформованого українського генерального штабу та самого Скоропадського, не вдалося. Визнавав це і сам комкор, коли відмовлявся вести наступ на Рівне: «Для посылки в Ровно, к сожалению, совершенно не имею никаких войск»¹.

Разом з тим корпус зазнав і втрат в особовому складі. Оскільки 31-й інженерний полк на чолі зі своїм командиром корпусним інженером полковником Тягинським відмовився разом з усіма частинами виступити з Меджибожа і перейшов на бік військо-революційної ради 7-ої армії, Павло Скоропадський оголосив його виключеним з корпусу². Крім того, в умовах відкритого протистояння з російськими більшовиками виникла потреба остаточно позбутися непевного елемента зі складу корпусу (співчуваючих більшовикам та росіян-великодержавників), і комкор дав наказ до 18 грудня звільнити таких солдатів старшої вікової категорії — 1900, а з 18 грудня — 1901 років призову³.

Виникає питання щодо офіційного акту Генерального секретарства військових справ про призначення комкора 1-го Українського керівником оборони Правобережної України, як про це писав 22 грудня 1917 р. начальник його штабу Я. Сафонов⁴. Принаймні у відповідному фонді ЦДАВОВ такий акт (хоча б у вигляді телеграми, не кажучи про наказ) досі не виявлено. Маємо з цього приводу лише дотичні свідчення. Так, виступаючи на засіданні Генерального секретаріату 18 грудня 1917 р., новопризначений у зв'язку з демісією С. Петлюри М. Порш говорив про військову обстановку: «Українське військо розкидане на три часті: на Київ, Лівий берег і Правий берег. Найкраще стоїть справа на Лівому березі, де командує полковник Капкан. В Києві військом командує генерал Греков, на Правому березі — генерал Скоропадський»⁵. Отже, йшлося про офіційні повноваження щодо керівництва обороною Правобережжя, надані від імені Центральної Ради командувачу корпусом.

Існувало ще одне потенційне джерело антибільшовицьких сил — Вільне козацтво. Перебуваючи на чолі цієї парамілітарної формації, як її наказний отаман, Павло Скоропадський мав можливість черпати звіди

¹ Телеграма комкора П. Скоропадського С. Петлюрі б/д // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 8.

² Наказ по 1-му Українському корпусу № 3 від 14.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 4.

³ Телеграма начальника штабу 1-го Українського корпусу Я. Сафопова начдивам 1-ої та 2-ої Українських дивізій від 14.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 36.

⁴ Телеграма начальника штабу 1-го Українського корпусу Я. Сафопова від 22.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 61.

⁵ Протокол засідання Генерального секретаріату від 18.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 3690. — Оп. 1. Спр. 5. Арк. 26. Опубл.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — С. 44.

морально здорові та національно свідомі кадри для боротьби за Україну. Один з перших таких загонів у складі 250 козаків прибув напередодні 18 грудня на ст. Миронівка, де отримав за вказівкою начальника штабу 1-го Українського корпусу зброю та набої¹. У своїх спогадах Скоропадський пише, що з метою залучити новий резерв до оборони України видав якусь відозву до вільних козаків Звенигородського та Бердичівського повітів («оголосив добровільний призив»). З'явилося кілька сотень козаків, які були включені до складу 6-го пішого українського полку, але в деяких випадках, на погляд комкора, керівники таких загонів були непевні особи, авантюристи². На жаль, документального підтвердження наявності такої відозви не знайдено. Є лише свідчення участі комкора у вільнокозакому з'їзді Бердичівського повіту 21 грудня 1917 р.³.

На рівні Генерального військового секретарства проект мобілізації «вільного козацтва» для охорони ладу і порядку в тилу, як висловився на засіданні генерального секретаріату С. Петлюра, був сформульований ще на початку грудня. 4 грудня його схвалив Генеральний секретаріат: «... З огляду на державну необхідність, вважає потрібним для охорони порядку в краю викликати організації «вільного козацтва»⁴. Проте лише 20 грудня 1917 р. загальна мобілізація Вільного козацтва була оголошена новим Генеральним секретарем військових справ М. Поршем. Коші, курені та сотні Вільного козацтва мали підпорядкуватися начальникам місцевих гарнізонів, котрі повинні були забезпечити їх інструкторами, зброєю, постачанням і використати «для боротьби з ворогами Української Народної Республіки»⁵. Але слухний момент уже минув.

З наведеного можна зробити висновок, що Павло Скоропадський на той час практично не зміг використати унікальну можливість сконцентрувати навколо себе основні національні антибільшовицькі сили на Правобережжі. Українізовані частини колишньої російської армії Південно-Західного та Румунського фронтів не перейшли однозначно під його оруду. Не використав він уповні й можливості, отриманої завдяки його обранню у жовтні 1917 р. наказним отаманом Вільного козацтва. Створити військову «амальгаму» з бойових частин старої армії та добровольців-ополченців (саме такий засіб врятував Французьку

¹ Телеграма начальника штабу 1-го Українського корпусу Я. Сафонова від 18.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. Спр. 9. Арк. 39.

² Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — С. 47–48.

³ Телеграма (без закінчення) помічнику наказного отамана Вільного козацтва І. Полтавцю від 20.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 44.

⁴ Протокол засідання Генерального секретаріату від 04.12.1917, п. 5 // ЦДАВОВ. — Ф. 2592. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 53. Опубл.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 1. — С. 500–501.

⁵ Наказ по військовому генеральному секретарству УНР Ч. 82 від 20.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 32. — Арк. 15.

Республіку 1789 р., а Фінляндію — на початку 1918 р.) Скоропадському не вдалося, та він, очевидно, цього ще не прагнув. Як людина глибоко військова, яка, на відміну від майбутнього фінського маршала К. Г. Маннергейма, ще не усвідомила реалій збройної боротьби революційної доби, він просто не уявляв потенційних можливостей Вільного козацтва як цементуючої національної сили у революційній війні. Його «добровільний призов» став радше експериментом (про це він пише щиро у мемуарах: «хотів у дійсності побачити, що вони собою являють»), ніж бойовою директивою, і тисячі добровольців-козаків, здатних і бажаючих протистояти навалі розагітованої більшовиками солдатні з фронту на власні оселі, практично не були задіяні на цьому першому етапі війни. Отже, внаслідок недостатньо рішучих і повільних дій командира 1-го Українського корпусу збройна сила, що перебувала в його розпорядженні, виявилася досить обмеженою, а, найголовніше, він не побачив і не використав нових можливостей революційної боротьби, все ще лишаючись у полоні старих шаблонів ведення бойових дій.

Однак повернемося до грудня 1917 р., коли політичні і військові обставини вимагали від комкора рішучих дій у двох основних напрямках. Перший полягав у зупиненні навали більшовицьких загонів із заходу та північного заходу¹; другим було рятування від цих банд мародерів значного військового та господарського майна, що знаходилося на складах по залізничних станціях, у містах та містечках на шляху цієї навали, а також у відновленні нормального залізничного сполучення, перекритого більшовиками. Загальна ситуація, за спогадами очевидців, була такою: «Развал фронта достиг высших градусов. Иногда командование корпусами переходило в случайные руки, полками часто командовали писаря, конюхи и проч. Было объявлено выборное начало. Рады и советы становились фактическими господами положения, но силы за собой не имели. Организовывались целые банды во главе с коммунистами. Они разрушали сельское хозяйство, объедали население, жгли поместья и сахароварни. На подожженных винокурнях погибали в огне сотни пьяных солдат. Пожары, руины и банды — вот общая картина, которая приближалась к Днепру вместе с идущими домой бандами»².

¹ Нині робиться спроба поставити під сумнів самий факт більшовицького наступу з фронту: нібито єдине свідчення про рух 2-го гвардійського корпусу на Київ — замітка у «Новій Раді»: (Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 379—380 та інші його ж публікації, в тому числі спеціального дослідження з військового чинника Української революції: Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні і 1917—1918 рр. — С. 199—200). Шановний автор, таким чином, просто ігнорує численні архівні документи з фондів Генерального секретарства військових справ, 34-го корпусу, в яких відбилася вся боротьба П. Скоропадського з більшовиками у грудні 1917 р.

² [Уговиченко М.] Начало движения и первичные национальные соединения среди военных украинцев // ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Спр. 584. — Арк. 210.

Бойові зіткнення з більшовиками розпочалися вже наприкінці листопада. Фактично це і є датою початку той війни, яку Раднарком Росії оголосив українському уряду, як засвідчив М. Удовиченко: «С момента, когда 1-й Украинский корпус стал на охрану железнодорожной линии и когда начали пробиваться на Украину упомянутые части [українізовані частини і з'єднання з інших фронтів — Авт.], началась открытая вооруженная борьба с большевиками, перетворившаяся постепенно на настоящую войну. Большевистское верховное командование открыто начало выступать против вооруженных украинских группировок как на территории Украины, так и вне ее»¹. У складі документів Генерального військового секретарства відклалася інформаційно-аналітична довідка про події цього періоду, на жаль, без дати і авторства. Її опублікував у своїй праці Я. Тинченко², але ми також подаємо цей документ, оскільки там ідеться саме про дії Скоропадського, і разом з тим вона однозначно засвідчує факт більшовицького наступу з фронту:

«Силы большевиков находятся приблизительно на линии, идущей вдоль железной дороги Коростень — Шепетовка — Проскуров — Деражня — Жмеринка. Большевистские войска главным образом группируются в двух районах Луцко-Ровненском и Барско-Жмеринском. Особо опасен второй район, так как там войска 7-ой армии лучше сохранились и разложение их коснулось меньше. Кроме того, жмеринский радиотелеграф даст возможность связи и сношений с Ставкой.

Луцко-Ровненский район. По сведениям к 2 декабря в Радзивилове находились 78-й пех[отный] полк и 48-й отд[ельный] тяж[елый] дивизион, эти части готовились к посадке. В Кременце готовились к посадке 109-й пех[отный] полк и одна батарея 5-го Сиб[ирского] мортирного дивизиона.

Сарны находятся в руках большевиков.

Ст. Шепетовка 6 декабря занималась украинцами, первые эшелоны дошли до Антонин, части большевиков дезорганизованы, их уверяли, что с украинцами Корнилов.

5.12. По сообщению комиссара Василенко стягивались большевистские войска к Ровно.

6.12. Из Проскурова сообщают, что из Волочиска идет на Шепетовку 27-й пех[отный] полк, эти эшелоны подтверждались другими источниками. Вероятно, задержанные большевики в Антонинах есть 27-й пех[отный] полк.

6.12. Из Особой армии сообщают, что вся власть в руках большевиков. Броневой дивизион, ехавший из Каменца, направился похо-

¹ Там само. — Арк. 211.

² Див.: Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 р. — листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії). — С. 25–26.

дом на Староконстантинов. Ст. Здолбуново занята большевиками, есть пехота, пулеметы и артиллерия, собираются ехать на Бердичев.

6.12. Скоропадский подтверждает о движении большевистских эшелонов на Шепетовку.

6.12. Василенко сообщает, что на Бердичев из района Ровно идет кавалерия.

Таким образом, в этом районе в руках украинцев ст. Шепетовка по направлению на юг в дороге несколько эшелонов. В направлении же на северо-запад сведений о движении большевистских эшелонов пока не имеется.

Жмеринский район. Комиссар ст. Жмеринка 6 декабря сообщает, что со всех сторон на Жмеринку идут большевики, движение идет походным порядком.

6.12. Качура доносит, что кто-то походным порядком из Дунаевцы идет на Бар и Жмеринку.

8.12. Комиссар Кузьменко доносит, что Жмеринка занята 2-м гвардейским корпусом и частями 7-й армии.

8.12. Ген[ерал] Скоропадский доносит, что в Жмеринку непрерывно подвозят подкрепления, грузится железнодорожный батальон для исправления пути при предстоящем наступлении большевиков. Эти данные служат доказательством о желан[ии] развить активных действий в этом районе. Доказательством этому же служит появление вооруженного паровоза к востоку от Жмеринки и захват им 20 вагонов с боевыми припасами, о чем доносит один из дежурных по станции. Итак, в районе Жмеринки сосредоточивается 2-й гв[ардейский] корпус и 2-я финляндская дивизия, более надежные 5-й и 7-й полки этой дивизии прибыли в Жмеринку. В районе Жмеринки 86 орудий. Идет систематическое продвижение на восток, причем большевики занимают одну деревню за другой.

Вывод.

1. Большевики сосредотачиваются в двух районах.

2. Луцко-Ровненская группа пока пассивна и ограничилась прочным занятием станции Здолбуново.

3. Жмеринская группа пробует двигаться на восток, подводятся войска, и следует ожидать дальнейшей активности. [...]»¹.

Уже неоднократно згаданий нами мемуарист М. Удовиченко, добре обізнаний у ситуації, наводить неспростовні свідчення про наявність офіційних наказів Главковерха М. Криленка щодо такого наступу: «...когда 1-й Украинский корпус занял свою охранную линию, Главковерх приказал трем корпусам сбить этот корпус и занять большевистствующими частями охрану всех железных дорог до Днепра на

¹ Записка Українського генерального штабу б/д // ЦДАВОВ. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 97—97 зв.

Правобереж'є. С этой целью даже была отдана «Главковерхом» фронтовому ревкому целая директива, по которой имели задачей продвинуться на восток до Днепра корпуса: 3-й Кавказский из Каменца-Подольского, 2-й Гвардейский в направлении на Жмеринку и части Гренадерского по направлению на Ровно-Шепетовку»¹.

Як бачимо, є достатньо свідчень про організоване просування керованої більшовиками значної збройної сили аж до Києва. Тому завдання, що постало перед П. Скоропадським, було складним. Він взявся за його розв'язання с притаманними йому відповідальністю й ініціативою. Документи Генерального секретарства військових справ засвідчують, що командувачу 1-м Українським корпусом удалося впоратися з Луцько-Рівненською групою: між 11 та 12 грудня Скоропадський провів удачу операцію із роззброєння більшовицьких військ на ст. Здолбунів, які поєднувалися із справжніми боями².

У перших зіткненнях більшовицько-української війни командувачу українськими військами на Правобережжі довелося використати такі прийоми ведення боїв, яких не передбачали військові статuti. Йдеться про застосування мобільних загонів найбільш дисциплінованих солдатів, котрі займали залізничні станції. Фактично це були спеціальні потяги, озброєні кулеметами, підіривними снарядами, які дозволяли оперувати незначними силами на великому за протяжністю фронті³.

Таким чином 1-й Український корпус разом з приданим йому з'єднаннями і частинами контролював правобережну залізницю від Рівного до Фастова. Командувач корпусу вже на початку грудня розташував свій штаб у Білій Церкві, що було пов'язано не тільки з географічним розташуванням цього містечка, але й з зосередженням там керівних інституцій Вільного козацтва — Генеральної козацької ради та отаманської сотні. Станом на 20 грудня успіхи П. Скоропадського у боротьбі з більшовиками були очевидні: він не пропустив неорганізовані фронтові частини на Київ, зміг роззброїти і відправити в Росію більшу їх частину, і, до того ж, врятував значну кількість військового майна від грабежу. Так, на ст. Фастів знаходився радіомайстерні і склад з майном на мільйони рублів, що знаходилися під загрозою знищення більшовиками-працівниками цих майстерень, і за завданням Генерального секретарства Скоропадський зайняв їх своїми

¹ [Уговиченко М.] Начало движения и первичные национальные соединения среди военных украинцев // ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Спр. 584. — Арк. 212.

² Запис розмови прямим дротом між українським комісаром Сливинським та невідомим (імовірно С. Петлюрою) від 11.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 1076. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 76–77.

³ Телеграма начальника Українського генерального штабу Б. Бобровського П. Скоропадському від 12.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 1076. — Оп. 3. — Спр. 6. — Арк. 26.

підрозділами¹. На ст. Рудниця були збережені 174 вагони з цінним вантажем, що викликав підвищену увагу озброєних грабіжників².

Чому ж цей локальний, але суттєвий успіх не переріс у загальну перемогу України? Варто говорити про суспільно-політичну, військову складові названого процесу. І тут можна стверджувати, що причини наступних поразок містилися у перших перемогах. Достатньо легко українським частинам під командою Павла Скоропадського вдавалося оточувати, обеззброювати, наносити поразку наспіх сформованим, морально нестійким більшовицьким загонам. Але така нестійкість виявлялася, з одного боку, гнучкою, дозволяла швидко відновити сили, з іншого — заражала бацилами більшовизму українські війська. Усвідомлював це і сам П. Скоропадський. Наводячи у спогадах свої думки з приводу його прийняття графинєю Браницькою в її палаці в Білій Церкві, він писав: «Зі мною були надзвичайно ласкаві, і я гостро відчував, що ці люди впевнені в тому, що саме я зможу їх врятувати і оберегти. Я старався їм пояснити, як жорстоко вони помиляються, покладаючи на мене такі великі надії». Сенс полягав у тому, що комкор відчував: «...хоч мої частини ще й билися з більшовиками, але це не означало, що, потрапивши до Білої Церкви, вони будуть обороняти маєтки графині Браницької»³. Намагаючись подолати розкладові процеси, інспіровані контактами з більшовиками, комкор вимагав особисто від С. Петлюри: «Убедительно прошу помочь войсками, агитаторами, так как наши части, хотя и медленно, но постепенно разлагаются»⁴.

Тому, мабуть, все ж таки був правий новий Генеральний секретар військових справ М. Порш, стверджуючи 18 грудня: «Ні в Києві, ні на Правому березі справа не стоїть настільки добре, як того вимагають обставини»⁵.

Але насамперед справа полягала у відсутності дійового центрального військового керівництва. М. Удовиченко згадував: «...Военное министерство и Генеральный штаб, руководя организацией военного дела и армии, далеко не руководили происходящими боевыми операциями. Существовал военный министр, в непосредственном подчинении которому был сам организующийся Генеральный штаб. Существовал революционный Главнокомандующий всеми вооруженными силами Украины, в распоряжении которого был только штаб округа. Существовал также командующий Одесским военным округом с чрезвы-

¹ Там само. — Арк. 10.

² Там само. — Арк. 58.

³ Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — С. 46.

⁴ Телеграма комкора П. Скоропадського С. Петлюрі б/д // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 8.

⁵ Протокол засідання Генерального секретаріату від 18.12.1917 // ЦДАВОВ. — Ф. 3690. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 26. Опубл.: Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. — Т. 2: 10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р. — К., 1997. — С. 44.

чайними правами, возможными только в революцию, и Главнокомандующие фронтами, и не известно было, кому они все подчиняются хотя бы в оперативном отношении: военному министру или Главнокомандующему вооруженными силами»¹. З калейдоскопічною швидкістю змінювалися постаті на цих посадах: генерального секретаря С. Петлюру замінив М. Порш, Головнокомандувача підполковника Павленка — підполковник Ю. Капкан. Відчуваючи потенційну спроможність стати на чолі верховного командування, П. Скоропадський, разом з тим, усвідомлював неможливість цього. Він відверто висловлював М. Удовиченку такі думки: «... С военной точки зрения он совершенно не видит себе конкурентов в Киеве, относительно же недоверия называл последнее оскорблением его национальному чувству и терял веру в необходимость своей организационно-боевой деятельности»². Особливо слід підкреслити, що у майбутнього гетьмана повністю не склалися стосунки з новим Генеральним секретарем військових справ М. Поршем, на відміну від його попередника С. Петлюри. І це була політична складова майбутніх поразок української збройної сили.

Бойового генерала не влаштовували ігрища за лаштунками, відверта недовіра з боку політичних керівників, підозри у бонапартистських задумах. Нарешті йому, кадровому військовому високого рангу, який мав під своєю орудою єдине боездатне з'єднання, здавалося неприродним бути під командою підполковника Ю. Капкана, типового революційного авантюриста, або громадського діяча М. Порша, який не розбирався у військовій справі. Крім того, Скоропадський усвідомлював основний напрям руху Центральної Ради до виходу України з війни, очевидний з III Універсалу. Його ж загальні плани на той час, на нашу думку, полягали у розгромі більшовиків на території України і відновленні Українського фронту світової війни — інакше важко пояснити наступні дуже тісні контакти з представниками французької військово-дипломатичної місії в Києві.

За таких обставин П. Скоропадський робить ще один рішучий крок — вимагає своєї відставки від верховного військового керівництва. У спогадах він описував ці події так: «... Я вважав своїм обов'язком одійти від од командування корпусом, аби таким способом полегшити встановлення більш нормальних відносин між українським політичним центром і тією збройною силою, на яку цей центр мав спертися в першій війні за українську державність. Це рішення я прийняв з великим болем у серці, бо руйнувалися мої мрії, яким я віддав стільки невсипучої, тяжкої праці; руйнувалася надія закласти міцний фунда-

¹ [Удовиченко М.] Начало движения и первичные национальные соединения среди военных украинцев // ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Спр. 584. — Арк. 213.

² Там само. — Арк. 215.

мент для будови регулярної української армії і тим утворювалися умови, без яких держава Українська не могла існувати.

Обдумавши все це, я тут же в другій кімнаті написав рапорт про мое звільнення од командування разом з наказом тимчасово вступити в командування начальнику 104-ої дивізії генералу Гандзюку»¹. Там стверджувалося також, що рапорт був поданий 25, а корпус зданий — 29 грудня.

Але документи ЦДАВОВ свідчать про дещо інші обставини і перебіг подій. Важко сказати, чи був насправді написаний згаданий Скоропадським рапорт про відставку; його сліди відсутні у справах військового міністерства УНР. Звільнення корпусного отамана було офіційно оформлено вже навесні 1918 р. Причому існує кілька проектів такого наказу: № 43 від 5 березня 1918 р. з таким текстом: «Наказую занести в послужний список отамана Скоропадського, що згідно прохання [його] увільнено в одставку міністром військовим Поршем. Жуковський» та № 55 від того ж числа: «Позаяк документи і папери Військового міністерства знищені більшовиками, сим затверджую, що отаман Скоропадський був увільнений згідно прохання від служби військовим міністром Поршем в перших числах січня [1918 року]»². Крім того, маємо наказ по корпусу самого Скоропадського від 23 грудня: «Заболев 20 сего декабря, во временное командование корпусом предписываю вступить командующему 1-й пешей Украинской дивизией генерал-майору Гандзюку», а також наказ самого Гандзюка щодо вступу на тимчасове командування корпусом від того ж 23 грудня³.

Отже, події відбулися раніше за вказаний у спогадах гетьмана термін. Що ж до рапорту, то можна припустити, що такий міг бути написаний (між 22 і 23 грудня), але вочевидь не прийнятий Генеральним секретарем з військових справ (у документах військового міністерства йдеться про відставку в січні 1918 р.). На таку думку наштовхують спогади М. Удовиченка, який зазначав: «Когда я уже заведывал инспекторскими делами формируемой украинской армии, то генерал Скоропадский несколько раз настаивал, чтобы ему дали чистую отставку — «чтобы поскорее их успокоить» — говорил он. Сколько я ни хотел помочь ему в этом деле, но с корпуса официальным приказом уволен он не был и отставку не подписывал, решили дело покончить «революционным путем»»⁴.

¹ Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — С. 48–49.

² ЦДАВОВ. — Ф. 1076 — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 16 зв. — 18; 29–29 зв.

³ Наказ по 1-му Українському корпусу від 23.12.1917 № 12 // ЦДАВОВ. — Ф. 4104. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 20; Наказ по 1-му Українському корпусу від 23.12.1917 № 13 // Там само. — Арк. 19.

⁴ [Удовиченко М.] Начало движения и первичные национальные соединения среди военных украинцев // ГАРФ. — Ф. 5881. — Оп. 1. — Спр. 584. — Арк. 215–216.

24 грудня 1917 року, залишивши командування 1-м Українським корпусом, Павло Скоропадський зробив черговий вибір своєї долі. Відмовившись від конфронтації з Генеральним секретаріатом на чолі з В. Винниченком та військовим секретарством на чолі з М. Поршем, не проявивши жодних наполеонівських амбіцій, він фактично віддав перемогу в першій російсько-українській війні більшовикам. На Правобережжі встановилася крихка рівновага між більшовицькими та українськими силами, вже за кілька днів порушена активним більшовицьким наступом: 27 грудня 1-й Туркестанський корпус роззброїв українські відділи у Рівному і розвинули успіх, а 1 січня 1918 р. М. Порш мав розпочати з ними переговори.

Ми не пишемо альтернативної історії, і тому не стверджуємо, що інший спосіб дій призвів би до національної перемоги, а, можливо, і до придушення більшовизму на всій території колишньої Російської імперії. Але очевидним є те, що майбутній гетьман наприкінці 1917 р. в силу свого шляхетного характеру, нездатності до інтриг або протиправних учинків, неусвідомлення засадничого характеру революційних подій та специфіки, породженої їх стрімким розгортання, по-перше, не використав наявних можливостей нетрадиційної революційної боротьби, а, по-друге, не виявив жодних владних амбіцій, що зрештою призвело українську державність до першої збройної поразки.

III УНІВЕРСАЛ І ПИТАННЯ ПРО ВЛАДУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ НАПРИКІНЦІ 1917 РОКУ

Десятиліття плідного вивчення історії Української революції, на жаль, мало позначилися на дослідженні її перебігу поза межами Києва та великих міст. Революційна провінція все ще залишається недостатньо залученою до загального полотна історичного наративу. Відтак, вважаємо за доцільне звернути увагу на питання сприйняття органами місцевого самоврядування III Універсалу Центральної Ради та визнання проголошеної ним Української Народної Республіки.

Телеграма Московської думи про загрозу дій більшовицьких частин столичних Рад робітничих і солдатських депутатів владі Тимчасового уряду та скликанню Всеросійських Установчих зборів облетіла міське самоврядування усіх українських міст. У Єлисаветграді для обговорення ситуації, що може скластися у місті й повіті та упередження таких виступів, як у Москві та Петрограді, було скликано нараду усіх впливових інституцій. У антибільшовицьку коаліцію від міста, зокрема, увійшли міська та продовольча управи, Рада солдатських депутатів та гарнізонна рада, союз кредитних товариств, товариство «Общее дело», міський комісар, Українська Рада та єврейська громада¹.

Жовтневий більшовицький переворот органами самоврядування українських провінційних міст було засуджено. Так, дума Проскурова Подільської губернії протестувала проти дій більшовиків і висловила довіру Тимчасовому уряду². Такого ж змісту резолюції ухвалили на своїх надзвичайних засіданнях міські думи Чернігова та Полтави³.

Циркуляр міністра внутрішніх справ Тимчасового уряду О. Нікітіна обласним, губернським і міським комісарам від 7 листопада 1917 р. закликав комісарів, опираючись на органи самоврядування, докласти усіх зусиль, щоби об'єднати населення для боротьби з анархією і зміцнити владу. Рекомендувалося при потребі сформувати особливий Комітет для боротьби з анархією у складі представників міського і земського самоуправління, начальника місцевого гарнізону і представника судової влади. Закликаючи до об'єднання у містах усіх сил, які

¹ ДАКрО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 717. — Арк. 19–20.

² Южный край. — 1917. — 8 ноября.

³ Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упоряд: В. Верстюк (керівник) та ін. — К., 2003. — С. 906; 914.

стоять на державних позиціях, без партійної різниці, міністр, зокрема, констатував відсутність у населення того рятівного підйому, який повинні викликати у нього любов до Вітчизни, тривога за неї, інстинкт самозбереження¹.

Більшовицькі революційні комітети, що у жовтні 1917 р. утворилися у великих міських центрах, прагнучи захопити владу на провінції, висилали туди своїх емісарів. Зокрема, Харківський військревком розіслав своїх членів у супроводі 30 червоногвардійців у повітові міста Слобожанщини. З цього приводу Старобільська міська дума разом з громадськими та урядовими організаціями надіслала протест Харківській думі, представник якої входив до військово-революційного комітету і вимагала поставити на обговорення гласних питання про недопустимість таких явищ². Прибувши у Валки, солдати-делегати Харківського ревкому вимагали відставки повітового комісара, оскільки вся влада перейшла до Рад і Революційного Штабу. Міська дума Валок, висловивши повну довіру комісару, постановила не підкорятися новій владі, а також не формувати у місті революційного комітету. І хоча повітовий комісар, за поглядами народний соціаліст, подав у відставку, вона не була прийнята. Від'їжджаючи, представники Харківського ревкому погрожували місту репресіями³.

Утворений у Слов'янську — заштатному місті Ізюмського повіту на Харківщині — ревком спробував зміцнити у місті свою владу, самовільно замінивши своїм членом начальника міської міліції. Обурена таким свавіллям, дума заборонила управі асигнувати кошти на утримання міліції. Втрутившись у конфлікт, Харківський військревком вказав думі, що відповідальним за порядок у місті є Слов'янський ревком і «рекомендував» не чинити йому перешкод⁴.

Дії Харківського військово-революційного комітету місцева ліберальна преса охарактеризувала як «похід на міські самоуправління». Зазначаючи, що кожне місто тепер живе своїм життям, не пов'язаним із життям країни, автори статей передбачали можливе продовження діяльності ревкомів у містах у розгоні міських самоврядувань, як це сталося у Петрограді та Москві⁵.

Загалом посягання на демократично обрані самоврядні органи у російських столицях створило прецедент, з приводу якого думи українських провінційних міст ухвалювали численні резолюції протесту⁶. Виступаючи проти захоплення більшовиками влади у містах, городяни

¹ Чернігівські губернські вісті. — 1917. — 8 листопада.

² Южный край. — 1917. — 16 ноября.

³ Там само. — 17 ноября.

⁴ Южный край. — 1917. — 19 ноября.

⁵ Там само.

⁶ ДАКрО. — Ф. 78. — Оп. 1. — Спр. 679. — Арк. 22; Южный край. — 1917. — 6 декабря.

демонстрували свою протидію. Так, у Луцьку страйк протесту оголосили службовці пошти та інших установ¹.

Резонансне політичне вбивство після більшовицького перевороту міського голови Бахмута — Лева Борисовича Флейшера, який до обрання на посаду очолював Раду робітничих і солдатських депутатів, стало характерним виявом анархії та погромницьких настроїв, що у вигляді самочинних обшуків, арештів, листів з погрозами, огорнули місто. Обурення усіх демократичних міських сил викликало те, що страчено було далеко не «класового ворога», а саме політичного. Будучи соціал-демократом меншовиком, Л. Флейшер пройшов типовий для ідейного революціонера життєвий шлях. Закінчивши у 1903 р. із золотою медаллю таганрозьку гімназію, він навчався на юридичному факультеті Харківського університету. Далі — юридична практика у Таганрозі і трирічне заслання на початку війни через політичну неблагонадійність до Бахмута. З початком революції він став одним із найбільш активних громадських діячів, силою свого авторитету, охороняючи місто від анархічних ексцесів. Похорони Флейшера у Бахмуті перетворилися на багатотисячну маніфестацію городян, сприяючи наростанню у них протестних настроїв та несприйняття щодо винуватців трагедії — більшовиків, які спричинили розгул анархії².

Таким чином, нестабільність у містах поглиблювалася. Основним її чинником виявлялися розташовані тут збільшовичені та деморалізовані військові частини. Так, погром в Умані було розпочато солдатами³. Розгром солдатами винного складу у Вознесенську Єлисаветградського повіту перетворився на «п'яний бунт». Висланий сюди Миколаївською Радою робітничих і селянських депутатів озброєний загін матросів і солдат було розбито. Відновити порядок вдалося лише надісланому із Одеси українському гайдамацькому куреню⁴. Солдати вчинили погром у Острозі⁵. Черкаський повітовий комісар у доповідній записці Київському губернському комісару зазначав, що, у зв'язку з розпочатою у столицях анархією, у Черкасах значно зростає кількість злочинів. Настрій у мешканців міста пригнічений, особливо у єврейській частині, оскільки не вщухають чутки про погром. Ніякі рішучі заходи вжити неможливо, позаяк військові частини, що перебувають у Черкасах, дезорганізовані, і, крім того, створюють значні проблеми з продовольством. Врятувати місто від анархії і єврейських погромів, на думку комісара, можна шляхом розвантаження міста від розташованих у

¹ Южный край. — 1917. — 17 ноября.

² Там само. — 25 ноября.

³ Южный край — 1917. — 30 ноября.

⁴ Голос юга (Екатеринослав). — 1917. — 10 октября.

⁵ Велика українська революція (Матеріали до історії відновлення української державности). Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Нью-Йорк, 1967. — С. 25.

ньому 30-тисячних військових частин і введенням українського війська¹.

Переважання у військових частинах ліворадикальних настроїв допомагало місцевим більшовицьким організаціям взяти владу у Радах робітничих і солдатських депутатів. Так, більшовики Конотопа, одержавши таку підтримку, переобрали виконком Ради, в якому до того переважали есери та меншовики². Без цієї спорадичної військової сили більшовики, як правило, не могли претендувати на владу у провінційних містах. Взагалі на загальних зборах Чернігівської організації РСДРП(б) констатувалося про безвідрадну для партійної роботи картину на місцях, де великих більшовицьких осередків немає, а слабкі не можуть існувати у чистому вигляді і змушені блокуватися. Винятком на цьому фоні була Вінниця, де у міській думі з 45 гласних — 30, а також комісар, належали до більшовиків. Причину слабкості більшовицьких організацій Південно-Західного краю чернігівські партійні діячі вбачали у відсутності соціального ґрунту³. Коли у Конотопі дума стала осередком антибільшовицької підпільної роботи, як згадує місцевий більшовик Санжаревський, щоб її розігнати у той час достатньої військової сили у них не було⁴.

В умовах складної загальнополітичної та внутрішньоміської ситуації місцева влада шукала стабільну опору серед небільшовицьких центральних органів влади. Таким реальним опертям виявилася Українська Центральна Рада у Києві.

Повалення Тимчасового уряду та прихід до влади більшовиків спричинили переорієнтацію міських самоврядувань у напрямку визнання Української Центральної Ради — на їх думку, «меншого зла» для справи російської революції, ніж більшовизм, та острівця стабільної влади, що функціонував поруч з ними ось уже сім місяців, постійно підкреслюючи, що діє в ім'я порятунку всієї Росії, та, головне, не підтримує більшовиків. Характерним з цього погляду є надзвичайне засідання міської думи у Сумах 24 листопада 1917 р., присвячене вивченню ставлення міста до Української Центральної Ради та до оголошення Харківської губернії складовою частиною УНР. Думці зазначали, що до Жовтневого перевороту вони були проти намагань УЦР самочинно розширювати територію України і то не тому, що вважали Харківську губернію за складом населення такою, що не підлягає українізації, а тому, що питання облаштування Росії чи окремих її областей вважалися прерогативою Установчих зборів. Однак, гласні

¹ Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917 — 1920 рр. Збірник документів та матеріалів. — Черкаси, 1957. — С. 85.

² ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3 — 4.

³ Боряба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917 — 1919 гг.). Сборник документов и материалов. — Чернигов, 1957. — С. 39.

⁴ ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 5.

підкреслювали, що «виявлені теперішніми господарями країни — більшовиками — замашки, їхнє бажання поставити Установчі Збори під контроль совдепів, в яких Ленін і компанія почувають себе більш удома, аніж це буде у всенародно обраному представництві, змушують переглянути тактику щодо Ради (Української Центральної Ради — *авт.*), спроможну дати мир і лад, яких край так потребує. Тим більше, що Рада запевняє, що Україна хоче не відірватися від Росії, а в єднанні з нею розвивати свій добробут»¹.

Після проголошення УНР прискорився процес визнання Центральної Ради думами міст, відторгнених від України Інструкцією Тимчасового уряду. Так, Товариство українських громадян міста Дмитріївки Обл. Війська Донського на своїх загальних зборах 19 листопада 1917 р. ухвалило приєднати Таганрозьку округу до Української Народної Республіки². 12 грудня 1917 р. до постанови Путивльського повітового земського зібрання про прилучення повіту до Української Народної Республіки приєдналася Путивльська міська дума³.

Про вибір учасників загальноросійського руху у провінційних містах на користь української влади засвідчує і зміна тональності у висвітленні національного питання на сторінках місцевої ліберальної преси. Зокрема, житомирська «Вольнь», яка перебувала в руках кадетів, 9 листопада 1917 р. російською мовою опублікувала III Універсал та відслідковувала надалі процес його визнання⁴.

Проголошення УНР у провінційних містах вітали проведенням маніфестацій і свят. Так, у Олександрії Херсонської губернії на честь прийняття Центральною Радою III Універсалу відбулося велике свято, на яке були запрошені та охоче погодились взяти участь усі священники, а військові місцевого гарнізону влаштували парад⁵.

Більшовицький переворот та владу Ради народних комісарів підтримали ті місцеві Ради робітничих та солдатських депутатів, де у результаті перевиборів формувалася більшовицька більшість. Однак, це відбулося далеко не у всіх провінційних центрах. Не визнаючи більшовицької влади, Ради робітничих та солдатських депутатів оголошували про підтримку української влади. За підрахунками Л. Гарчевої лише 14 міських рад України (близько 10% усіх рад) без стороннього втручання підтримало однопартійний уряд Леніна, але, водночас, навіть вони визнавали владу Центральної Ради. У листопаді — на початку грудня 1917 р. проти збройної боротьби та за співробітництво з нею виступили всі міські ради⁶. Так, Олександрійська повітова Рада робіт-

¹ Сумской вестник. — 1917. — 24 ноября.

² ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 5.

³ Там само. — Ф. 2592. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 65 зв.

⁴ Вольнь. — 1917. — 9 ноября.

⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 71–71 зв.

⁶ Гарчева Л.П. Підтримка УНР міськими радами України у жовтні–листопаді 1917 р. // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Відродження української державності: проблеми історії та культури, Одеса, 13–16 травня 1996. — Ч. 1. — С. 76.

ничих, солдатських і селянських депутатів відмовилася посилати своїх делегатів на губернський з'їзд Херсонщини, що скликався Радою народних комісарів. Рада робітничих і солдатських депутатів міста Вовчанська Харківської губернії, заслухавши на позачерговому засіданні доповідь повітового інструктора Центральної Ради В. Коряка про події у Києві, ухвалила резолюцію, у якій визнала Центральну Раду єдиним краєвим органом революційної влади, а Генеральний Секретаріат повновладним революційним урядом всієї Соборної України у її етнографічних межах, і зобов'язалася активно підтримувати авторитет цієї влади. Одним із гасел, якими закінчувалася резолюція, було: «Нехай живе неподільна Україна»¹. У Павлограді владу поділили між собою Рада робітничих депутатів, повітова Українська Рада та міська дума².

Перемогою проукраїнської течії закінчилося обговорення питання про владу на засіданні Єлисаветградської Ради робітничих та солдатських депутатів, яке тривало до сьомої години ранку 25 листопада 1917 р. На це засідання з метою підпорядкувати Раду більшовицькому уряду прибули делегати з Петрограду та з фронту. Інструктор Центральної Ради у Єлисаветграді відзначав активну участь у дебатах Григорія Зінов'єва, який перед цим засіданням зробив більше, ніж місцева більшовицька організація за 5 місяців. Однак, більшість депутатів не сприйняли позиції більшовиків. Ухвалена резолюція зазначала, що лише однорідний соціалістичний уряд від народних соціалістів до більшовиків може претендувати на довіру народу. Єлисаветградська Рада визнала владу Центральної Ради і зобов'язалась допомагати їй у втіленні положень III Універсалу³.

Значною мірою підтримка української влади Радами робітничих і солдатських депутатів виявилася ситуативною. Яскравим свідченням цього стали загальні збори Житомирської Ради 4 листопада 1917 р., на яких ухвалювалася резолюція про визнання Центральної Ради, однак, при цьому підкреслювалася роль Рад робітничих та солдатських депутатів як місцевих органів революційної демократії. У результаті саботажу депутатами доповіді одного з делегатів українською мовою засідання довелося закрити⁴.

Обговорення III Універсалу та питання про ставлення міських дум до Центральної Ради відбувалося у жорсткій партійній боротьбі. Результати голосування резолюції, як правило, відображали силу політичного впливу партій у міському самоврядуванні. Показовим у цьому плані були дебати з українського питання у думі Слов'янська. Фракція есерів запропонувала приєднатися до постанови Харківської міської думи, яка

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 58.

² Верстюк В.Ф. Українська революція: доба Центральної Ради // Історія України: нове бачення: У 2-х т. — К., 1996. — Т. 2. — С. 25.

³ ЦДАВОВ. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 44. — Арк. 120.

⁴ Трудовая Волянь. — 1917. — 9 ноября.

2 грудня 1917 р. визнала III Універсал. Цю пропозицію підтримав представник Бунду, зазначивши, що євреї повністю будуть підтримувати Універсал, оскільки Центральна Рада залишається єдиною силою в Росії, здатною вивести країну із глухого кута. Відкинувши звинувачення у сепаратизмі українців, єврейський гласний закінчив промову гаслом: «Хай живе Україна!» Однак думка фракції соціал-демократів (інтернаціоналістів) зводилася до несвоєчасності вирішувати питання про відокремлення частин від Росії, коли гине уся країна. Більшовики ж у думі, висловившись проти ідеї федеративної Росії як регресивної, назвали позицію Центральної Ради сепаратистською і небезпечною, оскільки затемнює класову самосвідомість. І хоча більшовицька резолюція, отримавши всього 5 голосів «за» була провалена, як і соціал-демократів (7 — «за»), вирішення питання відклали¹.

Аналіз політичної ситуації, яка склалася напередодні проголошення Української Народної Республіки, засвідчує, що поштовхом до ухвалення III Універсалу була також позиція української провінції, озвучена після більшовицького перевороту в Петрограді на численних зібраннях. Особливо показовими у цьому плані є резолюції III Київського губернського з'їзду, що відбувся 28—30 жовтня за присутності 477 делегатів, V Конотопського повітового селянського з'їзду (29 жовтня 1917 р.), постанови надзвичайних засідань Чернігівської (31 жовтня 1917 р.) та Полтавської (4 листопада 1917 р.) міських дум².

Падіння Тимчасового уряду та прихід більшовиків до влади зумовили переорієнтацію міських самоврядувань та незбільшовичених Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів у бік визнання влади Центральної Ради та проголошеної III Універсалом Української Народної Республіки. Однак цю підтримку можна означити швидше як ситуативну, визначену за принципом «меншого зла». Водночас численні національні збори, свята, маніфестації та підйом національних почуттів, викликаний III Універсалом, засвідчили другий апогей українського національно-політичного життя у 1917 р.

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1325. — Оп. 1. — Спр. 320. — Арк. 28.

² Український національно-визвольний рух. Березень—листопад 1917 року. — С. 892; 897; 906; 914.

ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СИМВОЛІКИ В ЧАСИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 років

Прапор і герб є неодмінними атрибутами національної символіки кожної суверенної держави. Після того, як у 1991 р. Україна проголосила незалежність, до її державної символіки було повернуто старовинні національні символи — синьо-жовтий прапор і тризуб.

Історії розвитку національної символіки, її витокам та становленню присвячено чимало досліджень. В минулому її вивчали І. Крип'якевич, М. Грушевський, С. Томашівський, В. Модзалевський, Г. Нарбут¹ та інші відомі історики та мистецтвознавці. Питання, пов'язані з історією національної символіки, активно розробляють сучасні дослідники. За останнє десятиріччя з'явилися змістовні розвідки А. Гречила, В. Сергійчука, К. Гломодзи, П. Гай-Нижника, Д. Яневського². Спираючись на архівні документи та праці попередників, автори систематизували вже відомі факти, ввели до наукового обігу нові документи і матеріали, які доповнюють і розширюють уявлення про формування та запровадження національної символіки в цілому та її окремих атрибутів.

Найбільшої уваги відродженню та утвердженню національних символів приділялося за часів Української революції 1917–1921 рр., коли українська державність вперше у ХХ ст. стала реальним фактом. Лютневі події 1917 р. поклали край правлінню династії Романових і надали шанс народам, які входили до складу Російської імперії, на створення власної державності. В ході революції національно-визвольний рух в Україні набув нечуваного розмаху. Його лідером стала

¹ Крип'якевич І. Якого кольору був український прапор // Рада. — 1911. — 29 січня; Грушевський М. Український герб // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк — Львів — Київ — Торонто — Мюнхен, 1992. — С. 89–93.; Томашівський С. Ще в справі українського національного кольору // Рада. — 1911. — 31 серпня; Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. Число 1. — Київ, 1918. — С. 119–128.

² Гречило А. До питання про національний герб // Пам'ятки України. — 1989. — № 4. — С. 44–48; Гречило А. Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 2006. — Т. ССІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 115–142; Сергійчук В. Доля української символіки. — К., 1990. — 34 с.; Гломозда К., Яневський Д. Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Укр. іст. журн. — 1990. — № 4. — С. 43–55.

Українська Центральна Рада, утворена 3–7 березня 1917 р. На початку революції з нагоди падіння самодержавства у Києві відбулися багатотисячні демонстрації. Найбільшою серед них була українська маніфестація 19 березня, в якій взяло участь близько 100 тис. осіб. За спогадами сучасників, маніфестанти рухалися в напрямі Софійського майдану під 320 жовто-блакитними прапорами¹. Подібні акції під синьо-жовтими та жовто-блакитними прапорами відбулися в інших регіонах України та поза її межами. Характерним для всіх цих акцій було поєднання на прапорах синього (світло-синього або блакитного) та жовтого кольорів. Таким чином, ще до проголошення Української Народної Республіки, після чого синьо-жовтий прапор набув статусу державного, українці сприймали його як національний.

Утвердження синьо-жовтих кольорів як українських національних барв припадає на середину XIX ст. і пов'язане з національно-визвольним рухом на західноукраїнських землях, що на той час перебували у складі Австро-Угорщини. В 1848–1849 рр. у більшості європейських країн відбулися революції, які започаткували нову добу історичного розвитку. Невід'ємною складовою цих подій стали визвольні рухи поневолених народів Східної та Центральної Європи, їх боротьба за соціальне і національне визволення. Вогнищем українського національного руху була на той час Східна Галичина. Весною 1848 р. у Львові з представників світської інтелігенції та духовенства була створена перша українська політична організація — Головна руська рада, яку очолив єпископ Григорій Яхимович. Того ж року у Львові почала виходити перша газета українською мовою «Зоря Галицька», в якій Рада опублікувала свою відозву до українського народу: «Ми галицькі українці належимо до великого українського народу, що одною говорить мовою. Наш народ був колись самостійний, рівнявся в славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свої закони, своїх власних володарів, був у добробуті і силі. Тепер, коли для всіх блиснуло сонце волі, пробудився і наш український лев... Будьмо тим, чим бути можемо, будьмо — Народом!»². Це була перша в Галичині заява про те, що наддніпрянські та галицькі українці — одна нація. Тоді ж, за ініціативою Головної руської ради, за національну символіку галицьких українців було прийнято синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому полі³.

¹ Зозуля Я. Велика Українська революція: Календар історичних подій за лютий 1917 року — березень 1918 року. — Нью-Йорк, 1967. — С. 10.

² Крип'якевич І., Дорошенко Д., Пастернак Я. Велика історія України. — Львів—Вінніпег, 1948. — С. 677–678.

³ Історія України: Навчальний посібник / Під заг. ред. В. Смолія. — К., 1997. — С. 168.

Українське синьо-жовте колірне поєднання — одне з найдавніших серед сучасних національних прапорів. Сполуки цих фарб беруть початок від герба Галицько-Волинського князівства — золотого лева в синьому полі, який з'явився в другій половині XIII ст. Ці кольори залишалися традиційними для Західної України і в пізніші періоди. Відомо, що 1410 р. під час Грюнвальдської битви ополчення Львівської землі виступало під синьою короговою із зображенням жовтого лева¹. Значного поширення поєднання на прапорах блакитного і жовтого кольорів набуло у XVIII ст. Воно з'явилося не лише на військових, а й на міських та цехових прапорах. Відомі знавці української геральдики В. Модзалевський та Ю. Нарбут вважали, що блакитно-жовті кольори були здавна характерні й для Наддніпрянщини. В статті, присвяченій цьому питанню, вони згадували, зокрема, документ полтавського полковника Івана Черняка за 1717 р., в якому той звітував про витрати, пов'язані з придбанням для корогви блакитного та жовтого «лудану» (рід парчі)². Поєднання жовтого і блакитного кольорів було характерним і для інших міст України. Наприклад, на гербі Києва 1787 р. був зображений архистратиг Михаїл у золотому ореолі на голубому полі. Таке ж поєднання кольорів було присутнє на гербах Лубен та Миргорода. Згідно з документом 1787 р. герби восьми з одинадцяти повітових міст Київського намісництва були обрамлені жовто-блакитними корогвами³.

З початком відродження національної символіки в середині XIX ст. в Галичині національні синьо-жовті кольори стали поширюватись на ті регіони, де мешкали українці. На українських землях у складі Російської імперії вони почали утверджуватися в середовищі національно налаштованої частини населення після революції 1905 — 1907 рр. Так, в березні 1914 р. з нагоди ювілею Т. Шевченка за почином львівських студентів на маніфестацію під жовто-блакитними прапорами вийшло київське студентство⁴.

Однак єдиної думки щодо правомірності обрання саме цих барв для українських національних прапорів на той час ще не було. Про це свідчила дискусія, яка велася на початку XX ст. в науково-мистецьких колах Галичини та Наддніпрянщини⁵. Наприклад, галицький історик І. Крип'якевич більше схилився до червоних кольорів як національних,

¹ Гречило А. До питання про національний герб // Пам'ятки України. — 1989. — № 4. — С. 44.

² Модзалевський В., Нарбут Г. До питання про державний герб України // Наше минуле. — 1918. — Ч. I. — С. 124.

³ Сергійчук В. Доля української національної символіки. — К., 1990. — С. 19–20.

⁴ Там само. — С. 30.

⁵ Гречило А. Становлення українських національно-державних символів у 1917–1920 роках // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — 2006. — Т. ССЛІІ: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 115–117.

аргументуючи, що саме вони переважали на козацьких прапорах XVI—XVII ст. та прапорах Б. Хмельницького. На противагу йому наддніпрянський мистецтвознавець К. Широцький у статті «Український національний колір» зазначав: «Ми можемо з повним правом брати для своїх національних відзнак досі уживаних синього з жовтим кольорів й не робити в сій справі жадних змін, розуміючи, що се є згідне цілком з народним смаком, з окржними тонами природи української, з козацькими звичаями й певними традиціями серед українського громадянства»¹. Аналогічної думки дотримувався львівський історик С. Томашівський, який зауважив, що синьо-жовтий прапор «і з естетичного боку гарний» і не має такого інтернаціонального значення, як, наприклад, червоний². На Наддніпрянщині поширенню синьо-жовтих кольорів як національних сприяло також їх народне тлумачення — блакитне небо та золотий лан пшениці. Дискусія закінчилася на користь обрання для українських національних прапорів синьо-жовтих кольорів. Таким чином, прапор, який у 1848 р. слугував національним символом в окремому регіоні, поступово набував загальнонаціонального визнання. Однак неузгодженим залишалось питання порядку комбінації кольорів, тобто якою мали бути верхня та нижня смуга прапору. Невизначеність у цьому питанні, що існувала від початку, згодом внесла плутанину в дослідження зазначеної теми, стала предметом тривалих дискусій.

Найбільш суперечливим у цьому відношенні був період Української революції 1917—1921 рр. Як свідчать іконографічні джерела, перші українські акції, проведені після падіння самодержавства в березні—квітні 1917 р., проходили водночас під жовто-блакитними (верхня смуга — жовта) та синьо-жовтими (верхня смуга — синя) прапорами. В Національному музеї історії України (НМІУ) зберігаються тогочасні фото та поштівки із зображенням маніфестації 19 березня 1917 р.³ На них чітко видно, що під час мітингу на Софійському майдані майоріли водночас як жовто-блакитні (верхня смуга — жовта), так і блакитно-жовті (верхня смуга — блакитна) прапори.

Детальний опис маніфестації залишився у працях та мемуарах Д. Дорошенка, М. Грушевського, Я. Зозулі та інших діячів, хоча згадують вони лише жовто-блакитні прапори. За свідченням Д. Дорошенка, під жовто-блакитними прапорами відбулися також «свято Революції» в Катеринославі (13 березня 1917 р.)⁴ та губернський український з'їзд у Харкові (квітень 1917 р.). Щодо останнього, то у своєму дослідженні

¹ Цит. за: Там само. — С. 116.

² Там само.

³ Національний музей історії України (далі — НМІУ). — ФК — 380.

⁴ *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923 рр. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — К., 2002. — С. 63—64.

Д. Дорошенко, зокрема, згадував, як один з опонентів українського національного руху зневажливо назвав національний стяг «жовто-синьою ганчіркою»¹.

На початку травня у Києві відбувся Перший всеукраїнський військовий з'їзд. За свідченням преси, під час урочистого відкриття на сцені для президії було розгорнуто синьо-жовтий прапор². Однак вже згадувані історики і мемуаристи Д. Дорошенко, М. Ковалевський, Я. Зозуля та інші згадували переважно про жовто-блакитні прапори. Спробуємо з'ясувати, чи дійсно в часи Української революції перевага віддавалася жовто-блакитним символам.

Згідно з правилами вексилології, спеціальної історичної дисципліни, що вивчає прапори (з'явилася в середині ХХ ст.), прапор, складений з горизонтальних смуг, «читається» зверху вниз, тобто спочатку називається верхня смуга, а потім нижня. Однак українська вексилологія й геральдика з огляду на історичні обставини формувалися під різноманітними впливами й не мали на той час єдиних усталених правил.

Цікаве припущення в цьому контексті висловив А. Гречило. Він вважає, що в Центральній Україні від початку революційних подій 1917 р., всупереч поширеній думці, використовувався в основному блакитно-жовтий (синьо-жовтий) прапор. Подібний висновок автор аргументував тим, що на Наддніпрянщині поширеною була манера називати поєднання кольорів у зворотному порядку, тобто знизу вгору³. Розвиваючи цю думку, відзначимо, що словосполучення «жовто-блакитний» вочевидь звучить м'якше і мелодійніше, є більш зручним для вимови. Можна припустити, що й Д. Дорошенко та інші автори також не дотримувались правильної послідовності, називаючи кольори на прапорі. Про це свідчать, зокрема, спогади Д. Дорошенка та М. Ковалевського. Описуючи, наприклад, перше засідання Трудового конгресу, який розпочався 23 січня 1919 р., М. Ковалевський писав: «Велика сцена була прибрана українським килимом і великим жовто-блакитним прапором»⁴. Однак відомо, що Директорія в ті часи використовувала виключно блакитно-жовті прапори.

На підтримку версії А. Гречила наведемо такий факт. В старій інвентарній книзі Центрального історичного музею УРСР (нині — НМІУ) за 1948 рік під номером «111» значиться «жовто-блакитний прапор «Слава вільній Україні» (Київщина, 1918 р.)»⁵. Цей запис зроблений після повернення музею з евакуації на основі довоєнних

¹ Там само. — С. 66.

² Народна воля. — 1917. — 19 (6) травня.

³ Гречило А. Становлення українських національно-державних символів... — С. 139–140.

⁴ Ковалевський М. При джерелах боротьби. — Інсбрук, 1960. — С. 535.

⁵ НМІУ. — Т. 111.

інвентарних журналів. Йдеться про відомий по багатьох публікаціях синьо-жовтий прапор (верхня смуга — синя), який зараз представлений в одному із залів НМІУ. Так само, як «жовто-блакитний» записаний у книзі ще один синьо-жовтий прапор — «Мошенський повстанський сільській козацький курінь «Оборони землі Української» (Черкащина, 1919 р.)¹. На користь думки А. Гречила свідчать численні іконографічні джерела. На тогочасних знімках, що перебувають у фотодокументальному фонді НМІУ, зображені в основному синьо-жовті прапори. Це, приміром, фото «Дивізії синезупанників перед відправкою в Україну», (Німеччина, Раштадт, 1918 р.)², «Свято у містечку Малий Сиротинець» (Закарпаття, 1920 р.?)³, «Старшини Окремої Запорізької залізничної сотні Армії УНР у таборах інтернованих» (Польща, 1921 р.)⁴ та багато інших.

В контексті викладеного можна зробити такі висновки:

1. З великою ймовірністю можна припустити, що під час національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. використовувались переважно синьо-жовті національні символи.

2. Поряд з ними, і про це також свідчать джерела, зустрічалися й жовто-сині прапори. А. Гречило пише про те, що жовто-сині прапори на початку ХХ ст. деякий час вживалися у Галичині під впливом так званих правил геральдики, які застосовувались з другої половини ХІХ ст. в Німеччині та частково Австро-Угорщині. Відповідно до них, для верхньої смуги прапора брали забарвлення фігури з герба (для Галичини це золотий лев), а для нижньої — колір поля щита⁵. Це правило певною мірою діяло і в період національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. як в Галичині, так і у Східній Україні.

3. Словосполучення «синьо-жовтий (блакитно-жовтий)» у визначенні прапора сприймалося й озвучувалося багатьма не за правилами вексилології, тобто й синьо-жовтий прапор могли називати «жовто-блакитним». Цілком зрозуміло, що в період Української революції жовто-блакитні та блакитно-жовті прапори використовувались довільно, без дотримання особливих правил.

Спробуємо з'ясувати, який саме прапор для Української Народної Республіки був визнаний державним: жовто-блакитний чи блакитно-жовтий? Окремого закону про прапор УНР Центральна Рада не ухвалювала. Але у проекті Тимчасового закону про флот УНР, розглянутому на засіданні Генерального Секретаріату 29 грудня 1917 р. (11 січня 1918 р.), зазначалося: «Прапором української військової

¹ Там само. — Т — 108.

² Там само. — ФД — 5020.

³ Там само. — ТКВ — 11573/339.

⁴ Там само. — ТКВ — 11573/260/2.

⁵ Гречило А. Вказ. праця. — С. 139.

фльоти є полотнище о двох — жовтому і блакитному кольорах»¹. За цим документом, а також свідченням Д. Дорошенка, державним прапором УНР було визнано жовто-блакитний (верхня смуга — жовта) прапор.

Звернемося далі до праці Д. Дорошенка. Остаточною датою затвердження закону про український флот український історик називає 5(18) січня 1918 р.², подає також і опис прапора: «...матерія складалася з двох смуг, вгорі жовта, внизу синя»³. Аналогічну інформацію про дату затвердження закону й порядок кольорів на прапорі подає «Енциклопедія українознавства»⁴.

Однак архівні джерела містять іншу інформацію. Про остаточний варіант ухвалення закону йдеться у протоколі засідання Центральної Ради від 14(27) січня 1918 р.⁵ На цей документ посилається і цю дату наводить також дослідник А. Гречило⁶. Крім того, «Тимчасовий закон про флоту Української Народної Республіки», був ухвалений Центральною Радою у змінений, в порівнянні з проектом, редакції. В протоколі зазначено: «Прапором Української військової фльоти є полотнище о двох — блакитному і жовтому колірах. Прапором Української торговельної фльоти є полотнище о двох — блакитному і жовтому колірах»⁷. Таким чином, у новій редакції, на відміну від первісного розгляду питання 29 грудня 1917 р., верхня смуга прапора була вже блакитною. В Наказах по морському відомству УНР (параграф 1, пункт 2) від 13 березня 1918 р. також вказується, що морський прапор республіки — блакитно-жовтий. У тому ж документі підкреслено: «З часу проголошення цього закону всі російські військові і транспортні кораблі на Чорному і Азовському морях піднімають вищезгадані прапори Української Народної Республіки»⁸. В контексті викладеного можна зробити висновок: або Д. Дорошенко помилився, називаючи остаточною датою затвердження прапора 5(18) січня 1918 року і це автоматично потрапило в інші публікації, або, що є більш вірогідним, 5 січня відбулося якесь проміжне засідання УЦР, на якому знову обговорювалося питання закону про флот. Таким чином, спираючись на архівні документи, можна стверджувати, що саме блакитно-жовтий прапор став за часів Центральної Ради державним символом УНР.

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох т. — Т. 2. — К., 1997. — С. 79.

² Праці Д. Дорошенка датовані за новим стилем.

³ Дорошенко Д. Вказ. праця. — С. 320.

⁴ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 6. — Париж—Нью-Йорк, 1970. — С. 2310.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі — ЦДАВОВ) України. — Ф. 1063. — Оп. 1. — Спр. 6 — Арк. 9—10.

⁶ Гречило А. Вказ. праця. — С. 124.

⁷ ЦДАВОВ. — Ф. 1063. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 9.

⁸ ЦДАВОВ. — Ф. 2203. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 3—3 зв.

Після проголошення 1 листопада 1918 р. Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) синьо-жовтий прапор отримав статус державного і на західних землях. За часів гетьманату П. Скоропадського національний прапор не міняв своїх кольорів і розміщення синьої та жовтої смуг. Про це може свідчити малюнок нового військового прапора, затвердженого гетьманом 16 липня 1918 р. Прапор мав бути білого кольору, з рівним синім хрестом по центру, який ділив прапор на чотири рівних частини. У верхньому лівому полі містився національний прапор, складений з блакитної та жовтої горизонтальних смуг¹.

Внаслідок перемоги протигетьманського повстання до влади в Україні прийшла Директорія, 14 грудня 1918 р. була відновлена УНР. А вже 3 січня 1919 р. на своєму засіданні Рада Народних Міністрів розглянула питання про відновлення прапора військового флоту УНР, затвердженого Центральною Радою 14 (27) січня 1918 р.² Це свідчить про те, що за доби Директорії державним прапором УНР залишився синьо-жовтий прапор. З проголошенням 22 січня 1919 р. Акту злуки УНР та ЗУНР синьо-жовтий прапор став також державним символом незалежної соборної України.

Важливим в плані утвердження національної символіки було питання про герб. Вперше воно постало на порядку денному за Центральної Ради й набуло особливої актуальності восени 1917 р. після того, як УЦР після декларації 29 вересня взяла курс на повну автономію України й оголосила про скликання в найближчому часі Українських установчих зборів. 13 жовтня Рада звернулася до центрального уряду з меморандумом, в якому виклала вимоги щодо зміни статусу української автономії у складі Росії. Більшовицький переворот у Петрограді 25 жовтня 1917 р. й повалення Тимчасового уряду спонукали УЦР до рішучих дій і проголошення 7 листопада Української Народної Республіки. У зв'язку з цим, як зазначав М. Грушевський, питання про герб вимагало «негайного вирішення»³. Для розробки національної державної символіки була створена спеціальна комісія з представників історичної науки, мистецтвознавців, художників, фахівців з геральдики, яку очолив директор канцелярії народного секретарства освіти П. Зайцев.

За тиждень до проголошення УНР, 2(15) листопада 1917 р., в останній день роботи 7-ї сесії УЦР в українському клубі «Родина» по вул. Володимирській, 42 відбулася нарада, ініційована генеральним секретарем освіти І. Стешенком. Вона була присвячена концептуальним пропозиціям щодо проекту майбутнього герба України. В ній взяли

¹ Гречило А. Вказ. праця. — С. 129.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Документи і матеріали. У 2 томах. — Т. 1. — К., 2006. — С. 151.

³ Грушевський М. Вказ. праця. — С. 90.

участь М. Грушевський, М. Біляшівський, П. Зайцев, Ф. та В. Кричевські, Г. Павлуцький, К. Широцький, Г. Нарбут¹. Під час наради виникла дискусія навколо того, який з історичних символів (гербових знаків) слід взяти за основу герба незалежної України. З ґрунтовною доповіддю на цю тему виступив М. Грушевський, який написав перед тим низку статей про герб. Вони були опубліковані в газеті «Народна воля», а пізніше увійшли до збірки «На порозі Нової України», виданої в квітні 1918 р. У своєму виступі він рішуче відкинув ідею зображення на гербі архангела Михаїла, вважаючи, що «ніякої української традиції за ним не має»² (архистратиг Михаїл був символом Київського воєводства за польських часів і символом Київської губернії за російських).

Один із варіантів, запропонованих вченим, передбачав зображення на синьому тлі або золотих зірок по числу земель нової Української республіки, або золотої букви «У» (Україна) чи «УНР» — на взірєць герба французької республіки. Однак сам Грушевський при цьому зауважив, що це було б проти правил геральдики³. Більш привабливим виглядав інший варіант — зображення в центрі герба золотого плуга на синім тлі як символу творчої праці в новій Україні. Навколо нього М. Грушевський пропонував розмістити державні знаки старої України: знак Київської держави Володимира Великого, герб Галицько-Волинського князівства та герб Гетьманщини. Внизу, на його думку, могли бути розміщені два символи — Києва та Львова — у вигляді лука (Київ вживав для свого герба в XVII ст. ще лук-самостріл) та лева. У верхній частині герба мала б бути емблема із зображенням голуба з гілкою оливи як символу національного замирення й спокою. В якості щитоносців М. Грушевський радив розмістити з одного боку фігуру жінки з серпом, з другого — фігуру робітника з молотом — символи трудящого народу⁴.

Під час обговорення була внесена ще одна пропозиція — за традицією вважати державним символом України герб Гетьманщини XVII–XVIII ст. — зображення козака з мушкетом. Однак більшість, у тому числі й М. Грушевський, відкинули цей варіант. Свою позицію М. Грушевський обґрунтував так: «Відроджуючи нашу стару українську державність, ми не відроджуємо нашої гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема того мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відродження старого»⁵. Негативно поставився до такого аргументу відомий укра-

¹ Праця Юрія Нарбута над утворенням українського державного герба і державної печати (з архіву Ю. Нарбута) // Державницька думка (Філадельфія). — 1951. — № 3. — С. 47–48.

² Грушевський М. Вказ. праця. — С. 90.

³ Там само. — С. 91.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

їнський графік і знавець геральдики Г. Нарбут. Цікаво, що в архіві митця збереглася вирізка з газети «Народна Воля» за 1917 рік зі статтею М. Грушевського «Державний герб України», де рукою Нарбута червоним олівцем підкреслено слова історика: «щоб не було підозріння в замислах старого» та поставлено знак питання й знак оклику одночасно¹.

Зрештою, комісія ухвалила проект, де за герб було обрано тризуб. На цьому рішенні наполягав, зокрема, М. Грушевський. Голова УЦР вважав, що саме цей знак, відомий ще з часів Київської Русі, найбільше відповідає історичній традиції українського народу. Свою думку М. Грушевський обґрунтував в черговій статті, написаній на початку 1918 р.: «Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне й релігійне життя. І тому зовсім натурально, що Народня Українська Республіка, поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській Державі українські землі й відновити в ній повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб старий знак Володимира Великого...»².

Проголошення IV Універсалом державної незалежності УНР прискорило розгляд питання про герб. Його вирішення відбувалося в екстремальних умовах війни між радянською Росією та УНР. Після захоплення Києва наприкінці січня радянськими військами М. Муравйова українська влада на чолі з М. Грушевським залишила місто й виїхала до Житомира, згодом до Сарн і далі Коростеня. Перебуваючи в Коростені, Мала Рада 12 лютого 1918 р. розглянула й ухвалила два надзвичайно важливі рішення. По-перше, ввела в Україні числення часу за новим стилем. Перехід на новий стиль мав відбутися з 16 лютого (тобто 16 лютого тепер вважалось 1 березня). По-друге, був затверджений державний герб УНР: «Гербом Української Народної Республіки приймається знак Київської держави часів Володимира Святого»³. Таким чином, державним гербом України ставав тризуб.

Після повернення Центральної Ради до Києва на початку березня 1918 р. робота над розробкою герба тривала. Ескізи М. Грушевський доручив розробити відомому художнику-графіку В. Кричевському, який раніше художньо оформляв «Ілюстровану історію України». Митець довгий час мав майстерню в будинку Грушевського по вул. Паньківській, 9, що згорів під час артилерійського обстрілу міста більшовиками в січні 1918 р.

¹ Праця Юрія Нарбута... — С. 49.

² Грушевський М. Вказ. праця. — С. 92.

³ Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 165–166.

22 березня 1918 р. Центральна Рада затвердила великий та малий державний герби, а також велику та малу печатки УНР¹. Герб виглядав таким чином: в центрі овалу зображався тризуб в обрамленні стилізованого орнаментованого вінка. Великий та малий герби були абсолютно схожими, за винятком окремих деталей. У великому гербі тризуб, знак Володимира, був намальований одною чорною лінією, навколо нього були розміщені десять геометричних фігур у вигляді ромбів. Всередині тризуба великого герба також знаходились ромби, з'єднані кривими та прямими лініями. В малому гербі тризуб був намальований двома лініями, ромби навколо нього були відсутні. Є припущення, що В. Кричевський подав два різні варіанти герба, однак замість того, щоб вибрати один з них, вирішили прийняти обидва².

Затвердження Центральною Радою великого та малого гербів, а також печатки УНР із зображенням тризуба викликало негативну реакцію знавців геральдики В. Модзалевського та Г. Нарбута. В статті «До питання про державний герб України», опублікованій пізніше в журналі «Наше минуле», вони зазначили, що великий та малий герби «не витримують ніякої критики з боку геральдичного» і «художник, якому було доручено намалювати герб, ... робив це тільки як художник, не звертаючи ніякої уваги на вимоги геральдики і навіть цілком незнайомий з нею»³. На їх глибоке переконання, гербом України мав стати не тризуб, а козак з мушкетом. Знак Володимира пропонувалося використовувати лише як нашоломник (деталь герба).

За часів гетьманату П. Скоропадського В. Модзалевський та Г. Нарбут добилися скасування затверджених гербів і печаток УНР й розпочали роботу над створенням нової національної символіки. Проект малої печатки Г. Нарбут завершив 23 серпня 1918 р., хоча на думку дослідника П. Гай-Нижника ця робота була завершена ще 18 липня 1918 р.⁴ Малюнок виглядав таким чином: у 8-гранному щиті, обрамленому картушем у стилі українського бароко, зображався козак з мушкетом, верхню частину щита увінчував тризуб. По колу йшов напис: «Українська Держава».

Ще до остаточного вирішення питання про герб, наказом гетьмана була затверджена кокарда для військ, управлінь та установ у вигляді кружка блакитного кольору із зображенням тризуба. В проекті Г. Нарбута він мав форму плетінки, тоді як у В. Кричевського виглядав плоским.

¹ Модзалевський В., Нарбут Ю. Вказ. праця. — С. 119.

² Гречило А. Вказ. праця. — С. 127.

³ Там само. — С. 121.

⁴ Гай-Нижник П.П. З історії створення державного герба та печатки Української Держави Павла Скоропадського // Архіви України. — 2001. — № 6. — С. 107.

Кінцеві проекти державних печаток і герба були виконані в другій половині листопада 1918 р. 21 листопада державний секретар С. Завадський звернувся з офіційним запрошенням до Г. Нарбута «не відмовитись взяти участь у комісії під головуванням П. Дорошенка, в котрій мають розглядатися проекти державних Герба та Печаті»¹. Комісія, до складу якої увійшли також О. Левицький (професор, член Української академії наук), Г. Павлуцький (голова відділу пластичних мистецтв Головного управління мистецтв та національної культури), М. Біляшівський (голова відділу охорони пам'яток старовини та мистецтв того ж управління), В. Модзалевський, П. Зайцев, М. Бойчук (професор Української академії мистецтв), схвалила 24 листопада компромісний варіант: за герб Української Держави прийняти козака з мушкетом у комбінації з тризубом. При цьому були висловлені деякі побажання стосовно зображення козака: «оселедець зробити більш короткий, прийнявши для нього зразком портрет Хмельницького, який зробив гравер Гондіус»². Однак проект герба, виконаний Г. Нарбутом, так і залишився незатвердженим. 14 грудня 1918 р. Українська Держава П. Скоропадського припинила існування.

З розпадом Австро-Угорської імперії в листопаді 1918 р. була утворена Західноукраїнська Народна Республіка. Національна Рада ЗУНР 13 листопада ухвалила прийняти за державний герб жовтого лева на блакитному полі.

За часів Директорії УНР питання про національний герб також розглядалося на засіданнях Ради Народних Міністрів та спеціальних комісій. Проголошення 22 січня 1919 р. Злуки УНР та ЗУНР поставило питання про герб Соборної України. Для цього була скликана комісія у тому ж складі, що й за гетьманату. За пропозицією Г. Нарбута герб Соборної України мав включати емблеми обох республік, а також знак Київської Русі — тризуб. Емблемою УНР мав бути козак з рушницею, а емблемою ЗУНР — золотий лев. Однак, зважаючи на вкрай несприятливі внутрішні та зовнішні чинники, робота над проектом герба була призупинена.

Після переходу в листопаді 1919 р. Української Галицької Армії на бік денікінців і підписання таємних угод того ж року між представником Директорії та прем'єром Польщі, соборність УНР була фактично ліквідована. В першій половині січня 1920 р. в Кам'янці-Подільському було утворено з політичних та громадських організацій Наддніпрянської та Наддністрянської України нове політичне об'єднання — Всеукраїнську Національну Раду (ВНР). Вона стала ініціатором розробки проекту основного закону української демократичної держави. Підготовлений проект було ухвалено ВНР на засіданнях 9–13 травня 1920 р. і передано

¹ Праця Юрія Нарбута... — С. 49.

² Там само. — С. 50.

на розгляд до Ради Народних Міністрів. Наприкінці серпня 1920 р. уряд УНР утворив Комісію з вироблення Конституції Української Народної Республіки на чолі з А. Ніковським. З 2 вересня по 1 жовтня 1920 р. вона провела 39 засідань, на яких було розглянуто два конституційних проекти, представлені Всеукраїнською Національною Радою та індивідуальний проект, підготовлений професором О. Ейхельманом. За основу був прийнятий проект Конституції, розроблений ВНР. Цей документ можна вважати підсумком державотворчих процесів в Україні 1917—1920-х років, а також в утвердженні українських національних символів. В проекті Конституції було зазначено: «Державним гербом Української Держави є Тризуб золотої барви на синьому тлі» (арт. № 9); «Державними барвами Української Держави є барви синя та жовта» (арт. № 10); «Прапор військової фльоти є синій-жовтий з державним гербом золотої барви в лівому розі синьої частини прапора» (арт. № 11)¹.

Поразка національно-визвольних змагань 1917—1921 рр. та втрата Україною державності не дали змоги реалізувати ці історичні документи. Радянська Україна у складі СРСР відмовилася від національної історичної традиції та «буржуазно-націоналістичної» символіки. Її прапор і герб носили чітко означений класовий характер. Однак впродовж наступних десятиріч національні символи України не втратили свого значення й були відновлені в незалежній Україні.

¹ Конституційні акти України 1917—1920. Невідомі Конституції України. — К., 1992. — С. 127.

ЕКСПОРТ ХЛІБНИХ ПРОДУКТІВ З УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1861–1914 років)

Хліб був, безперечно, головним експортним товаром України, Бессарабії і ряду регіонів Росії, особливо Північного Кавказу і Донської області. Правлячі кола імперії прагнули якомога більше вивозити зерна на зовнішні ринки. Необхідно було, як уже зазначалося вище, вишукувати валюту для покриття урядових витрат за кордоном, закупівлі промислового устаткування, стабілізації платіжного балансу тощо.

Обсяги експортованого з імперії збіжжя в досліджуваний період, хоча й з деякими коливаннями, безупинно зростали. У 1877 р. було вивезено на світовий ринок 252 011 тис. пудів п'яти головних хлібних культур, враховуючи й борошно та висівки. Тридцять три роки по тому, в 1910 р., їх вивіз становив уже 821 240 тис. пудів¹, або на 225,87% більше. Цікаво, що найбільший приріст хлібного вивозу дали пшениця та ячмінь. Експорт пшениці за ці роки зріс з 86 629 до 374 590 тис. пудів, або на 332,40%, а ячменю — з 17 357 до 244 701 тис. пудів², або на 1309,81%. Саме ці зернові культури становили найбільшу частку в українському хлібному експорті. Навпаки, вивіз жита на зовнішні ринки зменшився за ці роки у понад два рази — з 90 331 до 40 538 тис. пудів³. Нарощування хлібного експорту призвело до небувалого раніше збільшення виручки за нього на зовнішніх ринках, особливо в 1909–1911 рр. Якщо вартість усього збіжжя, вивезеного з імперії у 1907 р., становила 431 192 тис. руб., а в 1908 р. — 380 302, то в 1909 р. — 750 094, у 1910 р. — 747 952, у 1911 р. — 739 466 тис. руб.⁴ Частка всіх хлібних продуктів у грошовому обчисленні становила в середньому за 1909–1913 рр. 45% від усього імперського експорту⁵, а в окремі роки перевищувала 50%. Загалом

¹ Шульц А.К. Исследование о производстве и торговле Германии продуктами полеводства за 30 лет в связи с русско-германским торговым договором. Материалы к пересмотру торгового договора с Германией. — СПб., 1913. — С. 34 (табл. 20).

² Там же.

³ Там же.

⁴ Речи и доклады, произнесённые в учредительном собрании Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты // Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. — Вып. 1. — К., 1912. — С. 57 (табл. 1).

⁵ Ден В.Э. Положение России в мировом хозяйстве. Анализ русского экспорта до войны. Статистический очерк. — Пг., 1922. — С. 43.

обсяги зерна, що відправлялися на зовнішні ринки, зростали відносно швидше, ніж його загальне виробництво.

Надходження у все більших обсягах іноземної валюти за реалізоване на зовнішніх ринках збіжжя дало поштовх загальному економічному піднесенню 1890-х рр. і 1910–1914 рр., що до цього часу не знайшло відображення в нашій історіографії.

Організація експортної хлібної торгівлі в Російській імперії характеризувалася протягом усього досліджуваного періоду стихійністю, низьким рівнем ефективності з елементами безладдя й хаосу на шляхах транспортування. За великим рахунком, у ній не було нічого спільного з експортом зерна і продуктів його переробки з США. Унаслідок цього учасники зібрання Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, що відбулося 18 березня 1911 р. в Одесі, дійшли сумного висновку, що «наші сільськогосподарські виробники втрачали через негаразди в організації торгівлі 25% вартості хліба»¹.

Заслуговує на увагу висвітлення причин, які спонукали виробників до масового і стихійного вивезення зерна на ринок відразу після жнив. Без цього важко зрозуміти втрати, що їх зазнавали сільські господарі, особливо дрібні, протягом багатьох десятиліть.

За свідченням преси, на початку кожної зернозбиральної кампанії розпочиналося посилене і безладне «викидання» хліба на ринок внаслідок «приспособлення всього господарського укладу до завершення жнив». По-перше, селянам і землевласникам необхідно було вчасно сплачувати податки. По-друге, хліб треба було вивозити до осінніх дощів, що робили шляхи не проїзними. По-третє, майже повна відсутність елеваторів і зерносховищ змушувала сільськогосподарських виробників прискорювати реалізацію збіжжя на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Зрештою, надто важливою причиною, що спонукала сільських господарів до негайного продажу врожаю, була залежність їх від кредиторів. Про це свідчать статистичні дані. На початку 1913 р. організаційне бюро обласного з'їзду українських та суміжних з ними губерній, що знаходилося в Катеринославі, провело анкетне обстеження щодо забезпечення сільськогосподарських виробників кредитами. Виявилося, що із загальної кількості сільських господарів, які користувалися позиками під зерно, близько 62% брали її у скупників та інших приватних осіб, у тому числі весною — 38%, літом — 43%, восени — 15%, зимою — тільки 4%. Унаслідок цього в руки скупників уже в серпні й вересні потрапило 41% збіжжя від загального річного обсягу, що йшов на ринок. Слід ураховувати й те, що знижку від ринкової ціни і відсотки, що сягали 59%

¹ Записки Императорского общества сельского хозяйства Южной России. — Одесса, 1912. — С. IV.

від суми наданого кредиту, несли сільські господарі¹. Наведені тут цифри, які відносилися до 14 південних губерній Російської імперії, красномовно свідчать, що село перебувало в кабалі у посередників — скупників хліба². За даними російської дослідниці Т. Китаніної, останні наживали щорічно на експорті зерна в середньому близько 50 млн руб.³ Отож, масовий вивіз збіжжя на зовнішні ринки вже на початку осені визначався багатьма чинниками. «Вивіз врожаю в цей час іде настільки інтенсивно, — повідомляв харківський часопис, — що ніщо не може призупинити надлишкової пропозиції зерна — а ні занизькі ціни, а ні не вигідна кон'юнктура світового ринку»⁴.

У різних регіонах України були деякі відмінності щодо реалізації вивожуваного хліба, проте суть їх залишалася завжди одна — повна залежність виробників від посередників і хліботоргового капіталу. Найчастіше селянський хліб проходив через низку посередників: скупник — крамар чи агент-мішуріс; містечковий скупник; відправник місцевого хліба; комісіонер чи дисконтер; борошномел чи експортер⁵. Оскільки селянське зерно закуповувалося дрібними скупниками, які не мали а ні комор для його зберігання, а ні достатнього капіталу для вигідної реалізації, то вони прагнули тільки одного — якомога швидше збути закуплений хліб в інші руки, хоча б з мінімальною для себе вигодою.

У більш сприятливих умовах щодо продажу зерна перебували великі землевласники. Їм не доводилося для збуту свого хліба їздити на базари чи містечкові ярмарки. Великі хліботоргові фірми Одеси, Миколаєва та інших портових міст самі присилали до них своїх комісіонерів. Однак і землевласники зазнавали немалих збитків у вигляді комісійних, станційних та інших накладних витрат. Навіть не рахуючи аванси під високі відсотки від скупників, вони мали менше від справжньої вартості проданого хліба на 0,07—0,11 руб. з кожного пуда⁶.

Безперечно, живучість посередництва в хлібній торгівлі стала наслідком неспроможності уряду й, зокрема, фінансових кіл імперії забезпечити сільських господарів дешевим кредитом та відсутності розгалуженої мережі елеваторів і зерносховищ. А без цього годі було й мріяти про справжню конкурентоспроможність на світовому хлібному ринку. По-перше, млинарство розвинених країн Західної Європи потребувало одностороннього продовольчого зерна. По-друге, виробники

¹ Подольський хазяїн. — 1915. — № 11/12. — С. 53.

² Там же.

³ Китаніна Т.М. Хлебная торговля в России в 1875—1914 гг. (Очерки правительственной политики). — Ленинград, 1978. — С. 250.

⁴ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1915. — 11 июня.

⁵ Лященко П.И. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России. Описательно-статистическое исследование. — СПб., 1912. — С. 34.

⁶ Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 8/9. — С. 22.

хліба й експортери не могли вичікувати найбільш сприятливої кон'юнктури на зовнішніх ринках для отримання більшої ціни за свій товар. Саме тому надлишки зерна не затримувалися в місцях свого виробництва¹.

Перші елеватори й облаштовані механічними пристроями зерносховища з'явилися в Російській імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. Проте в тогочасних джерелах зустрічаємо різнобій щодо їх чисельності, устаткування і місткості. У 1910 р. уряд дозволив Державному банку розпочати будівництво власних зерносховищ і великих елеваторів на залізничних станціях і річкових пристанях, щоби «звільнити виробників зерна з-під влади безжальних скупників». Протягом 1912—1916 рр. під контролем Державного банку було збудовано 42 елеватори місткістю 26 млн пудів, причому всі на європейській території власне Росії². Уряд цілковито ігнорував інтереси українських виробників хліба. Місцева преса не приховувала обурення з цього приводу: «Ми і наша Подільська губернія, — писав подільський часопис, — ця «житниця» Південно-західного краю і всієї держави, до цього часу не маємо не тільки зерносховищ, але про них ніхто навіть не говорить, немовби нас не існує або нам ці зерносховища не потрібні і навіть зайві»³.

Крім елеваторів, на залізничній мережі, поблизу великих пристаней і в портах було немало зерносховищ, які обслуговували почасти й експортну торгівлю. Проте їх не можна порівнювати з елеваторами США, Канади та розвинених країн Західної Європи. Більшість з них була застарілої конструкції й не мала необхідного устаткування, а значна частина відносилася по суті до складських приміщень і хлібних комор. У 1912 р. на залізничній мережі Російської імперії налічувалися 271 хлібна комора і 61 елеватор місткістю 60 млн пудів. Окрім цього, на залізничних станціях було 140 зерносховищ приватного користування на 100 млн пудів. Місткість портових елеваторів Російської імперії становила 100 млн пудів, кооперативних — 7 млн пудів, земських — 1 млн пудів. Враховуючи середній збір зерна, місткість усіх елеваторів і зерносховищ становила ледве 300 млн пудів, тобто була розрахована приблизно на 8% збору⁴.

Особливо гостро відчували нестачу елеваторів і зерносховищ сільські господарі України, що були «чи не найбільшим експортером зерна на континенті»⁵. У 1912 р. чисельність елеваторів, зерносховищ і звичайних складських приміщень досягла в Україні 91 одиниці, а

¹ Киевская земская газета. — 1917. — 20 января.

² Горно-заводское дело. — 1917. — № 5. — С. 15252—15253.

³ Экономическая жизнь Подолии. — 1916. — № 2—3. — С. 5.

⁴ Русский мельник. — 1913. — № 6. — С. 426.

⁵ Дейвіс Н. Європа. Історія. — К., 2000. — С. 72.

місткість — 8918 тис. пудів. На одне зерносховище припадало в середньому 98 тис. пудів зерна. У 1909—1913 рр. збір тільки чотирьох головних хлібних культур становив у середньому 1071 млн пудів, а вивіз за межі України значно перевищував 300 млн пудів. З урахуванням цього слід визнати надзвичайно мізерну місткість українських зерносховищ, що не перевищувала 1% хлібного збору.

Щоправда, експортна торгівля обслуговувалася в морських портах ще й приватними складськими приміщеннями. В Одеському порту їх місткість становила до 40 млн пудів, а в Миколаївському — 25 млн пудів. Проте вони були недостатньо оснащені механічним устаткуванням. Тому накладні витрати в Одеському порту, за даними місцевого біржового комітету, становили в 1910 р. близько 0,07 руб. з пуда¹. Вони різко знижували конкурентність українського збіжжя на зовнішніх ринках. В ряді інших чорноморсько-азовських портів накладні витрати були значно більшими, особливо там, де судна вантажилися або довантажувалися на рейдових стоянках.

Гостра нестача елеваторів і зерносховищ призводила до ускладнень на залізницях, по яких перевозилося за серпень—листопад кожного року приблизно стільки зернових вантажів, скільки за решту вісім місяців. Унаслідок цього на залізничних станціях накопичувалися величезні хлібні завали, нерідко зерно зсипалося в бурти «просто неба і псувалося від негоди». Значною мірою це стало ще й наслідком недостатньої пропускної спроможності залізниць і нестачі перевізних засобів — паровозів і товарних вагонів. Найгостріше це проявлялося в роки щедрих врожаїв. У 1904 р. вагонний парк Південно-Західної залізниці зменшився на 3,5 тис. товарних вагонів, які відправлялися на магістралі власне Росії, де безлад був ще більшим. Унаслідок цього накопичилося багато продовольчих вантажів, вивіз яких потребував негайного надходження близько 5 тис. товарних вагонів².

Ще гострішою була ситуація в портах. В Одесі в 1904 р. накопичилося в завалах 1892 тис. пудів зерна, а в Миколаєві — 15 317 тис. пудів³. У 1907 р. хлібні завали в Одеському порту вже виражалися цифрою 27,8 млн пудів. У подальшому становище на залізничній мережі продовжувало загострюватися через слабку пропускну спроможність і нестачу рухомого складу. В 1909 р. завали хлібних вантажів у чотирьох портах Чорного і Балтійського морів — Новоросійську, Лібаві, Одесі й Миколаєві — досягли 70 млн пудів⁴, у тому числі в двох останніх —

¹ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 385.

² Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 442. — Оп. 704. — Спр. 47. — Арк. 56.

³ Русский мельник. — 1913. — № 2. — С. 128.

⁴ Там же. — 1914. — № 1. — С. 27.

45 634 тис. пудів¹. Отже, слабкість залізничної мережі й гостра нестача елеваторів та зернохосвищ гальмували хлібний експорт та спричиняли додаткові фінансові втрати, що їх зазнавали сільські господарі й експортери.

Перші дослідники хлібного експорту, а також преса одностайно відзначали, що сільськогосподарські виробники Російської імперії з'явилися на європейських ринках «за відсутності там серйозних конкурентів». Середній річний вивіз чотирьох головних зернових культур у 1845–1860 рр. почав перевищувати 50 млн пудів². Але будівництво залізниць і розвиток грошового господарства після селянської реформи 1861 р. стимулювали подальший експорт. У 1861–1865 рр., за даними професора І. Кулішера, підготовленими для чиновників Особливої наради з продовольства в роки Першої світової війни, на зовнішні ринки було вивезено в середньому на рік уже 80 млн пудів різного зерна³. До світової сільськогосподарської кризи, тобто приблизно до середини 1870-х рр., становище російських виробників хліба було сприятливим навіть на найбільш дорогому, а, отже, і привабливому пшеничному ринку Великої Британії через замалі можливості конкурентів з інших країн. У 1872 р. частка постачальників пшениці до цієї країни була такою: Російська імперія — 44%, США — 21,3%, Німеччина — 9,5%, Франція — 6,9%, Канада — 4,2%⁴. А всього з Російської імперії вивозилося щорічно на початку 1870-х рр. в середньому близько 92 млн пудів пшениці⁵.

Щодо України, то хліб звідси у 1870-х рр. вивозився через західний сухопутний кордон, чорноморсько-азовські й балтійські порти. У 1874 р. тільки Київ відправив у Брест, що був кінцевим пунктом Києво-Брестської залізниці, понад 800 тис. пудів збіжжя. А всього до Бреста до кінця року надійшло понад 2 млн пудів різного зерна, звідки через Граєве, воно вирушало до Східної Пруссії. Залізницею Жмеринка – Волочиськ в тому році було відправлено до австрійського кордону більше 1 млн пудів хліба⁶. У 1880-х рр. землевласники Правобережної України вивозили у великих обсягах пшеницю й інші хлібні культури в порти Чорного і Балтійського морів⁷.

¹ Там же. — 1913. — № 2. — С. 128–129.

² Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением. — Пг., 1915. — С. 47.

³ Кулишер И. Наш хлебный экспорт и меры его упорядочения // Известия особого совещания для обсуждения и объединения мероприятий по продовольственному делу. — 1916. — № 29. — С. 70.

⁴ Агрономический журнал. — Кн. 3/4. — X., 1915. — С. 86.

⁵ Лященко П.И. Зерновое хозяйство ... — С. 48.

⁶ Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60–90-е годы XIX в. — Ростов-на-Дону, 1966. — С. 53.

⁷ ЦДІА України. — Ф. 830. — Оп. 1. — Спр. 363. — Арк. 1–3; Спр. 411.

У наступне двадцятиліття, з 1874 по 1894 рр., хлібний експорт із Російської імперії був украй нерівномірним. На його обсяги негативно впливали недороди зернових культур, особливо в російських губерніях, і певною мірою заповнення ринків Західної Європи дешевим заокеанським хлібом у роки світової сільськогосподарської кризи. У 1878 р. було вивезено на зовнішні ринки 362 847 тис. пудів п'яти головних хлібних культур, а в 1880 р. — уже 191 390, у тому числі пшениці — 61 429 тис. пудів. У 1888 р. хлібний експорт досяг рекордної для тих років цифри — 534 118 тис. пудів, у тому числі продовольчого зерна — 321 999 тис. пудів. Але в 1891 р. знову сталося різке падіння вивозу у зв'язку з небувалим недородом — до 191 089 тис. пудів¹. Все це негативно сприймалося західноєвропейськими імпортерами й змушувало їх переорієнтовуватися на ввіз зерна з інших країн, найперше з Американського континенту.

Нерівномірність хлібного збору позначилася на обсягах експорту. У 1870—1875 рр. через порти Чорного й Азовського морів було вивезено з Російської імперії 62% від усього зернового морського експорту, а в 1875—1879 рр. — тільки 46%, у 1880—1884 рр. — 49%, у 1885—1888 рр. — 61%². Отже, помітне зменшення хлібного експорту через південні порти сталося саме в роки світової сільськогосподарської кризи.

Зовсім іншу картину хлібного експорту маємо в наступні роки. Наприкінці XIX ст. сільське господарство ввійшло в новий період свого розвитку, який супроводжувався підвищенням рівня й ефективності різних форм землеволодіння — від дрібних селянських господарств до поміщицьких, що ставали на рейки капіталістичного підприємництва. Надзвичайно зросли масштаби розорювання степу в губерніях Південної України, а також у Донській області, Заволжі й на Північному Кавказі. Щедрими врожайми відзначилася українська земля. В 1894 р. в Україні було зібрано понад 1 млрд пудів хліба, величезний надлишок якого вивозився на зовнішні ринки і в наступному році. Усе це дало поштовх загальному розвитку продуктивних сил, зокрема й промислового піднесенню другої половини 1890-х рр.

Експорт зерна та іншої сільськогосподарської продукції сприяв накопиченню в країні валютних резервів, стабілізував торговий баланс і дав можливість С. Вітте здійснити грошову реформу, яка сприяла надходженню іноземного капіталу.

У середині 1890-х рр. Україна займала визначальне місце в експорті зернових на світовий ринок порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Проте через ігнорування владою національно-адміністративного поділу здійснити відповідні обчислення дуже непросто. Ледве не єдиним джерелом для цього можуть служити статистичні дані окремих губерній,

¹ Шульц А.К. Указ. соч. — С. 34 (табл. 20).

² Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 18. — С. 48.

які надходили до Центрального статистичного комітету міністерства внутрішніх справ або урядових структур, що займалися час від часу переглядом залізничних чи митних тарифів. Саме таким є звіт даних про відправлення зерна до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів за 1895 р., підготовлений у зв'язку з переглядом тарифів. Завдяки цьому стало можливим встановити обсяги хлібного вивозу з усіх регіонів імперії залізницями. Усього з Російської імперії було експортовано 556 732 тис. пудів п'яти головних зернових культур, а залізницями підвезено до морських портів і прикордонних сухопутних пунктів 396,5 млн пудів. Різниця між цими цифрами (160 232 тис. пуди, або 28,79%), відображає підвезення зерна до морських портів річковим і гужовим транспортом. Загалом з 9 губерній Наддніпрянської України було вивезено залізницями близько 178 млн пудів хліба (44,79%), з 28 російських — 176,7 (44,56%), з губерній Царства Польського, Бессарабії, Прибалтійського краю і Білорусії — 41,8 млн пудів, або 10% від усього вивозу залізницями¹.

Важливо й те, що хлібні вантажі до чорноморсько-азовських портів у 1880–1890-х рр. надходили майже винятково з українських губерній. Хліб з-поза меж України відігравав мізерну роль. Основна частина хлібних вантажів, які підвозилися залізницями, доставлялися з районів, що були від морських портів не більше 500 верст. Хлібні вантажі з відстані до 500 верст становили для Одеси понад 88%, Миколаєва — 96%, Маріуполя — 87%, Севастополя — 45%, що визначалося віддаленістю цього порту від районів торгового землеробства України². За даними залізничного департаменту міністерства шляхів сполучення, середній пробіг усіх хлібних вантажів до чорноморсько-азовських портів становив у 1890 р. 310, а в 1895 р. — 289 верст³.

Серйозного аналізу заслуговує хлібний експорт з окремо взятих регіонів України. До 1880-х рр. як Подільська, так і Київська губернії поступалися за обсягом хлібного вивозу лише Херсонщині. І тільки внаслідок безоглядного розорювання степу протягом 1880–1890-х рр. Таврійська і Катеринославська губернії обійшли Київщину і Поділля за вивозом зернових.

Слід відзначити надзвичайно вигідне географічне розташування Правобережної України для збуту своїх продуктів. На відстані близько 200 верст від Подільської губернії знаходився Одеський порт, а від Київської — Миколаївський порт. До Балтійського моря губернії Правобережної України мали вихід через Лібаву, Данціг, Кенігсберг, що перебуває на відстані 425 верст від Волині. До того ж, Волинська і

¹ Билимович А.Д. Товарное движение на русских железных дорогах. Статистическое исследование. — К., 1902. — С. 79–81.

² Золотов В.А. Указ. соч. — С. 85, 86.

³ Билимович А.Д. Указ. соч. — С. 83.

Подільська губернії межували з українськими землями, що входили тоді до Австрійської корони. Причому у двох прикордонних пунктах — Волочиську і Радзивілові — імперські залізничні магістралі з'єднувалися з австрійськими, даючи безпосередній вихід продуктам землеробства за кордон¹. Продовольчі товари вивозилися з цього регіону ще й через низку прикордонних застав і перехідних пунктів — Вержболово, Ейдкунен, Просткен, Ілово, Граєво, Млаву, Александрово, Сосновиці, Новоселиці та ін. Найбільші товарні потоки йшли в 1870-х рр. через Вержболово, Граєво і Сосновиці. У 1890-х рр. на перше місце за торговим оборотом вийшла Сосновицька застава. За нею слідували Граєво, Александрово і Млава, через яку відбувався обмін губерній Царства Польського й Правобережної України з Данцігом. Велику роль у вивозі хлібів з Правобережжя відігравали магістралі Південно-Західної залізниці, особливо Козятин — Млава — Граєволт і Козятин — Одеса. До чорноморських портів хлібні вантажі надходили з цього регіону в середньому за 3 дні, у Царство Польське — за 4–5 днів, в Лібаву — за 6, а в Данціг і Кенігсберг — за 7–8 днів. Підвезення хлібів з України залізницями до сухопутного кордону з Пруссією й Австрією на початку 1890-х рр. було незначним і становило в 1892 р. 7,4 млн пудів чотирьох головних хлібних культур, а в 1893 р. — 12,2 млн пудів². Але слід ураховувати й те, що сумарний вивіз зерна з Російської імперії, у тому числі й України, був тоді замалим через зниження збору зернових культур. У наступні роки експорт збіжжя з України на ринки Європи прискорено зростає.

У великих обсягах експортувався хліб із Лівобережної України. Проте кожна губернія мала в цьому регіоні свої особливості. На Чернігівщині надлишок продовольчого зерна був тільки в південних повітах, а за межі губернії, у тому числі й на зовнішні ринки, вивозився в невеликих обсягах переважно овес.

На Полтавщині вирощувалася високосортна яра пшениця. Тому власники промислових млинів пропонували часто за місцеве зерно більшу ціну, ніж у морських портах. Вироблене з нього борошно призначалося переважно для споживачів за доволі високими цінами на ринках Російської імперії. Решта зерна й частки борошна вивозилася в морські порти, а звідти на зовнішні ринки.

Харківщина вивозила високосортну пшеницю на ринки Італії, Франції й інших країн Західної Європи. Причому з південно-східних повітів губернії хліб надходив залізницями і річковим шляхом у Ростов і Таганрог, а з центральних і північних — у Миколаїв, Феодосію, Маріуполь та інші порти Чорного й Азовського морів. Загалом, за підра-

¹ Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. — 1913. — № 7. — С. 104.

² Рагциг А. Влияние железных дорог на сельское хозяйство, промышленность и торговлю. — СПб., 1896. — С. 160.

хунками дослідників, із губерній українського Лівобережжя вивозилося на внутрішній імперський ринок 53,5% виробленого борошна, з Правобережжя — 27,2, а з губерній Південної України — тільки 24,6%¹.

Важливе значення для вивозу хліба з губерній Лівобережжя мала Ліваво-Роменська залізниця. Великі партії зерна, закупленого в землевласників і селян, вантажилися на станціях цієї магістралі й відправлялися в Лівавський порт. Частина хліба перевантажувалася в Гомелі на Поліську залізницю і магістраль Петербург — Варшава. Дуже важливими для вивозу хліба з Лівобережжя були й водні шляхи: з Чернігівщини і Полтавщини — Дніпром, а з Харківщини — Сіверським Дінцем і Доном. Загалом з цього регіону в неврожайному 1908 р. було вивезено 41 479 тис. пудів зерна і борошна².

Однак у найбільших обсягах хліб вивозився з південних губерній України, які були розташовані неподалік від чорноморсько-азовських портів і мали величезний надлишок товарного зерна. В 1908 р. з губерній Південної України було вивезено залізницями 91 738 тис. пудів, у тому числі пшениці — 42 876, борошна — 20 703 тис. пудів. До решти зернового вивозу відносився здебільшого ячмінь. Ще 56 294 тис. пудів зерна й борошна було вивезено водними шляхами³. Слід розуміти, що більша частина зазначеного тут хлібного вивозу, особливо ячменю, відправлялася на зовнішні ринки, а решта надходила в різні регіони Російської імперії, у тому числі й України. Певна частина, зерна збиралася залізницями і річковим транспортом з Подільської, Київської, Полтавської та інших українських губерній. Отже, всі регіони України були багаті на хліб і вивозили його у великих обсягах на зовнішні ринки й інші райони Російської імперії.

Успішна реалізація хлібного надлишку на світовому ринку вимагала облаштування на високому технічному рівні морських і річкових портів, спорудження на їх територіях новітніх елеваторів і зерносковищ, наявності власного торгового флоту. 5 грудня 1912 р. глава російського уряду В. Коковцов заявив з трибуни Державної думи, що впровадження в життя таких завдань «має бути віднесене до проектів видатного значення»⁴. Але від слів до їх виконання була величезна дистанція.

Через свою нечисленність і обмеженість тоннажу торговий флот імперії не міг навіть у мінімальних обсягах задовольнити потреби хлібного експорту, а, тим більше, швидкопсувних продуктів тваринництва чи птахівництва, що визнавали й офіційні чиновники⁵. У своїй

¹ Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. — Т. 2. — М., 1956. — С. 135.

² Лященко П.И. Хлебная торговля ... — С. 186.

³ Там же. — С. 79

⁴ Государственная дума. Стенографические отчёты 1913—1914 гг. Четвёртый созыв. Сессия 1. Часть 1. — СПб., 1913. — Стб. 273.

⁵ Див.: Объяснительная записка к отчёту Государственного контроля по исполнению государственной росписи и финансовых смет за 1912 г. — СПб., 1913. — С. 314—317.

промові в Державній раді 9 травня 1914 р. лідер гірничопромисловців Донбасу і Придніпров'я М. Дітмар звернув увагу зібрання на надзвичайну нерозвиненість комерційного флоту імперії, внаслідок чого лише від 5% до 10% пароплавів відходили з портів Чорного і Балтійського морів під російським прапором, а решта — під іноземними¹. Під час обговорення цього питання в Державній думі третього скликання з'ясувалося, що тільки 4,8% усього експорту вивозилося з імперії під російським прапором, а 95% — пароплавами інших країн². У наступні роки в цій сфері діяльності не сталося жодних змін позитивного характеру. За повідомленням фахових часописів, за перевезення товарів на зовнішні ринки «іноземному прапору виплачувалося щорічно понад 100 млн руб.»³.

Не кращою була ситуація з облаштуванням річкових пристаней, морських портів і гаваней. На річкових пристанях, де перевантажувалися хлібні продукти на баржі, повсюдно домінувала ручна праця. Ще з 1860—1870-х рр. гостро постало питання про шлюзування дніпровських порогів для безперерійного відправлення вантажів як до чорноморських портів, так і у верхів'я Дніпра. Проте справа дальше слів не пішла, хоча, за висловлюванням члена Державної думи від Волинської губернії Б. Лелявського, потреба у «шлюзуванні порогів належала до тих заходів, необхідність яких висувалася суспільством і пройшла через свідомість не одного, а декількох поколінь»⁴.

Відсутність судноплавства через пороги змушувала населення України переплачувати великі грошові суми за предмети першої необхідності, а з іншого боку — позбавляла його можливості збувати хліб та інші продукти сільського господарства за більш пристойними цінами. Значна частина товарів, відправлених дніпровською водною артерією за кордон, переміщалася кружним шляхом через Данціг, що призводило до зростання накладних витрат. За підрахунками статистика Головні, обсяг вантажів, які могли відправлятися вниз по Дніпру після шлюзування порогів, становила б 340 млн пудів⁵.

Усередині 1890-х рр., коли експорт зерна з України досяг величезних розмірів, питання про шлюзування дніпровських порогів було близьке до вирішення, але цьому, хоч як дивно, почав чинити спротив тодішній міністр фінансів С. Вітте. На засіданні Державної ради він переконав її членів щодо недоцільності витрат на шлюзування Дніпра. «На порогах, — говорив С. Вітте, — мав ускладнення ще князь Олег під

¹ Горно-заводское дело. — 1914. — № 37. — С. 9580.

² Приложения к стенографическим отчётам Государственной думы. Третий созыв. Сессия 1: 1907—1908 гг. — Т. 1. — СПб., 1908. — Стб. 800.

³ Русский экспорт. — 1914. — № 7/8. — С. 256.

⁴ Государственная дума. Стенографические отчёты 1913—1914 гг. Четвёртый созыв. Сессия 2. Часть 1. — СПб., 1914. — Стб. 535.

⁵ Там же.

час своїх походів на Візантію. Пороги збереглися до наших днів, і в цьому немає особливої біди: очікували вирішення цього питання тисячу років, можна з успіхом почекати ще декілька десятиліть»¹. У 1909 р. при міністерстві шляхів сполучення «ледве не в сотий раз» була заснована особлива комісія й справа про шлюзування порогів почала «подорожувати по канцеляріях». На переконання столичних бюрократів «щедринського типу» папери про ті чи інші невідкладні справи мали «самі по собі виконуватися». Урешті-решт, міністерство фінансів відкинуло ініціативу української громадськості про шлюзування порогів².

Що стосується морських портів, то, за оцінкою преси, ніде в Європі й Америці не приділялося так мало уваги їх оснащенню, як у Російській імперії. Щоправда, після призначення С. Тимашева міністром торгівлі й промисловості в 1908 р., здавалося, що справа зрушила з місця. На засіданні Державної думи 10 березня 1910 р. він заявив, що одним із найважливіших практичних заходів у діяльності уряду стала «організація нашої хлібної торгівлі». Це передбачало зменшення накладних витрат на шляхах хлібного експорту, розширення мережі елеваторів та облаштування портів. С. Тимашев мав репутацію знавця промисловості й фінансової сфери, а тому доволі тверезо оцінював можливості держави щодо виконання проголошених завдань. Не випадково він акцентував увагу думців на тому, що відпрацьована його відомством програма вимагає великих фінансових витрат і може бути здійснена шляхом будівництва портів у розстрочку³.

Дійсно, на облаштування чорноморсько-азовських портів державою були відпущені в 1912 р. певні грошові суми. Протягом п'яти років передбачалося забезпечити порти устаткуванням для прискореного навантаження й розвантаження суден, оснащення необхідними механізмами причальних ліній, розширення і поглиблення підхідних каналів тощо. Однак заплановані заходи не вирішували за великим рахунком справи. Як і раніше, в більшості російських портів не могли заходити через їх мілізну морські, а, тим більше, «океанські судна». Більшість суден під іноземним прапором продовжувало вантажитися зерном на рейді, що збільшувало накладні витрати і знижувало конкурентоспроможність вітчизняних виробників та експортерів.

За таких обставин націоналістично налаштована частина членів Державної думи звинувачувала у всіх негараздах хлібної торгівлі посередників-комерсантів, які представляли національні меншини, особливо євреїв. Водночас, виражаючи інтереси великого землеволодіння, що експортувало хліб на світовий ринок, голова чорносотенного «Союзу російського народу» М. Марков — 2-й усіяко дорікав уряду за те, що він

¹ Там же. — Стб. 537.

² Там же. — Стб. 538—540.

³ Горно-заводское дело. — 1910. — № 12. — С. 430.

не облаштував вивізні порти. Внаслідок цього накладні витрати в одних тільки портах сягали 7 і навіть 10 коп. з пуда експортованого хліба. «Уже цим наш уряд ставить наше сільське господарство в повну неможливість конкурувати на іноземних ринках, — говорив М. Марков. — Ми звинувачуємо уряд у тому, що декларуючи обіцянки, в дійсності він відмовляє у засобах, необхідних для переобладнання портів. Одними накладними витратами в портах хлібна торгівля має збитки на суму 50 млн руб. щорічно»¹.

Найбільшим портовим містом на Чорному морі була Одеса. За вантажооборотом вона поступалася в Російській імперії тільки Ризькому порту. У 1912 р. Ригу відвідало 4510 пароплавів загальним тоннажем 3202 тис. тонн, або в середньому близько 710 тонн на одне судно. Відповідні обчислення для Одеси становили 1325 суден, 2462 тис. і 1858 тонн². Вартість товарів, відправлених з Одеси на зовнішні ринки в 1913 р., перевищувала 91 млн руб., у тому числі продуктів сільського господарства — 66 млн руб.³ Загальний вивіз товарів у країни Близького Сходу становив того року 23 818 тис. руб.⁴ Увесь торговий вантажооборот України з Туреччиною й більшістю країн Близького Сходу йшов майже винятково через Одесу, а щодо ввезення закордонних товарів це місто володіло монополією для всієї південної європейської частини Російської імперії⁵.

Головним експортним товаром, що відправлявся з Одеси, був хліб. Обсяги його вивозу залежали від врожайності в Херсонській, Подільській, Київській, Катеринославській губерніях і, почасти, на Лівобережній Україні⁶. Окрім п'яти головних хлібних культур, з Одеси вивозилися гречка, просо, горох, боби тощо. В 1897 р. звідси було експортовано понад 1300 тис. пудів гороху, чечевиці, квасолі й бобів⁷. У великих обсягах вивозилися з Одеси на зовнішні ринки цукор, спирт, худоба, продукти птахівництва та інші сільськогосподарські товари.

Враховуючи величезні обсяги хлібного експорту, Одеський порт був недостатньо забезпечений зерносховищами. Для зберігання зернових у порту не було елеваторів, оснащених механізмами для їх перевантаження, і сортувальної техніки для очищення зерна. Найбільш гостро це проявилось в роки так званого «пан-урожаю», в 1909—1910 рр., коли Південно-Західною залізницею зросло надходження селянського хліба,

¹ Государственная дума. Стенографические отчёты 1913—1914 гг. Четвёртый созыв. Сессия 1. Часть 1. — Стб. 396.

² Промышленность и торговля. — 1914. — № 21. — С. 395.

³ Русский мельник. — 1916. — № 4/5. — С. 177.

⁴ Там же.

⁵ Русский экспорт. — 1914. — № 4. — С. 164.

⁶ Промышленность и торговля. — 1914. — № 21. — С. 394.

⁷ Отчёт Одесского комитета торговли и мануфактур за 1897 г. — Одесса, 1898. — С. 17.

що скуповувався посередниками. Внаслідок переповнення складських приміщень останні відправляли його прямо в порт для навантаження суден, що стояли на рейді. Створилася настільки загрозлива ситуація, що Київський підрайонний залізничний комітет на спеціальній нараді за участю представників Південно-Західної залізниці і місцевого біржового комітету з'ясовували заходи для прискороного розвантаження і розміщення зерна, щоби запобігти закупорюванню порту¹.

Протягом усієї пореформеної доби Одеса лідирувала серед чорноморсько-азовських портів у відправленні збіжжя на зовнішні ринки. У 1890 р. у це місто надійшло 83 650 залізничних вагонів з хлібними вантажами або близько 50 190 тис. пудів різного зерна. Для порівняння: в того ж року в Миколаївський порт було підвезено залізницею понад 21 856 тис., у Севастополь — 13 659, у Маріуполь — 3492 тис. пудів збіжжя².

Визначним вивізним портом був і Миколаїв. Однак через мілизну Дніпровсько-Бузького лиману великі морські судна змушені були довантажуватися на рейді з ліхтерів. За даними Миколаївської міської думи, в 1878 р. з 434 суден, що відвідали місцевий порт, 189 довантажувалися в морі. Навіть після розчистки русла Дніпровсько-Бузького каналу в 1887 р. великі морські пароплави довантажувалися на рейді або в інших портах.

У другій половині XIX ст. експорт збіжжя з Херсона стримувався мілководдям гирла Дніпра. До порту заходили переважно каботажні судна для перевезення хліба в Одесу, що призводило до додаткових витрат на перевантаження³. Після переоблаштування порту на початку XX ст. зерно, що надходило у великих обсягах Дніпром, почало відправлятися безпосередньо на зовнішні ринки. В 1911 р. з Херсонського порту було вивезено в округлих цифрах 57 828 тис. пудів, у тому числі пшениці — 23 млн пудів, ячменю — 26, жита — 7, кукурудзи — 1,5, вівса — тільки 328 тис. пудів⁴.

Протягом тривалого часу хлібний вивіз із Севастополя був незначним через віддаленість міста від головних регіонів вирощування зернових. Після введення в експлуатацію Харківсько-Лозово-Севастопольської залізниці вивіз хліба з Севастопольського порту збільшився. Серед інших портів, що експортували хліб, слід назвати Феодосію, Євпаторію, Керч, Генічеськ і Скадовськ. Обсяг зерна, що надходило у Феодосію, протягом тривалого часу залежав від інтен-

¹ Промышленность и торговля. — 1911. — № 8. — С. 380.

² Материалы к пересмотру хлебных тарифов российских железных дорог в 1893 г. — Вып. 2. — СПб., 1893. — С. 11–14.

³ Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — СПб., 1914. — С. 61.

⁴ Вагилевич В. Некоторые данные из хозяйственно-статистического обзора Херсонского уезда // Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1913. — 14 февраля.

сивності судноплавства на Дніпрі. Проте з 1892 р. ситуація стала сприятливішою — після завершення будівництва залізничної магістралі Феодосія—Джанкой і з'єднання її з Лозово-Севастопольською гілкою. Відтепер цього зерно почало масово надходити з Катеринославської, Таврійської, Харківської і Полтавської губерній¹.

З кінця XIX ст. у хлібному експорті помітно зростає роль портів Азовського моря — Маріуполя, Бердянська, Таганрога. Але експорт зерна з них гальмувався мілководдям Керч-Єнікольського каналу. Після поглиблення останнього до 24 футів великі іноземні судна могли заходити, починаючи з 1910 р., в Азовське море², що призвело до прискороного зростання хлібного вивозу на світовий ринок. Так, у 1903 р. до Маріупольського порту було підвезено залізницями 8268 тис. пудів хліба, в 1909 р. — 14 857, в 1910 р. — 21 817, в 1911 р. — 14 278 тис. пудів³. У 1913 р. звідки було вивезено близько 19 294 тис. пудів, у тому числі понад 18 840 тис. пудів за кордон⁴.

Слід також відзначити, що хліб з українських губерній вивозився, хоча й у невеликих обсягах, з таких дрібних портів, як Хорли, Скадовськ, Бакал, Сари-Булат (селище Портове) та ін. На початку XX ст. зростає роль у хлібному вивозі з України низки портів на Дунаї—Вилкового, Ізмаїла, Кілії, Рені. Кілійський порт відправив за кордон у 1913 р. 7957 тис. пудів зернових вантажів⁵. У тому ж році з Вилкового було вивезено на зовнішні ринки 7489 тис. пудів⁶.

Отже, чорноморсько-азовські порти відігравали першорядну роль у вивезенні хліба з України на світовий ринок. Однак мілководдя більшості гаваней і недостатній рівень технічної оснащеності призводили до надмірних накладних витрат, що знижувало конкурентоспроможність на зовнішніх ринках.

На окрему увагу заслуговують, безумовно, порти Балтійського моря. Лібава не мала річкового підвозу, товари доставлялися сюди залізницею. До того ж, Лібавський порт був, за оцінкою преси, дуже занедбаним і відзначався чималими накладними витратами — 2,71 коп. з пуда проти 1,30 коп. в німецькому порту Кенігсберг⁷. Унаслідок цього останній мав переваги перед портами Російської імперії, розташованими на Балтиці. Окрім того, землевласникам деяких регіонів України виявилось зруч-

¹ Материалы к пересмотру торгового договора России с Германией и другими иностранными государствами: Перевозки по русским железным дорогам. — Ч. 1: Распределение перевозок хлебных грузов по губерниям и областям, и по портам и пограничным пунктам. — СПб., 1914. — С. 4–5, 8–13.

² Горно-заводское дело. — 1910. — № 43. — С. 1257.

³ Материалы к пересмотру торгового договора ... — Ч. 1. — С. 4–5, 8–9, 12–13.

⁴ Горно-заводское дело. — 1914. — № 3. — С. 8409.

⁵ Русский экспорт. — 1914. — № 5/6. — С. 185.

⁶ Там же.

⁷ Промышленность и торговля. — 1912. — № 9. — С. 466.

ніше і вигідніше транспортувати зерно в Кенігсберг. З цієї причини в орбіту впливу німецьких портів на Балтійському морі втягнулися місцевості, розташовані в районах Південно-Західної і Роменсько-Лібавської залізниць¹.

Незважаючи на певні досягнення зернового господарства України в пореформену добу, врожайність хлібів суттєво коливалася, що відповідно впливало на обсяги експорту. У 1902 р. до чорноморсько-азовських портів було підвезено залізницями 155 543 тис. пудів зерна, або 73,71% вивозу цим транспортом з України; в 1903 р. — 145 967 тис. пудів (73,77%); у 1909 р. — 161 880 тис. пудів (80,36%); у 1910 р. — 208 704 тис. пудів (85,41%); у 1911 р. — 183 693 тис. пудів (74,80%) від сумарного вивозу зернових до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів залізницями².

У незрівнянно менших обсягах хліб підвозився залізницями до портів Балтійського моря: у 1902 р. — 14 876 тис. пудів (7,05%); у 1903 р. — 15 604 тис. пудів (7,89%); у 1909 р. — 6547 тис. пудів (3,25%); у 1910 р. — 8495 тис. пудів (3,48%); у 1911 р. — 16 584 тис. пудів (6,75 %) від загального вивозу залізницями³. Зокрема, в 1911 р. в порти С.-Петербурга і Нарви з України надійшло 5057 тис. пудів різних зернових, Риги і Пернова — 1701, Віндави і Лібава — 9091 тис. пудів. У найбільших обсягах хліб надходив з Полтавської, Київської, Харківської і Чернігівської губерній. Виробники останньої відправили у тому році через порти Балтики 5348 тис. пудів різних злакових культур, серед яких домінував овес. Отже вивіз хліба з України залізницями до портів Балтики на початку ХХ ст. мав тенденцію до деякого зменшення.

Значно більше значення, порівняно з портами Балтійського моря, мав для України західний сухопутний кордон. У 1902 р. через його застави і пропускні пункти було вивезено залізницями на європейські ринки 40 490 тис. пудів різних хлібних продуктів (19,19%); у 1903 р. — 36 158 тис. пудів (18,27%); у 1909 р. — 32 876 тис. пудів (16,32%); у 1910 р. — 27 027 тис. пудів (11,06%); у 1911 р. — 45 136 тис. пудів (18,38%) від експорту хліба з України залізницями⁴. Найважливішими для хлібного вивозу на європейський ринок були такі прикордонні застави, як Граєве, Млава, Олександрово та деякі інші, розташовані на кордоні з Пруссією. Тільки через ці три застави з українських губерній було вивезено до країн Західної Європи в 1911 р. 27 423 тис. зерна й борошна. На австрійському кордоні найбільші хлібні вантажі йшли через такі прикордонні застави, як Радзивиллів, Волочиськ і Новоселиці.

¹ Российская экспортная палата. Отчёт за 1913 год. — С. 37.

² Материалы к пересмотру торгового договора ... — Ч. 1. — С. 2—13.

³ Там же.

⁴ Там же.

Загалом до всіх морських портів, сухопутних прикордонних застав і пропускних пунктів залізницями було підвезено в 1902 р. 211 013 тис. пудів хлібів, у 1903 р. — 197 864, у 1909 р. — 201 451, у 1910 р. — 244 358, а в 1911 р. — 245 593 тис. пудів¹. Проте з урахуванням хлібного вивозу річковим і гужовим транспортом, частка якого становила в загальному експорті з України, як визначено нами, щонайменше 31%, загальний обсяг усіх зернових хлібних культур і борошна, відправленого за межі України, в округлих цифрах була такою: в 1902 р. — 276 427 тис. пудів; у 1903 р. — 259 202; у 1909 р. — 263 901, у 1910 р. — 320 109; зрештою, в 1911 р. — 321 727 тис. пудів.

Згідно з обчисленнями статистиків департаменту залізничних справ міністерства шляхів сполучення, в усьому хлібному вивозі з України до морських портів і прикордонних пропускних пунктів на першому місці була пшениця. В 1902 р. було вивезено залізницями в округлих цифрах 80 858 тис. пудів пшениці в зерні, в 1903 р. — 79 204, в 1909 р. — 85 352, в 1910 р. — 113 423, в 1911 р. — 62 523 тис. пудів².

Другою за обсягом експорту хлібною культурою став ячмінь, який надзвичайно високо котирувався на ринках Європи, особливо в Німеччині, як найцінніший корм для відгодівлі свиней та іншої худоби. У 1902 р. тільки залізницями було вивезено з України 22 491 тис. пудів ячменю, в 1903 р. — 28 788, у 1909 р. — 46 489, у 1910 р. — 60 440, у 1911 р. — 64 319 тис. пудів³. Вивіз ячменю з України набирив оберти по мірі зростання попиту на нього на європейських ринках.

Навпаки, обсяги експортованого з України жита поступово зменшувалися. У 1902 р. було вивезено залізницями 41 173 тис. пудів жита в зерні, в 1903 р. — 27 302, в 1909 р. — 7307, у 1910 р. — 15 452, у 1911 р. — 21 127 тис. пудів⁴.

У загальному обсязі експортованих з України головних хлібних культур потроху зменшувалася частка вівса. У 1902 р. було вивезено залізницями 14 568 тис. пудів, у 1903 р. — 17 271, у 1909 р. — 12 654, у 1910 р. — 6366, у 1911 р. — 11 279 тис. пудів⁵. Щодо інших зернових культур, то вони вивозилися на зовнішні ринки в меншому обсязі.

Отже, пшениця та ячмінь стали на початку ХХ ст. головними експортними хлібними культурами України.

Висвітлення досліджуваної проблематики було б неповним без аналізу борошняного експорту. Обсяги його доволі помітно змінювалися протягом 1877—1911 рр. За тридцять п'ять років вивіз пшеничного борошна з Російської імперії зріс з 1379 до 5485 тис. пудів, або на 298%, а житнього — з 4774 до 9437 тис. пудів, або на 97,7%. Проте у порівнянні з колосальним експортом продовольчого зерна, особливо

¹ Там же.

² Там же. — С. 56—63.

³ Там же. — С. 98—107.

⁴ Там же. — С. 36—45.

⁵ Там же. — С. 76—85.

пшениці, обсяги борошняного вивозу були незначними. Тим більше, що починаючи з 1904 р. експорт житнього борошна навіть зменшувався. Щодо вивозу пшеничного борошна, то він був близький до аргентинського і в десятки разів поступався США. Протягом 1905–1910 рр. відсоток вивезеного на світовий ринок пшеничного борошна з США відносно експортованого зерна становив у середньому 65,8%, тоді, як Аргентини — близько 7%, а з Російської імперії — тільки 4,5%, а в наступні роки зменшився до 2–3%¹. Отже, американське млинарство забезпечувало своє населення робочими місцями і додатковим прибутком.

Дуже відчутного удару було завдано вітчизняному млинарству на головному і найбільш цінному англійському ринку ще в 1870–1880-х рр. У 1866 р. з Російської імперії на англійський ринок було ввезено близько 56 тис. кварталів пшеничного борошна, в 1875–1877 рр. — в середньому від 20 до 40 тис. на рік, а в 1886 р. — тільки 6,5 тис. кварталів². Для порівняння відмітимо, що середньорічний вивіз пшеничного борошна на ринок Великої Британії із США за п'ятиліття 1882–1886 рр. становив понад 3 млн кварталів, тобто в сотні разів більше. У зв'язку з цим тогочасний дослідник цього аспекту проблеми К. Вебер констатував «повну неконкурентність російської борошномельної промисловості»³.

Одна із причин величезного успіху американського млинарства на ринку Великої Британії та інших країн Європи полягала в тому, що це борошно давало більший відсоток припічки і прискорене підняття тіста. Ці дві умови з поєднанням приємної білизни випеченого хліба з м'яких пшениць задовольняли як пекарів, так і споживачів.

Ще однією причиною, завдяки якій американські комерсанти брали гору над російським млинарством, були надто високі ціни на борошно на внутрішньому ринку Російської імперії⁴. За низької вартості зерна ціна одного пуда пшеничного борошна була приблизно в 2 рази більшою, ніж у країнах Західної Європи. За таких обставин борошномели не мали особливої потреби у збуті борошна за кордоном і віддавали перевагу внутрішньому ринку. З цим цілковито погоджувався голова борошномельного відділу Російської експортної палати В. Денисов. На його переконання, слабкі досягнення борошняного вивозу полягали «у невідповідності вимогам іноземних споживачів і високих цінах на борошно», які, своєю чергою визначалися низьким рівнем російського машинобудування та «діючою системою протекціонізму»⁵.

¹ Промышленность и торговля. — 1912. — № 13. — С. 2.

² Вебер К. Мукомольное дело. Руководство к устройству мукомольных и крупяных мельниц при конных, ветряных, водяных и паровых двигателях и производство мучных продуктов. — СПб., 1908. — С. 30.

³ Там же. — С. 30–31.

⁴ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 368.

⁵ Российская экспортная палата. Отчёт за 1914 год. — Пг., 1915. — С. 88.

Попри всілякі негаразди у млинарстві та штучні перепони на внутрішньому ринку українське пшеничне борошно мало доволі широкий збут у багатьох країнах Європи і Близького Сходу. За свідченням фахових часописів, воно вивозилося в 1908 р. в Фінляндію, Єгипет, Туреччину, Іран, Норвегію, Китай, Німеччину, Італію, Голландію, Англію, Грецію, Францію і навіть в Японію. В 1909 р. з Одеси було відправлено до Фінляндії 1,6 млн пудів пшеничного борошна і близько 1 млн пудів — з інших чорноморських портів¹. У 1910 р. в Фінляндію надійшло з Одеси 2,2 млн пудів пшеничного борошна².

Значно менше експортувалося з України житнього борошна, найбільшими постачальниками котрого були комерсанти Київської, Подільської і Полтавської губерній³, які відправили до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів 2064 тис. пудів житнього борошна, або 82,17% від усього вивозу з України залізницями⁴.

Доволі цікавим є питання про експорт висівок, що були побічним продуктом переробки зерна на борошно. У 1877 р. з Російської імперії було вивезено, за даними А. Шульца, всього 552 тис. пудів висівок, а в 1911 р. — 48 794 тис. пудів⁵, тобто у 88 разів більше. У тому ж році залізницями було підвезено до морських портів і сухопутних прикордонних пунктів 37 550 тис. пудів, або майже 77% від усього експорту⁶. Експорт цього продукту приносив солідні прибутки, тому борошномели надзвичайно уважно стежили за станом світового висівкового ринку. Ціни на ньому стали своєрідним барометром, що відображав навіть тенденції зернового ринку.

У вивозі висівок домінуючі позиції належали Німеччині, яка поглинала на початку ХХ ст. близько 77% цього продукту⁷. В інтересах свого скотарства Німеччина навіть ліквідувала митний тариф на висівки, а урядові кола Росії установили для їх перевезення пільговий вивізний тариф на залізницях. Від такої недалекоглядної політики зазнавало збитків вітчизняне тваринництво.

У найбільших обсягах висівковий продукт відправлявся на європейський ринок з України залізницями і почасти морським транспортом. У 1894 р. з Одеського порту було відправлено близько 1 млн пудів висівок, у тому числі в Німеччину — 320, а в Данію — 250 тис. пудів⁸.

¹ Русский экспорт. — 1912. — № 10/11. — С. 235.

² Там же. — С. 236.

³ Материалы к пересмотру торгового договора ... — Ч. 1. — С. 172–177, 184–191.

⁴ Там же.

⁵ Шульц А.К. Указ. соч. — С. 34 (табл. 20).

⁶ Материалы к пересмотру торгового договора ... — Ч. 1. — С. 214–215.

⁷ Русский мельник. — 1913. — № 5. — С. 369.

⁸ Отчёт Одесского комитета торговли и мануфактур за 1894 г. — Одесса, 1895. — С. 43.

Активно сприяло розширенню зв'язків сільських господарів України і власників промислових млинів з європейським ринком Кременчуцьке відділення Російської експортної палати. Правління відділення надсило експортним фірмам інформацію щодо динаміки цін на ринках, умов збуту товарів та адреси закордонних імпортерів. Для посилення ефективності своєї роботи правління утримувало представників у Прилуках, Лубнах, Ромнах та в інших повітових містах України. За свідченням преси, Кременчук став найбільшим центром збирання висівок у Російській імперії. В місті зосереджувалося багато агентів закордонних імпортерів фірм, уклалися угоди на закупівлю великих партій висівок для вивозу за кордон¹.

Обсяг вивезених з України за кордон висівок неухильно зростав, особливо після надзвичайно врожайного 1894 р., і досяг найвищого рівня в роки, що передували Першій світовій війні. В 1910 р. з України було вивезено залізницями 12 308, а в 1911 р. — 18 675 тис. пудів висівок найвищого гатунку². За нашими підрахунками, частка висівкового продукту, вивезеного з України на європейський ринок залізницями, становила в 1911 р. 49,73% від загальноімперського експорту цим видом транспорту. Ще 11 334 тис. пудів, або 30,18% було вивезено залізницями з Царства Польського, Білорусії, Бессарабії і Прибалтійського краю³. Решта висівок (близько 20%) була вивезена експортерами Росії. У 1911 р., як і раніше, основним ринком збуту висівок була Німеччина, сільські господарі якої були найбільш зацікавлені у придбанні цього цінного корму для худоби. Через сухопутні кордони до Німеччини й Австрії було відправлено з України в 1911 р. 17 731 тис. пудів висівок, або 94,94% від усього експорту залізницями. До чорноморсько-азовських портів було відправлено 875 тис. пудів, а до балтійських — 69 тис. пудів⁴. У найбільших обсягах висівки вивозилися з Полтавської, Київської, Катеринославської і Волинської губерній. Отже, частка висівкового товару займала помітне місце в загальному хлібному експорті України.

У цілому обчислення хлібного вивозу за всіма напрямками свідчить, що за межі України в 1910 р. було вивезено 378 869 тис. пудів. Останню цифру слід вважати мінімальною. В ній відсутні дані про вивіз хліба до Кенігсберга і Данціга. Не враховано через відсутність необхідних обчислень обсяг вивозу з України до чорноморсько-азовських портів гречки, проса, гороху, чечевиці і бобових, а також хлібного експорту до портів Балтійського моря річковим транспортом.

¹ Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — СПб., 1913. — С. 145.

² Материалы к пересмотру торгового договора ... — Ч. 1. — С. 202—203, 206—211.

³ Там же. — С. 200—213.

⁴ Там же.

Хлібний експорт у 1911 р. був ускладнений подіями італо-турецької війни, яка розпочалася 16 (29) вересня, тобто під час інтенсивного вивозу зерна на зовнішні ринки. Органи військової і цивільної влади Туреччини могли конфіскувати будь-який товар, у тому числі хліб та інші сільськогосподарські продукти, як контрабандний. Внаслідок цього сільські господарі й експортери почали переорієнтовувати експорт на західний сухопутний кордон і порти Балтійського моря.

Загалом інтереси українських хліборобів та експортерів відчутно постраждали внаслідок цієї війни. Ціни на хліб зразу ж пішли на спад, фрахти значно подорожчали, підвищилися страхові премії. У чорноморсько-азовських портах почали накопичуватися величезні хлібні завали. Таке становище стало гальмом для торгівлі зерном та іншими сільськогосподарськими продуктами¹. Окрім того, 1911 р. характеризувався значним недородом хліба у ряді регіонів Росії. За несприятливих кліматичних умов збір пшениці в Україні також був суттєво меншим, ніж у попередньому році, особливо в експортних районах, що тяжіли до Миколаївського порту. За таких обставин у пресі превалювала думка, що величезний експорт хліба у 1911 р. став можливим тільки завдяки накопиченому надлишку зерна в 1909 – 1910 рр. Проте для України це не зовсім відповідає дійсності. Урожай жита та ячменю у різних регіонах був середнього або вище середнього рівня, а кукурудзи — рекордний, унаслідок чого з Одеського порту було експортовано 54 483 тис. пудів зерна цієї культури, або на 257,29% більше, ніж у попередньому році. У зв'язку з цим доречно відзначити, що головним виробником кукурудзи в Україні було селянство. Саме дрібні селянські господарства були зацікавлені у збуті кукурудзи на зовнішніх ринках².

У 1911 р. тільки з шести чорноморсько-азовських портів України було експортовано 320 602 тис. пудів п'яти головних хлібних культур. Ще 10 206 тис. пудів було вивезено залізницями до Севастополя, Керчі й Генічеська і 3510 тис. пудів — до Таганрога та Ростова. До Архангельська було відправлено залізницями 143 тис. пудів, до портів Балтійського моря — 16 624, до сухопутних застав і прикордонних пунктів — 45 136 тис. пудів³. Загалом до всіх морських портів і сухопутних прикордонних пунктів з України було вивезено в 1911 р. 396 221 тис. пудів хлібів, що було на 17 352 тис. пудів більше, ніж у попередньому році. Проте, як і в 1910 р., до загального підсумку не ввійшли, за відсутності статистичних даних, обсяги хлібного вивозу до Кенігсберга і Данціга, до чорноморсько-азовських портів — гречки, проса, гороху, чечевиці й

¹ Итало-турецкая война и наши экономические интересы // Промышленность и торговля. — 1911. — № 19. — С. 243.

² Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 8. — С. 30.

³ Материалы к пересмотру торгового договора ... — Ч. 1. — С. 2–13.

бобових культур*. Не враховано також підвіз хліба ріками до портів Балтійського моря.

Обчислені нами на основі достовірних статистичних даних обсяги вивозу збіжжя з України в 1909–1911 рр. змушують визнати обґрунтованість підрахунків О. Щадилова, який визначив середньорічний експорт чотирьох головних хлібних культур звідси за п'ятиліття 1909–1913 рр. у 340 млн пудів¹.

Проте й роки найбільшого експорту супроводжувалися серйозними труднощами та перешкодами. На європейському хлібному ринку загострювалася конкуренція не тільки з виробниками заокеанських країн, але й Німеччини, Франції, Угорщини, Болгарії, Румунії тощо. Експортні ціни на хліб у 1910 р. значно знизилися проти попереднього року: на пшеницю — в середньому з 1,22 до 1,08 руб. за пуд, на жито — з 0,96 до 0,74 руб., на ячмінь — з 0,76 до 0,65 руб., на овес — з 0,83 до 0,76 руб.² Усе це вимагало підвищення рівня конкурентності вітчизняного сільського господарства, скорочення витрат на експортування хліба на зовнішні ринки, що визнавали й вищі урядовці імперії.

У наступні роки конкуренція на світовому хлібному ринку продовжувала загострюватися, основний продукт сільських господарів Російської імперії — хліб — втрачав найбільш привабливі ринки Європи. Наприклад, у 1910 р. з України та інших регіонів Російської імперії на ринок Великої Британії надійшло 27,5% ввезеної пшениці, в 1911 р. — 18,4, в 1912 р. — 8,2, а в 1913 р. — лише 4,7%³. І це при тому, що збір зернових у Російській імперії, особливо в Україні, був рекордним⁴.

Після 1911 р. різко зменшився експорт пшениці, жита, вівса і навіть ячменю, хоча в 1913 р. ситуація дещо вирівнялася. Тодішній щедрий урожай дав можливість вивезти на зовнішні ринки 200 779 тис. пудів пшениці й понад 230 млн пудів ячменю⁵. Попит на цю кормову культуру на європейському ринку зростав. У Миколаївському порту ціни на ячмінь піднялися на початку 1912 р. до 1,03 руб. за пуд, перевищивши вартість жита⁶. Проте експорт хлібів 1912 р. засвідчив непевність становища сільськогосподарських виробників Російської імперії на зовнішніх ринках.

* У 1911 р. з Російської імперії було експортовано 4549 тис. пудів гречки, 1740 проса, 17 041 гороху, 8986 квасолі, чечевиці і бобів, 1197 тис. пудів гречаної крупи, а разом 33 513 тис. пудів. // Российская экспортная палата. Отчёт за 1912 год. — СПб., 1913. — С. 57 (табл. 1).

¹ Щадилов О. Економічна політика України. — К., 1919. — С. 4.

² Горно-заводское дело. — 1911. — № 11. — С. 1802.

³ Агрономический журнал. — Кн. 3/4. — С. 86.

⁴ Див.: Реснт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. — К., 2004. — С. 198–199.

⁵ Русский мельник. — 1914. — № 2. — С. 86.

⁶ Промышленность и торговля. — 1912. — № 2. — С. 95.

Слід відзначити, що результати хлібної експортної торгівлі в 1912–1913 рр. були затьмарені подальшим продовженням італо-турецького військового конфлікту, війною балканських країн проти Туреччини, а потім і між собою. Після бомбардування Італією дарданельських укріплень Туреччина у квітні 1912 р. замінувала чорноморські протоки й Чорне море було відрізано протягом кількох тижнів від світового ринку. Пароплави, що перебували в його акваторії в кількості 212 одиниць із хлібними вантажами понад 30 млн пудів, не мали можливості вийти в Середземне море¹. З іншого боку, ті судна, що прямували в порти України, були позбавлені можливості розвантажитися і взяти хліб та інші сільськогосподарські продукти. Голова Ради з'їздів представників промисловості й торгівлі М. Авдаков писав, що «закриття Дарданелл приголомшило й викликало розлад у комерційних справах усього промислово-торгового Півдня та району, що тяжів до нього»². Але найбільшого удару було завдано українському хлібному експорту.

Напередодні Першої світової війни вітчизняні виробники гостро потребували нових ринків для збуту хліба. За наслідками сільськогосподарського сезону 1913 р. залишок зернових у сільських господарів усієї Російської імперії обчислювався, за даними Департаменту окладних зборів, в 1,2 млрд пудів³. Утім, українська пшениця все ще високо котирувалася на міжнародному ринку й вивозилася в Англію, Німеччину, Бельгію, Голландію, Італію, Румунію, Туреччину та інші країни. Жито експортувалося в Голландію, Німеччину й Австрію, а кукурудза — в Англію, Голландію, Німеччину і Францію⁴. Але головним споживачем української пшениці, ячменю, гороху і бобових культур залишалася Німеччина⁵.

Отже, хліб вивозився з України на зовнішні ринки за складних умов — відсутності досконалої інфраструктури експортної торгівлі, належного кредитування сільськогосподарських виробників, високих фрахтів на іноземні судна. Попри ці та інші труднощі, Україна в добу капіталістичного розвитку стала одним із найбільших експортерів хліба.

¹ Там же. — № 10. — С. 534.

² Там же. — С. 508.

³ Южно-русская сельскохозяйственная газета. — 1914. — 25 сентября.

⁴ Русский мельник. — 1916. — № 4/5. — С. 176.

⁵ Черниговская земская неделя. — 1914. — 24 января.

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА ТА РСФРР: ДВІ ДИПЛОМАТІЇ, СТРАТЕГІЯ І ЗАСОБИ ВТІЛЕННЯ

Перша світова війна стала могутнім каталізатором поширення національно-визвольних рухів на теренах Російської імперії. Геополітичні зміни, що відбулись внаслідок революційних процесів, призвели до розпаду єдиної держави на окремі складові.

Логічним наслідком державотворчих процесів того періоду було виникнення Української Народної Республіки, а згодом Української Держави, що знаходило об'єктивну реальність утвердження молодої української держави на міжнародній арені. Визнання України іншими країнами світу як суб'єкта міжнародного права, налагодження відносин міждержавного рівня між новими країнами, що виникли на території колишньої Російської імперії, вирішення між ними низки питань (політичних, економічних, територіальних, розділу майна тощо) створювало сприятливі умови для вирішення великого кола проблем державного будівництва.

Однак, створені на руїнах Російської імперії нові державні утворення, зокрема й Українська Народна Республіка та Українська Держава, стали головним каменем спотикання на шляху реалізації великодержавницьких прагнень більшовиків відновити «єдину і неділимую» імперію у новому ідеологічному форматі.

Незважаючи на проголошену ними прихильність лозунгу про право націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення, ліквідація української державності була ключовою передумовою для встановлення більшовицької влади над всією територією колишньої Російської імперії. Для реалізації цієї задачі більшовики застосовували весь можливий спектр заходів від воєнних до дипломатичних. Аналіз політичних кроків обох сторін дозволяє не тільки розкрити стратегію та методи двох дипломатій, але й збагнути світоглядні засади на яких вони базувалися.

Українсько-російські відносини того часу формувалися в умовах різкого протистояння двох політичних напрямків: українського — національно-державницького і російського — великодержавно-шовіністичного у більшовицькому варіанті. Вирішальний вплив на взаємовідносини між обома країнами мала політика більшовицької партії. Захоплення більшовиками влади в Росії і встановлення ними своєї диктатури, їх намагання поширити ідеї світової соціалістичної революції (подекуди й шляхом прямого їх експорту) на інші країни світу справили

визначний вплив на українсько-російські взаємини того часу, долю самовизначення й державної незалежності України. Фактично, прагнення до державного самовизначення, що охопило національні регіони колишньої єдиної Російської Імперії, не було актуальним для більшовиків в умовах прийдешньої світової соціалістичної комуни.

Важливим чинником, який безпосередньо обумовлював становлення і перебіг українсько-російських відносин того часу були умови Брестського мирного договору. Брестські мирні переговори були першим кроком у встановленні міждержавних контактів молоді української дипломатії. Саме обставини і хід переговорів в Бресті між представниками держав Четверного союзу, РСФРР і Української Народної Республіки чітко визначили позиції української та російської сторін щодо державного самовизначення України і перспектив подальших взаємовідносин.

Орієнтація на утопічний лозунг світової соціалістичної революції стала основоположною у діях російської сторони під час брестських мирних переговорів і була розрахована на їх навмисне затягування.

Прагнення більшовиків до розгортання класової боротьби і світової революції знайшло своє відображення у їхньому ставленні до української сторони. Змушені (виходячи з власного гасла права націй на самовизначення аж до цілковитого відокремлення) формально визнати 10 січня 1918 р. правочинність делегації Української Народної Республіки, російські представники в той же час відверто демонстрували свою ворожість до національно-державницьких прагнень України. Так, у приватній бесіді з членом української делегації М. Любинським голова делегації РСФРР Л. Троцький заявив: «про що нам з вами говорити, ми бачимо, що з вами не зговоримось і нам з вами доведеться діяти як з ворогами — австрійцями і німцями»¹.

Навмисне зволікання російською делегацією переговорного процесу сприяло скорішому укладенню мирного договору УНР з державами Четверного союзу, який було підписано 9 лютого 1918 р. Він відкривав нові перспективи зміцнення міжнародних позицій України. І хоч на той момент договір не міг змінити військову і політичну ситуацію на краще, він став реальним кроком у ствердженні української незалежності. Українська Народна Республіка отримала офіційне визнання з боку держав Четверного союзу, ставши повноправним суб'єктом міжнародного права.

Німецько-австрійська окупація, що згодом встановилась в Україні попри свої негативні наслідки відіграла роль стабілізуючого чинника, була опорою існуючої в країні влади і певною мірою перешкождала

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 1063. — Оп. 3. — Спр. 8. — Арк. 3 зв.

здійсненню великодержавницьких амбіцій більшовицької Росії по відношенню до України.

Щодо російської радянської сторони, то прихильність утопічним ідеям світової пролетарської революції на шкоду розв'язанню національно-державних питань, хибність і суперечливість більшовицької тактики призвели до того, що власні політичні прорахунки щодо ствердження позицій радянської влади в Україні вони намагались, із запізненням, виправляти дипломатичними засобами.

Так, наприклад, ідея включення представників радянського уряду України до складу російської мирної делегації, що позбавляло їх можливості діяти самостійно, була запропонована в телеграмі Раднаркому РСФРР — ЦВК рад України ще на початку січня 1918 р. Але рішення про участь в Брестських мирних переговорах української радянської делегації, яка мала діяти в межах загальноросійської делегації, було прийнято ЦВК рад України пізніше — 12 січня, вже після офіційного визнання делегації Генерального Секретаріату.

Про участь самостійної української радянської делегації, окремо від російської, було вирішене вже після укладення 9 лютого мирного договору УНР з державами Четверного союзу, що за таких умов було запізнілим і незграбним політичним маневром. Намагаючись врятувати втрачене, представники українського радянського уряду навіть заявили про можливість визнання торговельного договору УНР з Німеччиною на умовах невтручання німців і австрійців у внутрішні справи України.

Брестський мирний договір держав Четверного союзу з РСФРР від 3 березня, зокрема його VI стаття, зобов'язувала останню підтвердити право українського народу на самовизначення і законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР з державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з території УНР формування червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти її уряду та громадських установ¹.

Таким чином Брестські угоди наклали на РСФРР певні зобов'язання щодо України, зафіксували принципи подальших українсько-російських відносин, передбачили необхідність укладення українсько-російського мирного договору на міжнародно-правовому рівні.

Тим часом, внаслідок нездатності Центральної Ради опанувати внутріполітичною ситуацією, вона була усунута від влади шляхом державного перевороту. Українську Народну Республіку змінила Українська Держава на чолі з гетьманом П. Скоропадським.

Якщо в сфері соціально-економічної політики нова влада була протилежністю Центральній Раді, то у здійсненні зовнішньополітичної стратегії, зміна форм державності і перегрупування політичних сил при владі не вплинули на неї істотно. Новий гетьманський уряд перебрав на

¹ Документи внешней политики СССР. — М., 1957. — Т. 1. — С. 122.

себе всі міжнародні зобов'язання Центральної Ради, зокрема щодо виконання брестських угод. Складовою частиною цієї політики були: визнання об'єктивної необхідності встановлення відносин з іншими державами світу, зокрема з радянською Росією, боротьба за визнання ними незалежності Україні, що, природно, стало б підсумком зміцнення міжнародно-правового статусу Української Держави.

Важливим фактором, який безпосередньо впливав на українсько-російські відносини, була німецько-австрійська окупація України. Для Української Держави вона, крім негативних наслідків, мала і позитивні моменти. Окупаційні війська були підпорою встановленого в Україні державного ладу, певною мірою перешкодою здійсненню великодержавницьких планів більшовиків щодо України і в цьому розумінні виконували роль стабілізуючого чинника. На думку міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка, дану ситуацію необхідно було тільки вміло використати в інтересах України¹.

Необхідність встановлення відносин з радянською Росією впливала для Української Держави із загальнополітичного курсу її уряду на побудову суверенної України, закріплення її статусу на міжнародній арені, припинення воєнних дій укладення миру, вирішення важливих питань, що виникли внаслідок розпаду єдиної Російської імперії (політичних, економічних, територіальних, поділу майна та боргів, дипломатичних відносин тощо).

Улагодження цих проблем, у свою чергу, надавало можливість українському керівництву повною мірою сконцентрувати увагу на розв'язанні завдань державного будівництва, подолання економічної кризи, стабілізацію внутрішнього життя у краї.

Для РСФРР, її уряду німецько-австрійська окупація України була стримуючим фактором у проведенні російської політики щодо України, що в рамках здійснення політичної програми більшовиків зумовлював необхідність пошуку нових напрямів і форм її реалізації.

Характерним аспектом у формуванні стосунків між обома державами були міжнародні зобов'язання радянської Росії, що впливали з VI статті Брестського мирного договору, укладеного нею з державами Четверного союзу, які нерідко ігнорувалися більшовицьким урядом РСФРР, всупереч офіційним виступам його представників.

Змушений в результаті підписання Брестського миру принаймні формально визнати факт існування суверенної і незалежної Української Держави, більшовицький уряд Росії не облишив намірів утримувати Україну в сфері влади. Ще за часів Центральної Ради він порушував мирні угоди, чинячи організований опір німецько-австрійським військам. Уникаючи звинувачень у порушенні умов миру, більшовики та

¹ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. — Львів, 1923. — Ч. 2. З початків відродження Української державності (Доба Центральної Ради). — С. 73.

радянський уряд РСФРР заявляли про свою непричетність і зображували справу таким чином, ніби наступаючим окупантам протистоять українські радянські військові формування. Для цього, за пропозицією Леніна, з метою політичного камуфляжу, було вирішено переформувати радянські військові частини на «український лад», а на провідні військові посади поставити осіб з українськими прізвищами. Саме тоді Ленін запропонував головнокомандуючому радянськими військами в Україні В. Антонову-Овсієнку відкинути першу частину свого прізвища і стати просто Овсієнком¹.

Останній, керуючись партійними директивами, наказував запросити таємно допомоги з Москви, щоб не порушувати умов миру, засилати окремі загони, які говорили українською мовою, до німецького тилу, щоб вони сіяли паніку і підіймали селянські повстання, а також розшукати осіб з українськими прізвищами або знаючих українську мову і діяти через них².

Цікавим напрямком діяльності більшовиків в Україні навесні 1918 р. було штучне створення окремих радянських республік. Раніше керівні більшовицькі органи негативно ставились до утворення радянських формувань за економічно-територіальним принципом, вбачаючи в цьому елементи сепаратизму і вважали Україну радянською республікою в складі загальноросійської федерації. За умов Брестського миру, керуючись більшовицькими намірами щодо України, на перше місце висувався військовий аргумент.

Тактична хитрість полягала в тому, що проголошення окремих територій України самостійними радянськими республіками в умовах протидії більшовиків наступаючим німецьким військам, виключало можливість звинувачень РСФРР в порушенні брестських угод. Так, зокрема, Донецько-Криворізька республіка, яка була створена і перебувала раніше у складі РСФРР, в нових умовах проголошувалась автономною частиною України.

Крім того, всупереч укладеним в Бресті угодам, з території РСФРР в Україну надсилались зброя, боєприпаси, військові інструктори, фінансові кошти, проводилась евакуація матеріальних цінностей.

Так, зокрема, в березні – квітні 1918 р. з радянської Росії надійшло 165 тис. гвинтівок, 2840 кулеметів, 360 гармат, 29 тис. гранат, 17 млн. набоїв та інша зброя. З Петрограда в Україну були перекинуті 4 загони (1400 бійців), 1 батальйон балтійських матросів, кінно-артилерійська батарея Орловського гарнізону тощо³. Більшовицькі акції в Україні здійснювались за широкої фінансової підтримки з боку РСФРР. Всього Раднарком РСФРР відпустив Главкому радянських військ в Україні

¹ Ленін В. І. Повне зібрання творів. — Т. 50. — С. 50

² ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 25–26.

³ История УССР. — Т. 6. — К., 1984. — С. 322–323.

22 596 тис. крб. Це було значною сумою, якщо взяти до уваги, що декретом Раднаркому РСФРР від 28 січня 1918 р. на організацію Червоної армії в Росії було асигновано 20 млн. крб.¹

Грошові кошти постачались партійними, радянськими і військовими працівниками, що відправлялись в Україну. Війська Червоної армії отримували спорядження і продукти з головних інтендантських складів в Москві і інших центрах. Медично-санітарне обслуговування забезпечувалось медично-санітарними органами РСФРР.

Складовою ланкою діяльності більшовиків в Україні навесні 1918 р. була організація евакуації матеріальних і продовольчих цінностей до радянської Росії.

В Харкові 21 березня була створена евакуаційна комісія. Були визначені напрямки і пункти відвантаження матеріальних цінностей: Воронеж, Борисоглібськ, Тамбов, Саратов, Сизрань і допоміжні станції. Широко застосовувалась реквізиція хліба і продовольства. З робітників Харкова і Донбасу були створені військово-закупівельні загони. На допомогу їм надсилались продзагони з Москви і Петрограду. Що не можна було вивезти, підлягало знищенню.

З 12 квітня по 5 травня через ст. Ліски було вивезено з боку Донбасу і Ростова 142 паротяги, 4552 навантажених вагонів, 1660 порожніх вагонів. Всього з боку Харкова, Донбасу, Ростову — 7,1 млн. пуд. вантажів². З Луганська був евакуйований паротягобудівельний завод, завод набоїв, однієї латуні було вивезено — 200 вагонів. З Таганрогу більшовики вивезли майна на 6 млн. крб.³

З 50 млн., що знаходились в Державному банку Миколаєва, більшовикам вдалося вивезти лише 17 млн., тому що до банку були стягнуті загони дружинників і робітників і більшовики на подальшу евакуацію цінностей не наважились⁴. У березні з Харківської контори Державного банку було вивезено більш ніж 150 млн. крб., а в квітні з Харківського губернського казначейства — цінностей на суму більше 32 млн. крб.⁵

Як зазначалось в звіті Харківського губернського старости, подібні заходи остаточно розорили багатьох осіб, а особливо сильно постраждали благодійні і просвітницькі установи, які за відсутністю коштів знаходились на краю загибелі⁶. Зокрема, газета «Боротьба» писала про «немилосердну евакуацію Києва», що полягало у грабуванні всього

¹ Белан Ю.Я. Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. — К., 1960. — С. 139.

² Петров В.И. Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году. — М., 1980. — С. 203.

³ ЦДАВОВ. — Ф. 3766. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 61.

⁴ ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 52.

⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 2207. — Оп. 1. — Спр. 1086. — Арк. 1.

⁶ Там само. — Спр. 1035. — Арк. 2.

народного добра, зневажливого відношення більшовицької влади до інтересів місцевого робітництва¹.

Про ставлення робітничих верств населення до подібних дій більшовиків свідчить також резолюція об'єднаних зборів службовців-залізничників, майстрових і робітників Катеринославського і Нижнедніпровського вузлів Катеринославської залізниці. В ній, зокрема, зазначалось, що така війна веде не тільки до руїни і нівечить життя мирного населення, що «тут в Катеринославі неможна дозволити евакуацію знярядь виробництва, рухомого складу залізниць чи металів, бо це тільки зупинить промислове життя і прирече на голодування і безробіття робітничого класу і міста»².

Дії більшовиків щодо вивезення матеріальних цінностей з України, аби вони не дістались німцям, перетворились на фактичний грабунок і нищення економічного і господарського життя в Україні.

Попри непевність політичної ситуації і напруженість у стосунках між двома державами навесні 1918 р., українська сторона проводила підготовчі роботи до майбутньої українсько-російської мирної конференції. Ще за часів Центральної Ради, українським урядом було надіслано Раднаркому декілька нот з пропозицією щодо початку переговорів. Однак, поки погоджувалось місце їх проведення, в Україні стався гетьманський переворот і справою мирних переговорів довелось займатися гетьманському уряду.

Переговори розпочались 23 травня і проходили у Києві. Від самого початку роботи мирної конференції було обговорено цілу низку важливих і принципових питань. Так зокрема, на засіданні 25 травня українська сторона висунула умови, за яких вона могла б приступити до переговорів про перемир'я. Вони включали вимоги відведення радянських військ за демаркаційну лінію, повернення Україні залізничного рухомого складу, перегнаного до Росії під час відступу з території України радянських військ в березні – квітні 1918 р., вільного переїзду українських громадян з Росії в Україну тощо.

Найбільші суперечки виникли з приводу демаркаційної лінії. Російська сторона категорично відкидала вимогу української щодо перенесення лінії на північ від фактичного розташування військ. Угоди щодо її визначення були укладені раніше на окремих напрямках фронту: Курському, Брянському, Донецькому і фактично досягнуті на Воронезькому та Донському. Демаркаційна лінія являла собою нейтральну зону завширшки 10–40 км, обмежену лінією розташування української та російської сторін. Заборонялися вступ до цієї зони і перехід через неї військових частин, патрулів, реквізиція продовольчих запасів тощо.

¹ Боротьба. — 13 березня, 1918.

² ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 139.

Незважаючи на неодноразові порушення про остаточне визначення демаркаційної лінії, воно не було вирішене. Причиною тому була тісна залежність цієї проблеми від встановлення державних кордонів.

Після тривалих дискусій з приводу детального обговорення і узгодження умов перемир'я, 12 червня було укладено прелімінарний мирний договір. За його умовами бойові операції на всьому фронті мали бути припинені на весь час ведення мирних переговорів. Договір визначав умови репатріації громадян обох держав, відновлення залізничного сполучення і повернення Україні рухомого залізничного складу, перегнаного в Росію, налагодження поштово-телеграфного зв'язку, встановлення тимчасового товарообміну тощо. В обох державах мали відкритися консульські представництва.

Згідно з умовами перемир'я, український уряд 22 червня ухвалив постанову про заснування генеральних консульств Української Держави у Москві та Петрограді, також 30 консульських агентств у Курську, Тулі, Воронежі, Пензі, Рибінську, Казані, Саратові, Самарі, Царицині, Архангельську, Томську, Омську, Тобольську, Владивостоці та інших містах Росії. В свою чергу, в Україні були відкриті російські представництва: генеральні консульства у Києві, Харкові, Одесі та консульські агентства у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі та Полтаві.

Після досягнення перемир'я українсько-російська мирна конференція продовжила свою діяльність з метою розробки умов мирного договору. Особливо тісно ця справа була пов'язана з визначенням державних кордонів. Фактично всі наступні пленарні засідання зводились до гострих дискусій саме з цієї проблеми.

Лінія кордону, запропонована українською делегацією, не влаштуувала російську сторону. Вона проходила в напрямку від Вигонівського озера прямою лінією на Жлобин, в межах Мінської губернії — по р. Шарі, далі — на Любашево — Круговичі — Чепелі — Погост — Уріччя — Пасіки — Луцьк — Борову — Новий Степ; у межах Могилівської губернії — вище від Жлобина, далі — на Радин — Шепетовичі, потім по р. Сож до р. Бесіди, далі — на Святське; звідси по адміністративній межі Чернігівської губернії до Красного рогу, далі — на Семиць — Трубчевськ; у межах Орловської губернії — по р. Нерусь та р. Сева, до р. Тари на Олешковичі; далі в межах Курської губернії — на схід на Амон, Софронівну, по р. Свапа й р. Сейм на Лук'янівку — Старий Оскол — Петропавловське (Обухівка); в межах Воронежської губернії — на Шаталівку — Ріпівку — Колбино до р. Дон поверх Коротояку, далі — Доном на Ліски — Масловку — Шестаково — Нижній Кисляй — Козлову — Бутурліновку — Василівку (Водяне) — Банну і до східної межі Воронежської губернії. Звідси на південь мала йти межа з Всевеликим Військом Донським¹.

¹ Дорошенко Д. Історія України. 1917 — 1923. — Т. 2. — К., 2002. — С. 117.

Великі суперечки виникли з приводу північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних повітів Курської та Воронежської губерній, а також Донецького басейну.

Зі свого боку, російська делегація запропонувала іншу лінію межі, що відрізала до Росії 5 повітів Волині. Після довгих дебатів вона знову запропонувала нову межу, яка проходила так, Чернігів опинявся від неї в 40–50 верстах, Харків — у 24. Згідно з варіантом, висунутим російською делегацією, до Росії від України мали відійти 4 повіти Чернігівщини, а також українські частини Курщини, Воронежчини, Харківщини та Катеринославщини. Ця лінія кордону, відступала на захід від української етнографічної межі на 125–200 верст, і в межах тільки Донецького басейну охоплювала територію понад 20 тис. кв. верст з українським населенням.

Глава української делегації на переговорах С. Шелухин відзначав, що в проектуванні державних кордонів у межах Донецького басейну українська сторона керувалась економічними потребами не лише України, а й Росії. Проведення кордону за українським проектом не руйнувало тісного зв'язку металургійних підприємств України і залишало Росії регіони, які забезпечували 15% видобутку в басейні вугілля і 30% антрациту, що, на думку української делегації, становило для неї необхідну кількість. Проведення ж кордону за російським проектом забирало від України майже все паливо, залишаючи лише 25% видобутку вугілля, тоді як для потреб України необхідно було 75%.

Для України, яка не мала інших власних ресурсів палива, це загрожувало економічним крахом. Словами С. Шелухина, «все на Україні, що живе угляним топливом, мусило б зруйнуватися, загинути або закабалитися Росії»¹.

Ознайомившись з російським проектом кордонів, українська делегація дійшла висновку, що з точки зору політичного, стратегічного й економічного значення кордони, запропоновані російською стороною, були безгрунтовними і безпринципними. Єдиним чим можна було їх виправдати, то це лише метою задоволення великодержавницьких претензій радянської Росії та її більшовицького уряду і зруйнування територіальної цілісності Української Держави, існування якої за умови таких кордонів взагалі стало б неможливим. Виступаючи на засідання політичної комісії 17 червня, голова української політичної комісії О. Шульгин від імені української сторони відзначив, що «з точки зору політичної, як і з точок зору етнографічної, стратегічної й економічної ці кордони є цілком безгрунтовними і безпринципними..., що повністю суперечить і не відповідає нашим бажанням і сподіванням»².

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 3766. — Оп. 3. — Спр. 7. — Арк. 4.

² Там само. — Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 1.

В свою чергу представники російської делегації висловлювали незадоволення українським проектом кордонів, зазначаючи, що він у багатьох пунктах (як в економічному, так і в стратегічному значенні) є, мовляв, наступальним, експансивним щодо Росії¹.

Важливою проблемою, що потребувала вирішення між Україною та Росією, яка природно виникла внаслідок розпаду єдиної російської держави і утворення на її території окремих держав і державних утворень, було з'ясування з ким повинна була вступати в стосунки Українська Держава: з радянською Росією чи з новоутвореними державами?

Налагодження відносин з країнами, що постали на територіях, які відокремились від Росії, було важливим напрямком зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави. Визнання Україною державних утворень суб'єктами міжнародного права було вдалим тактичним ходом української дипломатії. По-перше, встановлення між новоутвореними державами принципово нових стосунків міждержавного рівня зафіксувало факт розпаду єдиної Російської імперії на окремі регіони, що прагнули самовизначення. По-друге, це мало ствердити становище Української Держави, яка сама виникла внаслідок цих процесів і певною мірою обмежувало можливості реалізації великодержавницьких намагань РСФРР щодо відновлення «єдиної і неділимий» під зверхністю більшовиків.

Здійснюючи власний зовнішньополітичний курс, Українська Держава ставала природним союзником для інших новостворених держав. З більшістю з них були встановлені прямі стосунки, інтенсивність яких визначалась наявністю невирішених проблем, головним чином територіальних. В діях української дипломатії в цьому напрямку проглядались загальні закономірності, які базувались на принципах добросусідства, забезпечення суверенітету, територіальної цілісності Української Держави тощо. Однак, зважаючи на складну внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію, пов'язану з присутністю німецьких окупаційних військ на території України, а також політичною нестабільністю в деяких регіонах, з якими зав'язувались стосунки, від української сторони вимагалось застосування більш гнучкої тактики.

Що ж до позиції російської делегації, то вона здебільшого характеризувалась традиційно великодержавницькими претензіями на території. Що колись належали Російській імперії, і лише останнім часом стали на шлях самовизначення.

Формально визнавши право українського народу на самовизначення і створення власної державності, більшовицький уряд РСФРР на ділі зневажливо ставився до існування Української Держави, що не могло не позначитися на триваючих переговорах. Вже на початку

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 4.

мирної конференції Х. Раковський піддав сумніву факт існування незалежної Української Держави, підкресливши, що саме на українсько-російських переговорах вирішується питання про її міжнародну правосуб'єктність. На його думку, Україна не мала ще чіткого міжнародного визнання, незважаючи навіть на те, що вона раніше Росії уклала мир з державами Четверного союзу в Бресті. Х. Раковський вважав, що міжнародна правосуб'єктність України буде визнана радянською Росією лише в тому разі, коли Українська Держава укладе з РСФРР відповідний договір як частина, що відпала від неї¹.

Роблячи цю заяву, Х. Раковський явно ігнорував умови Брестського миру, які трактували УНР як уже сформовану незалежну і суверенну державну одиницю. Ця суперечність неодноразово виявлялась і в інших заявах російських представників.

РСФРР не визнавала угоду, укладену 8 серпня між Українською Державою і Всевеликим Військом Донським, наполягала на своєму праві визначення державних кордонів України не тільки на півночі, а й на сході та півдні.

Ця обставина спричинила ще більшу конфронтацію і напруженість у тогочасних українсько-російських відносинах. Вважаючи Всевелике Військо Донське за короточасну і непевну державну формацію, російські представники зауважували, що Всевелике Військо Донське виникло внаслідок воєнних обставин і звинувачували українську сторону в намаганні перегляду Брест-Литовського договору, укладеного Росією з центральними державами.

Українська сторона вважала цю позицію цілком безпідставною, оскільки в угодах РСФРР з державами австро-німецького блоку не були зазначені гарантії непорушності і цілісності території колишньої Росії, що перебувала під радянською владою.

Повноважний представник російського радянського уряду на переговорах Д. Мануїльський взагалі пояснював, що головні причини затягування мирних переговорів з Українською Державою в справі визначення державних кордонів зв'язані, по-перше, з нестабільною ситуацією в Україні — повстанським рухом, страйками, які охопили всю її територію, а по-друге — нестійким станом сусідніх з Україною регіонів (Дон, Кубань). Він наголошував, що «не може бути мови про кордони з Україною доти, поки не буде остаточно роздушена Донська і Кубанська контрреволюція»².

Російська делегація пов'язувала вирішення питань стосунків України з новоутвореними державами на Дону, Кубані, Криму з умовами Брестського мирного договору, який, будучи укладений державами Четверного союзу з Росією, як однією з договірних сторін, не

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 37. — С. 89.

² Там само. — Ф. 2607. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 163.

передбачав виникнення на її території будь-яких державних утворень. Саме відсутність у договірних статтях положень і взагалі згадок про можливість самовизначення в майбутньому окремих територій Росії, на думку російської сторони, констатувало територіальну цілісність РСФРР і мало й надалі зберігати її зверхність над регіонами колишньої російської держави. Відокремлення яких не було зазначено в договорі.

Більш того, російська сторона вважала, що цей договір накладав певні зобов'язання й на Україну. Трактуючи таким чином в своєму розумінні положення Брестського миру, які, зокрема, примушували саме РСФРР до укладення мирного договору з Україною, глава російської делегації Х. Раковський обстоював думку що статус Української Держави як суб'єкта міжнародного права, так само як укладені нею міжнародні угоди, остаточно зможуть набути правочинності лише в разі «санкції» на те з боку РСФРР, тобто внаслідок укладення українсько-російського мирного договору, за яким РСФРР визнала б Україну як остаточно сформовану державу, і що саме цей факт доводиться положеннями Брестського миру РСФРР з державами австро-німецького блоку¹.

Неспроможність дійти до згоди по ключовим питанням українсько-російських взаємовідносин завели мирні переговори в глухий кут і з середини жовтня вони фактично були припинені.

Незаперечним є факт, що до ведення мирних переговорів з Україною радянську Росію примусили її міжнародні зобов'язання за Брестським договором. Розпочавши переговори, вона, таким чином, формально продемонструвала перед державами Четверного союзу, що ступила на шлях виконання брестських угод.

Зв'язана цими угодами, РСФРР не мала змоги відкрито боротися за відновлення радянської влади в Україні. Але цей курс був невід'ємною основоположною частиною більшовицької політики щодо України і протягом дії Брестського договору.

Вважаючи Україну тимчасово окупованою територією неподільної російської держави, радянський уряд РСФРР і більшовицька партія виношували плани збройних методів відстоювання своїх інтересів, хоча, згідно із ситуацією, обирали відповідні нелегальні форми діяльності. Незважаючи на перешкоди, які поставив у цьому Брестський договір, радянська Росія, йдучи на порушення угод, надавала величезну нелегальну допомогу більшовикам України у створенні мережі підпілля. Вона не лише засилала на територію України комуністичну літературу, своїх агітаторів і досвідчених підпільників, а й підтримувала їх зброєю та

¹ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. / Упоряд.: О.І. Лупандін, І.В. Ралле, Л.В. Яковлева. — Київ — Нью-Йорк — Філадельфія, 1999. — С. 314.

матеріально. Провадилася широка підтримка страйкового руху в Україні, велась більшовицька агітація серед окупаційних військ.

Більш того, на порушення угоди про демаркаційну лінію, яка забороняла вступ і перехід нейтральної смуги військовими частинами, реквізицію продовольчих запасів тощо, радянська Росія саме в нейтральній зоні зосереджувала радянські військові частини, трансформовані пізніше в українські радянські повстанські дивізії, які у слушний час мали збройними засобами повести боротьбу за відновлення в Україні радянської влади.

Влітку 1918 р. була створена КП(б)У. Зв'язана з РКП(б) не тільки ідейно, а й організаційно, вона, по суті, становила собою підпільний філіал РКП(б) в Україні. До речі, вищі органи партії більшовиків України діяли в Москві під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б). Створення подібної політичної організації на території іншої держави було порушенням не тільки умов Брестського миру, а й взагалі будь-яких норм міжнародного права, оскільки це було прямим втручанням у внутрішні справи іншої держави.

Затягуючи переговори щодо встановлення державних кордонів, більшовики чинили в їх зоні антиукраїнські акції. З прикордонних з радянською Росією повітів до Міністерства внутрішніх справ і Міністерства закордонних справ Української Держави, на адресу глави української мирної делегації надходили повідомлення місцевих властей щодо дій більшовиків, які грабували місцеве населення, вивозили до Росії продукти, хліб, різне майно і навіть цілі фабрики, знищували те, чого не могли забрати.

Ось, що зокрема повідомляв глухівський повітовий староста: «Більшовицькі банди, отримавши несподівано у своє повне розпорядження кілька кращих волостей Глухівського повіту, використовують це своє... панування в своїх виключних цілях, піддавши вогню і мечу, грабуючи все на своєму шляху. Щоденно відбуваються масові вбивства і робляться насильства над українськими громадянами, котрих більшовики примушують вступати в більшовицькі зграї та загони. Майно нескорених віддається на пограбування та винищення, на села накладаються грошові контрибуції, уганяється селянський скот а також відбираються і щоденно великими партіями вивозяться за межі України в прилеглі Орловську та Курську губернії всі продовольчі продукти і хліб, робиться насильне збирання і мобілізація як людей так і худоби та продовольства для потреб більшовицьких загонів... Більшовицькі банди в своїй нищівній та руйнуючій роботі не задовольняються українською смугою, яка була надана їм для грабунків, але роблять постійні й систематичні збройні набіги на решту повіту, вбиваючи і грабуючи на своєму шляху всіх і все, що їм тільки не підвернеться, ведучи скрізь більшовицьку пропаганду, збираючи та вербуючи для себе прихильників з темного середовища населення»¹.

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 17. — Арк. 25 — 26.

Подібний стан був у Мглинському, Новгород-Сіверському, Ново-зібківському та Суразькому повітах. Зокрема, для вивезення Суразької паперової фабрики більшовики налагодили навіть моста, якого вони зруйнували під час відступу навесні 1918 р, і пригнали 160 вагонів. Коли українська адміністрація спробувала стримати ці дії, то більшовики пригрозили підірвати фабрику, щоб вона не дісталась нікому¹. За повідомленням із Суража, яке надійшло на адресу української мирної делегації, звідти було вивезено понад 120 вагонів залізничного майна, вивозилися хліб, коноплі, нищилися запаси пального, заготовленого для потреб суконних фабрик².

Коментуючи більшовицькі плани мирного врегулювання і взагалі щодо Української Держави, глава української мирної делегації С. Шелухин висловив свої думки з цього приводу у записці до Ради Міністрів 31 липня. Він вважав, що метою більшовиків є перетворити Україну на «спустошливий край з голодним людом і безробітними фабричними, позбавленими можливості годуватися з праці. Цим більшовики мають на меті збільшити на Україні клас людей нещасних, голодних, нужденних... для більшовиків така людність — цілий скарб, а для України — загибель»³.

С. Шелухин вважав, що з точки зору більшовиків мир радянської Росії з Українською Державою не потрібен і навіть небажаний, оскільки «справа Совітського уряду вимагає, щоб Україна була переможена ним і ніяк не була б незалежною од його держави, бо в противному разі більшовицька справа на Україні стала б цілком програною... Мир йому не потрібен, бо... нинішній стан війни все-таки вигідний для більшовиків. Установлення миру вимагає од Совітського уряду і більшовиків: 1) зречення од всяких попередніх партійних і політичних планів на Україну і 2) установлення кордону, за який не вільно буде робити наїзди для реквізицій, грабунків та розбишацтв і взагалі здобиччю усякими способами. Таким чином, установлення миру з Україною для Совітського уряду може бути тільки примусовим, а ніяк не по добрій волі. Се було б для його новою поразкою». А затягування переговорів російськими представниками, вважав голова української делегації, «є очевидним наміром... діждатись часу, коли Україну можна буде погубити і підгорнути під більшовицьку владу»⁴.

Оцінюючи політичну лінію, стратегію і тактику більшовиків щодо України, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко вважав, що «більшовизм в Росії — явище, що виросло органічно з природи російського духа і має певне коріння в історії і укладі росій-

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 3766. — Оп. 3 — Спр. 7. — Арк. 2 зв.

² ЦДАВОВ. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 20. — Арк. 44.

³ Мирні переговори між Українською державою та РСФРР 1918 р... — С. 308.

⁴ Там само. — С. 306.

ських соціально-економічних відносин і він відповідає глибоким імперіалістичним, державницьким стремлінням російського народу»¹.

Українська сторона подавала численні ноти протесту російській з приводу діяльності більшовиків у прикордонній смузі. Однак повноважні російські представники ухилялися від відповідальності за ці вчинки, заперечували централізованість керівництва цими діями і причетність до цього уряду РСФРР та більшовицької партії. Зокрема, на засіданні мирної конференції 5 червня глава російської делегації Х. Раковський заявив українським представникам, що «...за ваших українських більшовиків Ми можемо відповідати як однодумці, як партія, але за їхні дії як... держава і як влада відповідати не можемо»². І це, незважаючи на те, що більшовицька партія України була складовою частиною РКП(б). У такому ж дусі була відповідь російської делегації 9 вересня на претензії української сторони з приводу порушення демаркаційної лінії та прикордонних інцидентів, в якій наголошувалось, що «... внаслідок неможливості перешкодити повстанським організаціям здійснювати різні операції в нейтральній зоні, відповідальність за них, очевидно, не може лягати на Російський уряд. Українська делегація повинна погодитися, що лише встановлення кордонів і, отже, скасування нейтральної зони покладе край не тільки повстанським заходам у нейтральній зоні, але й іншим сумним подіям...»³.

Прикриваючись подібними заявами, більшовики фактично прагнули використовувати всі, навіть незначні засоби свого утвердження в Україні.

І якщо деякі розрізнені більшовицькі дії не спрямовувались центральними партійними й урядовими органами з Москви, то все одно вони входили у загальний план їхніх дій з метою розхитування та повалення існуючого в Україні режиму. Для цієї мети застосовувались різноманітні засоби, навіть самі мирні переговори. Використовуючи свою дипломатичну недоторканість, члени російської мирної делегації проводили агітацію. Потягами, якими їхали в Україну дипломатичні представники радянського уряду РСФРР, переправлялись гроші для підпільних більшовицьких організацій, агітаційна література і навіть самі підпільники. На це, зокрема, звертав увагу А. Денікін, який писав, що «коли справи конференції не посувались уперед, то численна радянська делегація з великим успіхом провадила пропаганду та організацію таємних більшовицьких осередків»⁴.

¹ Дорошенко Д. Замітки до історії 1918 року на Україні // Хліборобська Україна. Кн. 3. Зб. V, VI. — Відень, 1921. — С. 92.

² ЦДАВОВ. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 38. — Арк. 48.

³ ЦДАВОВ. — Ф. 2607. — Оп. 1 — Спр. 2. — Арк. 35.

⁴ Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине. По мемуарам белых. — М.-Л., 1930. — С. 145.

У повідомленні української мирної делегації в серпні 1918 р. зазначалося, що нею отримані відомості про те, що з потягом, який прибув з Москви в середині липня, «прибуло три вагони більшовиків», які, без сумніву, не були членами російської делегації, оскільки «такої кількості людей не було в усій делегації, навіть з тими, що прибули раніше»¹.

Для поширення більшовицьких ідей і ведення агітації використовувались також російські радянські місії та консульські установи в Україні. Так, в повідомленні, яке надійшло 7 жовтня з Одеси до Міністерства внутрішніх справ, зазначалося, що з першого дня прибуття в Одесу генерального консульства РСФРР, у робітничому середовищі почалось бродіння, викликане тим, що робітничі маси в приїзді представників радянської влади бачили початок відновлення влади рад робітничих депутатів. Наводилися дані, що в зазначеному консульстві провадився запис робітників у червону гвардію, що, володіючи великими грошима, консульство роздавало їх «щедрою рукою всім, які прибули до них, часто не розбираючись у політичному забарвленні просителя»².

Оцінюючи подібні факти, міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко зазначав, що діяльність російських радянських місій і консульств «далеко не була такого невинного характеру»³.

Ведучи переговори з гетьманським урядом, російські представники, у той же час вступали в контакти з представниками опозиційних українських демократичних кіл, які об'єдналися в Український Національний Союз (УНС) і також прагнули до влади в Україні.

Голова УНС В. Винниченко зазначав, що ініціатором встановлення контакту з представниками російської мирної делегації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації дій українських демократичних сил з більшовиками під час антигетьманського повстання виступили українські кола. Російська сторона ніби погодилася підтримати їх під час повстання головним чином посиленням діяльності на фронтах з метою відвернення уваги німецьких і гетьманських військ, зобов'язалась визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою, абсолютно не втручаючись у внутрішні справи самостійної Української Народної Республіки. Д. Мануїльський запропонував гроші на підтримку тієї справи. Представники української демократії, натомість, обіцяли легалізувати в Україні комуністичну партію⁴.

Міністр закордонних справ Д. Дорошенко зазначав, що «осмілені цими переговорами ще більше, совітські представники вже зовсім

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1216. — Оп. 1 — Спр. 93. — Арк. 18.

² ЦДАВОВ. — Ф. 1216. — Оп. 1 — Спр. 114. — Арк. 277.

³ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Львів, 1923. — Ч. 3. Доба Гетьманщини (1918 р.). — С. 23.

⁴ Винниченко В. Відродження нації. — К. — Відень, 1920. — Ч. III. — С. 158–159.

перестали дбати про мир і проволювати справу, вичікуючи, що з того всього вийде»¹.

Всі вищенаведені факти антидержавної й антиурядової діяльності представників радянської влади і більшовицької партії в Україні, чи то офіційних осіб або нелегалів, всупереч нормам міжнародного права були прямим втручанням у внутрішні справи Української Держави, порушенням міжнародних договорів, угод і зобов'язань. Але з точки зору більшовиків, їхнього прагнення розпалити пожежу світової соціалістичної революції шляхом її експорту, цілі виправдовували засоби.

Заяви більшовиків про наміри укласти мир з Українською Державою спростовувалися фактами їхньої діяльності в Україні, а також тим, що, ведучи переговори, вони водночас контактували з опозиційними українськими колами, обіцяючи їм підтримку в антигетьманському повстанні і, у свою чергу, заздалегідь активно готуючись до нього.

Навряд чи можна було вважати щирими і відвертими такі заповнення більшовиків, як і їх обіцянки в дальшому визнати незалежність України і демократичний лад, що мав бути в ній встановлений. Дальші події в Україні показали справжню ціну більшовицьким заповненням у можливості порозуміння з демократичними українськими колами та визнанні демократичного ладу. Єдиною формою влади, до якої висловлювали свою прихильність більшовики, була лише диктатура їхньої партії.

У ставленні до інших політичних партій більшовики вважали можливими контакти лише з тими, що стояли на платформі радянської влади і могли прислужитися в боротьбі за повалення існуючого в Україні ладу (тобто йшлося про тимчасове співробітництво). При цьому більшовики наголошували на своєму лідерстві а процесі боротьби за радянську владу.

Що стосується порозуміння з українськими соціалістичними партіями демократичного напрямку, яких більшовики вважали «буржуазно-націоналістичними» й «контрреволюційними», то тут взагалі не могло бути будь-якого компромісу. Дії національно-демократичних українських кіл могли бути корисні більшовикам лише в плані загальних антигетьманських дій.

Ставлення більшовиків до проблем національно-державного відродження України обмежувалось лише голослівними заявами про визнання ними права на самовизначення. Реально більшовики вважали національне питання взагалі не настільки значущим в епоху прийдешньої світової соціалістичної революції та встановлення світової пролетарської комуні.

¹ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. — Ужгород, 1930. — Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 р. — С. 183.

Однією з помилок української демократії у прагненні до влади було те, що основну перешкоду українській державності вона бачила в «русофільській орієнтації» гетьманського режиму, не звертаючи уваги на серйознішу небезпеку, яку становив більшовизм, з представниками якого вона намагалася порозумітись. Дальший хід подій підтвердив думку В. Винниченка, який пізніше писав, що найбільша небезпека загрожувала Україні «... з півночі, з Росії, з соціалістичної республіки... і ця небезпека була найбільш обурююча й найбільш шкідлива, як для нас, так і для самої соціалістичної Росії»¹.

Слід зазначити, однак, що українсько-російське протиборство в той період виявлялося не лише в антиукраїнських діях більшовиків і радянської Росії. Зі свого боку, гетьманський уряд активно підтримував різними заходами антирадянські й антибільшовицькі сили в Росії, зокрема, за гроші та в кредит надавав їм зброю для боротьби з більшовиками. В Україні формувались загони для поповнення Південної армії. Опорні пункти по вербуванню знаходились у Києві, Одесі, Харкові, Житомирі та деяких інших містах².

Відмежовуючи український уряд від таких справ, Д. Дорошенко як міністр закордонних справ не визнавав вищенаведені факти. В офіційній відповіді на ноту протесту щодо цього, заявлену повноважним представником РСФРР на українсько-російських мирних переговорах Д. Мануїльським, Д. Дорошенко зазначив, що «формування Астраханської і Південної армій відбувається за межами території Української Держави, а тому український уряд не може впливати на ці дії, тим більш, що контингент цих формувань складається з російських громадян. Таким чином, на думку уряду Української Держави, зазначені в ноті формування, в яких ні уряд, ні громадяни України не беруть ніякої участі... ні в якому випадку не можуть бути розглянуті як привід для порушення мирних відносин між Українською Державою та Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою»³.

Пізніше, перебуваючи на еміграції, Д. Дорошенко наводив факти про відправку наприкінці червня на Кубань першого транспорту з 9700 рушниць, 5 млн. набоїв, 50 тис. снарядів для 3-дюймових гармат, у липні — ще одного⁴. Німецькі окупанти всіляко сприяли цій справі, надіславши також у середині 1918 р. для Дону, Кубані та Добровольчої армії більш як 11,5 тис. гвинтівок, 88 кулеметів, 46 гармат, 10 тис. снарядів та іншу зброю⁵.

Тим часом восени 1918 р., у результаті зміни міжнародної ситуації у зв'язку із занепадом Четвертого союзу і його поразкою у I світовій

¹ Винниченко В. Відродження нації... — С. 158.

² История Украинской ССР. В 10-ти т. — К., 1981 — 1985. — Т. 6. — С. 323.

³ ЦДАВОВ. — Ф. 3766. — Оп. 1 — Спр. 89. — Арк. 16.

⁴ Дорошенко Д. Історія України... — С. 197.

⁵ Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. — К., 1959. — С. 55.

війні, більшовицький уряд РСФРР в проведенні своєї політики щодо України почав відчувати ще міцніший ґрунт. Використавши поразку Німеччини, радянська Росія могла звільнитися від виконання умов Брестського договору, зокрема тих, що зобов'язували її визнати суверенітет України і необхідність укладення з нею відповідного мирного договору. Це, в свою чергу, надавало їй змогу відмовитися від дотримання угод, досягнутих у ході українсько-російських мирних переговорів, припинити самі переговори і зносити з українським урядом, повести відкриту боротьбу за відновлення радянської влади в Україні. Про це, зокрема, повідомляв генеральний консул Української Держави в Москві О. Кривцов, який надіслав 10 жовтня тривожну телеграму, в якій говорилося про можливість радикальної зміни політики уряду РСФРР щодо України, оскільки, «з анулюванням Брестського договору, всі зобов'язання Раднаркому відпадають, отже, відпадає і зобов'язання укладення (з нею) мирного договору»¹.

Незважаючи на фактичне припинення з початку листопада стосунків з РСФРР, український уряд уповноважив товариша міністра закордонних справ А. Палтова підписати угоду з представниками радянської влади про заснування російської місії у Києві та української — в Москві на умовах, щоб у складі місії було не більше 3-х чоловік і одного дипкур'єра з правом кожної зі сторін на усунення небажаних представників, заборони представникам обох сторін займатися політичною агітацією тощо².

Однак події пішли іншим шляхом. 13 листопада радянська Росія, анулювавши Брестський мирний договір, розпочала відкриті воєнні дії проти Української Держави за відновлення радянської влади. Період українсько-російського мирного співіснування закінчився.

Слід зазначити, що до цього доклав зусиль і гетьманський уряд, який з метою сприяння відродженню на федеративних засадах єдиної, але не більшовицької Росії, направляв великі фінансові кошти на підтримку в ній антирадянських сил. Так, наприклад, 27 листопада Радою Міністрів Української Держави була ухвалена постанова про заснування представництв при Добровольчій, Донській і Південній арміях для погодження їхніх дій з українською армією та асигнування на це 10 млн. крб. на умовах, «що забезпечували б інтереси України в її спільній з іншими державами боротьбі проти більшовиків»³. Постановою від 5 грудня український уряд висловив своє бажання сприяти формуванню Північної армії й асигнувати, крім уже витрачених 3 млн., ще 22 млн. крб.⁴.

Підняте в середині листопада під проводом Директорії повстання закінчилось 14 грудня поваленням гетьманського режиму. Захопивши

¹ Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине... — С. 150.

² ЦДАВОВ. — Ф. 1064. — Оп. 1 — Спр. 7. — Арк. 37 — 37 зв.

³ Там само. — Спр. 17. — Арк. 64 — 64 зв.

⁴ Там само. — Спр. 7. — Арк. 7 зв.

владу, Директорія не могла її утримати, бо від початку свого існування була приречена на загибель, оскільки, розв'язавши руки після анулювання Брестського договору, більшовики активно включались у боротьбу за владу в Україні, мобілізувавши для цього всі ресурси Росії. Вони мали для цього конкретну програму, чітко визначену мету, перспективи, необхідну владу і, заздалегідь готуючись до повстання (створивши широку мережу більшовицького підпілля, сформувавши в нейтральній зоні ще за часів гетьманщини регулярні радянські військові формування), з успіхом реалізували свої плани.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що вирішення актуальних питань українсько-російських взаємовідносин того часу, були пов'язані з певними труднощами. Наявність розбіжностей в поглядах провідних політичних сил в обох державах щодо вирішення спірних проблем і перспектив розвитку взаємовідносин, непевність політичної ситуації накладали свій відбиток на процеси інтеграції між ними.

Незаперечним є факт, що міжнародні зобов'язання РСФРР примусили її до ведення мирних переговорів з Україною. Тим самим вона формально продемонструвала перед державами Четверного союзу, що ступила на шлях виконання брестських угод. Зв'язана цими угодами, РСФРР не мала змоги відкрито боротися за відновлення радянської влади в Україні. Однак намагання зберегти свою зверхність на територіях колишньої Росії, зокрема тих, що останнім часом відійшли від неї за Брестським миром, залишались пріоритетним напрямком зовнішньополітичного курсу більшовицького уряду.

Заради цього уряд РСФРР, керований більшовиками, йшов на пряме порушення міжнародних угод і зобов'язань, ведучи нелегальну боротьбу на території формально визнаної ними Української Держави. Прикриваючись голослівними гаслами про право націй на самовизначень і аж до цілковитого відокремлення, уряд РСФРР і більшовицька партій тим часом, ігноруючи норми міжнародного права, в ім'я досягнення великодержавницьких планів щодо України, використовували всі можливі засоби включно з відкритими воєнними діями з метою повалення української державності.

З свого боку український уряд, ставлячись негативно до політики радянської влади, сприяв підтримці антибільшовицьких сил у Росії, де виникли сепаратистські антирадянські утворення, що стали на шлях самовизначення.

Визнання Україною цих державних утворень суб'єктами міжнародного права, встановлення з ними відносин, незважаючи на інколи негативне ставлення правлячих кіл у цих регіонах до української державності, було не лише виявом політичної тактики, а й розкривало стратегічні плани українського уряду. Укладення на міждержавному рівні відповідних угод між Україною і цими регіональними утвореннями підкреслювало факт розпаду єдиної російської держави, що відповідало

істотним інтересам Української Держави, яка й сама виникла внаслідок цих процесів. Визнання цих державних утворень іншими країнами світу мало б не тільки підтвердити статус незалежної України, а й стало б певною перешкодою великодержавницьким амбіціям радянської Росії, що наполягала на своєму праві бути правонаступницею колишньої єдиної Російської імперії і прагнула зберегти свій суверенітет над регіонами, які відокремились від неї.

Непевність і хисткість української дипломатії, яка не мала конкретних і реальних засобів підтримати власних державницьких домагань, посилювались відсутністю єдиної в українських політичних колах (як лівих, так і правих), що виступали за відродження української державності. Їх неспроможність позбавитись міжпартійних рахунків і чвар призвела до того, що перед лицем більшовизму вони не змогли об'єднатися за для відродження незалежної України. Подеколи українські демократичні кола своєю політикою взагалі компрометували саму ідею української державності, що призводило до послаблення загальноукраїнського руху.

Розбіжності в поглядах на державотворчі і національно-політичні процеси в обох державах, що стали природним наслідком колапсу імперії, а також розуміння перспектив їх розвитку призводили до напруженості в між Українською Державою та РСФРР. А завдяки принциповій і послідовній політиці більшовицького керівництва щодо вирішення багатьох питань українсько-російського співіснування, чимало актуальних питань національно-державного будівництва в Україні фактично не мали шанси на втілення в життя.

П. СКОРОПАДСЬКИЙ І ДОЛЯ ГЕТЬМАНАТУ

Дата 14 листопада 1918 р. часто згадується вітчизняними істориками.

Того дня Гетьман Української Держави П. Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів «Закон про заснування Української Академії Наук в м. Києві», від чого веде офіційний відлік своєї діяльності наша вища й найавторитетніша наукова установа й донині. Рішення Гетьмана розцінюють як один з надзвичайно важливих, справді доленосних кроків на шляху відродження нації.

Однак того ж таки дня П. Скоропадський оприлюднив грамоту «До всіх українських громадян, народу і козаків України», якою оголошував про нову державну орієнтацію — відбудову федеративної Великої Росії. І хоча Україна брала на себе функцію ініціатора цього процесу, всім, хто хоч трохи розумівся в політиці, було ясно — в єдиній і неподільній Росії, до якої торував шлях Білий рух, у залежність від якого потрапляв гетьман, не буде місця ні незалежній, ні автономній, ні будь — якій іншій Україні, як, втім, не буде й федерації.

З блискавичною оперативністю з акції П. Скоропадського того ж таки, 14 листопада, скористався В. Винниченко, обраний напередодні Головою Директорії — органа для керівництва антигетьманським повстанням. Четверо членів Директорії виїхали до Білої Церкви, щоб почати наступного дня збройний похід на Київ для повалення режиму. А В. Винниченка, який, окрім інших якостей, мав видатний літературний таланти, залишили в Києві для написання й поширення відозви до українства із закликами до підтримки повстання. Як і очікувалося, документ виявився яскравим, пристрасним, мобілізуючим, тонко враховував домінуючі психологічні настрої й гостроту моменту.

...До зречення гетьманства, запровадженого 29 квітня 1918 р., лишився рівно місяць. Проте йшлося вже не стільки про правління, скільки про судомні спроби бодай якось утриматися при владі. Чому ж таким коротким виявився вік «останнього гетьманату»? І чому й донині не припиняються суперечки щодо його оцінки, місця в історичному поступі українства?

Як виявляється, відповіді на питання не такі вже й прості. А найоптимальніший шлях до них — об'єктивне сприйняття й тлумачення суспільних процесів 1918 р., реалістична, неупереджена оцінка сукупності тогочасних подій, фактів, документів, врахування реальної розстановки сил, атмосфери революційного часу.

Втягнутий в українську політику ще влітку 1917 р. царський генерал П. Скоропадський з насторогою був зустрінутий лідерами національно-визвольної революції. Він не знайшов порозуміння з керівництвом Центральної Ради і Генерального Секретаріату не лише в справі українізації 34-го армійського корпусу, розпочатої з ініціативи Л. Корнілова, чи консолідації загонів Вільного Козацтва, Почесним Отаманом якого був обраний на з'їзді в Чигирині. Всерйоз побоюючись «гетьманських амбіцій» П. Скоропадського, під орудою якого опинялась чимала як на той час, військова сила, Центральна Рада намагалася, чим могла, зашкодити генералу навіть тоді, коли його корпус, роззброюючи більшовизовані частини, відтягував момент її остаточної політичної поразки.

То ж іще в першій половині січня 1918 р., як можлива протидія «руйнівним силам», у П. Скоропадського визріває ідея встановлення в Україні диктатури. Вона дедалі зміцнювалася в міру того, як стало зрозумілим, що, підписавши мирний договір з Центральними державами в Бресті, наслідком якого стала австро-німецька окупація України, Центральна Рада опанувати ситуацією все одно не зможе, зокрема, буде не в спроможності реалізувати зобов'язання щодо поставок союзникам 1 млн. т хліба, величезних обсягів інших продуктів.

Весною 1918 р. активізували свою діяльність праві партії та організації України. Були створені нові консервативні політичні організації. В Києві сформувалася Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала в своїх рядах землевласників та колишніх військових. Серед членів УНГ (їх кількість, за найоптимістичнішими оцінками не перевищувала 2 тис. чоловік), значну частину становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва, а її головою став Павло Скоропадський. Керівництво Громади поставило перед собою завдання об'єднати консервативні партії та організації України.

Серед останніх найвпливовішими були Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Союз земельних власників та Рада землян.

У березні 1918 р. П. Скоропадський оселився в готелі «Кане» разом із колишніми старшинами 1-го Українського корпусу. В цей час йшло вироблення ідейно-політичних орієнтацій Громади. Відомий правник Парчевський пропонував передати всю повноту влади одній особі з диктаторськими повноваженнями. Саме їй належало вивести Україну з економічної та політичної кризи. Так виникла й оформилася думка про необхідність відновлення в Україні гетьманщини. Керівництво УНГ хотіло провести державний переворот за допомогою колишніх старшин та заможного українського селянства. Іншу позицію займало правління Союзу земельних власників, яке направило командуванню Київської групи окупаційних армій докладний план зміни влади в Україні. Він передбачав розпуск Центральної Ради та уряду. Вся повнота влади мала перейти до рук призначеного німцями генерал-губернатора, який управляв би Україною за допомогою директорії. Таку позицію земле-

власників підтримувало австро-угорське командування. Однак, не будучи впевненими у можливості й доцільності тривалої окупації України, німці надали перевагу ідеї П. Скоропадського утворити новий, дієспроможніший український уряд. Йому ж було надано перевагу над можливими претендентами на роль майбутнього глави держави.

Справу державного перевороту контролювали (та й безпосередньо здійснювали ключові акції) німецькі окупаційні сили. Блискавичне обрання на хліборобському з'їзді П. Скоропадського гетьманом пройшло в атмосфері ейфорії, сподівань на рішучий поворот у долі України.

Для з'ясування особливостей формування гетьманської концепції побудови Української Держави важливо встановити справжній ступінь національної самостійності (національного компоненту), як з погляду теоретичних уяв, так і з погляду практичної його реалізації у сформованій політичній системі.

Сукупність нормативно-правових засад, на яких проголошувався, визнавався, закріплювався, гарантувався суверенітет України, складався із двох великих груп: власне українських, національно-державних і міжнародних. У свою чергу, кожна із цих частин поділяється на ряд різновидів. Так, національно-правові документи були розраховані на регуляцію як загальних так і специфічних сфер життєдіяльності створеної політичної системи. До перших відносяться, зокрема, законодавчі акти, оголошені гетьманом 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський доручив написати законопроекти новоутвореного державного організму члену Української народної громади правнику О. Палтову. Останній підготував проект відозви, яка після кількох редакційних правок була підписана гетьманом.

Цей документ отримав назву «Грамота до всього українського народу»¹. П. Скоропадський перебирав у свої руки повноваження керівника держави, проголошуючи себе «Гетьманом всієї України». Безпосереднє ж управління новим державним утворенням покладалося на Раду Міністрів.

Частина документу носить програмний характер. Передбачалося прийняття нового закону про вибори до Українського Союму, який мав вирішити подальшу долю України. Повною мірою відновлювалися «права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації». Оголошувалася свобода купівлі та продажу землі. Водночас повідомлялося, що планується низка заходів щодо обмеження поміщицького землеволодіння. В економічній та фінансовій сферах надавався простір приватному підприємництву. Поряд з цим, передбачалося покращити умови праці залізничників, розв'язати робітниче питання. Офіційною

¹ Державний вістник. — 1918. — № 1. — 16 травня; Конституційні акти України. 1917 — 1920. Невідомі Конституції України. — К., 1992. — С. 82.

назвою скасованої Української Народної Республіки стала Українська Держава¹.

Крім Грамоти, О. Палтов підготував також проекти основних законів Української Держави, які одержали загальну назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». Сповідуючи монархічні погляди, які повністю поділяли члени УНГ та Союзу земельних власників, досвідчений фахівець за зразок взяв «Проект Основного закону Російської імперії (1905р.)».

П. Скоропадський про це дізнався лише через деякий час, хоча для його сучасників походження, ідеї документа, сутність проведеної «операції» не були секретом². О. Палтов пропонував проголосити Українську Державу спадковою конституційною монархією на чолі з королем. Другий розділ проекту — «Державний лад і голова держави», він запозичив з аналога 1905 р. практично без змін. Однак П. Скоропадський не у всьому підтримав поданий варіант. Зокрема, він не дав згоди на проголошення України монархією, запропонувавши, у відповідності до національної традиції, назвати керівника держави гетьманом. Не побажав він іменуватися й президентом, що загалом логічно, адже не відповідало сутності функцій глави держави, що на той час цілком окреслилися³.

Врешті цей закон отримав назву «Про Гетьманську владу». Згідно його положень, П. Скоропадський отримав необмежені права. Він зосереджував у своїх руках не тільки виконавчу, але й законодавчу та судову владу, мав фактично диктаторські повноваження:

«1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти...»⁴.

¹ Там само.

² Див.: *Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Революція на Україні по мемуарам белых.* — М., Л., 1930. — С. 37.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 178–180.

⁴ Державний вістник. — 1918. — № 1. — 16 травня; Конституційні акти України. 1917–1920. — С. 84.

Сутнісна оцінка повноважень, які отримав П. Скоропадський, дає підстави для висновку, що його правління було авторитарним, стало однією з форм диктатури. Воно мало й певну маріонеткову заданість. І з перших днів встановлення гетьманського режиму П. Скоропадський мав дбати про зменшення рівня своєї залежності від командування військ країн Четверного союзу, які були дійсними господарями становища в Україні, а відтак шукав важелі посилення власного впливу на події.

Ще шість законів урегулювали різні аспекти життєдіяльності ново-посталого суспільного організму — визначали права і обов'язки громадян, оголошували православ'я державною релігією, дозволяючи іншим конфесіям вільно відправляти своє обряди, регламентували діяльність уряду, фінансових і судових інституцій, встановлювали порядок прийняття вищих державницьких актів¹.

Однак від самого початку важливо мати на увазі реальний вплив на українське життя міжнародних чинників, найвизначальнішим із яких була присутність в Україні практично півмільйонної окупаційної австро-німецької армії. Спираючись на підписані в Бресті договори (в тому числі й таємні угоди), окупаційна адміністрація вважала будь-які інші нормативні акти просто непотрібними, апелюючи в разі потреби до свого (німецького й австро-угорського) законодавства. Всупереч позиції тих істориків, які прагнуть хоч якось пом'якшити гірке враження від грубої, силової політики «союзників» в Україні, наявні документи (що здебільшого замовчуються) проливають цілком ясне світло на ситуацію.

2 травня 1918 р. посол фон Мумм повідомляв у Берлін: «За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час в країні влада — німецьке верховне командування.

Через те можна розраховувати, що нові правителі підуть назустріч будь-якому бажанню генерала Гренера і моєму (тут і далі підкреслено мною — *В.С.*) як особистого, так і ділового характеру. ...Дедалі сильне обмеження уряду, ніж те, яке уже проведено до консолідації відносин (дуже вдалий дипломатичний термін — *В.С.*) не рекомендується...»².

Та й справді, чого можна було ще домогатися, коли штаб Ейхгорна із задоволенням констатував, що «на даний момент Скоропадський знаходиться цілком і повністю під впливом головного командування»³.

А щоб жодних сумнівів ні у кого не виникало та з рішучим бажанням розставити усі крапки над «і», той же штаб фельдмаршала запропонував відмовитися «від фікції дружньої країни (wenn endlich die Fiktion vom befreundeten Land aufhört), в якій ми повинні просити

¹ Конституційні акти України. — С. 85—86.

² Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 60.

³ Там само. — С. 61.

дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучішим чином. У цих випадках буде користуватись підтримкою нового уряду»¹.

Німецьке міністерство закордонних справ цілком слушно вичитало в наведених словах буквально наступне: «Передусім необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо необхідним...» і, бажаючи у найменших деталях погодити дипломатичні дії з військовими, просило уточнити: «Чи означає це, що ми повинні поводитись із Україною не як із державою, яка знаходиться з нами в мирних відносинах, а лише як із окупованою областю»².

Німецький посол принципово згоджувався з безпардонною лінією військових, у чому він багаторазово запевняв берлінське начальство, однак, відповідно до свого дипломатичного фаху, боязко висловлював думку про те, що бажано «підтримувати на Україні фікцію самостійної дружньої держави постільки, оскільки це співпадає з нашими інтересами». Серед причин здійснення такої тактики фон Мумм виділив наступні: «...Необхідно рахуватись з суспільною думкою у нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; необхідно рахуватись з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він [уряд] є лише лялькою (nur Puppe) в наших руках (он як! — В.С.), а урядові установи обслуговують виключно наші інтереси»³.

Що ж до персони П. Скоропадського, її не надто шанували і перебування при владі ставили в пряму, першочергову залежність «від того, чи залишиться він під німецьким впливом»⁴. Принагідно можна відзначити, що німці вважали брутальні образи на адресу українських діячів цілком виправданими⁵.

Новопостала ж влада мовчазно все зносила, бо і в зверненнях до власного народу єдиним аргументом мала все ту ж військову силу, від якої й сама потерпала. Дуже наочно це видно, зокрема, з телеграми товариша (заступника) міністра внутрішніх справ М. Вороновича губернським старостам від 13 травня 1918 р. Урядовий чиновник наказував: «Повідомити населення всіма заходами, а саме: шляхом оголошення на повітових зборах, повідомлення в місцевих офіційних і неофіційних газетах від вашого імені, шляхом розклеювання на помітних місцях відповідних оголошень про те, що вся влада на Україні

¹ Там само. — С. 62.

² Там само. — С. 64.

³ Там само. — С. 65.

⁴ Там само. — С. 63.

⁵ Там само. — С. 57.

належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням — німецьким і австро-угорським (підкреслено мною — *В.С.*), яке виявило готовність на випадок необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією»¹.

Отже всі політичні гравці дуже добре знали свої справжні ролі в тогочасному суспільному процесі і ще не навчилися маскувати їх.

То ж перша характеристика, яка сама по собі напрошується при аналізі подібних документів (а вони побудовані здебільшого на реалістичній, часом надзвичайно точній оцінці ситуації), зумовлює нагальну, невідворотну потребу звернення до такого терміна як маріонетковість. І перевершити, «перекрити» її не в силах будь-які інші визначення режиму, започаткованого в Україні 29 квітня 1918 р. Вони в кращому разі можуть лише доповнювати, часом «прикрашати» його сутність і спрямування.

Незважаючи на своє не надто певне становище, гетьман та його уряд обіцяли захищати інтереси всіх соціальних верств населення країни, забезпечити рівномірну участь усіх суспільних класів у державотворчому процесі. Однак це завдання було апріорі нездійсненним.

Відразу ж після зміни влади було утворено центр українських партій (ЦУП), який мав координувати їхні дії під час переговорів з німецьким командуванням, до якого було вирішено відрядити делегацію. ЦУП зробив усе можливе, щоб блокувати формування гетьманського уряду. П. Скоропадський, навпаки, прагнув якнайскоріше сформувати свій кабінет. Виконати це завдання було доручено отаману (голови) Ради Міністрів М. Устимовичу (Сахно-Устимовичу) — інженеру-технологу, одному з лідерів УНГ. Він мав залучити до роботи в новому уряді представників поміркованих українських партій та організацій. Однак М. Устимович не впорався з дорученням. Тому вже 30 квітня гетьман доручив формування кабінету відомому вченому та громадському діячеві — М. Василенку, визначивши граничний термін — 1 травня.

Однак претенденти на міністерські посади сприймали пропозиції здебільшого без ентузіазму, перемовини затягнулися і персонально-партійний склад уряду вималювався лише 2 травня.

Гетьман запропонував відомому полтавському земському діячеві Ф. Лизогубу посаду прем'єра, а 3 травня остаточно затвердив склад Ради міністрів: голова уряду, міністр внутрішніх справ та тимчасово виконуючий обов'язки міністра пошт і телеграфів — Ф. Лизогуб; міністр фінансів — А. Ржепецький (кадет); міністр торгівлі і промисловості — С. Гутник (кадет); міністр продовольчих справ — Ю. Соколовський (кадет); міністр праці — Ю. Вагнер (народний соціаліст); міністр народної освіти і тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних

¹ Гражданская война на Украине. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 145.

справ — М. Василенко (кадет); міністр народного здоров'я — В. Любинський (член УНГ); міністр шляхів — Б. Бутенко (член УНГ); міністр судових справ — М. Чубинський; державний контролер — Г. Афанасьєв; тимчасово виконуючий обов'язки міністра військових справ і флоту — начальник Генерального штабу О. Сливинський.

2 травня державним секретарем Української держави гетьман призначив М. Гижицького, але через два тижні на цій посаді його замінив приват-доцент Київського університету І. Кістяківський. 10 травня портфель міністра земельних справ отримав В. Колокольцев, а через декілька днів професор В. Зіньківський очолив міністерство сповідань. На чолі міністерства військових справ став О. Рогоза. До уряду входили українці-ліберали Ф. Лизогуб, М. Василенко, В. Любинський, Б. Бутенко, В. Зіньківський, І. Кістяківський та М. Чубинський. Серед міністрів були й представники інших національностей: поляк А. Ржепецький, єврей С. Гутник, німець Ю. Вагнер та росіянин Г. Афанасьєв.

Значний вплив у першому гетьманському кабінеті мали кадети. Програмою їх діяльності в уряді стали вимоги, прийняті конгресом кадетів у Києві 12 травня 1918 р.: російській мові надати права державної нарівні з українською; в основу відновлення зруйнованого господарства покласти тверду адміністративну владу; розпустити демократичні міські і земські органи самоврядування; відмінити восьмигодинний робочий день та ввести обмеження у правах робітничих організацій¹.

Міністри-кадети намагалися проводити політику, яка не у всьому відповідала українським національним інтересам. Під їх тиском уряд заборонив друковані органи УПСР — «Боротьба» та Селянської Спілки — «Народна Воля». Часописи «Робітнича газета», «Нова Рада» потрапили під жорстку цензуру. Заборонялася критика кабінету міністрів, проведення зборів, мітингів та маніфестацій. Волосні земства було замінено волосними комітетами. Членів цих органів призначав губернський староста. П. Скоропадський погодився з деякими положеннями аграрної програми партії народної свободи та затвердив ряд її соціально-економічних вимог. Однак гетьман не підтримав пропозицій кадетів у національно-культурному будівництві.

Державний переворот в Україні та прихід до влади П. Скоропадського вітали підприємницькі кола. 15–18 травня у Києві відбувся з'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофісу), на який прибуло близько тисячі делегатів від більше як двадцяти промислових спілок. Делегати з'їзду вітали нову владу в Україні і висловили цілковиту підтримку гетьманові П. Скоропадському.

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 10–13.

З'їзд схвалив відновлення в Україні приватної власності на землю, спеціальною постановою, вимагав повернення колишнім власникам відібраних селянами земель та майна із виплатою відшкодування.

Розглянувши питання взаємовідносин підприємців і робітників, делегати в ухваленій резолюції вказали на необхідність чіткого регламентування прав робітників, заборонивши їхнє втручання у справи підприємців та діяльність адміністрації; а також зажадали перегляду прийнятого Тимчасовим урядом закону про свободу страйків, унормування тривалості робочого дня¹. Форум підприємців ухвалив окрему резолюцію з питань фінансової політики, де вказувалося на необхідність налагодження кредитної системи в державі.

З'їзд запропонував гетьманові та його урядові внести зміни до міського статуту, зокрема, збільшити відсоток ценових елементів у міських думах, підвищити віковий і прожитковий ценз та ввести 3-куріальну систему виборів. Вищий орган Протофісу закликав своїх делегатів взяти активну участь в економічному та політичному житті Гетьманату. Він поставив завдання залучати своїх членів до роботи в центральних та місцевих органах влади.

Отже, соціальною базою державного перевороту 29 квітня 1918 р. та гетьманського режиму були підприємницькі та землевласницькі кола України, частина заможного селянства та праві консервативні партії. Всі вони були незадоволені тими змінами, що сталися після Лютого 1917 р., політикою Центральної Ради та сподівалися, що нова влада допоможе їм вирішувати проблеми, як вони звикли упродовж попередніх десятиліть і століть. Іншими словами, внаслідок державного перевороту до влади повернулися ті класи, які панували в дореволюційний час.

Звичайно, П. Скоропадський з багатьох причин хотів би мати в своєму оточенні й уряді побільше представників українського демократичного табору, особливо українських соціалістів-федералістів. Однак, патріотично орієнтовані сили, за рідкісним особистісним винятком, не могли піти на компроміс з режимом, який вважали антинаціональним. Більшість політично свідомих елементів побоювалися скомпрометувати себе будь-якою лояльністю до новопосталої влади, не бажали зажити в революційний час в очах мас негативного іміджу.

Маси ж буквально з перших днів після перевороту висловлювали не лише неприхильне, а й, навіть, відверто вороже ставлення до гетьманату. В усякому разі засуджували його через низку представницьких форумів. Можливо, тут додаткових емоцій додали рішення гетьмана про відміну Конституції УНР і заборону скликання призначених на 12 травня Українських Установчих зборів, які продовжували бути мрією-ідеалом найширших демократичних сил. Реакцією останніх на

¹ Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — 19 мая.

заборонні акції влади стала радикалізація настроїв, які вилилися в резолюції тих зібрань, які, всупереч перешкодам (репресіям, арештам), вдалося таки провести.

Рішучим засудженням новопосталого режиму, його невизнанням, закликами до непокори і боротьби з ним відзначалися документи, схвалені II Всеукраїнським селянським з'їздом (8–10 травня, понад 12 тис. делегатів), II Всеукраїнського територіального робітничого з'їзду (13–14 травня, понад 200 делегатів), V з'їзду (конгресу) Української соціал-демократичної робітничої партії (13–14 травня), IV з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів (13–16 травня)¹.

Несприйняття гетьманату найголовнішими верствами українського суспільства, які сумарно склали абсолютну більшість нації, доповнювалося й примножувалося непримиренною ворожістю до режиму найрадикальнішої політичної сили — більшовиків. Опинившись з початком окупації поза законом і значно знекровлені репресіями, вони все ж знайшли у собі сили сконсолідуватися, організаційно оформитися у липні 1918 р. у Комуністичну партію (більшовиків) України. Такий крок вони вважали вкрай необхідним в умовах наростаючого невдоволення масами панівними порядками, повсюдно зростаючими виступами проти них.

Прагнучи реалізації обраної мети, П. Скоропадський звісно, не міг не вдаватися до мімікрії. Вперше в житті написавши своє ім'я українською мовою 29 квітня 1918 р. під згаданою Грамотою гетьман намагався всіляко демонструвати розуміння національних проблем, турботу про всебічний розвиток українства, врахування його інтересів.

Відповідаючи численним звинуваченням на адресу запровадженого ладу й уряду як «неукраїнських», ворожих Україні, у спеціальній заяві кабінету міністрів, поширеній 10 травня 1918 р., наголошувалося, що П. Скоропадський не прагне стати самодержцем, що через гетьманство реалізуються ідеї незалежної та вільної України в історичній національно-державній формі. Уряд обіцяв зміцнювати державність, турбуватися про розвиток української культури, забезпечувати права національної мови².

Гетьман намагався підкреслено демонструвати відродження давніх козацьких традицій. З огляду на це, роль головного символу гетьманської влади мав виконати герб — «козак з мушкетом». На виконаній відомим графіком Г. Нарбутом державній печатці були поєднані «козак з мушкетом» і тризуб. Новим державним прапором України стало

¹ Див.: Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. — К., 2009. — С. 212–219.

² Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К., Філадельфія, 1995. — С. 154.

полотнище з синьої й жовтої смуг, а в центрі було зображення золотого тризуба з хрестом.

Засновувалися українські гімназії (таких було понад 40), йшла підготовча робота до створення української бібліотеки й українського архіву, двох українських університетів, Української Академії наук.

Однак соціальний курс Української Держави, дуже швидко ввійшов у суперечність із очікуваннями мас, практично відразу сягаючи апогейних позначок.

Найбільш нервовою, збудженою, вибухоподібною, на зміни, що сталися, була реакція українського селянства. Це природно, адже, передусім, саме за його рахунок правлячі кола намагались виконати умови Брестського «хлібного миру». Методично, безперестанно здійснювалося безпрецедентне, цинічне, за участі інституцій Української Держави пограбування селянства. Можна наводити безліч документів, у яких дії окупантів абсолютно однозначно постають як силове вилучення всього добра, на яке натрапляли чужоземні зайди¹. Це набирало таких масштабів і форм, що часом не могли втриматися і виражали, як мінімум, боязке нерозуміння поведінкою окупантів навіть високі урядовці. Втім, у владних структурах більше було тих, хто не за страх, а за совість допомагав нагодувати українським хлібом чужі нації і принизливо вишиковувався в чергу на одержання орденів держав-грабіжниць².

Зачеплене, як мовиться, за живе, селянство швидко забувало про вчорашній «нейтралітет», відкидало апатію, що була спричинена не вельми прийнятною політикою Центральної Ради, і грізно заявляло про себе як про силу, здатну здолати, знести все, що не просто постало на його шляху, але й намагалося повернути до стану нещадно гнобленої і визискуваної, безсоромно ошукуваної верстви.

Документи свідчать: важко знайти якесь село чи поселення в 1918 р., з якого б у різні урядові інстанції Української Держави не надійшло жодного повідомлення про напади селян на поміщицькі маєтності, про пожежі й потрави в економіях, про опір карателям, убивства окупантів про те, що буквально кожен пуд хліба давався «з боєм»³ тощо. Глибинність і всезагальність руху особливо вражають, якщо зважити, що він був не стільки наслідком цілеспрямованої діяльності політичних сил (хоч останні докладали чимало енергії, щоб спертись на нього),

¹ Гражданская война на Украине 1918 – 1920 гг.: Сб. док. и материалов. — К., 1967. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 39–40, 219, 276–277, 332, 389, 393 та ін.; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. У 3-х т. — Т. 1. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Вітчизняна війна українського народу проти австро-німецьких окупантів. — К., 1956. — С. 356–365.

² Крах германской оккупации на Украине. — С. 103, 106.

³ Див.: *Минц И.И.* Год 1918. — М., 1982. — С. 434–435.

скільки стихійною реакцією на справді нестерпне становище, на бажання можновладців позбавити перспективи клас, перед яким сяйнула зірка свободи, надія, що результати праці власних рук будуть належати йому — трударю, що держава захищатиме його від жорстокого примусу й дикого свавілля.

Та емоції відчаю через недосягнуту мету були незрівнянні з природним опором повсюдним актам вандалізму, найжорстокішого знущання, які набули статусу державної політики. «Ображені» попередньою соціалістичною владою поміщики прагнули «сатисфакції», поспішали повернути втрачені маєтності та відшкодувати завдані революцією збитки. При цьому вони спиралися на окупаційні війська та місцеву адміністрацію з підлеглими їй міліційними підрозділами (гайдуками). Керуючись часто не стільки почуттями справедливості, скільки помсти, землевласники надто довільно маніпулювали обсягами претензій, не приховували бажання якомога суворіше «провчити» кривдників-бунтарів, брутально поставити «злочинців» на належне їм місце — та так, щоб то надовго запам'яталося й іншим: подібне буде з кимним, хто зазіхатиме на чуже майно, на «священну» приватну власність¹.

Не дивно, що на цьому ґрунті доволі швидко набула легального статусу практика екекуцій. Розпочаті окупантами ще за часів Центральної Ради каральні експедиції за гетьманщини стали неодмінною рисою режиму. Відновлюваний нагаями «порядок» окошувався не лише на сільській бідності, але й озлоблював середняцьку селянську масу, вербуючи дедалі нових противників гетьманату. Адже карателі, як правило, застосовували принцип колективної відповідальності: розмір стягнення розподілявся між усіма мешканцями населеного пункту, незалежно від їхнього соціального статусу, рівня матеріальної забезпеченості й, нарешті, від того, чи брала участь дана особа в погромах, чи ні. Зрозуміло, що в разі неспроможності частини населення сплатити контрибуцію її погашала інша частина — заможніші верстви села².

Свій внесок у пацифікацію (умиротворення) селянства на Правобережжі зробили поміщики-поляки, які до австро-німецьких експедицій прилучали власні національні легіони³. Втім, останні діяли й самостійно чи паралельно. Жорстокість, що виявлялася при цьому, здавалося, не знала меж. Нечувані фізичні тортури й розправи поляки, як не дивно, вважали за природні. Поляки, на їхню думку, не лише зайвий раз доводили «одвічні права» на етнічні українські землі й принижували людську гідність, а й тішили власне національне самолюбство.

¹ Див.: *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. — К., 1997. — С. 68.

² Там само. — С. 69.

³ Див., напр.: *Солуха П.* Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. В. Винниченко та М. Шаповал по допомогу до Москви — до Леніна. Б. м., 1973. — С. 202 — 203; *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. — С. 47 — 50.

Волинська поміщиця З. Коссак-Чешуцька з очевидним задоволенням «смакувала» в мемуарах натуралістичні картини численних страждань, завданих польськими поміщиками сільському «бидлу» в 1918 р.¹

Це спричинило справедливе обурення іншого поляка за походженням, який проймався інтересами й кривдами українства, — В. Липинського. Він із жалем констатував: «З-під пера автора навмисне пробивається презирство й брудний садизм у щедро розкиданих описах, що викликають огиду»². Подібна оцінка може бути поширена й на спогади польської поміщиці села Лемешівки Таращанського повіту на Київщині М. Дунін-Козицької³. Селяни, що брали участь у розподілі поміщицького майна, не збирались повертати його добровільно, чинили тому найрішучіший опір, аж до збройного. Вони вважали якщо й не абсолютно бездоганною юридично, та все одно законною підставою соціалістичні документи періоду Центральної Ради. Гетьманську владу та її прихильників селянство вважало своїми ворогами, з чого випливало їх ставлення до режиму. Прикметний з цього погляду лист одного з лідерів УДХП С. Шемета до П. Скоропадського, в якому речі називаються своїми іменами. «З північних повітів Полтавської губернії отримані Народною управою партії відомості про те, — говорилось у документі, датованому 17 травня 1918 р., — що члени сільської спілки, повернувшись з Києва після заборони селянського з'їзду в багатьох селах уже винесли постанови про те, щоб повбивати всіх тих, хто їздив до Києва обирати гетьмана. Вже піднімається повстання проти влади гетьмана, починають убивати хлібопашців (землевласників), їх жінок і дітей, палити будинки їх, забирати їх хліб. Зараз уже четвертий день йде бій між повстанцями, з одного боку, і гайдамаками, з іншого боку в околицях сіл Буромка, Денисівна, Хрестителево Лубенського й Золотоніського повітів. Повстанці змушують і господарів-хлібопашців вступати до їх військ. Агітація проти влади пана гетьмана має великий успіх»⁴.

Схожих документів про настрої й дії селян — величезна кількість.

Потерпілі ж власники ображались на уряд і гетьмана за брак твердості, м'якотілість і дедалі більше покладались на власну ініціативу та апеляції до окупаційних властей. Зрозуміло, що в останніх були «вагомі» підстави брати бік поміщиків, великих власників. Перспектива владнання суперечностей за таких обставин мала дуже песимістичний, скоріше примарний вигляд.

¹ *Kossak-Szczuczka. Z Piroga. Wspomnienia z Wolynia. 1917–1919. Krakow, 1927.* — S. 286–291.

² *Lipinski W. Na przedpolu historii.* — Warszawa, 1930. — S. 181.

³ *Dunin-Kozicka W. Burra od Wschodu.* — Warszawa, 1929. — С. 115 та ін.

⁴ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 142–143.

«Що це за лютий час був на Україні! — вигукує М. Шаповал. — Гетьманщина лютувала: 8 липня видала «закон» про боротьбу з розрухою в сільському господарстві, на основі якого встановлено було кріпацтво: селян змушувало силою обробляти панські землі. В початку вересня Скоропадський поїхав на поклон Вільгельмові II в Берлін, (5 вересня), після чого гетьманщина підписала (10 вересня) договір з Німеччиною на передачу німцям 35% врожаю.

Гетьманщина була така страшна, що розпочалась по всій Україні боротьба проти буржуазної диктатури і німців. Боротьба велась партизанським способом селянами під проводом соціалістів-революціонерів і Селянської Спілки. Яка це була боротьба, показує звіт німецької оберкоманди, що на Україні за 6 місяців було вбито 19.000 німецьких жовнірів і офіцерів в сутичках з селянами! Розуміється, з боку селянства впало значно більше. Німці почали вивозити в Німеччину, в концентраційні табори, багато борців, переважно соціалістів-революціонерів і членів Селянської Спілки»¹.

Ці самі факти використовує в своєму дослідженні й П. Христюк, припускаючи, що кількість убитих окупантів була занижена штабними службами². Політика гетьманського режиму щодо селянства дає всі підстави охарактеризувати її як «війну з селянством», яка, у відповідь, перетворювалась на «війну селянства з гетьманщиною». Це підтверджується не тільки пропоміщицькими, антиселянськими законами й розпорядженнями гетьмана, його уряду, а й численними фактами терору, що його чинили карні експедиції (контрибуції, шмагання, страти, «покріпачення»), й такими ж численними фактами різноманітних форм спротиву — аж до збройних повстань, про які, незважаючи на «дику цензуру», громадськості ставало відомо через пресу. Селянську війну як одну з найприкметніших характеристик доби гетьманату змушений визнати і прихильник П. Скоропадського, один з міністрів його уряду та видатний український історик Д. Дорошенко³.

Навіть генерал А. Денікін усвідомлював відверто пропоміщицький, антиселянський курс аграрної політики П. Скоропадського й законмірність боротьби селянства проти режиму, що той курс здійснював: «Село піднялося за землю проти пана, проти німця як оборонця пана і відбирача хліба»⁴, — зазначав лідер білогвардійського руху Півдня Росії.

¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 112.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. III. — Прага, 1921. — С. 127.

³ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930 (Нью-Йорк, 1954). — С. 92—94.

⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты. В 5-ти т. — Париж, 1926. — Т. 5. — С. 130.

Підбиваючи підсумки аналізу причин розвитку селянського руху у 1918 р., сучасний дослідник обґрунтовано твердить: боротьба селян спрямовувалась, «насамперед, проти встановлення на місцях гетьманської диктатури та насадження грабіжницької продовольчої політики»¹.

І хоча майже ніхто не керував проявами селянської непокори і протесту (особливо навесні — на початку літа 1918 р.), вони поширювались, «вкриваючи» цілі регіони, перетворюючись на дедалі змістовніші і радикальніші. Селянство бралось за зброю, створювало партизанські загони, піднімалось на повстання. Серед інших звертає на себе увагу Канізьке повстання на Єлисаветградщині у травні—червні 1918 р., а також повстання у Звенигородському й Таращанському повітах Київщини. Власне селянський рух тоді охопив усі регіони України. Генерал-фельдмаршал Г. Айхгорн, командуєчй німецькими військами в Україні, очевидно, не «зі стелі» брав цифру в 10—12% українських селян, що стали до повстанських лав². Вона була, так би мовити, «вистраждана» саме в безпосередній боротьбі з тими озброєними селянами, чисельність яких, таким чином, сягала 2,5 млн. чоловік.

У боротьбі з окупаційними військами визначалася її національно-визвольна спрямованість. У повстанських документах антинімецькі та антиавстрійські мотиви часто виступали на перший план. І це природно, адже саме окупаційні війська були головною силою, яка протистояла повстанцям і від якої вони зазнавали найсильніших, найдошкульніших ударів. Гетьманці ж, та й сам П. Скоропадський, сприймалися як «менші, залежні партнери», австро-німецькі агенти.

«Повстання то розбурхувались, то на якусь хвилю стихали, — пише П. Христюк. — Але селянин і в думці не мав того, щоб хоч на хвилину скоритись банді розбійників, грабіжників і насильників на чолі з генералом Скоропадським і поміщиком Лизогубом. Від хати до хати, від села до села перебігала думка про необхідність масового, одночасного по всій Україні селянського виступу проти катів. Зусилля Української Партії Соц.-Рев. і Центрального Комітету Всеукр. Селянської Спільки, направлені до того, щоб вдержати селянство від передчасних сепаратних виступів, що здебільшого кінчались тільки задушенням їх і немилосердними розстрілами селянських ватажків, не мали успіху. Селянство не могло стерпіти гетьмансько-поміщицького терору та знущання і бралось за зброю в надії, що таки вдасться повалити панування поміщиків та капіталістів і повернути назад соціально-економічні і політичні здобутки української революції, які селянин вже мав, відчував, розумів і цінив»³.

¹ Захарченко П. Назв. праця. — С. 70.

² ЦДАВОВ. — Ф. 2311. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 143.

³ Христюк П. Назв. праця. — С. 61—62.

Виступи селянства жорстоко придушувалися, вони буквально захлиналися кров'ю, однак про замирення з режимом не могло бути й мови, що засвідчили нові масові повстання на Чернігівщині й Полтавщині наприкінці літа — на початку осені 1918 р.¹

На катастрофічне погіршення свого становища рішуче реагували й робітники. Живучи з продуктів, придбаних на ринку чи в крамниці, вони були практично позбавлені можливості мати до них доступ, оскільки все виявлене продовольство відправлялося до Німеччини й Астро-Угорщини. До того ж хронічно не виплачувалася заробітна плата. Прикладом того, як нестерпні умови приводили до соціальної дії, став страйк залізничників, який вибухнув 15 липня і блискавично втягнув у своє «силове поле» 200 тис. працівників (з 240 тис. загалом на той час). Ледве помітний рух на залізницях забезпечувався тільки спеціальними батальйонами окупантів та паровозними бригадами, терміново доставленими з Німеччини та Австро-Угорщини. Проте їхній роботі суттєво заважали постійні диверсії — руйнування мостів, підривання ешелонів, навмисні пошкодження потягів — і масовий саботаж обслуговуючого персоналу².

Подібні процеси, хоча і в менших масштабах, розвивалися і в середовищі інших верств працюючих, службовців, інтелігенції. Остання концентрувала свої суспільно активні елементи передусім в українських політичних партіях. Ті з них, хто займав проміжне становище між гетьманщиною і лівими силами, уже в травні 1918 р. згуртувалися в опозиційний режиму Українській Національно-Державний Союз. До нього ввійшли Українська демократично-хліборобська партія, Українська партія соціалістів-самостійників, Українська трудова партія, Українська партія соціалістів-федералістів, Об'єднана рада залізниць України й Головна рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки.

Прагнення відновити єдиний національно-демократичний фронт (як це було за Центральної Ради в 1917 р.) привели в союз і УСДРП та частину УПСР (центральної течії, від партії в травні відкололося ліве крило — «боротьбисти»). При цьому з УНДС було «витіснено» гетьманців-державників — хліборобів-демократів, що займали праве крило партійно-політичного спектру. Трансформувалася й назва об'єднання — з УНДС в УНС — Український Національний Союз. З приходом у середині вересня 1918 р. до його керівництва замість соціаліста-федераліста А. Ніковського лідера соціал-демократів В. Винниченка почали здійснюватися кроки щодо підготовки антигетьманського повстання, яке б базувалося на масовому невдоволенні режимом П. Скоропадського і окупантів. Ця діяльність, хоча і проводилася втаємничено, активізувалася в міру того, як дедалі очевидною ставала поразка Четверного союзу у війні і невідворотних революційних потрясінь в

¹ Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 539 — 542.

² Там само. — С. 528 — 531.

Німеччині та Австро-Угорщині. З неминучою втратою військові підтримки з боку Центральних держав шансів на виживання у режиму П. Скоропадського практично не залишалося.

Організоване Директорією антигетьманське повстання мало серйозні шанси перемогти буквально у тижневий строк, та цьому завадили непрості міжнародні чинники, дещо пролонгувавши офіційне існування Української Держави. 14 грудня 1918 р. генерал П. Скоропадський оголосив, що він зрікається влади. На відміну від багатьох попередніх гетьманських документів останній державний акт виявився небагатослівним і дуже мінорним: «Я, гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців докладав усіх моїх сил, щоб вивести країну з того важкого становища, в якому вона перебувала. Бог не дав мені сили впоратися з цим завданням. Нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись винятково добром України, від влади відмовляюсь»¹.

І смислом і духом наведений документ кричуще дисонує з численними спробами адептів національного монархізму довести, що гетьману вдалося навести в Україні лад і порядок, а запропонована модель суспільної організації була найкращою за всю буремну добу 1917–1920 рр.² І якщо згодитися з Г. Папакіним про те, що «зречення продемонструвало найвищий ступінь культури П. Скоропадського»³, то мабуть, найперше — треба вести мову про чесне визнання гетьманом безрезультатності спроби вивести край із кризи, провалу здійснюваної політики.

Переодягнутий у німецьку військову форму, П. Скоропадський переховувався деякий час у Києві, а потім виїхав з санітарним поїздом за межі України.

В емігрантській пресі невдовзі з'явилися твердження ад'ютанта П. Скоропадського — С. Моркотуна (керівника однієї із київських масонських лож) про те, що Головний отаман повстанських військ С. Петлюра знав про місце, в якому переховувався П. Скоропадський, однак отримав розпорядження масонів не чіпати гетьмана і не зважився на непослух. Хоча публічний скандал виявився гучним і тривалим, Головний отаман ніколи не висловив жодного слова на свій захист, не спростував жодного свідчення, які наводили й супротивники, й колишні співники, зокрема — В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та ін.⁴

З погляду вищевикладеного навряд чи доцільним видається додатковий пошук суб'єктивних причин краху гетьманської моделі держав-

¹ Наш путь (Київ). — 1918. — 15 декабря.

² Див., напр.: Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 3–10.

³ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. — К., 2003. — С. 72.

⁴ Винниченко В. Назв. праця. — С. 163–165.

ності. Вона виявилася історичним анахронізмом, бодай пізніші спроби прихильників П. Скоропадського «заднім числом» довести її теоретичні, логічні переваги. В умовах революційного збурення вона не змогла скільки-небудь ефективно конкурувати й з планами відродження, з одного боку, демократичної республіки (Українська Народна Республіка), а з іншого — соціалістичної республіки (Української Соціалістичної Радянської Республіки). Інше місце і роль Української Держави в історичному поступі українства уявити собі важко¹. Мабуть зовсім не варто підозрювати П. Скоропадського у нещирості, коли, за його словами з останньої грамоти-відречення, він прагнув керуватися «винятково добром України». Та у історичного поступу своя глибинна детермінованість, а у революцій — своя логіка і свої невмолімі закони. Збагнути їх непросто, а воювати з ними — значить, зрештою, неминуче програвати...

Іншого в багатовіковому суспільному досвіді поки що не було.

¹ Див.: *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Провал проекту малоросійської України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. Т. I. Українські проекти в російській імперії. — К., 2004. — С. 448 — 464.

ПРОДОВОЛЬЧЕ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ГЕТЬМАНАТУ: ПОЛІТИКА ВЛАДИ І РЕАКЦІЯ СЕЛЯНСТВА (1918 рік)

У період гетьманату П. Скоропадського велика увага приділялася вирішенню продовольчої проблеми, яка впливала на міжнародні стосунки Української Держави, важливі галузі економіки, безпосередньо торкалась життєвих інтересів населення країни, передусім селянства. У даній статті автор ставить завдання висвітлити продовольче становище в Україні, дослідити продовольчу політику гетьманського уряду, показати вплив на неї австро-угорської військової влади та з'ясувати реакцію селянства на практичне її втілення.

В історіографії зроблено певний крок у висвітленні продовольчої політики гетьманського уряду і ставлення до неї народних мас. Деякі аспекти зазначеної політики було розглянуто у відповідних розділах узагальнюючих праць¹ та монографій². Окремі положення та фактичні дані, що так чи інакше стосуються досліджуваної теми, містяться у дисертаційних роботах останнього періоду. Основні напрями, форми та методи діяльності урядів Української Держави П. Скоропадського щодо здійснення продовольчої політики висвітлив Є. Рафаловський³. Однак кількість праць, у яких питання продовольчої політики гетьманату є безпосереднім предметом вивчення, досить незначна. Висвітленню проблеми централізації і милітаризації хлібозаготівель в Українській Дер-

¹ Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. — К., 1967. — Т. 1; Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 5; Історія селянства Української РСР. — К., 1967. — Т. 2; Українська революція і державність (1917–1920 рр.). — К., 1998.

² *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999.

³ *Борисов В.І.* З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 роках (зрівняльний аналіз діяльності політичних партій) / Автореф. дис. докт. іст. наук. — К., 1993; *Мякота С.Е.* Економічна політика уряду Української Держави П. Скоропадського (травень–грудень 1918 р.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; *Проганюк Ф.М.* Внутрішня політика Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997; *Ковальова Н.А.* Аграрна політика українських національних урядів (1917–1921 рр.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1999; *Терела Г.В.* Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2000; *Малиновський Б.В.* Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні. 1918 р. / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 2001; *Рафаловський Є.П.* Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.

жаві присвячено статтю І.В. Шпекторенка¹. Продовольча політика в Україні революційної доби 1917–1920 рр. відтворюється та аналізується у низці праць В.І. Борисова². В окремих розділах роботи, написаної у співавторстві з А.А. Чернобаєвим, простежено вплив австро-німецького чинника на хлібозаготівельну діяльність гетьманату, підбито підсумки виконання так званого «хлібного миру», підписаного з Центральними державами. Автори роблять висновок, що продовольча політика гетьманської адміністрації та австро-німецької військової влади призвела до посилення класової боротьби на селі³.

На час встановлення влади гетьмана П. Скоропадського Україна перебувала у надзвичайно складному соціально-економічному становищі. Через військові дії, а також невирішеність аграрних відносин сільське господарство переживало кризу. В окремих місцевостях гостро відчувались продовольчі труднощі, насувався голод. Крім того, українську територію фактично окупували збройні сили Німеччини та Австро-Угорщини, командування яких сподівалось на великі поставки харчів. Відтак проблема хлібозаготівель значно впливала на політичні, соціальні й економічні аспекти життєдіяльності країни. У такій ситуації продовольча політика Української Держави мала на меті вирішення наступних завдань: 1) забезпечення виконання угод на поставку харчів до Німеччини та Австро-Угорщини; 2) забезпечення продовольством населення України; 3) поліпшення фінансового становища держави за рахунок реалізації сільськогосподарської продукції (цукру, збіжжя тощо).

Вже в першій половині травня 1918 р. гетьманський уряд зіткнувся з продовольчою кризою в окремих регіонах. Наприклад, у Кам'янці-Подільському через відсутність хлібних запасів розпочалися виступи незаможного населення. Гостра нестача продовольства відзначалися в Харківській губернії⁴.

Після проголошення П. Скоропадським відновлення права приватної власності та ініціювання поміщицькими колами процесу реекспропріації, селяни зрозуміли, що землю та засіяний на ній урожай

¹ Шпекторенко І.В. Централізація і милітаризація продовольчої справи в Українській Державі П. Скоропадського (квітень–листопад 1918 р.) // Історія та культура Подніпров'я. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 168–174.

² Борисов В.І. Продовольча політика на Україні (1917–1920 рр.). — Луганськ, 1991; З досвіду рішення продовольчої проблеми в Україні в 1917–1920 рр. (Зрівняльний аналіз діяльності політичних партій). — К, 1993.

³ Борисов В.І., Чернобаєв А.А. Хлеб, война, революция: продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914–1918 гг.). — М.; Луганск, 1997. — С. 104–127.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 60; Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 12А. — Арк. 9, 10.

доведеться повернути поміщикам та орендарям. Відтак на селі почалось масове винищення озимих посівів. Селяни доламували в поміщицьких маєтках будівлі та реманент, відмовлялись обробляти буряки та виконувати інші сільськогосподарські роботи. Типовим є повідомлення з Летичівського повіту Подільської губернії: «Селяни все більше випасають засіяні поля, кажучи, що все одно урожай дістанеться не їм, а панам чи німцям. Випаси чим далі набувають загального характеру»¹. Тому констатовалося, що найпершим завданням влади є охорона урожаю і відновлення зруйнованих приватновласницьких господарств, інакше виконання договорів на поставку продовольства з країнами німецького блоку буде неможливим, а населення України чекає голод.

У зв'язку з складним становищем на місцях, пов'язаним з невизначеністю права власності на сільськогосподарську продукцію, регіональні органи влади намагались знайти шляхи стабілізації суспільної та продовольчої ситуації. Так, 15 травня 1918 р. у Кам'янці-Подільському відбулось спільне засідання представників місцевої адміністрації та австро-угорського командування з метою обговорення питання постачання продовольства. У результаті ухвалено рішення зробити запит Раді Міністрів, щоб з'ясувати, як буде вирішено справу з урожаєм на поміщицьких полях, особливо з ділянками засіяними навесні селянами. Констатовалось, що в багатьох місцях Поділля селяни, не певні в тому, що новий уряд залишить за ними цей урожай, пасуть на полях худобу, винищують засіви, що загрожує країні повною господарською розрухою. Також ухвалено звернутись до австро-угорського командування з проханням широко оповістити населення, що в даний час не проводяться закупки для відправки за кордон ні через власні структури, ні за допомогою підрядчиків, щоб селяни не продавали продукти спекулянтам, які видавали себе за уповноважених австро-угорської військової влади².

Ще за часів Центральної Ради, у квітні 1918 р., з метою втілення продовольчої монополії створено Державне Хлібне Бюро (ДХБ). Воно продовжувало свою діяльність і за гетьманату. В умовах недостачі продовольства гетьманська влада вживала заходів щодо накопичення запасів харчів. Відтак всім представникам при конторах ДХБ 25 травня 1918 р. дано вказівку реквізувати хлібні запаси, захоплені селянами в період Центральної Ради, взяти під контроль закуплене місцевими продовольчими комітетами збіжжя або взяте на облік земельними комітетами у маєтках поміщиків³.

¹ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 1; ЦДАВОВ. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 59.

² ЦДАВОВ. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 51–51 зв.

³ Там само. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 112; Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 8, 9, 11, 27.

Поновлення права приватної власності і оголошення вільної торгівлі селянство зрозуміло як скасування введених попередніми урядами державної монополії та твердих цін і можливість реалізувати свій хліб за ринковими цінами. Селяни сподівались, що за умови вільної торгівлі значна різниця у цінах на промислові товари і сільськогосподарську продукцію знівелюється. Однак це були марні сподівання. Уряд своїм наказом від 27 травня 1918 р. оголосив, що населення неправильно зрозуміло оголошення вільної торгівлі, що закон Тимчасового уряду від 25 березня 1917 р. про передачу хліба в розпорядження держави зберігає свою силу, і, відповідно, тверді ціни на збіжжя не відмінено. Надалі було поширено обов'язкову постанову міністерства продовольчих справ (МПС) про заготівлю, перемелення та перевезення зерна і перемолочних продуктів. Зазначалось, що ніхто, крім агентів ДХБ, не має права скуповувати зерно і хлібопродукти.

На початку червня 1918 р. МПС оповістило регіональні адміністрації та населення про те, що місцеві контори ДХБ розпочали закупки і заготівлю збіжжя та фуражу, як для експорту державам німецько-австрійського альянсу, так і для внутрішнього споживання. Суворо вказувалось, що самочинна закупка на місцях будь-якими іншими організаціями та особами безумовно забороняється. Також наголошено, що політика твердих цін буде проводитися і надалі¹.

Як зазначалося, після оголошення відновлення права власності селяни, не бажаючи щоб урожай з земель, які вони захопили в поміщиків, дістався попереднім власникам, почали масово знищувати посіви. Гетьманському уряду потрібно було вирішити складну соціально-політичну колізію, щоб якимось чином задовольнити і поміщиків, і селян та зберегти урожай. 27 травня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила «Закон про право на врожай 1918 р. на території Української Держави». Цей акт визначив право землевласників на урожай озимини, засіяної ними восени 1917 р. на своїх полях, незалежно від того, чи ця земля перейшла надалі в користування селянам. А урожай ярини, засіяної весною 1918 р., належав особам, які засіяли ці землі, тобто селянам. Але вони повинні були повернути власникам всі господарські витрати, пов'язані з підготовкою цих земель до посіву після жнив 1917 р., заплатити державні та земські податки з зайнятої землі на 1918 р., виплатити власнику за користування землею певну суму, але не більше третьої частини середньорічної орендної платні. Далі вказувалось, що урожай з полів, оброблених реманентом та засіяних насінням землевласника під керівництвом управителів, призначених земельними комітетами, повинен належати землевласнику. Саме остання норма закону здавалася селянам особливо несправедливою і викликала їх обурення. Наприклад, до

¹ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 114; Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 150.

земельного комітету с. Могильна Гайсинського повіту Подільської губернії з'явився командир австро-угорської військової частини разом з колишнім управляючим поміщицької економії і став вимагати повернення майна і грошей. У попередній період у маєтку нічого не було розграбовано, а поміщицькі поля засіяно селянами. Причому, земельний комітет переконав хліборобів землі не ділити, а сіяти на них спільно, громадою, щоб потім поділити урожай. Представники земельного комітету скаржились Гайсинському повітовому старості, що тепер управляючий економії «хоче забрати весь урожай собі, експропріювавши труд селян, що грозить великою небезпекою для порядку»¹. Селяни згоджувались заплатити власнику орендну плату, але зібрати урожай на землях економії і поділити його між собою.

Слід зазначити, що селяни ставились до всіх аграрно-продовольчих законів та постанов гетьманату здебільшого негативно, згідно з своїми світоглядними настановами та суспільними цінностями. Серед сільського населення міцно встановилось поняття, що земля, котра не може бути оброблена особистою працею, повинна відчужуватись у поміщиків на користь безземельних та малоземельних селян. Ще за Тимчасового уряду констатувалось, що пояснення зазначеним категоріям селян про непорушність приватних господарств, котрі не обробляються особистою працею, «викликає роздратування та хвилювання селянських умів»². Критерієм права на будь-яку власність, зокрема на урожай, селяни вважали вкладену працю. За їх розумінням соціальної справедливості, поміщик, який не працював, не повинен й отримувати прибутки. Відтак, у волостях велась посилена агітація, щоб селяни не виходили на сільськогосподарські роботи, оскільки їх результати дістануться панам. Влада намагалась пояснити селянам, що наслідком їх бойкоту буде нестача хліба і голод, через що постраждають й вони самі. Селян залякували, що проти тих, хто не виходитиме на роботу, будуть вживатись самі рішучі заходи — арешти або висилки на німецькі примусові роботи.

В умовах інфляції, при обезціненні грошових знаків, своєрідною другою валютою, крім збіжжя, міг стати цукор, за який можна було отримати значні кошти як на внутрішньому ринку, так і за кордоном. Тому велике значення Рада Міністрів приділяла розвитку цукрової промисловості. Цукроварням та власникам цукрових плантацій планувалось надавати кредити. Виробництво цукру стимулювалось підвищенням цін. У другій половині травня 1918 р. скасовано карткову систему продажу цукру і ухвалено закон «Про підвищення постійних

¹ Там само. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 2, 3; Державний вістник. — 1918. — 31 травня — Ч. 8.

² ЦДАВОВ. — Ф. 1412. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 39; Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 58.

продажних цін на цукор». Місцевим адміністраціям уряд ставив завдання розширити посівні площі цукрових буряків і забезпечити цукрові заводи сировиною. Селяни, у зв'язку з невизначеністю становища з землею, відмовлялись обробляти цукрові плантації, оскільки передбачали, що гроші за буряки отримають не вони, а землевласники¹.

Оскільки, у порівнянні з 1917 р., площа бурякових плантацій зменшилась у 1918 р. майже наполовину, 14 червня вийшов закон «Про право забезпечення цукрових заводів буряками врожаю 1918 р.». Згідно цього акту, весь урожай буряків, посіяних на власних чи орендованих землях цукрових заводів, мав належати заводам, незалежно від того, ким засіяна бурякова плантація. У законі визначено порядок відшкодування витрат тим, хто засіяв та обробляв площі буряків.

Однак, заходи уряду щодо підтримки цукрової промисловості не дали позитивних результатів. Сільське населення масово бойкотувало працю на цукрових плантаціях, намагалось зірвати роботу цукроварень. Так, селяни с. Олятинець Гайсинського повіту Подільської губернії на своєму сході відмовились повернути Ситковецькому цукровому заводу розграбоване майно і висловили своє небажання обробляти буряки на орендованих ним плантаціях, або вимагали за роботу дуже високу плату. Місцева влада наполягала на тому, що буряки повинні бути оброблені у примусовому порядку. Загалом у багатьох місцевостях бурякові плантації опинились у критичному стані. Цукровий департамент МПС на початку липня 1918 р. інформував органи міністерства внутрішніх справ (МВС), що неможливо запустити Куриловецьку цукроварню через те, що місцеві селяни не роззброєні і не повертають рухомий і нерухомий реманент, необхідний для роботи на цукрових плантаціях².

На початку червня 1918 р. селяни продовжували випасати худобу на полях, які мали повернути колишнім власникам. Адміністративні органи широко оповіщали населення, що приватна власність непорушна і навмисне нищення посівів буде жорстоко переслідуватись. Землевласники на своїх регіональних з'їздах ухвалювали клопотання про зміну закону про право на врожай, «щоб весь врожай було повернуто власникам»³.

Досить значний вплив на продовольчу політику гетьманського уряду мало окупаційне командування, яке було незадоволене темпами заготівлі і обсягами постачання харчів за Брестськими угодами. 17 червня 1918 р. гетьманський уряд та центральні держави утворили Вищу Українську Продовольчу Раду (ВУПР). Її метою було об'єднання зусиль

¹ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 24; Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 1–5; ДАВО. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 12.

² ЦДАВОВ. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 85; Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 193.

³ Там само. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 10–10 зв.; Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 63; Спр. 76. — Арк. 71.

української влади та німецьких і австрійських військових структур у справі заготівлі харчів та фуражу. У місцевостях, де заготівля мала проводитись у значних обсягах, при конторах ДХБ утворювались комітети, у складі яких обов'язково повинен бути представник німецького або австрійського командування. Для заготівлі хліба агентам треба було мати посвідчення ДХБ, завізоване командуванням окупаційних військ. Останнє видало наказ своїм частинам боротися з порушниками закону про хлібну монополію, тобто щоб якнайменше продовольства могло скупити населення.

19 червня 1918 р. на нараді ВУПРу було визнано недостатню кількість установ ДХБ для закупок збіжжя. Гетьманський уряд дав розпорядження губернiальним конторам поширювати свою мережу, інакше німці та австрійці самі почнуть у великих об'ємах закуповувати хліб¹. Уряд Української Держави не хотів допустити самочинних заготівель окупаційними військовими структурами, щоб тримати під контролем кількість продовольства, яке йшло в залік договірних поставок. Німці й австрійці досить часто не повідомляли про заготовлене та вивезене продовольство і, відповідно, воно не враховувалось в договірні обсяги постачання харчів.

Український уряд та окупаційне командування розуміли, що в умовах державної монополії і твердих закупівельних цін, які були не вигідні товаровиробнику, хліб можна отримати здебільшого шляхом реквізицій. Для цього планувалось використати німецькі й австрійські військові підрозділи.

Все більше давалась взнаки продовольча криза. В окремих регіонах Подiлля, Херсонщини, Катеринославщини почався голод. Продовольчі труднощі охопили не лише місто, але й село. Все це, на тлі масового вивезення продовольства окупантами, викликало обурення населення і призводило до виступів та повстань проти гетьманської влади, а також німецьких та австрійських військ. У такій ситуації МПС констатувало бездіяльність місцевих агентів ДХБ щодо багатьох власників, які мали великі запаси хліба. У регіони йшли телеграми МПС про реквізицію у населення і на млинах зерна і борошна. Дізнавшись про це, селяни самі грабували млини і розбирали борошно, щоб воно не потрапило державним структурам або окупантам². Надалі закриття млинів викликало велике незадоволення селян, оскільки вони, маючи власне зерно, не могли його переробити і змушені були купувати борошно за високими цінами.

¹ Там само. — Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 29, 47, 105, 109.

² Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 86; Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 96. — Арк. 62, 202; Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 191; Спр. 185. — Арк. 1; Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 92, 99.

Селяни не лише не обробляли поля землевласників, але й силоміць не давали це робити найманим працівникам. У другій половині червня 1918 р. ще практично не починалася оранка пара під озимі хліби, що створило загрозу засіву поміщицьких полів і різкого зменшення обсягів майбутнього урожаю. Міністерство внутрішніх справ зверталось до губернських і повітових старост з закликом вжити рішучих дій та погроз щодо селян, щоб вони не чинили перешкод оранці, оповістити хліборобське населення про державну вагу забезпечення продовольчими ресурсами і вимагати від землевласників та селян спільних зусиль у засіві полів. Констатувалось, що оскільки землевласники в даний час не мають реманенту, який розібрали або знищили селяни, останні повинні обробити земельні ділянки в тих розмірах, які раніше ними було захоплено і за які вони, згідно закону 27 травня 1918 р. зобов'язані заплатити за оренду. У відповідь на це звернення регіональні адміністрації зазначали: оскільки оранка — справа державної ваги, необхідно видати урядове розпорядження про право місцевих органів влади примусово залучати до обробітку і засіву приватновласницьких полів за встановлену плату¹.

Реакцією Ради Міністрів на загрозовий стан у сільському господарстві став виданий 8 липня 1918 р. «Тимчасовий закон про заходи боротьби з розрухою сільського господарства». Появу цього документу уряд пояснював «необхідністю забезпечити своєчасне здійснення сільськогосподарських робіт, звільнити Україну від голоду і неминуче зв'язаної з голодом можливості на Україні анархії та господарської розрухи»². Зазначений закон надавав право губернським земельним комісіям видавати обов'язкові постанови про примусове використання сільськогосподарського реманенту тих власників, які не повною мірою використовують його у власних господарствах, для проведення робіт у інших господарствах. Закон дозволяв зазначеним комісіям примусово залучати селян до сільськогосподарських робіт та встановлювати норми оплати праці. За псування посівів, самовільне припинення сільськогосподарських робіт, або підбурювання до цього, передбачалось до одного року ув'язнення чи примусових робіт. Згідно цього закону регіональні адміністрації видавали обов'язкові постанови, в яких зазначалось, що селяни, зруйнувавши приватновласницькі економії і не повернувши весь розграбований реманент, позбавили власників можливості обробляти поля і збирати з них урожай. Подільський губернський староста своєю постановою зобов'язав сільські громади, що брали участь у пограбуванні економії, провести всі сільськогосподарські роботи на полях землевласників за вимогою останніх. У випадку неуз-

¹ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 78, 80, 94.

² Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 85; Ф. 1325. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 24; Ф. 1793. — Оп. 1 — Спр. 3. — Арк. 36.

годженості між сторонами щодо оплати праці, вона мала встановлюватись комісією під головуванням волосного старшини. Винні у невиконанні постанови каралися штрафом у 3000 крб. і ув'язненням до 2 місяців.

Кам'янець-Подільський повітовий староста наказував селянам розпочати оранку озимих, інакше, за його словами, урожай зменшиться більш ніж на половину, що загрожує населенню голодом. Але селяни продовжували саботувати сільськогосподарські роботи. Своїм наступним оголошенням повітовий староста ще раз наказував негайно розпочати оранку на полях економій. У селах, де маєтки було пограбовано, наказувалося збирати сходи і розподіляти роботи між учасниками грабунків. Селяни, як головні винуватці економічної розрухи, повинні виконати роботи, інакше їх буде покарано за невиконання розпорядження. У Гайсинському повіті Подільської губернії селянам також під страхом покарання наказувалося обробляти поля землевласників. Спеціальною комісією у складі повітового старости, повітового коменданта, членів союзу землевласників та волосних старшин було встановлено плату «на робочі руки». Як видно, представників селян у цій комісії не було, і за встановлену плату вони відмовлялись працювати. Ольгопільський повітовий староста, наказуючи селянам розпочати збір урожаю за першою вимогою власників економій, лякав тих, хто буде агітувати проти сільськогосподарських робіт, австрійським військово-польовим судом¹.

Уряд шукав вихід з складної соціально-економічної ситуації, за якої ціни на сільськогосподарську продукцію були встановлені державою, а на промислові товари — вільні. Селяни висловлювали обурення такою диспропорцією: «Як тверді ціни — то на все. Чому тільки на хліб? Це несправедливо»².

Щоб хоч якось спонукати товаровиробників до здачі збіжжя, 31 липня 1918 р. вийшов наказ МПС про підвищення твердих цін. Але й вони загалом не задовольняли ні селян, ні поміщиків. Водночас уряд розробляв заходи щодо стимулювання сільгоспвиробників шляхом товарообміну. За здане зерно селяни мали право закупити за цінами, нижчими від ринкових, промислові товари та цукор. У регіони України для обміну на хліб відправлялась продукція промислових підприємств. Так, у липні 1918 р. на Поділля прибуло 7 тис. пудів цукру, сільськогосподарські машини та приладдя: 350 плугів, 386 культиваторів, 840 лопат, 68020 кіс. Селяни могли розраховувати у придбанні товарів лише на десятю частину від суми сплаченої за поставлене збіжжя³.

¹ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 38, 48, 52, 82.

² Селянське слово. — 1918. — 2 жовтня. — Ч. 22.

³ ЦДАВОВ. — Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 184. — Арк. 1, 15, 16, 33; Спр. 142. — Арк. 168 — 169; Спр. 150. — Арк. 76; Селянське слово. — 1918. — 25 червня. — Ч. 1.

А якщо взяти до уваги, що часто навіть на зазначену суму промтоварів не вистачало, заходи органів влади щодо стимулювання селян шляхом налагодження хоча б часткового товарообміну між містом і селом мало впливали на хід хлібозаготівель.

Щоб створити юридичні підстави для вилучення зерна у селян, 15 липня 1918 р. Рада Міністрів ухвалює постанову «Про передачу хліба врожаю 1918 р. в розпорядження держави». Згідно неї весь хліб, за винятком запасів для харчування і господарських потреб власника, поступає в розпорядження Української Держави. Зерно у виробників могли відчужувати лише державні продовольчі органи. У випадку несвоєчасної здачі збіжжя з власника утримується 30% від вартості, а при реквізиції прихованого зерна власнику оплачується лише половина ціни. Ця постанова була особливо волаючою для режиму, який основою своєї політики декларував непорушність права приватної власності. Нею були незадоволені як селяни, так і поміщики.

У багатьох регіонах України наростали продовольчі труднощі. У державні заготівельні органи хліба надходило дуже мало. У липні 1918 р. гетьманська влада поширила оголошення про заохочення осіб, які вкажуть на приховані запаси зерна. Сума винагороди становила 3% від загальної вартості хліба. У ситуації майже повсюдної відсутності харчів процвітала спекуляція. Щоб якось збити спекулятивну хвилю, державні органи вживали низку заходів, які втім носили паліативний характер. 22 липня МПС видало обов'язкову постанову «Про припинення спекулятивного зростання цін на рогату худобу, овець, свиней, вироби з них та сало». Згідно неї усілякі їх заготовки без дозволу МПС заборонялись. Однак, вже 9 серпня оповіщено наказ МПС про те, що сало, масло, молочні продукти, картоплю, овочі можна вільно продавати на ринку. 24 липня 1918 р. ухвалено закон про карну відповідальність про перевищення граничних цін та спекуляцію, який доповнено 30 серпня. У регіонах, фактично у кожному повіті створювались комісії по боротьбі зі спекуляцією¹. Але вжиті гетьманською адміністрацією заходи не мали особливого успіху, оскільки селяни були зацікавлені у співпраці з посередниками — спекулянтами і не видавали їх органам влади, тому що вони платили за продовольство більше, ніж держава.

Не зважаючи на закони й постанови уряду, у регіонах продовжувалась закупка харчів продорганами самоврядувань та приватними структурами. Для поживлення діяльності хлібозаготівельних органів 18 липня ухвалено постанову Ради Міністрів про деякі зміни положення про Державне Хлібне Бюро. Підтверджувалося, що саме цьому органу надавалось виключне право збору, переробки та зберігання хлібопродуктів. Лише ДХБ повинне було займатися скупкою і продажем

¹ Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 76, 175, 280; Державний вістник. — 1918. — 15 серпня. — Ч. 35; 14 вересня. — Ч. 47.

збіжжя і мало право реквізувати продукти харчування. Все це робилось, щоб покласти під повний контроль держави хлібозаготівлі на місцях, усунути конкуренцію при закупівлі зерна і спекуляцію.

У багатьох регіонах селяни взяли участь у зборі урожаю на приватновласницьких землях. Незважаючи на загальну ненависть до поміщиків, малоземельні і безземельні селяни все ж вийшли на поля, щоб хоч якось забезпечити своє існування. Якби поміщицький хліб пропав, від голоду постраждали б передусім вони, оскільки більш заможні селяни мали своє зерно. На значній частині території Київської губернії сільськогосподарські роботи проходили нормально. У Васильківському повіті ширилась агітація серед селян, щоб не збирати поміщицьке зерно інакше, як за третій сніп, однак вона успіху не мала. У Рильському повіті Чернігівської губернії роботи на полях йшли задовільно. У багатьох губерніях констатувалися випадки, коли повстанські загони заважали селянам збирати хліб для землевласників, грабували поміщицьке збіжжя або спалювали його. Бувало, селяни не виходили в поле через те, що не було досягнуто домовленості з землевласниками щодо умов роботи, або коли працівники бажали отримати платню натурою, а власник пропонував грошима. Адміністративні органи констатували, що важко встановити тверді ціни на оплату праці. В окремих випадках хлібороби вимагали дуже високу оплату¹.

Державні органи, маючи на меті забезпечити якнайповніший збір урожаю, своїми законодавчими актами та постановами досягли цілком протилежних результатів. Як поміщики, так і селяни досить часто бойкотували здачу зерна за твердими цінами. У губернії надійшло розпорядження негайно зобов'язати землевласників здати весь хліб, за винятком тієї кількості, яка потрібна для насіння та утримання економій. Поміщики заявляли, що у них хліба немає, оскільки значна частина землі зайнята селянами. У кінці вересня 1918 р. МПС констатувало «малоуспішність заготівель», бездіяльність агентів продорганів щодо багатьох власників, які мають великі запаси зерна. Закликалося вжити найрішучіших заходів, аж до реквізицій, щоб збільшити надходження хліба в державний фонд. Німецькі та австрійські військові структури розуміючи, що українські продоргани не забезпечать їм належної за договором кількості харчів, самі посилили заготівлю зерна. З багатьох регіонів надходили свідчення про масові зловживання окупаційних військових органів при заготівлі продовольства. Так в с. Кринички на Катеринославщині австрійці реквізували у селян збіжжя, не зважаючи на видані українським урядом правила й на те, що в деяких господарствах не вистачало зерна навіть на посів. Продовольство масово відправлялось в Австрію. Українська влада конста-

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 3, 4; Спр. 1. — Арк. 18, 39, 41; Оп. 1. — Спр. 76. — Арк. 177; Ф. 1061. — Оп. 3. — Спр. 10. — Арк. 20.

тувала, що лише з Катеринославського повіту туди відправлено 1000 пудів муки. Австрійські військові займалися спекуляцією, продаючи борошно за високими цінами і купуючи зерно за твердими цінами. Встановивши контроль над млинами, австрійці залишили селян без борошна та корму для худоби¹.

Політика масових реквізицій продовольства призвела до того, що в багатьох регіонах після збору урожаю населення перебувало на межі голоду, не вистачало зерна для засіву полів. Подільський губернський староста сповіщав міністерство продовольчих справ, що на Ямпільщині «становище критичне, терміново потрібно хліба та насіння»². У Конопському повіті Чернігівської губернії фіксувалися продовольчі заворушення пов'язані з реквізиціями хліба у селян. Селянство, спостерігаючи фактичне пограбування продовольчих ресурсів окупантами, у деяких місцевостях припинило засів озимих хлібів. Регіональні адміністрації констатували, що урожай нижче середнього, але його вистачило б, якби не масовий вивіз австрійцями хліба за кордон. Якщо це не припинити, харчів для прогодування населення буде недостатньо. Лише у Подільській губернії під час реквізицій у 1009 селах було забрано весь хліб, а у 20% господарств реквізовано робочу худобу. У результаті цього ярові посіви у порівнянні з 1917 р. скоротились більш ніж на 30%. За даними МПС, на кінець жовтня 1918 р. загальний обсяг заготовленого хліба становив лише половину від запланованого.

Селяни дивились на сільськогосподарську продукцію як на товар, реалізувавши який на ринку можна було придбати промислові вироби. Але в умовах війни, продовольчої монополії, коли весь хліб вилучався державними органами за невивідними цінами або конфісковувався окупаційними військовими структурами, селяни різко зменшували посівні площі, засіваючи поля лише для забезпечення власних потреб. Селянське господарство, не отримуючи промислової продукції з міста, замикалося в собі, працювало на самозабезпечення, натуралізувалося.

Отже, в ході реалізації заходів продовольчої політики гетьманський уряд не досяг поставлених завдань: не забезпечив поставки Центральним державам обумовлених Брестськими угодами обсягів продовольства, не зміг організувати заготівлю і постачання харчів населенню України, не забезпечив надходження та реалізації достатньої кількості сільськогосподарської продукції для поліпшення фінансового становища країни.

¹ Там само. — Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 150. — Арк. 119, 134, 191; Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 122, 125 зв.

² Там само. — Ф. 1793. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 255, 313; Ф. 1216. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 49; Ф. 2196. — Оп. 1. — Спр. 664. — Арк. 17, 18, 257, 258; *Гуменюк С.К.* Борьба трудящихся Подолии с внутренней контрреволюцией и иностранной интервенцией в годы гражданской войны (1918 — 1920 гг.). / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К, 1976. — С. 8.

Підводячи підсумок, визначимо основні причини такого стану справ. По-перше, пропоміщицька аграрно-продовольча політика гетьманського уряду. Селяни намагалися знищити урожай на приватновласницьких полях, оскільки він мав дістатись землевласникам. Таким чином, частину збіжжя було втрачено. По-друге — державна монополія, політика твердих цін, фактичне вилучення «надлишків» продовольства без еквівалентного обміну, створили ситуацію незацікавленості товаровиробників у здачі сільськогосподарської продукції. По-третє — масові реквізиції і конфіскації хліба німецькими та австрійськими військовими структурами, допущені при цьому репресії та зловживання, на тлі продовольчих труднощів у самій Україні, викликали обурення селян. Вони зменшували посіви і приховували збіжжя, щоб воно не потрапило окупантам.

ВІЙСЬКОВА ПОЛІТИКА УНР (листопад 1918 — лютий 1919 років)

В історіографії Української революції 1917–1921 рр. військові питання є найменш дослідженими серед інших проблем державотворення. Автор цілком поділяє відому тезу В. Леніна, що революція лише тоді чогось варта, коли вміє захищатися. Неспроможність збройних сил новоутвореної Української держави відстояти незалежність була серед головних факторів поразки національної революції. В даному дослідженні автор робить спробу проаналізувати військові справи в УНР Директорії на першому етапі її існування (кінець 1918 — початок 1919 рр.).

Утворення Директорії як органу керівництва повстанням і тимчасової верховної влади одразу пов'язало її із збройними силами. Хоча повстання проти влади гетьмана П. Скоропадського трактувалося як загальнонародне (по суті — селянське), важливу роль у ньому відіграли військові. Серед професійних військових-українців завжди вистачало національно свідомих, патріотично налаштованих офіцерів і генералів. Про це свідчив широкий розмах українського військового руху у 1917 р., масова участь у ньому військовослужбовців усіх рангів. Підтримка професійними військовиками протигетьманського виступу забезпечила його швидке розгортання і перемогу. Зазначимо, що генерал О. Осецький, полковники М. Аркас, В. Кедровський, В. Тютюнник працювали в Оперативному штабі, брали участь у розробці військових планів повстання. З восьми командирів корпусів гетьманської армії двоє (генерали П. Єрошевич та С. Дядюша) відразу підтримали Директорію, на її бік перейшов штаб 3-го (Херсонського) корпусу. Майже половина гетьманських військ приєдналася до повсталих, значна частка поведилася нейтрально. Непересічну роль у ході повстання відіграли бойові старшини П. Болбочан, А. Пузицький, В. Пелешук, М. Крат та ін.¹

В перший місяць своєї діяльності Директорії довелося більше займатися військовими справами, ніж політичними. Так склалося, що будівництво нової держави розпочалося із створення армії, яка власне й мала прокласти Директорії дорогу до влади. Отримавши перші перемоги над

¹ Див.: Бойко О.Д. Директорія у боротьбі за владу: хід протигетьманського повстання, фактори перемоги // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. — Вип. 4. — К., 2009. — С. 209–236.

гетьманцями, провід повстання розпочав створення власних збройних сил — Республіканської армії. 20 листопада 1918 р. Директорія оголосила мобілізацію у вже підконтрольних їй Бердичівському, Сквирському, Таращанському, Радомишльському, Васильківському, Білоцерківському повітах на Київщині та Вінницькому повіті на Поділлі¹. 24 листопада Головний отаман С. Петлюра видав наказ про створення регулярної армії УНР «для захисту республіки і всього трудового народу». Її ядром стали військові формування гетьманської армії — Окремий загін Січових стрільців (СС), Чорноморський кіш, Сіра дивізія, Запорозький загін, 1-й полк Залізничників (Корпусу залізничної охорони), 2-й Український корпус (Подільський) та інші частини, що перейшли на бік повстання².

На тих територіях, де не було регулярних військ, на які могли б спиратись керівники Оперативного штабу, боротьбу з осередками гетьманської влади вели повстанські загони місцевого формування. На чолі їх ставали переважно колишні старшини і солдати російської армії, що брали участь в українському русі з 1917 р. Саме вони першими відгукнулися на заклик Директорії й очолили місцевих селян-повстанців. Найбільш потужні формування були створені отаманами Н. Григор'євим на Єлісаветградщині, Зеленим (Д. Терпилом) в районі Трипілля-Обухова на Київщині, В. Оскілком на Волині та ін. Повстанські загони також включалися до складу Республіканської армії.

27 листопада була оголошена загальна мобілізація до лав армії УНР на всій території України. Вона передбачала мобілізацію чоловічого населення у віці від 20 до 35 років, а старшин — до 43 років «для захисту здобутків революції та боротьби з гетьманом і гетьманським поміщицьким правительством, для здобуття землі і вільних прав трудящому народові, та для того, щоби забезпечити республіканський лад і демократичні порядки в Українській Народній Республіці»³. Отже, мова фактично йшла не про регулярну армію, яка є неодмінним атрибутом незалежної держави, а про збройну силу для внутрішньої боротьби (громадянської війни). Останнім пунктом наказу повідомлялося, що «ця мобілізація тимчасова і не на довгий строк, щоб закріпити республіканський лад і підготувати нову українську армію по черговому призову»⁴.

Військова доктрина УНР не була розроблена, відповідно не був визначений характер збройних сил, які вона будувала. Як видно з документу, при будівництві армії Директорія повністю відкинула зов-

¹ Вістник УНР. — 1918. — 17 грудня.

² Там само.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: Документи і матеріали. У 2 томах — Т. 2. — К., 2006. — С. 385.

⁴ Там само. — С. 386.

нішній фактор. Хоча вже на момент початку повстання міжнародне становище України було небезпечним і обіцяло подальші ускладнення. Поразка Центральних держав у Першій світовій війні означала, що німецькі та австро-угорські війська, які для України були гарантом зовнішньої і внутрішньої стабільності, невдовзі залишать її територію. Наслідки цього можна було передбачити, оскільки в результаті складних і тривалих переговорів між РСФРР та Українською Державою мирний договір так і не був підписаний. Радянська Росія демонстративно не визнавала незалежної України, але соціалістична Директорія щиро сподівався, що із зміною політичного ладу більшовики змінять до неї своє ставлення. Натомість на території РСФРР був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який вже мав власну збройну силу — сформовані у нейтральній зоні дві Українські повстанські дивізії. Так само був проігнорований факт висадки на півдні союзнного десанту військ Антанти.

Про те, що Директорія не передбачала ймовірності зовнішньої загрози, свідчила розмова С. Петлюри з генералом М. Омеляновичем-Павленком, коли той від'їжджав наприкінці листопада до Галицької армії. Головний отаман запевнив, що він має надію за два тижні бути в Києві і тоді відправить на допомогу галичанам два наддніпрянські корпуси¹. Отже, захист власної території і кордонів Директорією взагалі не брався до уваги.

Військові вважали, що рішення про проведення мобілізації було помилковим. Зокрема, командувач Лівобережного фронту полковник П. Болбочан вважав оголошену мобілізацію шкідливою в тій ситуації, передчасною та недостатньо підготовленою через відсутність державного апарату на місцях. З цього приводу він писав до Головного отамана: «Для того, аби прийняти таку кількість людей, треба мати на місцях добре налагоджений мобілізаційний апарат, як рівно ж і по управліннях повітових військових начальників». На його думку, «розхитана повстаннями на місцях влада» була слабкою а подекуди й взагалі відсутньою. Мобілізація в подібних умовах могла привести до того, що голодні й роздягнуті новобранці завдяки активній більшовицькій пропаганді перейшли б на бік противника. Перш, ніж оголошувати загальну мобілізацію, Болбочан пропонував Головному отаману підготувати кадри старшин, які невдовзі могли б очолити нові частини, сформовані з новобранців². Зрозуміло, Директорія не прислухалася до думки військових фахівців.

¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). — К., 2007. — С. 110–111.

² Сігак В., Осташко Т., Вронська Т. Петро Болбочан. Трагедія українського державника. — К., 2004. — С. 44–45.

Поставлена Головним отаманом С.Петлюрою мета повстання — «доценту знищити безладдя, заведене гетьманським урядом, і ту силу, на яку вони опирались»¹, було виконано в буквальному сенсі. Значні напрацювання попередньої влади в галузі державного, і зокрема, військового будівництва не були використані. Ще уряд першої УНР, переконавшись у нездатності збройних сил, створених на основі добровольчих формацій, до оборони країни, у березні — квітні 1918 р. поставив питання про регулярну армію. Програму її створення, долаючи спротив окупаційної влади, розробило Військове міністерство гетьманського уряду.

Перший етап військової реформи був завершений восени 1918 р. Українська армія існувала у кадрованому вигляді, складалася з восьми корпусів, укомплектованих старшинським і підстаршинським складом: 1-й (Волинський), 2-й (Подільський), 3-й (Херсонський), 4-й (Київський), 5-й (Чернігівський), 6-й (Полтавський), 7-й (Харківський), 8-й (Катеринославський). Генерал П. Єрошевич вважав, що матеріально-технічна база корпусів дозволяла за 10–15 днів розгорнути і утримувати півмільйонну армію². З часів Першої світової війни на території України залишилися військові склади Південно-Західного та Румунського фронтів російської армії, численне майно допоміжних гуманітарних організацій, які також передбачалося використати при розгортанні армії.

Порядок оголошення мобілізації визначався в ухваленому 24 липня 1918 р. Радою міністрів Української Держави законі про загальний військовий обов'язок³. В дусі національних військових традицій були розроблені нові статuti, система військових чинів, символіка, уніформа. Зазначимо, що ідеологи і виконавці військової реформи генерали О. Галкин, С. Дельвіг, М. Юнаков підтримали Директорію і залишилися в українських збройних силах, але вплинути на формування військової політики Директорії вони не могли. Про те, що напрацюваннями гетьманату у військовій сфері не скористалася республіканська влада, з жалем згадували пізніше М. Омелянович-Павленко, М. Капустянський та інші воєначальники⁴. Зокрема, на їх думку, скорочення кадрового контингенту внаслідок переходу офіцерів з гетьманської армії до білих формувань можна було поповнити за рахунок звільнених з армії у 1918 р. офіцерів військового часу. (За наказом військового міністра генерала О.Рогози від 15 липня 1918 р. з армії було звільнено старшин

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 376.

² *Єрошевич П.* Спогади з часів гетьмана П.Скоропадського і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів // Табор. — Ч. 9. — Каліш, 1928. — С. 77.

³ Державний вістник. — 1918. — № 28. — 29 липня.

⁴ *Омелянович-Павленко М.* Вказ. праця. — С. 113; *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ — Одесу у 1919 році. — К., 2004. — С. 72.

воєнного часу, які не мали повної військової освіти. Переважно це були патріотично настроєні старшини-українці).

Так само вважали пізніше й військові історики. «Величезна помилка була зроблена з самого початку, що всім штабам восьми корпусів та мобілізаційному апаратові, що були організовані за часів гетьманщини, дозволено було оголошувати нейтралітет. Їх треба було змусити працювати під суворим наглядом вищих військових органів. Але не вина була в цьому лише військових», — писав у нарисі історії української армії В. Прохода¹.

Директорія свідомо пішла іншим шляхом. Оголошуючи загальну мобілізацію, вона прагнула надати повстанню масовий народний характер, зробити армію класовою, селянською. За ініціативою генерала О. Осецького за рахунок мобілізації одразу почалося поповнення існуючих військових частин та створення нових. Окремий загін Січових стрільців почали переформовувати у дивізію СС, на повний штат переводилася Сіра дивізію, Запорізьку дивізію було розгорнуто у корпус, на базі Чорноморського коша створено Чорноморську, а з повстанців Київщини — Дніпровську дивізію. На думку військових фахівців мобілізаційний декрет Директорії зруйнував ті невеликі, але більш-менш боєздатні регулярні частини, що підтримали повстання проти Гетьмана. Є. Коновалець згадував, що навіть формація СС не спромоглася опанувати той селянський елемент, який заповнив її частини².

На початку грудня військове керівництво УНР зробило спробу упорядкувати повстанські війська, надати їм вигляду регулярної армії. Наказом Головного отамана на період боротьби з гетьманцями територія України була поділена на шість військових округ. Їх очолили полковники Є. Коновалець (Київщина) В. Оскілко (Волинь, Поділля), П. Болбочан (Лівобережжя), отаман Горобець (Катеринославщина і Таврія) та ін.³ В межах округи усі військові частини підпорядковувалися призначеним командувачам і повинні були координувати з ними свої дії. Але ні Директорія, ні Головний отаман не мали жодних владних важелів, щоби звести озброєні формування під одне командування, навести у них лад і дисципліну.

Республіканська армія УНР протягом місяця здолала військовий опір противника і встановила владу Директорії на всій території України. Але збройні сили, які привели Директорію до влади, мало скидалися на справжню армію. Хоча основу її складали регулярні частини, головну військову силу представляли численні селянські загони. Цікаве спостереження, звідки в такій кількості з'явилися повстанські командири-

¹ Прохода В. Вождь та військо // Збірник пам'яті С. Петлюри (1878–1926). — К., 1992 — С. 137.

² Коновалець Є. Причинки до історії Української революції. — Прага, 1928. — С. 22.

³ ЦДАВОВ. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 25.

отамани, зробив генерал М. Омелянович-Павленко: «Не тяжко мені було визначити їх соціальну приналежність, службовий і громадський стаж. Я їх знав. Назагал це були жертви невдалої реформи військового міністра ген. Рогози, ...що бажаючи піднести фаховий рівень в армії, ...надто необдуманно віднісся до численних молодих кадрів, які були кістю від кості нашого селянина, переважно діяльними учасниками великої війни... Мені довелося бути свідком великої метаморфози: з карної молоді після реформи ген. Рогози повставали раптово кадри запасовців-революціонерів»¹.

Щодо чисельності армії на момент перемоги повстання, мемуаристи і дослідники називають фантастичні цифри — до 300 і навіть 400 тис. вояків, але більшість тогочасних військових і політиків оцінювали її більш реально — 45–50 тис. Зрозуміло, що в умовах постійної зміни ситуації провести якісь підрахунки було справою неможливою. Сучасний дослідник О. Левченко вважає, що в апогеї антигетьманського повстання армія Директорії дійсно сягала, а може й перевищувала 300 тис. Але переважна більшість її складалася з селянських загонів місцевого формування, бійці яких, поваливши гетьманську владу, першими, знов таки на заклик Директорії, «пішли ділити панську землю», не чекаючи військових наказів. Тому майже відразу після остаточної перемоги у Дісвій армії (так вона стала називатися) залишився той елемент, що перебував у складі більш-менш регулярних військових частин, або вбачав у подальшій службі певні перспективи. Чисельність цього армійського контингенту становила на його думку приблизно 50 тис. бійців².

В той час, як на її кордонах уже розпочалася війна, УНР мала некеровану напівпартизанську армію. Як і у першій війні з РСФРР отамани віддавали перевагу примітивній тактиці «ешелонної війни». Створені нашвидкуруч військові частини не набули справжнього бойового досвіду, який дозволяв би успішно воювати з боездатним противником. Легкі перемоги над гетьманцями породжували у новоспечених командирів надмірні амбіції, самовпевненість, зневагу до військової дисципліни.

Гетьманська адміністрація на місцях була знищена в ході повстання й на заміну їй не було створено дієвого владного механізму. Тому влада у провінції перебувала в руках військових. Саме з Республіканської армії вийшов і почав поширюватися по всій Україні своєрідний суспільно-політичний феномен, відомий під назвою «отаманщини». Відсутність контролю з боку верховної влади, відчуття безкарності надихали новоспечених «отаманів» (за сучасною термінологією — «польових

¹ Омелянович-Павленко М. Вказ. праця. — С. 112.

² Левченко О.Д. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. — липень 1919 р.): Дис... канд. іст. наук. — К., 2002. — С. 51–52.

командирів») на власний розсуд впроваджувати владу іменем Директорії УНР. Маючи армійське походження, «отаманщина» поступово перетворювалася у найбільш поширену форму чинної влади, викликаючи вкрай негативне ставлення широких верств населення до Директорії.

Відновлення УНР і оприлюднення 26 грудня 1918 р. Декларації Директорії з її політичною програмою не внесло змін у будівництво армії. У сфері зовнішньої політики УНР заявила, що стоїть «на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав»¹. Тобто боротьби із зовнішнім ворогом не передбачалося, проте реалії свідчили про інше. Червона армія вторглася на територію України з півночі і сходу. Вже через тиждень, 3 січня був захоплений Харків. З початком бойових дій швидко з'ясувалося, що армія УНР неспроможна дати відсіч агресорові.

Якщо судити по законотворчій діяльності уряду, рішучих заходів для приведення армії у боєздатний стан вжито не було. На продовження попередніх наказів щодо формування армії 13 січня був виданий закон про призов військових до дійсної служби. Мобілізації підлягали громадяни від 21 до 25 років, що раніше служили в армії, а також старшини до 50-річного віку включно. Додатково 18 січня була ухвалена постанова уряду про прийом до армії «охотників» — добровольців з числа осіб, які не підлягали мобілізації, 24 січня — закон про організацію військових шкіл з прискореним курсом освіти та прийом до них молоді з метою підготовки в найкоротший термін старшинських кадрів для української армії². Все це свідчило, що діяльність Директорії і уряду у військовій сфері не відповідала реальним потребам оборони країни. Подібні заходи могли бути дієвими в умовах стабільності, у складній ситуації вони видавалися малоефективними.

З перемогою Директорії селяни масово залишали лави армії та поверталися додому ділити поміщицьку землю. Для заохочення селян до служби в додаток до земельного законодавства УНР 18 січня був прийнятий закон, за яким козаки, що служать в регулярній армії, мали отримати додатковий земельний пай у розмірі 1–2 десятин. Після закінчення війни їм обіцялася безпроцентна позика у розмірі 2 тис. гривень, а також процентна позика на 5 років ще на 2 тис. гривень³. Проте в умовах повної невизначеності і внутрішньої нестабільності навряд чи багато селян реально розраховували отримати від держави подібні преференції.

Було здійснено також ряд суто декларативних кроків у боротьбі з анархією та отаманщиною. 16 січня Головний отаман видав наказ по

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів... Т. 2. — С. 394.

² Там само. — С. 430–433, 436, 450.

³ Там само. — 439–440.

війську УНР, спрямований на встановлення дисципліни в армійських частинах, боротьбу з дезертирством, розкраданням військового майна, злочинною протидержавною агітацією¹. У викладеному в загальних фразах наказі був відсутній механізм його реалізації. Він не запроваджував дієвих заходів, не надавав верховному командуванню, а також командирам частин надзвичайних прав для покарання винних, отже не міг кардинально поліпшити стан армії. Водночас армійське командування намагалося припинити стихійний селянсько-повстанський рух, який тривав і після перемоги Директорії, руйнуючи підвалини державної влади й розкладаючи армію. В листівці, виданій 24 січня, Інформаційне бюро армії УНР зверталось до селян-повстанців із закликом припинити розбрат, повернутися до праці, налагодження нормального життя. Листівка роз'яснювала, що Директорія забезпечить перехід влади до рук трудового народу шляхом скликання Трудового Конгресу, тому зараз селяни мають повернутися додому і взяти участь у виборах². Як і попередній документ, дієвих заходів для умиротворення розбурханої селянської стихії він не містив.

Характеризуючи українську армію часів революції, її колишній старшина В. Прохода сформулював ідейні засади, на які вона мала б спиратися: «Українське військо є національною армією незалежної Української Держави, що стоїть на сторожі правди держави і нації та оберігає вільний суспільний розвиток усіх суспільних верств своєї батьківщини, а тому воно демократичне і жодному абсолютизму чи диктатурі особи, партії чи суспільної верстви служити не може»³. На початку 1919 р. цього не хотіли розуміти і з цим не погоджувалися політики національно-демократичного табору. Тому збройні сили підтримувала політична боротьба, свідомо привнесена в армійське середовище політичними партіями. Члени Директорії змагалися за вплив у військових частинах, які ставали чимось на зразок їх особистої гвардії. А. Макаренко спирався на підтримку військових формувань залізничників, П. Андрієвський мав тісні контакти з контррозвідувальним загоном М. Ковенка, Ф. Швець контактував з отаманами есерівської орієнтації⁴. До міжпартійної боротьби долучалися й представники армійського командування, які діяли за вказівками своїх партій.

Недисциплінована напівпартизанська армія, особливо її селянська складова, ставала сприятливим ґрунтом для активної агітаційної діяльності різних політичних сил. Армія перебувала під пильною увагою соціалістичних партій, причому не лише українських. Незважаючи на заборону наказом Головного командування військ УНР від 8 грудня

¹ Там само. — С. 435–436.

² Там само. — С. 443–444.

³ Прохода В. Вказ. праця. — С. 110.

⁴ Коновалець Є. Вказ. праця. — С. 22.

1918 р. антиурядової пропаганди та діяльності партій і організацій, виступаючих проти українського руху¹, більшовики скрізь провадили агітацію проти української влади. Небезпеку перетворення армії на арену політичної боротьби розуміли лише окремі військовики. Щоби не допустити антидержавної пропаганди серед вояків корпусу СС Є. Коновалець видав 22 грудня 1918 р. наказ, яким заборонив під загрозою розстрілу агітацію проти державного ладу УНР, Директорії, законів і розпоряджень українського уряду².

Командир Запорозького корпусу отаман П. Болбочан також видав звернення до населення, в якому оголосив, що «ніяких совітів робочих депутатів, монархічних організацій і взагалі організацій, котрі намагаються захопити владу, я не допущу... Ми боремося за самостійну демократичну Українську Республіку, а не за Росію, яка б вона не була — монархічна чи більшовицька»³. Полковник Болбочан заборонив більшовицьку пропаганду, припинив діяльність боротьбистів у військових частинах, не дозволив російським меншовикам, які виступали проти державної самостійності України, провести з'їзд у Харкові.

З цим не погоджувався Голова Директорії В. Винниченко, який неодноразово намагався скасувати «крайньо шкідливі для справи соціалістичної революції» розпорядження Коновальця й Болбочана. Врешті-решт полковника Болбочана, надзвичайно популярного в армії бойового командира, шляхом політичних провокацій було усунуто з армії. Винниченко також виступав проти діяльності т. зв. «комісії Ковенка», яка цілеспрямовано боролась з більшовицькою пропагандою в армії. П'ять разів він намагався віддати М. Ковенка під суд, але його відстояли Січові стрільці, за якими стояв Головний отаман⁴. Небезпека, яку створювали політики, втягуючи армію у партійну боротьбу, згодом обернулася низкою заколотів, які дорого обійшлися українській владі.

Щоби збройні сили були готові виконати свій прямий обов'язок, армія мала бути організованою силою. Для цього в суто військовому плані існували загальні універсальні підвалини організації збройних сил: дисципліна, єдиноначальність та субординація. Влада командирів в армії мала бути абсолютною. В армії УНР ці принципи свідомо ігнорувалися.

Чи не головною проблемою збройних сил УНР були командні кадри. З перемогою повстання посилювався антагонізм між отаманами та професійними військовиками. В основі його, крім різного бачення суто специфічних проблем військової служби, лежали різні політичні позиції

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 2. — С. 389.

² *Мирчук П.* Українська державність. — Філадельфія, 1967. — С. 261.

³ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. — Т. IV. — Нью-Йорк, 1969. — С. 24.

⁴ *Верига В.* Визвольні змагання в Україні. 1914–1923. У 2-х томах. — Т. II. — Львів, 1998. — С. 50.

сторін. Серед повстанських отаманів поширювалися анархістські й більшовицькі настрої, тоді як національно орієнтовані старшини були налаштовані однозначно протибільшовицьки. Симпатії соціалістичного проводу УНР явно були на боці отаманів: «Для деяких тогочасних діячів українське військо, що само без жодного примусу стало на захист Української держави, було незрозумілою силою. Вони боялись війська. Всюди їм марились «офіцерня» й контрреволюція. Голова Директорії В. Винниченко, щоб позбавитись цієї офіцерні, запропонував організувати старшинські школи, до яких приймати лише соціально і політично свідомих робітників і селян. А до випусків з цих шкіл офіцерів призначати з унтер-офіцерів»¹.

Класовий принцип поділу суспільства, офіційно проголошений у Декларації Директорії, фактично був поширений і на армію. До офіцерства й генералітету, які ототожнювалися з «експлуаторськими» класами, Директорія, в т. ч. й Головний отаман С. Петлюра, ставилися з недовірою. Вже згаданий В. Прохода писав, що «старшин генерального штабу та старших старшин-знавців військової справи, що самі з власної ініціативи почали творити новітню Українську армію, було так мало, що імена їх мусять бути записані золотими літерами на сторінках української військової історії»². Важко погодитися з таким висновком, коли у виданому 2007 р. біографічному довіднику М. Литвина та К. Науменка наведено більше 500 прізвищ генералів і адміралів, які служили в українській армії в різні часи визвольних змагань³.

Отже, офіцерів, готових служити Україні, було достатньо. Інша річ, що лише одиниці з них змогли посісти гідне місце в армійських колах. «До кадрових старшин і далі не було довіри, їх вважали «москалями», «фахівцями», хоча такі старшини й були українцями чистої води й чесними ідейно, — писав у спогадах генерал А. Пузицький. — Їх підпорядковують отаманчикам, не дають їм ходу. Коли з великим зусиллям удасться їм викувати добру бойову військову частину з міцною дисципліною, отаманчики піднімають крик, що це, мовляв, на московський лад, та й начальство косо поглядає»⁴. Натомість діячі авантюрного складу типу Н. Григор'єва, О. Волоха, О. Данченка, О. Божка користувалися повною довірою влади і займали невинувато високі посади в армії. Однією з кардинальних помилок української влади була ліквідація в армії офіцерських чинів. Запроваджене звання «отаман» не завжди було ознакою генеральського чину, а визначало командну посаду. Тому

¹ Прохода В. Вказ. праця. — С. 137.

² Там само. — С. 110.

³ Литвин М., Науменко К. Збройні сили України першої половини ХХ ст.: Генерали і адмірالی. — Х., 2007.

⁴ Пузицький А. Боротьба за доступи до Києва // За державність. — Зб. 7. — Варшава, 1937. — С. 54.

отаманами іменували себе молодші старшини, підстаршини і навіть цивільні особи, які взялися за зброю.

Поглянемо на проблему участі вищого офіцерства в будівництві армії УНР з іншого боку. Всім офіцерам, що служили в гетьманській армії, Директорія не довіряла й була налаштована до них апріорі негативно. На прохання урядових структур відпустити у відрядження одного з генералів, начальник Генерального штабу Дієвої армії В. Тютюнник відповів: «Забирайте їх хоч всіх — вони нам не потрібні...»¹. Зазнав несправедливих переслідувань командир 2-го Подільського корпусу генерал П. Єрошевич, який мав беззаперечні заслуги перед Директорією. Завдяки йому Подільська губернія стала базою формування повстанських військ, а Вінниця — тимчасовою столицею повстання. Арештований в кінці грудня 1918 р. за доносом, він згодом був звільнений, проте посад, відповідних його чину, генерал-лейтенант старої армії в подальшому не обіймав². Досвідчений генштабіст генерал В. Сінклер, який у січні 1919 р. добровільно зголосився очолити оперативний відділ Генштабу, чесно служив українській владі, але залишався *persona non grata*. Є. Маланюк згадував, що коли С. Петлюра навідувався до Генштабу, генералу щиро радили не попадатися йому на очі³.

Єдиним представником генералітету, що користувався повною довірою Директорії був військовий міністр, згодом Наказний отаман армії УНР О. Осецький. Проте його діяльність на цих посадах не сприяла зміцненню збройних сил. Характеризуючи його, М. Капустянський відзначав, що це енергійна людина, добрий організатор, але позбавлений громадянської мужності, коли треба «твердо висловити свою думку перед Головним отаманом Петлюрою та урядом і домагатися її здійснення»⁴. О. Осецький відверто загравав з отаманами і козаками, щоби здобути дешевої популярності: «наприклад, дорікав громаді Сірих старшин, що вони мають надто буржуазні звички: не сплять у касарнях разом з козаками, не стають разом з ними в чергу на обід чи вечерю до спільного казана, їдять не дерев'яними, а металевими ложками та й ще з тарілок, а не з казанків, мають свою окрему старшинську їдальню й т.п. І це говорив Наказний отаман, найближчий помічник Головного отамана цілком серйозно, ніби це було основне завдання тогочасної збройної боротьби»⁵.

Через недовіру до генералітету українська армія мала малопрофесійне вище командування. На чолі її стояли Головний отаман, який

¹ Цит. за: *Омелянович-Павленко М.* Вказ. праця. — С. 113.

² *Тинченко Я.* Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). — К., 2007. — С. 157–158.

³ *Маланюк Є.* Уривки зі спогадів. — К., 2004. — С. 334.

⁴ *Капустянський М.* Вказ. праця. — С. 87.

⁵ *Прохода В.* Вказ. праця. — С. 133.

був людиною цивільною, начальник штабу Дієвої армії А. Мельник — офіцер військового часу, поручник австро-угорської армії; Генеральний штаб очолював В. Тютюнник — підполковник російської армії. Зрозуміло, що А. Мельника та В. Тютюнника було призначено на ці посади з національно-політичних мотивів, а не як кваліфікованих військових фахівців. Після перемоги Директорії лише 36 генералів і адміралів були залишені на службі в українській армії, проте й вони здебільшого обіймали посади заступників начальників¹. Підбір командних кадрів відбувався на засадах революційної доцільності та політичної лояльності, тому командний потенціал армії УНР був низьким: у штабах майже не було досвідчених генштабістів, у частинах бракувало фахівців, особливо в артилерії, інженерному забезпеченні.

Директорія, уряд, Трудовий Конгрес мало цікавилися військовими проблемами, розглядаючи їх лише в руслі політичних питань. Постановою Директорії від 22 січня 1919 р. одноосібне рішення усіх військових питань було покладено на Головного отамана С. Петлюру, який практично займався цим і раніше. Нездатність проводу УНР до реальної оцінки ситуації і вироблення конструктивних рішень була вражаючою. «У Вінниці на державних нарадах з участю членів Трудового Конгресу ця нездібність великої коаліції (першого складу уряду УНР на чолі з В. Чехівським — *О.Б.*) знайти вихід із ситуації доходила прямо до смішного, — згадував І. Мазепа. — Наприклад, на одній з нарад під головуванням Винниченка, міністр земельних справ Микита Шаповал виступив з таким рецептом «оборони батьківщини». В довгій промові він доказував: український народ — в більшості селяни; українське трудове селянство бореться за землю і ліси і лише за це може жертвувати собою. Висновок: треба реорганізувати українську армію в армію охорони землі і лісів і на чолі її, як «головного отамана» поставити міністра земельних справ, тобто самого Мик. Шаповала»². Невідомо з яких міркувань, але 8 лютого рішенням Директорії М. Шаповал був призначений міністром оборони із залишенням міністром земельних справ³. Щоправда, залишався на цій посаді він лише до 14 лютого, до формування нового уряду на чолі з С. Остапенком.

Парадоксально, але армія, яка нездатна була захистити державу, обходилася їй надзвичайно дорого. Вже в ході повстання було витрачено велику кількість засобів матеріально-технічного забезпечення. Офіційно озброєння й амуніція пішли на створення повстанських частин. Але, як це часто трапляється в період масових народних зрушень, процес був некерованим і неконтрольованим. У великій кількості майно розкра-

¹ Литвин М., Науменко К. Вказ. праця. — С. 19.

² Мазепа І. Творена держава (Боротьба р. 1919) // Збірник пам'яті С. Петлюри (1878–1926). — С. 19.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 1. — С. 39.

далося авантюристами-отаманами, посадовими особами, залізничниками, селянами й рядовими козаками. Масовий приток добровольців до армії без дисципліни мав свій зворотній бік. До половини новобранців, після того, як вони отримували обмундирування та зброю, вже наступного дня втікало з казарм. Протягом місяця повстання практично зникло тилове постачання усіх корпусів, розраховане на 6 місяців користування¹.

Держава продовжувала сприяти отаманщині, фінансуючи безпосередньо отаманів, які мали формувати військові частини. Армія перетворилася на «чорну діру», куди утікали мільйони з державних рахунків. На засіданні Ради Народних Міністрів 2 січня на прохання військового міністра, щоби державна скарбниця видавала гроші по вимогах військового відомства і по неділях та святах, а також не затримувала видач «з огляду на невиконання дрібних формальностей», уряд ухвалив, «щоби військовому міністру видавались асигновки без задержок»². І. Мазепа згадував, що лише протягом двадцяти днів січня 1919 р. на фінансування армії уряд виділив 1 млрд. гривень, які на той час були ще твердою валютою³.

Йшов вже третій рік революції, попередній військовий досвід якої варто було б проаналізувати й врахувати, щоби не повторювати своїх і чужих помилок. Українська ж революція знову ігнорувала військове питання. В плані військового будівництва вартим уваги був досвід головного воєнного супротивника УНР — радянської Росії. На відміну від українських соціалістів, більшовики швидко зрозуміли важливу роль армії в революції і докладали багато зусиль до розробки своєї військової політики. Цілеспрямовано розкладаючи у 1917 р. російську армію, вони ще на стадії підготовки соціалістичної революції створили власні збройні формування — Червону гвардію, яка забезпечила їм силове захоплення влади. Коли ж після перемоги постало питання про створення справжньої армії, вони швидко відмовилися від непрофесійних і анархічних революційних загонів. Обраний військовим керівництвом РСФРР для формування Червоної армії принцип добровільності не дав бажаних результатів. З травня 1918 р. революційні експерименти щодо армії було припинено, радянське керівництво перейшло до загального військового обв'язку і почало будувати свої класові збройні сили за правилами військової науки, спираючись на генералітет і офіцерство старої армії. Поставлені під контроль більшовицьких комісарів «війсь-

¹ Капустянський М. Вказ праця. — С. 72. З М.Капустянським не згоден дослідник Я. Тинченко, який вважає що військове майно шести корпусів (за винятком Катеринославського та Одеського) в основному було використано за призначенням, причому велику кількість його уряд УНР передав на озброєння Галицькій армії. — Там само. — С. 261.

² Директорія, Рада Народних Міністрів... — Т. 1. — С. 146.

³ Мазепа І. Вказ. праця. — С. 25.

кові спеціалісти» внесли непересічний внесок у розбудову Робітничо-селянської Червоної армії. Долаючи партизанщину, анархію, масове дезертирство, проблеми із військовими спеціалістами радянська держава мала на початку 1919 р. більш ніж півтора мільйонну, цілком боєздатну армію.

Приклад успішного формування збройних сил продемонструвала в цей час Західноукраїнська Народна Республіка. Процес творення Галицької армії відбувався приблизно в ті ж часи, що й армії УНР. Основою УГА стали військові частини, які брали участь у Листопадовому повстанні 1918 р., а також два курені Легіону Українських січових стрільців. Перші польові формації УГА творилися стихійно і мали напівпартизанський характер. У грудні 1918 р. існувало 15 бойових груп різної чисельності, до складу яких входили полки, курені, сотні, командири яких діяли на власний розсуд.

Саме в цей час на прохання керівництва ЗУНР, зважаючи на брак у нього вищого командного складу, в Галичину була направлена група вищих офіцерів з УНР. Директорії ці висококваліфіковані фахівці були непотрібні, й вона залюбки позбулася політично некерованого елемента. Бойовому генералу М. Омеляновичу-Павленку дали зрозуміти, що в армії УНР йому годі чекати на високу посаду. За таких умов йому нічого не залишалось, як прийняти запрошення уряду ЗУНР, де він був призначений командувачем УГА¹. Начальником штабу армії став полковник Генерального штабу Є. Мешковський, на інші відповідальні посади були призначені генерали В. Генбачів, О. Греків, полковники М. Какурін, Д. Кануков та ін. Суттєву допомогу зброєю, боєприпасами та амуніцією ЗУНР також отримала від УНР.

Величезною заслугою наддніпрянських воєначальників стала проведена ними у січні – лютому 1919 р. кардинальна реорганізація Галицької армії за європейським зразком. Під керівництвом полковника Є. Мешковського був розроблений і в короткий час втілений у життя план, згідно з яким розрізнені й неоднорідні окремі загони і бойові групи були зведені у три корпуси, 12 стрілецьких бригад полкового або курінного складу, засновані старшинські школи для підготовки і поповнення армії командним складом. Галицька армія, доведена до 100 тис. бійців, за своєю організацією і боєздатністю вийшла на рівень кращих європейських армій². Додамо також, що організаційна перебудова армії відбувалася в умовах безперервних бойових дій, а матеріальні і людські резерви Галичини були на порядок меншими, ніж в Наддніпрянській

¹ Кравчук М. На службі Батьківщині: життя й доля генерал-полковника М. Омеляновича-Павленка // Омелянович-Павленко М. Вказ. праця. — С. 21.

² Дацків І.Б. Воєнно-політична і дипломатична підтримка Директорією УНР визвольних змагань ЗУНР // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). — К., 2009. — С. 163–164.

Україні. Як бачимо, постановка військової справи в ЗУНР докорінним чином відрізнялася від УНР, що й дало відповідні результати.

Події грудня 1918 — січня 1919 рр. засвідчили, що військової політики як такої Директорія не виробила і не проводила. Військове питання розглядалося Директорією та урядом лише в руслі політичних питань.

Армія створювалася революційним шляхом, практично без будь-якого плану. В результаті розмаху селянсько-повстанського руху та оголошеної загальної мобілізації її чисельність стрімко зросла, але через відсутність твердої влади на місцях, незабезпеченість професійними командними кадрами та слабку матеріально-технічну базу вона являла собою некерований конгломерат партизансько-повстанських відділів. Перебуваючи в полоні ілюзій щодо декларованого нейтралітету, провід УНР створив збройні сили, які не гарантували державі зовнішньої безпеки. У розпочатій війні з РСФРР така армія була приречена на суцільну поразку. Протягом січня 1919 р. більша частина військ вийшла з-під контролю вищого командування, армія не бажала воювати, кілька з'єднань перейшли на бік противника. Чисельність її не перевищувала 50 тис. вояків.

Усі воєнні та армійські проблеми, які УНР довелося розв'язувати у 1919 р., так чи інакше витікали з прорахунків військової політики та будівництва армії на першому етапі діяльності Директорії.

ВІДНОСИНИ УНР І ЗУНР: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Ідея створення незалежної неподільної України була визначальним чинником національного буття українців протягом багатьох віків. Тому відтворення цілісної картини соборності українських земель, особливо в революційні роки, дозволяє глибше зрозуміти тенденції історичного розвитку України, необхідне для подолання міжрегіонального протиріччя. Адже внутрішньополітичні розходження по лінії «схід-захід» у сучасній державі залишаються однією з доволі дразливих тем.

В українському джерелознавстві фактично відсутні дослідження з історії взаємовідносин Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки. Майже десять років тому В. Пилипів зробив характеристику даній проблемі у своїй кандидатській дисертації¹. Однак за цей час значно розширилася й стала більш доступнішою і структурованою база документів з теми. Іншим вагомим доробком є праця В. Великочого про джерельну базу з історії ЗУНР, а отже й відносини галицької держави з УНР².

Відповідно до цього автором було поставлено розв'язання наступних завдань: визначення місцезнаходження, ступеню інформативності, специфіки джерел з даної теми.

Особливістю формування джерельної бази Української революції і її тематичного компонента — відносин УНР і ЗУНР полягає в тому, що нагромадження документів відбувалося в надзвичайно складний час: за умов революції й громадянської війни, формуванню нового державного й адміністративного апарату. Значна кількість матеріалів про події 1917–1920 рр. взагалі була знищена або українцями в умовах наступу ворогів, або ж радянським і польським політичним режимом. Деякі документи, вивезені безпосередніми діячами революційної доби, залишаються сьогодні майже недослідженими й чекають слушного часу. Хоча переважна більшість з них у роки незалежної України стала доступною й безперечно привертає увагу сучасних дослідників історії України.

¹ Пилипів В.І. Джерела з історії взаємовідносин Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06. — К., 2002. — 198 арк.

² Великочий В. Джерела до вивчення державного будівництва в ЗУНР: (До 85-ліття Західно-Української Народної Республіки). — Івано-Франківськ, 2003. — 278 с.

Історія взаємовідносин УНР і ЗУНР представлена всіма видами джерел: архівними, археографічними, мемуарними, епістолярними, пресовими, зображувальними. Більшість документів з даної проблематики зосереджена в Центральному державному архіві вищих органів влади й управління України, Центральному державному історичному архіві України в м. Львові, Державному архіві Львівської області. Деякі документальні свідчення виявлені в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, інших обласних архівах України (Івано-Франківської (ДАІФО), Тернопільської (ДАТО), Закарпатської областей (ДАЗО).

Основний масив джерел з історії взаємовідносин УНР і ЗУНР зберігається у фондах ЦДАВО України. Протоколи та матеріали засідань Ради Міністрів УНР (ф. 1065) відображають роботу вищого виконавчого органу влади й дають можливість простежити формування та реалізацію політики взаємовідносин між українськими республіками, проаналізувати її наслідки у світлі Акту соборності 22 січня 1919 р. Цінними є відомості про надану урядом фінансову допомогу керівництву ЗУНР.

Фонди Директорії УНР (ф. 1429), Диктатора Західної Області Української Народної Республіки (ф. 2192) містять закони, накази, універсали, декларації, звернення Директорії та Є. Петрушевича, в яких представлена інформація про діяльність вищого державного керівництва, розкриваються основні причини непорозумін між українськими урядами, що виникли в ході визвольної боротьби. Зокрема, у фонді 1429 міститься відозви УНРади та Універсал Директорії про злуку.

Співробітництво у військовій сфері відображене у фондах Державного Секретаріату військових справ ЗУНР (ф. 1073), військового міністерства УНР (ф. 1075), Головного управління Генерального штабу УНР (ф. 1078), Штабу діючої армії УНР (ф. 3172), Начальної Команди Галицької армії (ф. 2188). Документи (накази й інструкції Головного Отаману, штабів Дієвої армії й УГА, різноманітні зведення й оперативні донесення) показують характер військового співробітництва після переходу Галицької армії р. Збруч у липні 1919 р., дають можливість з'ясувати ставлення наддніпрянського населення до галицьких вояків, взаємовідносини УГА та Дієвої армії, становище українських військ в умовах війни з білогвардійцями.

Ноти, меморандуми, заяви урядів УНР, протоколи конференцій, газетні вирізки про діяльність українських урядів на міжнародній арені містять фонди міністерства закордонних справ УНР (ф. 3696), особового фонду С. Шелухіна (ф. 3695). Цінні відомості про розкол у середині українських дипломатів у Парижі подає у своїх нотатках радник з правових питань делегації С. Шелухін. У його працях прослідковується неприхильне ставлення до представника галичан на Мирній конференції В. Панейка, який провадив сепаратну політику. Заслугують на увагу й документи з українсько-польських відносин, що зосереджені в

цих фондах. Природно, що вони безпосередньо зачіпали інтереси ЗУНР, оскільки Головний Отаман весь час намагався заручитися підтримкою Польщі за рахунок земель Східної Галичини, на яку не мав ні юридичної, ні формальної влади.

Акти дипломатичних посольств і місій ЗОУНР за кордоном, західноукраїнські періодичні видання, де частково розкриваються проблеми політичного й економічного співробітництва українських держав містяться в колекції матеріалів Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки, зібраних польським урядом у 1919–1920 рр. (ф. 3505).

Окремі документи з історії взаємовідносин між УНР і ЗУНР можна виявити в інших фондах ЦДАВО України, зокрема особових — С. Петлюри (ф. 3809) та Б. Мартоса (ф. 4000). На особливу увагу заслуговує фонд І. Мазепи (ф. 3933), де поряд з протоколами засідань Ради Міністрів, постанов уряду УНР знаходиться проект договору між українськими арміями в січні 1920 рр., коли і С. Петлюра, і Є. Петрушевич залишили Україну.

Інформативні джерела з теми зберігаються в ЦДАЛ. Зокрема, у ф. 581 «Колекція документів про діяльність урядів і армій Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» містяться офіційні урядові документи, листи й донесення про події на фронті, оперативні зведення, звіти засідань, протоколи, нормативні акти тощо. Важливими є й матеріали, присвячені Мирній конференції в Парижі, зокрема, резолюції щодо Галичини. Вони дозволяють з'ясувати специфіку взаємовідносин та атмосферу, в якій перебували українські послы й делегати на Мирній конференції, визначити здобутки й прорахунки зовнішньої політики УНР і ЗУНР (ЗОУНР), ставлення галичан до наддніпрянців і навпаки.

Деякі офіційні документи, вирізки з газет, замітки знаходяться в інших фондах ЦДАЛ, зокрема, Наукового товариства ім. Т. Шевченка (ф. 309), Українського горожанського комітету м. Львіва (ф. 462) та особовому фонді Г. Степури. У них зібрано вагомий матеріал законодавчої діяльності українських республік: Декларація Директорії про злуку, протоколи засідань Державного Секретаріату ЗУНР, де частково обговорювалися питання про відносини з наддніпрянським урядом, договори УНР з Польщею, які безпосередньо стосувалися земель Східної Галичини.

Особові фонди С. Томашівського (ф. 368) та М. Тишкевича (ф. 681) дають свідчення про хід Паризької мирної конференції, ставлення провідних європейських політиків до вирішення українського питання, взаємовідносин усередині об'єднаної української делегації. За ступенем інформативності дані матеріали значно доповнюють і поглиблюють свідчення фондів київських архівів, і без їхнього аналізу складно визначити й проаналізувати причини й характер протиріч, які виникли між

делегацією УНР на чолі з головою Г. Сидоренком і галицькими дипломатами В. Панейком і С. Томашівським у Парижі.

Окремі матеріали й документи з історії взаємовідносин УНР і ЗУНР зберігаються в Державному архіві Львівської області. Вони зосереджені у ф. 257 «Наукова комісія по вивченню історії оборони м. Львова і південно-східних воєводств в 1918—1920 рр.» Основу його складають резолюції, постанови, протоколи засідань, публікації преси, які висвітлюють суспільно-політичне й національно-визвольне життя Галичини. Вони частково розкривають історію взаємовідносин УНР і ЗОУНР. У фонді містяться й документи щодо діяльності надзвичайної ревізійної місії в Галичині, переговорів українців із поляками тощо.

Листопадова революція, політичне становище ЗУНР, ставлення галицьких урядовців до подій у Наддніпрянській Україні частково знайшли своє відображення у фонді «Львівського воєводського управління» (ф. 1).

Документи, що опосередковано відображають досліджувану проблему, знаходяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Матеріали фонду «Центральний комітет Комуністичної партії України» (ф. 1) характеризують діяльність політичних партій і організацій періоду Української революції, визначають їхнє ставлення до соціально-економічної й політичної діяльності керівників УНР і ЗУНР, а також містять документи Політбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У про стратегію й тактику боротьби більшовиків із українськими національними силами. Інформація радянських розвідувальних зведень міститься в таких фондах: «Колекція документів комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У» (ф. 5) та «Колекція документів з історії ЦК КП(б)У» (ф. 57).

Деякі матеріали з даної теми знаходяться в Державному Архіві Російської Федерації (далі — ГАРФ) та Російському державному військовому архіві. В основному вони присвячені історії дипломатичних і військових відносин керівників більшовицької й добровольчої армій з українськими республіками. Це дає змогу також прослідкувати за характером дипломатичного співробітництва українських лідерів із східними сусідами, визначити протиріччя в підходах до розв'язання найважливіших зовнішньополітичних проблем.

Серед архівних фондів ГАРФ зберігається й частина матеріалів колишнього празького архіву: документи міністерства закордонних справ УНР (ф. 6087) та її делегації на Мирній конференції в Парижі (ф. 7027). Нерідко в них зустрічаються матеріали, які так чи інакше висвітлюють проблему відносин між УНР і ЗУНР, політичну й військову ситуацію на Україні.

Чимало джерел із проблеми взаємовідносин УНР і ЗУНР зберігається в архівах Польщі, Італії й Канади. Зокрема, в архіві Бібліотеки Народової у Варшаві серед фондів Наукового товариства ім. Т. Шев-

ченка є відомості щодо переговорів представників УНР і ЗУНР у Фастові, документи президії Державного Секретаріату, матеріали про діяльність закордонних місій восени 1919 р. й складне становище українців під польською окупацією. Заслужують на увагу спогади й щоденники старшин УГА під час їхнього перебування на території Великої України. Вони дають змогу визначити ставлення місцевого населення до Галицької армії та прослідкувати відносини між ними.

Вагома частка джерел зосереджена в столиці Польщі в Центральному Військовому Архіві («Колекція оригіналів та копій документів про відносини Польщі з Латвією, Литвою, Радянською Республікою, Гданськом і Україною») та Архіві Актів Нових (ф. 380 «Союзна армія українська»). Документи дають змогу визначити характер взаємовідносин між Польщею й українськими республіками, ступінь матеріальної забезпеченості УГА та Дієвої армії восени 1919 року, причини підписання сепаратного договору Начальної Команди Галицької армії з Добрармією.

Масивним за своєю кількістю документів є Архів Католицького університету імені Св. Климента папи в м. Римі (Ватикан). Основу колекції складають матеріали, які нагромаджувалися протягом всього існування ЗУНР (ЗОУНР) і 1934 року були передані Є. Петрушевичем церкві св. Варвари у Відні. Згодом потрапили в державний архів Австрії, а за сприяння Йосипа Сліпого до Риму. В основному, документи висвітлюють історію ЗУНР, але в деякій мірі стосуються й історії взаємовідносин УНР і ЗУНР. На жаль, доступ до нього обмежений¹. Тільки в останнє десятиліття деякі матеріали за сприяння О. Карпенка вдалося надрукувати в Україні. Про даний збірник мова йтиме далі.

Значна частина документів зберігається в Бібліотеці та Архіві Канади (м. Оттава). Особливу увагу дослідників привертає колекція політичного діяча дореволюційної України А. Жука (МГ30, С176). Це своєрідний архів українського визвольного руху початку ХХ ст., який раніше не публікувався. У фонді представлені документи, статті, газетні вирізки з історії Наддністрянщини у складі Австро-Угорщини, подій Першої світової війни, бюлетені дипломатичних представництв УНР, звернення голови української делегації в Парижі М. Тишкевича 1919–1920 рр. Цінну інформацію з досліджуваної теми містить листування А. Жука з Л. Цегельським, С. Петлюрою та В. Липинським, В. Темницьким, М. Васильком. Заслужують на увагу й листи С. Петлюри до Ю. Пілсудського, що зберігаються в Державній науково-архівній бібліотеці. Вони дають змогу проаналізувати ставлення Головного Отамана до галичан до і після укладання Варшавського договору².

¹ Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. — Т. 1. — Івано-Франківськ, 2001. — С. 9–10.

² Кучер М. Незнані листи Головного Отамана Симона Петлюри до Пілсудського. — Бм., Бч. — 5 с.

Другу за значущістю групу джерел складають тематичні публікації документів і матеріалів. У роки радянської влади видана низка збірників, присвячених революційним подіям, спільною рисою яких є негативне ставлення до українського революційного руху й національної державності. Зокрема, це «Червона гвардія на Україні. Документи», «Під прапором Жовтня: Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917–1920): Документи і матеріали», «З історії революційного руху у Львові: 1917–1939. Документи і матеріали», «Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов в трех томах», «Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов: в 3 т., 4 кн.», «Борьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939. Зб. документів і матеріалів» та інших¹.

Головна увага в них приділена Жовтневій революції й громадянській війні, їх впливу на розвиток революційних подій. У збірниках містяться документи, які відображають прагнення робітників і селян до об'єднання з Радянською Росією, заклики населення не підтримувати буржуазний уряд Директорії УНР і Державний Секретаріат ЗУНР, діяльність Селянсько-Робітничого Союзу, інформацію про складне економічне становище в повітах Східної Галичини, польську окупацію Наддністрянської України. Представлена й телеграма С. Петлюри до Державного Секретаріату про невдоволення населення ЗУНР політикою уряду². Цінними є радянські звіти, телеграми, оперативні донесення про місця дислокації, пересування українських військ, їх боротьбу з Червоною армією, директиви більшовицького командування про ставлення до українсько-білогвардійської війни, перехід частин УГА на бік радянських військ. Зрозуміло, що вони не дають об'єктивної картини взаємин між УНР і ЗУНР та характеру їхнього співробітництва.

Проголошення незалежності України, демократизація архівної справи позитивно вплинули на видання джерел із історії Української революції. Проте окремого збірника документів про взаємовідносини УНР і ЗУНР і досі не підготовлено. Перші археографічні праці «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали», «Конституційні

¹ Червона гвардія на Україні. Документи. — К., 1937. — 229 с.; Під прапором Жовтня. Вплив Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. Документи і матеріали. — Кн. I (1917–1920). — Львів, 1957. — Т. 1. — 660 с.; З історії революційного руху у Львові, 1917–1939: Документи і матеріали. — Львів, 1957. — 795 с.; Из истории гражданской войны в СССР. Сборник документов и материалов 1918–1922: в 3 т. — Т. 2. — М., 1961. — 895 с.; Гражданская война на Украине, 1918–1920: Сб. документов и материалов: В 3 т., 4 кн. — К., 1967. — 917 с.; Борьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939: Зб. документів і матеріалів. — К., 1979. — 558 с.

² Під прапором Жовтня. Вплив Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні. Документи і матеріали. — Кн. I (1917–1920). — Львів, 1957. — Т. 1. — С. 124.

акти України. 1917–1920: Невідомі конституції України», «Україна в ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів (1900–1939)» містять лише деякі документи з досліджуваної теми¹. У більшості випадків вони відображають події, що стосувалися передумов та підписання Акту злуки 22 січня 1919 р.

Окремо слід відзначити збірник документів і матеріалів, присвячений історії ЗУНР². Це має бути фундаментальне п'ятитомне видання (у восьми книгах), досить рідкісне у вітчизняній археографічній практиці. У збірнику використовуються архівні документи України, Польщі: протоколи, звернення, листи, накази, ухвали тощо. Представлені також матеріали Архіву Католицького університету імені Святого Климента папи в м. Римі (Ватикан). Основу колекції складають документи, які нагромаджувалися протягом усього існування ЗУНР. Доповнюють архівний матеріал численні газетні публікації й спогади безпосередніх учасників подій.

Перший том збірника присвячений подіям у Західній Україні, які призвели до утворення держави в Галичині. Ці документи дозволяють з'ясувати передумови й хід Листопадової революції у Львові, настрої західноукраїнського населення в умовах закінчення Першої світової війни, їхнє прагнення до об'єднання з Наддніпрянською Україною. У другому томі подаються офіційні документи, протоколи засідань УНРади й Державного Секретаріату, вміщені статті періодичних видань, які розкривають державотворчі процеси ЗУНР, політику УНРади й уряду щодо об'єднання українських земель, заходи реалізації Акту соборності й перешкоди в досягненні даної мети. Документи третього тому розширюють джерельну базу вивчення соціально-економічних і суспільно-політичних проблем ЗУНР і водночас відтворюють характер співробітництва й причини непорозумінь галицьких чільників з урядом УНР у зазначених сферах. На жаль, з 2001 р. світ побачило лише три томи цього важливого видання.

Значний інформативний матеріал містить видання «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918–1920 рр.: Документи і матеріали»³. У ньому подаються архівні доку-

¹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. — Т. 1. — К., 1996. — 589 с.; Там само. — Т. 2. — К., 1996. — 422 с.; Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. — К., 1992. — 272 с.; Україна в ХХ столітті: Зб. документів і матеріалів (1900–1939). — К., 1997. — 448 с.

² Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали: в 5 т. — Т. 1. — Івано-Франківськ, 2001. — 584 с.; Там само. — Т. 2. — Івано-Франківськ, 2003. — 712 с.; Там само. — Т. 3., Кн. 1. — Івано-Франківськ, 2005. — 644 с.; Там само. — Т. 3., кн. 2. — Івано-Франківськ, 2005. — 680 с.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Документи і матеріали: У 2 томах, 3 частинах. — К., 2006. — Т. 1. — 687 с.; Там само. — Т. 2. — 743 с.

менти, які раніше не публікувалися, урядові акти та матеріали тогочасної преси про діяльність центральних органів управління Наддніпрянської України. У першій частині представлені журнали засідань Директорії та Ради Народних Міністрів протягом 1918–1919 рр., а в другій — за 1920 р., у третій — закони, постанови й декларації, прийняті українським урядом у 1918–1920 рр. Опубліковані документи дають змогу краще з'ясувати соборницькі зусилля уряду УНР, визначити політичні й економічні зв'язки між УНР і ЗУНР, порівняти законодавчу діяльність українських республік.

В Ужгороді був виданий збірник документів і матеріалів про боротьбу підгурських українців за незалежність. Він містить цінні свідчення про революційні події й настрої місцевого населення в 1918–1919 рр., їхнє прагнення до об'єднання з УНР¹.

Діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції висвітлена в збірнику документів і матеріалів «Дипломатія УНР і Української Держави». У ньому представлені здебільшого спогади політиків, які були опубліковані в 1920–1930 рр., але залишалися маловідомими в Україні. Позитивним аспектом даного видання є його тематична спрямованість, що дозволяє дослідникам коротко ознайомитися з мемуарами тогочасних діячів і виокремити для себе ті, що потребують більш ґрунтовного вивчення².

У монографії М. Ковальчука, присвяченій українсько-білогвардійській війні, є ґрунтовний додаток документів з фондів не тільки українських, але й російських та польських архівів. Частина з них розкриває проблеми, які постали перед урядами українських республік влітку – восени 1919 р., під час війни з денікінцями³.

Історія взаємовідносин УНР і ЗУНР, спільна боротьба на міжнародній арені, відносини з країнами Четверного союзу й Польщею, контакти з білогвардійцями висвітлюються і в публікаціях, виданих за кордоном. Передусім, це збірник документів К. Костива «Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політико-державна якість», збірник документів і матеріалів про Україну 1914–1922 р. Т. Горнікевича «Ereignisse in der Ukraine» («Події в Україні») в 4 томах, Т. Гунчака «Українська революція: документи, 1919–1921», двотомне «Україна і Польща в документах 1918–1922», а також

¹ Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.». — Ужгород, 2007. — 751 с.

² Дипломатія УНР та Української Держави в документах та спогадах сучасників: У двох томах. — К., 2008. — Т. 1. — 266 с.; Там само. — Т. 2. — 379 с.

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія. — К., 2006. — 576 с.

польське видання «Polacy na Ukraine. Zbiór dokumentów» («Поляки на Україні. Збірник документів»)¹.

За кордоном був виданий і «Денник Начальної Команди Галицької Армії». На основі щоденних записів ми маємо змогу відтворити історію цієї формації, визначити характер взаємовідносин між військовим і політичним керівництвом УНР і ЗУНР наприкінці літа й восени 1919 р. У збірці вміщені матеріали судового процесу над командувачем УГА М. Тарнавським².

Важливим джерелом дослідження даної проблеми є «Статті, листи, документи» С. Петлюри³. Перші два томи з'явилися за кордоном, а два останні вже в незалежній Україні. У виданні зібраний інформативний архівний і газетний матеріал, уривки мемуарів провідних діячів української революції про діяльність, переживання та думки Головного Отамана, його ставлення до політичного й військового Проводу ЗУНР, союзників та ворогів українського народу. Доповнюють ці публікації й інші добірки, присвячені С. Петлюрі («Вибрані твори та документи», «Статті»)⁴. А в Москві побачило світ скорочене видання статей, листів та документів С. Петлюри російською мовою⁵.

Різні аспекти історії взаємовідносин ЗУНР і УНР представлені періодичними виданнями часів революції, які зберігаються в газетних фондах НБУ ім. В. Вернадського та Державної науково-архівної бібліотеки. На шпальтах офіційних періодичних видань («Вісник Української Народної Республіки», «Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки», «Вістник державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки») міститься чимало постанов, телеграм, звернень офіційного характеру, де відображено передумови об'єднувачого процесу УНР і ЗУНР, військово-політична діяльність урядів по втіленню Акту злуки, спільні й відмінні риси

¹ *Костів К.* Конституційні акти відновленої Української держави 1917–1919 років і їхня політично-державна якість. — Торонто, 1964. — 186 с.; *Ereignisse in der Ukraine deren Bedeutung und historisches hintergrunde / Von T. Hornykiewicz.* — Bd. 1. — Philadelphia, 1966. — 450 p.; Там само. — Bd. 2. — Philadelphia, 1967. — 484 p.; Там само. — Bd. 3. — Philadelphia, 1968. — 704 p.; Там само. — Bd. 4. — Philadelphia, 1969. — 421 p.; *Українська революція: Документи, 1919–1921.* — Нью-Йорк, 1984. — 478 с.; *Україна і Польща в документах, 1918–1922: [У 2 т.].* — Нью-Йорк, 1983. — Т. 1. — 456 с.; Там само. — Т. 2. — 468 с.

² *Денник Начальної Команди Української Галицької Армії [1919–1920 рр.].* — Нью-Йорк, 1974. — 325 с.

³ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. — Нью-Йорк, 1956. — 480 с.; Там само. — Т. 2 — Нью-Йорк, 1979. — 627 с.; Там само. — Т. 3. — К., 1999. — 616 с.; Там само. — Т. 4. — К., 2006. — 704 с.;

⁴ *Його ж.* Вибрані твори та документи. — К., 1994. — 271 с.; *Його ж.* Статті. — К., 1993. — 343 с.

⁵ *Симон Петлюра.* Главный атаман. В плену несбыточных надежд. — М., СПб., 2008. — 479 с.

законодавчої діяльності українських республік. Періодичні видання зустрічаються й серед фондів ЦДАВОВ. Зокрема, у фонді 2192 і 3505 знаходяться випуски «Вістника державних законів і розпорядків Західної Облaсті Української Народної Республіки», у фондах 1065 та 2188 — випуски «Вістника державних законів для всіх земель Української Народної Республіки»¹.

Важливі свідчення, які дозволяють комплексно дослідити історію взаємовідносин ЗУНР і УНР, є на сторінках військових видань («Український козак», «Стрілець»), партійних і урядових («Боротьба», «Вперед», «Народ», «Україна», «Галицький голос»). Матеріали львівської періодики «Діло» та «Українське слово» містять важливі відомості про перебіг національно-демократичної революції на західноукраїнських землях, настрої населення, що закликала галицький уряд до об'єднання з Наддніпрянською Україною, перші контакти між керманичами УНРaди і Директорії.

Особливо цінні часописи «Український козак», «Стрілець» при дослідженні військового співробітництва та взаємовідносин українських армій. Поряд із цим, вони містять замітки культурного й політичного характеру, що допомагає краще орієнтуватися в житті тогочасної України.

Важливими інформативними джерелами є західноукраїнські видання «Републіка» й «Нове життя». На шпальтах цих газет публікувалися замітки політичного й військового характеру. Вони дають змогу прослідкувати відмінності в законодавчій діяльності УНР і ЗУНР, кількість наданої допомоги Радою Міністрів УНР Галичині, ставлення Антанти до визвольних змагань на Україні.

Грунтовні дані про перебування обох українських урядів у Кам'янці-Подільському, перебіг політичних нарад восени 1919 р., негативну оцінку наддніпрянських політиків до укладеної угоди між УГА й Добрармією містить кам'янецьке видання «Україна». Слід відзначити, що інформація в газетах не завжди достовірна: перебільшувалися військові й політичні успіхи, проте замовчувалися відчутні поразки. Тому вона потребує додаткової перевірки за іншими джерелами.

Для дослідження обраної теми важливим джерелом є мемуари. Частина з них написана одразу після завершення Української революції. Вони містять багато документів офіційного характеру — постанов, телеграм, відозв, які доповнюють архівну джерельну базу, допомагають проаналізувати діяльність різних політиків, визначити еволюцію їх поглядів, мотивацію поведінки. Спогади не позбавлені недоліків суб'єктивного характеру, оскільки відображають власне бачення авторами

¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 2192. — Оп. 2. — Спр. 3; Там само. — Ф. 3505. — Оп. 1. — Спр. 35; Там само. — Ф. 1065. — Оп. 4. — Спр. 6; Там само. — Оп. 4. — Спр. 1.

перебігу подій, водночас критичне ставлення до тих, хто не погоджувався з їхніми позиціями.

Варто відзначити мемуари провідних політичних діячів Української революції І. Мазепи, В. Винниченка, М. Лозинського та О. Назарука, у яких подані фрагменти, а то й цілі документи, які не завжди вдається виявити у фондах архівів.

Провідний діяч УНР І. Мазепа в працях «Україна в огні й бурі революції» та «Творена держава» робить акцент на висвітленні діяльності Директорії УНР¹. Це природно, адже з серпня 1919 р. він очолював Раду Міністрів і був у центрі політичних подій. З погляду автора, проголошення української соборності було великим історичним актом у житті українського народу, однак мало декларативний характер². Він високо оцінює діяльність Директорії, її внутрішню й зовнішню політику, водночас негативно ставиться до ЗУНР та її керманічів. Детально аналізуючи кам'янецьку добу УНР та договір УГА з Добармією А. Денікіна, І. Мазепа звинувачує галичан у сепаратизмі й відмові від ідей соборності, однак захищає С. Петлюру у відносинах з поляками.

В. Винниченко в ґрунтовній праці «Відродження нації», яка поєднує в собі елементи мемуаристики й публіцистики, виклав послідовно революційні події в Україні. У роботі широко використовуються документи та матеріали преси, однак автор не дуже детально подає матеріал про відносини УНР і ЗУНР. В. Винниченко не писав ні про Ухвалу УНРади, ні про Акт злуки, а обмежився лише текстом передвступного договору. Суб'єктивне бачення автора розгортання визвольної боротьби відбилосся й на негативному ставленні голови Директорії до галицьких політичних діячів.

Серед дослідників ЗУНР варто відмітити працю М. Лозинського «Галичина в роках 1918 – 1920», де використано чимало документальних джерел, матеріалів політичних діячів. Він ґрунтовно висвітлив події, що передували Листопадовій революції, перебіг українсько-польської війни. Заслужують на увагу його свідчення про відносини між УНР і ЗУНР. Не ідеалізуючи Акт злуки 22 січня, він дійшов висновку, що «всі ці акти про з'єднання не утворили нової з'єдиненої з дотеперішніх двох українських держав зложеної Української Народної Республіки, а тільки проголошували утворення її і намічали шлях до її утворення»³. Особливу увагу автор приділив відносинам ЗУНР із своїми сусідами та зовнішньополітичній діяльності республіки. Він дав ґрунтовну оцінку праці об'єднаної делегації УНР і ЗУНР на Паризькій мирній конференції та

¹ Мазепа І. Творена держава: (Боротьба 1919 р.): [Спогади] // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). — К., 1992. — С. 16–75; Його ж. Україна в огні й бурі революції. — К., 2003. — 608 с.

² Його ж. Україна в огні й бурі революції. — С. 84.

³ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. — Нью-Йорк, 1970. — С. 69–70.

подіям, що обумовили політичний розрив Є. Петрушевича з С. Петлюрою. На відміну від окремих авторів, які в дипломатичних поразках звинувачували політиків чи військових керівників, М. Лозинський вважав головною причиною невдач геополітичне становище України внаслідок Першої світової війни.

Галицький політичний діяч О. Назарук, який тривалий час перебував у Наддніпрянській Україні, у праці «Рік на Великій Україні» аналізує підготовку та перебіг протигетьманського повстання, перебування УГА на території Наддніпрянщини, політичну лінію Є. Петрушевича тощо. Причини труднощів, які постали на шляху втілення в життя Акту злуки, він вбачав в особливостях історичного розвитку й відмінностях життя наддніпрянців і галичан. Саму ж подію 22 січня називав «величним актом»¹.

Серед досліджень, що розкривають історію взаємовідносин українських республік напередодні підписання Акту злуки, особливий інтерес становить праця Л. Цегельського². Автор аналізує основні мотиви політичної діяльності керівників ЗУНР після Листопадової революції, відзначає соборницькі настрої галицької спільноти, розкриває головні етапи співпраці між Наддністрянщиною й Наддніпрянщиною, які передували укладанню Акту соборності. Він неприємно ставився до провідних діячів Директорії, які «вміли бунтувати лише селянство».

Мемуари К. Левицького дають змогу простежити становище галицьких земель з початку Першої світової війни, визначити причини й передумови Листопадової революції, мотиви й характер діяльності галицьких політиків³. Неабияку цінність становлять спогади Д. Дорошенка «Мої спомини про недавнє минуле», В. Андрієвського «З минулого»⁴. Досить інформативним джерелом є праця ад'ютанта С. Петлюри О. Доценка «Літопис Української революції»⁵. На жаль, світ побачили лише четверта й п'ята книги цього видання. Четверта книга присвячена

¹ Назарук О. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції. — Нью-Йорк, 1978. — С. 269–270.

² Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні пов'язані з Першим листопада 1918 р. — Нью-Йорк, Філадельфія, 1960. — 313 с.

³ Левицький К. Австрія і українська справа / Українська Галицька Армія: матеріали до історії. — Т. 3. — Вінніпег, 1966. — С. 10–19; Його ж. Великий зрив: (До історії укр. державності від берез, до листоп. 1918 р. на підставі споминів та документів). — Львів, 1931. — 152 с.; Його ж. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни, 1914–1918: 3 іл. на підставі споминів і документів. — Ч. 3. — Львів, 1930. — С. 497–776.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле — Ч. 2. — Львів, 1923. — 96 с.; Його ж. Мої спомини про недавнє минуле. — Ч. 3. — Львів, 1923. — 122 с.; Андрієвський В. З минулого. [У 3 т.]. — Т. 2. — Берлін, 1923. — 309 с.

⁵ Доценка О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. — К.; Львів, 1923–1924. — Т. 2, кн. 4. — 362 с.; Там само. — Т. 2, кн. 5. — 398 с.

взаємовідносинам між урядами УНР і ЗУНР в умовах військового протистояння з Добрармією А. Денікіна, проведенню політичних нарад восени 1919 р., де обговорювалися питання виходу з кризового становища, протистояння в українському таборі. У п'ятій книзі аналізуються українсько-польські відносини наприкінці 1919—1920 рр. О. Доценко підкреслює, що переговори УНР з поляками й укладені між ними договори в грудні 1919 р. і квітні 1920 р. викликали незадоволення. Автор використав чимало українських і польських документів, що відображають історію взаємовідносин УНР і ЗУНР.

П. Христюк подав текст Акту злуки 22 січня 1919 р., але також не приділив цьому належної уваги, не без підстав вважаючи, що необхідно було шукати порятунку, а не святкувати¹. Відносини УНР і ЗУНР він обходить взагалі. Лише М. Шаповал детальніше характеризує питання соборності. Він ґрунтовно описує події осені 1919 р., коли сепаратизм військово-політичного керівництва УНР і ЗУНР досяг свого апогею, не залишаючи перспектив реалізації соборницьких намірів. М. Шаповал критично ставився до лідерів галичан, назвав їх «сепаратистами» й «регіоналістами», які намагалися зберегти власну незалежність².

Мемуари гетьмана П. Скоропадського передають особистісне сприйняття державотворчого процесу 1918 р., розкривають його суперечливе ставлення до українців Австро-Угорської імперії³.

Вагоме місце належить мемуарам, які розкривають проблеми військової історії. Зокрема, М. Капустянський намагався порівняти армії, їх керівний склад, виокремити позитивні та негативні риси командувачів, що дає змогу ґрунтовніше зрозуміти військове життя українських республік⁴. Автор відзначає, що українські армії значно відрізнялися одна від одної організацією й дисципліною. За чисельним складом Галицька армія в кілька разів переважала Дієву. Навпаки, остання була краще пристосована до мінливої партизанської війни, яка велася на території УНР.

Особливої уваги заслуговують п'ятитомні «Спомини з українсько-галицької армії» С. Шухевича⁵. У них знаходимо інформацію про військову й економічну допомогу УНР Галичині в грудні 1918 — лютому

¹ Христюк П. Замітки й матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.: У 4 т. — Т. 4. — Відень, 1922. — С. 60.

² Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1927. — 324 с.

³ Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 — грудень 1918. — К., Філадельфія, 1995. — 495 с.

⁴ Капустянський М., Маланюк Є. Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році. — К., 2004. — 558 с.

⁵ Шухевич С. Спомини з української-галицької армії (1918—1920). — Ч. 1. — Львів, 1929. — 176 с.; Там само. — Ч. 2. — 176 с.; Там само. — Ч. 3. — 162 с.; Там само. — Ч. 4. — 164 с.; Там само. — Ч. 5. — 147 с.

1919 рр., бойовий шлях УГА впродовж 1919 р., тактику та стратегію боротьби, відступ Галицької армії на терени Наддніпрянщини й подальше її існування на території Великої України. Важливими є спогади командувачів УГА А. Кравса й М. Тарнавського, які відображають боротьбу Галицької армії з ворогами й визначають роль військового фактору в співробітництві УНР і ЗУНР¹.

Цінними є спогади М. Омелянович-Павленка, який на початковому етапі очолював Галицьку армію. Він ґрунтовно подав боротьбу УГА з поляками, бойові операції Дієвої та Галицької армій, переговори уряду ЗУНР з антанською місією на чолі з Ю. Бартелемі, учасником яких він був. Автор широко розкрив перебіг українсько-білогвардійської війни, відносини між політичними і військовими керівниками українських республік².

Роль Січових Стрільців у революційних подіях України, перебіг повстання проти гетьмана, переговори Стрільецької Ради з представниками ЗУНР, причини відмови галичанам у допомозі характеризують В. Кучабський, Є. Коновалець, М. Безручко, Р. Дашкевич³.

Початок та хід українсько-польської війни, бойова діяльність УГА в 1918–1919 рр., воєнне співробітництво з армією УНР знайшли своє відображення в спогадах А. Крезуба, В. Курмановича, О. Кузьми, О. Левицького, Д. Кренжаловського, Д. Паліва, Н. Іваніни, С. Самійленка та інших⁴.

Праці Л. Мишути, Ю. Тютюнника, Г. Коха, В. Галана, Л. Лулу, К. Купчанка, В. Кривокульського, П. Магаса, В. Льобковіца, О. Станіміра відображають процес переходу Галицької армії в Наддніпрянщину, спільні бойові операції, похід на Київ-Одесу, взаємовідносини УГА з місцевим населенням. Автори намагалися охарактеризувати похід укра-

¹ *Кравс А.* За українську справу: Спомини про III корпус УГА після переходу за Збруч. — Львів, 1937. — 99 с.; *Тарнавський М.* Спогади. — Львів, 2008. — 165 с.

² *Омелянович-Павленко М.* Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. — К., 2007. — 608 с.

³ *Кучабський В., Безручко М., Коновалець Є.* Золоті ворота. Історія Січових стрільців 1917–1919. — Львів, Рочестер, 2004. — 408 с.; *Дашкевич Р.* Артилерія січових стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота: [Спогади 1917–1920 рр.]. — Нью-Йорк, 1965. — 208 с.

⁴ *Крезуб А.* Бої за Львів і Наддніпрянські Січові Стрільці // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік. — Львів; К., 1929. — С. 27–33; *Курманович В.* Відворот УГА за Збруч // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1934. — № 5. — С. 3–6; *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. — Львів, 1931. — 464 с.; *Левицький О.* Галицька Армія на Великій Україні: спомини з часу від липня до грудня 1919 р. — Відень, 1921. — 194 с.; *Кренжаловський Д.* Могилівська група (від 15.XI.1919 р. до 18.11.1920 р.) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1934 рік. — Львів, 1934. — С. 94–101; *Палів Д.* На чисту воду // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1930. — № 6. — С. 15–17; *Іваніна Н.* Залізні роки: Спомини, 1914–1922 — Львів, 1937. — 132 с.; *Самійленко С.* Дні слави: (Спогади полковника укр. армії) [1917–1920 рр.]. — Нью-Йорк, 1958. — 134 с.

їнських армій на Київ, пояснити причини договору УГА з А. Денікіним і його вплив на подальші взаємовідносини уряду УНР із Диктатором ЗОУНР Є. Петрушевичем¹.

Важливу роль у видавництві спогадів з військової тематики стрільців УГА відіграли львівські щорічники «Історичний календар-альманах Червоної Калини» та «Літопис Червоної Калини», що видавалися 1920–1930 рр. У 60-х роках ХХ ст. у Вінніпезі за ініціативи Д. Микитюка було видане 5-ти томне видання «Українська Галицька Армія», що увібрало в себе десятки мемуарів воїнів УГА.

У спогадах учасників визвольної боротьби вагоме місце займає висвітлення дипломатичного співробітництва УНР і ЗУНР, участі української делегації в Паризькій мирній конференції, переговорів із представниками інших держав. Досить змістовно ці аспекти розкриті В. Панейком, А. Марголіним, С. Томашівським, І. Борщакком, О. Шульгіним, Д. Антончуком, М. Дольницьким².

У роки радянської влади в 1930 р. була видана збірка мемуарів «Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев». Вона складається зі спогадів білогвардійських генералів, тому їй притаманне вороже ставлення до українського націонал-визвольного руху. Прикметно, що поряд із російськими діячами А. Денікіним, В. Гурком, О. Лукомським у цьому збірнику представлені уривки з праць В. Винниченка,

¹ Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (серпень, 1919). — Відень, 1920. — 27 с.; Тютюнник Ю. Революційна стихія. Зимовий похід 1919–20 рр. Спомини. — Львів, 2004. — 192 с.; Кох Г. Договір з Денікіним. Причинки трагедії УГА на Великій Україні. — Львів, 1930. — 55 с.; Галан В. На Київ // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1931 рік. — Львів, 1930. — С. 72–75; Лулу А. На Україні (уривки споминів) // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік. — Львів; К., 1927. — С. 90–98; Купчанко К. Армія групи генерала Кравса в наступі на Київ в серпні 1919 року // Календар Червоної Калини на 1923 р. — Львів, 1922. — С. 108–117; Кривокульський В. Після переходу // Календар Червоної Калини на 1926 рік. — Львів, 1926. — С. 136–141; Марас П. В обіймах тифозної гарячки // Літопис Червоної Калини. — Львів, 1932. — № 10. — С. 4–5; Льобковіц В. Похід УГА на Київ в 1919 р. // Українська Галицька Армія: у 40-річчя участі у визвольних змаганнях в 1918–1920 рр. Матеріали до історії. — Т. 2. — Вінніпег, 1960. — С. 155–204; Станімір О. Українська Галицька Армія в боях з армією генерала А. Денікіна // Українська Галицька Армія: у 40-річчя участі у визвольних змаганнях в 1918–1919 рр. Матеріали до історії. — Вінніпег. — Т. 1. — С. 469–484.

² Панейко В. З'єднані держави Східної Європи. — Відень, 1922. — 82 с.; Марголін А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина). — Берлін, 1922. — 397 с.; Томашівський С. Під колесами історії: Нариси і статті. — Нью-Йорк, 1962. — 111 с.; Борщак І. Мiroва конференція 1919 р. // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1939 р. — Львів, 1938. — С. 102–113; Шульгін О. Симон Петлюра та українська закордонна політика // Збірник пам'яті Симона Петлюри. — Прага, 1930. — С. 172–176; Антончук Д. Україно-польські переговори про замирення в травні 1919: виступ Курдиновського // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1939 рік. — Львів, 1938. — С. 174–178; Дольницький М. Роля Антанти в україно-польській війні в 1918–1919 рр. // Українська Галицька Армія: у 40-річчя участі у визвольних змаганнях в 1918–1919 рр. Матеріали до історії. — Вінніпег, 1960. — Т. 1. — С. 435–444.

Д. Дорошенка, А. Марголіна, яких також віднесено до контрреволюціонерів¹.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми висвітлено в праці А. Денікіна «Очерки российской смуты». Один із лідерів Білого руху, підтримуючи позиції російського великодержавного шовінізму допускав існування для українців певного культурного самовизначення, але не міг погодитися на створення незалежної держави². Однак у його спогадах містяться матеріали, які розкривають характер взаємовідносин українських армій у війні з білогвардійцями.

Серед епістолярних джерел заслуговує на увагу листування В. Липинського з Д. Дорошенком, С. Петлюри з Ю. Гуменюком і О. Удовиченком, В. Панейка з Є. Петрушевичем, І. Мазепи з В. Винниченком та А. Ливицьким, Б. Мартоса з М. Шадлуном, М. Васильком, А. Кучерявченком, де у певній мірі відображаються взаємовідносини УНР і ЗУНР у військовій і політичній сферах, визначається ставлення авторів до перебігу Української революції³. Цінні відомості з історії воєнного співробітництва УНР і ЗУНР містить листування Начальної Команди Галицької армії з Є. Петрушевичем, С. Петлюрою, військовими частинами⁴. Хід Мирної конференції, діяльність української делегації в Парижі відображено у кореспонденції представників цієї місії з Міністерством закордонних справ УНР і ЗУНР⁵. Відомості політичного, соціально-економічного характеру подаються в листуванні Ради Народних Міністрів, канцелярії Директорії. Слід відзначити, що ці джерела нерідко носять елементи як офіційного, так й особистісного характеру.

Специфічним історичним джерелом є кіно та фотодокументи. Головним чином вони зосереджені в Центральному державному кінофотофоноархіві України. Значна частина їх актуалізована, як правило, у додатках до фундаментальних історичних праць. Слід відзначити, що останнім часом вийшли тематичні збірники аудіовізуальних документів. У 2008 р. виданий фотоальбом «Акт злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки», на світлинах зображені події, пов'язані з проголошенням і святкуванням Акту собор-

¹ Революция на Украине: По мемуарам белых / Сост. С.А. Алексеев; ред. Н.Н. Попов. — К., 1990. — 435 с.

² Деникин А.И. Очерки русской смуты. — Т. 5. Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 — март 1920. — Минск, 2002. — С. 111.

³ Липинський В. З епістолярної спадщини: Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна. — К., 1996. — 199 с.; Петлюра С. Статті, листи, документи: Видано в 30 річницю з дня смерті. — Нью-Йорк, 1956. — 480 с.; ЦДАВОВ. — Ф. 3933. — Оп. 1. — Спр. 17; Там само. — Ф. 4000. — Оп. 1. — Спр. 16.

⁴ ЦДАВОВ. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 61; Там само. — Спр. 74; Там само. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 1; Там само. — Спр. 2; Там само. — Спр. 3.

⁵ ЦДАВОВ. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 40; Там само. — Ф. 4211. — Оп. 1. — Спр. 15; Центральный державный исторический архив м. Львів (далі — ЦДАІАЛ). — Ф. 368. — Оп. 1. — Спр. 147; Там само. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 118.

ності 22 січня 1919 р., провідні політичні й військові діячі УНР і ЗУНР. Заслуговує на увагу й фундаментальне видання «Західно-Українська Народна Республіка: ілюстрована історія», де зібрано чимало ілюстрацій, фотографій документів на досліджувану тему¹.

Отже, історія УНР часів Директорії та існування ЗУНР, їх взаємини знайшли відображення у всіх видах джерел: архівних матеріалах, мемуарній літературі, пресі, епістолярії, кіно та фотодокументах. Найвагомішими є архівні матеріали офіційного характеру, які найбільш точно розкривають характер взаємовідносин УНР і ЗУНР. Матеріали преси й спогади безпосередніх учасників подій дозволяють доповнити архівні дані, глибше зрозуміти ситуацію навколо тієї чи іншої події, сам її перебіг. Однак ці види джерел потребують додаткової перевірки. Необхідно враховувати партійну чи урядову приналежність друкованого видання, особисті уподобання авторів, їх роль і місце в тогочасних подіях, причини написання спогадів. Для встановлення повноти картини досліджуваної проблеми, зокрема мотивації поведінки, ставлення та переживання провідних політичних і військових діячів до подій 1918–1920 рр. необхідно залучити епістолярні матеріали. Лише освоєння всієї доступної джерельної бази за допомогою сучасних методів і принципів дає змогу здійснити комплексне вивчення історії взаємовідносин УНР і ЗУНР у 1918–1920 рр.

¹ Акт злуки Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки: Світлина, карти, документи. — К., 2008. — 30 арк.; Західно-Українська Народна Республіка: Ілюстрована історія. До 90-річчя утворення / Гол. ред. М. Кугутяк. — Львів, Івано-Франківськ, 2008. — 524 с.

ЛИСТИ АНДРІЯ ЛІВИЦЬКОГО ПРО ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ У ВАРШАВІ (кінець 1919 — квітень 1920 років)

Пропонована публікація є підбіркою тринадцяти листів голови дипломатичної місії місії УНР в Польщі А. Лівіцького¹, що були написані ним протягом грудня 1919 р. — квітня 1920 р. Відібрані листи не належать до якоїсь одної колекції Центрального архіву вищих органів влади та управління України. Вони розпорошені по різних фондах, а значить можна припускати, що це ще неповний комплект листування А. Лівіцького цього періоду.

Найбільш інтенсивне листування мав А. Лівіцький з головноуповноваженим уряду УНР в Кам'янці-Подільському І. Огієнком² (до нього було написано принаймні вісім листів, безпосередньо або в копії). Окрім того, він листувався з М. Шадлуном³, М. Корчинським⁴, М. Тишке-

¹ Лівіцький Андрій (1879–1954) — український громадсько-політичний та державний діяч, правник, член РУП, УСДРП. У 1917 р. — у складі Центральної Ради, Полтавський губернський комісар. Міністр юстиції в уряді С. Мартоса, міністр закордонних справ в уряді І. Мазепи. З жовтня 1919 р. по квітень 1920 р. — голова дипломатичної місії УНР у Польщі. Підписав політичну конвенцію Варшавського договору 22 квітня 1920 р. Міністр юстиції в уряді В. Прокоповича. З 14 жовтня 1920 р. по 24 березня 1921 р. та з 14 січня 1922 по червень 1926 — прем'єр-міністр УНР в екзилі. Після смерті Головного отамана С. Петлюри 26 травня 1926 р. — керівник Державного центру УНР в екзилі. У 1948 р. — організатор разом з І. Мазепою Української Національної Ради.

² Огієнко Іван (1882–1972) — український громадський, державний і церковний діяч, учений-мовознавець, історик церкви. Член УПСФ. Міністр освіти в урядах В. Чехівського і С. Остапенка, міністр віросповідань в урядах І. Мазепи і В. Прокоповича. З 16 листопада 1919 р. виконував обов'язки головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі з місцем осідку у Кам'янці-Подільському. З грудня 1920 р. на еміграції в Польщі. До 1924 р. — міністр віровизнання УНР в екзилі. У жовтні 1940 р. висвячений єпископом Холмським і Підляським. У 1947 р. емігрував до Канади, де у Вінніпезі 1951 р. був обраний головою української греко-православної церкви в Канаді під іменем митрополита Іларіона.

³ Шадлун Микола (1883–?) — геолог, український громадсько-політичний діяч, член УСДРП. В 1919 р. міністр шляхів в уряді Б. Мартоса, міністр народного господарства в уряді І. Мазепи. В листопаді 1919 р. — січні 1920 р. перебував у Бухарешті для поглиблення українсько-румунських торгівельних відносин. У 1922–1923 рр. професор Української Господарської Академії в Подебрадах (Чехія). З кінця 1920 р. професор Уральського політехнічного університету у Свердловську.

⁴ Корчинський Михайло (1885–1937) — громадсько-політичний і державний діяч, адвокат. Член ТУП, УПСФ, Центральної Ради. Держсекретар РНМ в уряді С. Остапенка.

вичем¹, В. Сальським². На особливу увагу заслуговують листи А. Лівицького до прем'єр-міністра УНР І. Мазепи³. В своїх спогадах «Україна в огні й бурі революції, 1917–1921» він закріпив постулат про те, що підписання Варшавської угоди, а саме військової конвенції, стало результатом політичної волі А. Лівицького, який не втаємничив членів уряду та політичної громадськості у деталі переговорів. Проте, як бачимо в листі від 16 березня, голова дипломатичної місії детально розповідає прем'єр-міністру УНР про польсько-українські переговори та наміри укласти двосторонні військову, економічну та політичну конвенції, прохаючи при цьому І. Мазепу дати згоду (чи незгоду) на підписання договору з Польщею. Цей лист, як і листи від 8 та 12 квітня, лише частково вміщені у спогадах І. Мазепи.

Представлені листи, отож, є цінним джерелом з історії польсько-українських відносин доби визвольних змагань. Вони повною мірою розкривають як виснажливу атмосферу польсько-українських переговорів весни 1920 р., так і показують дипломатичне закулісся та політичну боротьбу в польських та українських політичних колах перед підписанням Варшавського договору⁴. Дев'ять листів вводяться до наукового обігу.

Голова опозиційної до Директорії УНР кам'янецької Національної ради з січня 1920 р. Один з ініціаторів створення Ради Республіки в Тарнові. З 1922 р. працював у Львові правним дорадником у Ревізійному Союзі українських кооперативів.

¹ Тишкевич Михайло (1857–1930) — граф, громадсько-політичний діяч, дипломат, меценат. З квітня до серпня 1919 р. очолював українську дипломатичну місію при Ватикані; з вересня 1919 р. по 20 вересня 1920 р. очолював українську делегацію у Парижі. З 1921 р. на еміграції у Польщі.

² Сальський Володимир (1883–1940) — український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР. Міністр військових справ в урядах І. Мазепи і В. Прокоповича. З 1920 по 1940 рр. міністр військових справ уряду УНР в екзилі.

³ Мазепа Ісаак (1884–1952) — український політичний і державний діяч. Член УСДРП. Міністр внутрішніх справ в уряді Б. Мартоса. З 29 серпня 1919 р. по 28 травня 1920 р. прем'єр-міністр УНР. З кінця 1919 р. вирушив на пошуки армії Зимового походу. З 13 по 20 березня 1920 р. перебував в Бухарешті, де зустрічався з представниками дипломатичної місії УНР в Румунії. 28 квітня в Ольгополі зустрів Армію Зимового походу. В уряді В. Прокоповича до 1 липня 1920 р. — міністр земельних справ. З кінця 1920 р. — на еміграції у Львові, з 1923 р. — у Празі, з 1945 р. — в Аугсбурзі.

⁴ Ширше про проблеми історіографії польсько-українського союзу 1920 р. див.: *Achmatowicz A.* Ukraińscy historycy o sojuszu polsko-ukraińskim w roku 1920 // *Mazowieckie Studia Humanistyczne.* — 1998. — № 2. — S. 189–206; *E. Koko.* Polska historiografia po 1989 roku o relacjach polsko-ukraińskich w latach 1918–1939 // *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku.* — Краків, 2000. — S. 132–145; *Верстюк В.* Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії // *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки.* — 2005. — Т. 41. — С. 61–65; *Віднянський С., Калінчик В.* Українсько-польські відносини 1917–1926 рр.: сучасна історіографія проблеми // *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки.* — № 1. — 2007. — С. 44–51; *Михайлова О.* Польсько-український союз 1920 року: проблеми історіографії // *Полтавська Петлюріана. Число 5.* — Полтава, 2003. — С. 12–27; *Срібняк І.* Українці про союз 1920 р.: Передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між

Директиви дипломатичній місії УНР у Польщі на чолі з А. Лівіцьким були затверджені 26 вересня 1919 р. на спільному засіданні Директорії, членів Кабінету міністрів та представників галицького уряду в Кам'янці-Подільському¹. У повному складі (38 урядовців) місія прибула до Варшави 10 жовтня, за тиждень до польської столиці приїхав А. Лівіцький².

Польсько-українські переговори розпочалися 28 жовтня³. 2 грудня дипломатична місія підписала односторонню декларацію: в обмін на територіальні поступки (за Польщею визнавалася територія Східної Галичини) підтверджувався факт військового перемир'я від 1 вересня 1919 р., а, отже, відкривався шлях для відступу Армії УНР; по-друге, офіційно прохалося про визнання української незалежності; по-третє, наголошувалося на потребі надання військової допомоги. 7 грудня до Варшави прибув Головний отаман С. Петлюра, підтвердивши 11 грудня правочинність декларації від 2 грудня, незважаючи на вихід з дипломатичної місії галичан⁴.

Найважливішою вимогою української сторони була відбудова збройних сил, організацію яких мала координувати військова секція дипломатичної місії УНР. 21 лютого відбулося спільне засідання її представників з членами військового міністерства Польщі, на якому поляки дали згоду на формування двох українських дивізій⁵.

Польсько-українські переговори відновилися на початку березня і проходили паралельно з обмінами дипломатичними нотами Польщею і радянською Росією⁶. Штучно створена суперечка щодо вибору місця

УНР і Польщею (вибрані аспекти історіографії проблеми) // *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice*. — Siedlce, 2004. — S. 333–344.

¹ *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції, 1917–1923. — К., 2003. — С. 286–287. Нові директиви, затверджені на останньому засіданні Директорії 15 листопада, див.: Там само. — С. 311–312. Про питання, які мали бути підняті під час польсько-українських переговорів, див.: лист Головного отамана до А. Лівіцького від 23 жовтня // Симон Петлюра. Статті, листи, документи. — К., 1999. — Т. III. — С. 132–135.

² До складу місії ввійшли: голова місії — міністр юстиції і керуючий МЗС УНР А. Лівіцький, перший повноважний заступник голови, старший політичний радник з правом заступництва голови місії Л. Михайлів, другий заступник голови, секретар ЗУНР, старший політичний радник С. Вітвицький, політичні радники П. Мшанецький, П. Понятенко, Б. Ржепецький, А. Горбачевський (галичанин), А. Новаковський (галичанин).

³ *Доценко О.* Літопис української революції. — Львів, 1924. — Т. 2. — Кн. 5. — С. 29–33. Спільні засідання відбулися 30 жовтня, 11-12 листопада. Текст протоколів див.: Там само. — С. 33–36, 40–42.

⁴ ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 301. — Арк. 259. Після складання декількох нот протесту галицькі члени місії 3 грудня заявили про свій вихід зі складу української дипломатичної місії. — ЦДАУ в м. Львові. — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 49–50, 64–65.

⁵ Детальніше див.: *Михайлова О.* Польсько-українське військово-господарче співробітництво (січень–квітень 1920 р.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. — Вип. 12. — К., 2007. — С. 198–220.

⁶ Про перебіг польсько-українських переговорів детальніше див.: *Bruski Jan Jacek.* Petlurowsy. — Kraców, 2000. — S. 124–146; *Pisuliński J.* Nie tylko Petlura. Kwestia ukraińska

переговорів протягом лютого — квітня та дані про концентрацію сил Червоної армії на кордоні з Польщею переконали Ю.Піلسудського одночасно готуватися до війни, беручи стратегічну ініціативу у власні руки.

Польща потребувала союзника у війні з радянською Росією і договірною закріплення за нею Східної Галичини та частини Волині, Україна — прориву міжнародної блокади через визнання своєї незалежності Польщею та військової допомоги у її відстоюванні.

Чи був переговорний процес в Варшаві таємним для членів уряду? Якщо довіряти листам А. Лівіцького, то ні — він детально повідомляв про перебіг переговорів і кожного разу прохав про те, щоб члени уряду і партій, які знаходились в Кам'янці-Подільському, висловились щодо змісту плануємої угоди з Польщею. Виходячи з листування А. Лівіцького, можна стверджувати, що з проектом договору були ознайомлені І. Огієнко, М. Корчинський, М. Шадлун та В. Сальський. З членів уряду М. Шадлун і І. Огієнко виступили проти підписання договору, а В. Сальський — за. Їхні надруковані уривки мали, очевидно, слугувати доказом того, як А. Лівіцький, таємно від уряду, на власний розсуд, вів переговори з Варшавою.

Знайомство ж з кореспонденцією А. Лівіцького дозволяє по-іншому подивитись на такі усталені в історіографії істини як «несподіванність Варшавського договору» для І. Мазепи та «таємність» усього переговорного польсько-українського процесу весни 1920 р. для членів уряду УНР.

Листи публікуються зі збереженням оригінального правопису, але за сучасною пунктуацією.

Лист № 1 до І. Огієнка

УНР

Міністр закордонних справ

Грудня 31 дня 1919 р.

Вельмишановний Іване Івановичу.

Хоч і тяжко, а треба терпіти і працювати. Шкода, що від Вас нема кур'єрів і нашого [...], якого ми чекаємо з нетерпінням. Мав вчора у п. Пілсудського¹ авдієнцію, він обіцяв мені припинити ліквідацію дер-

w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923. — Wrocław, 2004. — S. 188–226; *Варгачок Сергій*. Варшавські переговори дипломатичної місії Директорії УНР 1920 р. // Нова політика. — 1996. — № 2. — С. 53–56; *Михайлова О.* Польсько-український переговорний процес та підписання Варшавського договору (березень — квітень 1920 р.) // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. — Вип. 9. — К., 2005. — С. 154–175.

¹ Пілсудський Юзеф (1867–1935) — перший маршал Польщі (з березня 1920 р.), політичний і державний діяч. Один із лідерів ППС (1893 р.), керівник бойових теро-

жавних установ в Кам'янці¹ і залишити все по-старому². Пред'явник цього п. [...] розповість Вам про всі наші заходи, які поки що не дають реальних наслідків. Пропоную нам організувати невелику раду міністрів по згоді укр[аїнських] партій і зробити часову нашу ставицю в Н[овій] Ушиці. Там має бути невеликий апарат, а все інше лишається в Кам'янці. Ушиця буде нашою власною територією (так хоче п. Пілсудський) і невеликою нашою військовою силою³. Для цього ми викликали Мацієвича⁴, який має бути мініс[тром] закор[донних] справ.

З Ушиці ми будемо зноситись з Рум[унією] і цілим світом як суверенна держава. Чекаємо від Вас інформацій. Прошу передати

ристичних груп (1905–1907 рр.), що існували у складі революційної ППС-фракції. Комендант 1-ї бригади польських легіонів у складі австро-угорської армії (1914–1918 рр.), лідер Польської Організації Військової. З 11 листопада 1918 р. Регенційна Рада нововідродженої Польщі передала йому владу над польським військом, а 14 листопада — цивільну владу, перетворивши його на фактичного диктатора Польщі. З серпня 1919 р. після провалу планів налагодження тісних відносин з Литвою активізував співробітництво з представниками уряду УНР у напрямі укладання двосторонньої військово-політичної угоди для того, щоб розпочати війну проти радянської Росії.

¹ В результаті військової катастрофи Армії УНР Кам'янець-Подільський було окуповано польським військом 17 листопада 1919 р. за проханням української сторони. Державні установи залишились в місті під началом в.о. головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка. 16 листопада 1919 р. було видано наказ про утворення загальної канцелярії при головноуповноваженому, 20 листопада — про організацію комітету при головноуповноваженому у складі 19 чоловік (представників усіх міністерств) та політичної ради з представників від всіх партій. 13 грудня 1919 р. рішенням польського командування групи генерала Бонніса «усі українські міністри й урядовці позостаються в Кам'янці-Подільському тільки як особи приватні», в той час як І. Огієнко наполягав на українському характері цивільної влади в місті. В результаті арештів, перехоплення кур'єрської пошти, зневаги до української національної символіки збоку польської влади в Кам'янці-Подільському Головний отаман С. Петлюра звернувся з нотою протесту до Ю. Пілсудського і уряду Польщі. Для вручення написаного 1 січня меморандуму А. Лівіцький 7 січня поїхав за Ю. Пілсудським до Рівного, де він проводив інспекцію Волинського фронту, але його було прийнято 14 січня на 5-ти хвилинній аудієнції у Луцьку. Про грабінницький характер поводження польського війська в Кам'янці-Подільському українська дипломатична місія склала уряд Польщі ноти протесту від 22 січня. — Текст див.: *Доценко О. Літопис української революції...* — С. 135–141, 200–201, 206–208.

² Згідно з листом І. Огієнка від 5 грудня 1919 р., «державне майно поляки увесь час забирають і вивозять з Кам'янця. Силу вже вивезли. Нашу стражу в багатьох місцях познімали і поставили свою, забрано українського майна на мільярди карбованців... Протести мої приймаються чемно, але нічого по них не робиться». — Там само. — С. 130.

³ Згідно з попередніми планами, що обговорювалися 3 грудня на аудієнції А. Лівіцького з Ю. Пілсудським, останнім було запропоновано Шепетівку — Полонне для реорганізації армії УНР. Тоді ж він погодився на напівофіційне формування українських військових частин на Поділлі під проводом військового міністра УНР полковника В. Сальського. — *Доценко О. Літопис української революції...* — С. 68.

⁴ К. Мацієвич дійсно приїхав до Варшави 21 січня на декілька днів для передачі листів від Головного Отамана С. Петлюри до голови військової місії УНР в Румунії генерала С. Дельвіга, який мав відіхати до Парижу для проведення там переговорів з французькими військовими колами. — Лист С. Петлюри до графа М. Тишкевича від 21 січня 1920 р. / *Гентош А. Листи Симона Петлюри до графа Михайла Тишкевича // Україна модерна.* — 1996. — № 1. — С. 167.

привітання моє п. Корчинському, Архипенко¹ і Косенко², яких прошу нікуди з Кам'янця не виїжджати, почекаати ще кілька днів. Певно, я скоро приїду³. Прошу Вас допомогти с-д органу «Воля»⁴, щоб він міг існувати.

До кращих часів

А. Лівіцький.

ЦДАВО України. — Ф. 1131. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 10—10 зв. — Оригінал. Рукопис.

Лист № 2 до І. Огієнка

УНР

**Міністерство закордонних
справ**

Березня 5 дня 1920

Вельмишановний Іване Івановичу.

Тут все гаразд. Сатисфакція за арешт принесена⁵, відносини з пол[ьським] правит[ельством] налагодуються. Певно, будемо брати

¹ Архипенко Євген (1884 — після 1955) — політичний і державний діяч, агроном. Член УПСР, один з лідерів УНРП. Міністр земельних справ в уряді Б. Мартоса, член Ради міністрів фінансів в уряді І. Мазепи, міністр народного господарства в уряді В. Прокоповича. На еміграції в Польщі та в Німеччині.

² Косенко Іларіон (1888—1950) — український громадсько-політичний діяч, інженер. Делегат Українського трудового конгресу в січні 1919 р. Товариш міністра преси і пропаганди в уряді І. Мазепи, член комітету при головноуповноваженому уряду УНР на Поділлі від міністерства преси і пропаганди, міністр пошт і телеграфу в уряді В. Прокоповича. Редактор щоденної безпартійної демократичної газети «Наш шлях» (середина 1919 р. — травень 1920 р.), що виходила у Кам'янці-Подільському. Адміністратор тижневика «Тризуб» на еміграції в Парижі (1925—1940 рр.).

³ А. Лівіцький виїхав з Варшави 4 січня. Того ж дня голова Директорії С. Петлюра підписав наказ про його призначення заступником голови РНМ УНР з дорученням виконання обов'язків голови РНМ УНР. Він приїхав до Кам'янця 16 січня і пробув там до середини лютого. — Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 16 січня.

⁴ Віденська газета «Воля» на початку 1920 р. вважалася «парламентом думок». Зокрема, кам'янець-подільська щоденна газета «Наш шлях» часто передруковувала її матеріали, оскільки в них підтримувалася влада Директорії та ідея об'єднання всіх політичних сил (наддніпрянських і галицьких) навколо сучасного уряду для «вироблення спільної політичної платформи і державної цілі» — Див.: Координація сил. Віденська «Воля» й роля цього тижневика. Міжнародна політика: наша і загальна // Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 11 і 12 лютого; Положення на Україні // Там само. — 20 лютого; Спасіння в об'єднанні // Там само. — 21 березня; Ознака часу // Там само. — 23 квітня.

⁵ 11 лютого 1920 р. у Кам'янці-Подільському за наказом головного комісара Волині і Подільського фронту А. Мінкевича були заарештовані головноуповноважений уряду УНР І. Огієнка, прем'єр-міністр уряду УНР І. Мазепа і міністр закордонних справ УНР А. Лівіцький, голова Кам'янецької Національної ради М. Корчинський та інші. І. Мазепу та А. Лівіцького водили на допит до А. Мінкевича, після чого їх було звільнено. — *Огієнка І.*

участь в конференції окраїнних держав¹. Новин майже нема. Побачення мої з представниками Антанти не мали рішачого значіння. Цими днями виїде до Кам'янця Сальський для зміцнення наших позицій в Могилеві². Через 2—3 тижні Отаман зі мною хоче приїхати до Могилева³. Зараз їду в цій справі до румун[ського] посла. Прошу поспішити з формуваннями Шаповала. Прошу написати нам про становище в Кам'янці, про Могилів, Жмеринку, Мазепу, Шаддуна і армію Омеляновича-Павленка⁴. На днях вишлю кур'єра з словесними новинами. Чекаємо від Вас відомостей через нашого кур'єра.

Прошу передати привітання Вашій дружині і синам.

З глибокою повагою

А. Лівіцький

ЦДАВО України. — Ф. 1131. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 47—47 зв. — Оригінал. Рукопис.

Рятування України. — Вінніпег, 1968. — С. 72—76. А. Лівіцький же має тут на увазі результати розмови з Ю. Пілсудським, що відбулася 3 березня, на якій його було поінформовано про схильність уряду Польщі надати сатисфакцію за арешт міністрів уряду УНР і розпочати в найближчому часі переговори з метою укладення міждержавних договорів. — *Kurier Polski*. — 1920. — 4 марса. Офіційне вибачення за «прикрий випадок» арешту українських міністрів МЗС Польщі склало 11 березня 1920 р. — *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції...* — С. 352. Також див.: лист № 4.

¹ Мова йде про плановану МЗС Польщі конференцію Балтійських держав у Варшаві, на якій мали обговорюватися питання про укладання союзу у разі війни з радянською Росією. Але замість конференції відбулися двосторонні консультації польських представників МЗС з делегаціями Фінляндії, Латвії, Румунії та Естонії, які конкретних наслідків не мали. Польща не була підтримана у її планах створення антирадянського блоку.

² Для вирішення військових справ на прибуття В. Сальського до Кам'янця-Подільського чекав ще з кінця січня прем'єр-міністр І. Мазепа, просивши І. Огієнка телеграфом викликати його з Варшави. — ЦДАВОВ. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 42. Військовий міністр УНР приїхав до Кам'янця-Подільського 18 березня для загального керування українськими військовими формуваннями. 20 березня він видав наказ про зведення 4 стрілецької бригади полковника О. Шаповала та Окремої стрілецької бригади у 2 стрілецьку дивізію на чолі з полковником О. Удовиченко.

³ Головний Отаман С. Петлюра мав плани повернення на Україну з січня 1920 р. і, як згадує І. Мазепа, тільки стараннями А. Лівіцького цього вдалося уникнути. — *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції...* — С. 319; Симон Петлюра. Лист до Д. Антоновича від 28 січня 1920 р. // Статті. — К., 1993. — С. 206; Лист С. Петлюри до графа М. Тишкевича від 17 лютого // *Гентош А. Листи Симона Петлюри...* — С. 170. Див. також: замітка «Головний Отаман»: «можливо, що незабаром Головний отаман виїде до Могиліва для прийняття до своїх рук керування всіма операціями». — Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 14 березня.

⁴ Омелянович-Павленко Михайло (1878—1952) — український військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. З грудня 1918 р. по червень 1919 р. — головнокомандувач УГА. З 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р. командуючий Армією УНР, що перебувала в Зимовому поході. Командарм Дієвої армії УНР в польсько-радянській війні 1920 р. На еміграції в Польщі, Чехословаччині, Франції. В 1945—1948 рр. міністр військових справ уряду УНР в езилі.

**Привіз Мін[істр] Військ[овий] Сальський 18.III.1920 р.²
УНР**

Міністр закордонних справ
Березня 16 дня 1920

Копії Шадлуну, Огієнко, Корчинському

Вельмишановний Ісааку Прохоровичу!

Дуже радий, що Ви недалеко заїхали і я можу з Вами зноситись. Я передбачав, що тут у Варшаві нам доведеться нарешті вирішувати питання великого принципового значення. Після довгої перерви поляки нарешті заговорили з нами офіційно.

За час мого перебування в Варшаві за останні три тижня я бачився з послами італійським, румунським, чеським, фінським, латвійським і з комерсантами та журналістами англійськими, французькими. Завтра маю побачення з послом англ[ійським], а після-завтрього з послом француз[ьським]. Всі ці побачення показали мені, що ні одна з вищезгаданих держав не думає серйозно про наше визнання. Для цього їм потрібно, аби ми мали постійну територію. Дійсно, тепер справа нашого визнання в Європі стоїть краще, ніж раніше, бо тоді ми мали територію, але про нас Антанта не хотіла слухати. Але все ж до визнання далеко. Таке враження справляють і донесення наших послів Мацієвича³, Тишкевича, Марголіна⁴. Вони утішаються з того, що мали побачення з деякими міністрами і послами, але реальних наслідків нема, коли не рахувати декларативних, ні до чого не зобов'язуючих заяв в парламентах Франції⁵ і в італійському. Очевидно Європа фактично передала нашу нац[іонально]-державну справу на волю Польщі, за вирішенням

¹ І. Мазепа датує цей лист 15-м березня. Фрагмент цього листа див.: *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції...* — С. 403.

² Ця примітка знаходиться на копії цього листа, що зберігається в ЦДАГО.

³ Мацієвич Кость (1873–1942) — український громадсько-політичний і державний діяч, вчений-агроном. Член ТУП, УРДП, УПСФ, Центральної Ради. В січні – лютому 1919 р. входив до складу дипломатичної місії УНР, направленої до Одеси для переговорів з представниками Антанти. З 13 лютого до 9 квітня 1919 р. очолював міністерство закордонних справ УНР в уряді С. Остапенка; до 1923 р. — голова дипломатичної місії УНР в Румунії. Після 1923 р. — на еміграції в ЧСР.

⁴ Марголін Арнольд (1877–1956) — громадсько-політичний діяч, дипломат, правник. Член УПСФ. З кінця грудня 1918 до березня 1919 р. — товариш міністра закордонних справ в уряді В. Чехівського; з березня до серпня 1919 р. — член української делегації на Паризькій мирній конференції; з кінця 1919 р. очолював надзвичайну дипломатичну місію УНР в Великобританії. З 1922 р. на еміграції в США.

⁵ 6 лютого і 27 березня депутат французького парламенту Г. Де Гайяр-Бансель виступив у парламенті Франції з промовами про необхідність визнання незалежної України. — *І. Борщак. Французький голос за визнання України // Українська бібліотека імені С. Петлюри в Парижі. Інформаційний бюлетень.* — Жовтень 1990. — С. 9–11.

якої піде вся Європа. Мав я аудієнцію у пп. Пілсудського і Патека¹, виніс приємне враження. Тиждень тому, тобто 8 березня, я одержав звістку, що у Пілсуд[ського] була таємна нарада по нашій справі, де вирішено визнати нашу незалежність, наш уряд і заключити з нами шерег договорів². Це було несподіванкою. 9 березня до Головного Отамана офіційно представився голова польсь[ької] комісії для переговорів з нашою місією, а 10 березня почались засідання конференції польсько-української³. Докладне справоздання з протоколами і нашими останніми нотами я висилаю з слідуючим кур'єром⁴. Зараз пишу про суть справи. Голова польської комісії пан Залеський заявив, що наші переговори продовжуються на основі декларації 2 грудня, і запитав зразу про наші жадання. Я відповів, що головним нашим домоганням, з якого випливають останні, є визнання Польщею самостійності держави української і нашого уряду. Засідання було відкладено до слідуючого дня. 11 березня⁵ після довгого обміну думок між нами і польсь[ькими] представниками останні заявили від імені польсь[ького] правительства:

1. Вони готові визнати самостійність України і наш уряд, вважаючи уряд Раковського⁶ узурпаторським.

2. Бажають заключити з нами війсь[ькову] і економічну конвенції.

3. Вимагають точного устанавлення кордонів України. Порішили скласти спочатку двусторонній договір політичного характеру і указати в ньому, що економічна і військова конвенції мають бути устанавлені окремими трактатами. З підписанням політичного договору має бути проголошений торжеств[енний] акт визнання. Скласти проект політич[ного] договору поручено підкомісії⁷. Тепер ми стоїмо перед новими труднощами щодо наших західних кордонів. Поляки вимагають Збруча і Горині, і я маю відомости, що погодяться лише на Стирі і на дальші уступки не підуть. Ми ж стоїмо твердо на Збручі (як в декларації), потім

¹ Патек Станіслав (1866–1944) — польський державно-політичний діяч, дипломат. З 16 грудня 1919 р. до 9 червня 1920 р. — міністр закордонних справ в уряді Л. Скульського. Підтримував східну політику Ю. Пілсудського. З 1926 р. посол Польщі в СРСР, з 1933 р. — в США. Загинув у Варшаві.

² Документи и материалы по истории советско-польских отношений. — Т. 2. — М., 1964. — С. 569.

³ Запрошення А. Лівіцькому було надіслано головою польської делегації Августом Залеським 8 березня, а перше засідання відбулося 11 березня. — *Доценко О.* Літопис... — С. 228–229.

⁴ І. Мазепа обриває цитування цього листа на попередньому реченні. Він наполягає на тому, що в своїх трьох листах А. Лівіцький «ні словом не згадував про військову конвенцію». — *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції... — С. 403.

⁵ Згідно з протоколами, 12 березня. — *Доценко О.* Літопис... — С. 231–233.

⁶ Раковський Християн (1873–1941) очолював РНК УСРР з січня 1919 р. до липня 1923 р.

⁷ Тексти проектів договору, запропоновані українською та польською сторонами, див.: *Доценко О.* Літопис... — С. 233–239.

по старому австро-рос[ійському] кордону, далі — по Зах[ідному] Бугу і на Прип'ять. Таким чином вся Волинь була би наша. Хоч у нас маються старі директиви прав[ительств]а¹, але я не можу рішитись не тільки на Горинь, а і на Стир без Вашого дозволу. А разом з тим поляки хочуть в найближчих днях закінчити переговори. Це закінчення нам необхідне як повітря. Чекаю від Вас телеграми: «згоден» або навпаки. Коли не дочекаюсь, приїду до Кам'янця для побачення з Вами і для нарад з представниками партій.

Поляки також підпишуть договір, по якому вони обов'язуються уступити нам, коли одержать від большевиків кордони [17]72 р., всі простори між Дністром, Дніпром і Збручем. Завтра почуємо від них інші вимоги і передам через спец[іального] кур'єра. Зараз йду до англ [ійського] посла, не можу закінчити листа. Привіт знайомим.

З глибокою повагою
А. Лівіцький.

ЦДАВО України. — Ф. 1131. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 94 — 94 зв. — 95 — 95 зв. — 96 — 96 зв. — Оригінал. Рукопис.

ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 301. — Арк. 99 — 101. — Копія. Машинопис.

Лист № 4 до І. Огієнка

[не раніше 18 березня]

Вельмишановний Іване Івановичу.

Надсилаючи копію мого останнього циркулярного листа до наших послів², повідомляю, що в найближчих днях приїду на самий короткий час до Кам'янця для наради з правительством. З приводу Ваших матеріалів заходи робляться. Маю запевнення про скоре звільнення Оцетковича³. Представники п. Пілсудського були офіційно у мене і перепро-

¹ Мається на увазі рішення уряду, ухвалене 15 листопада 1919 р. за день перед евакуацією з Кам'янця, про встановлення «кордонної лінії між УНР і Республікою Польською по лінії Бертелемі через територію Галичини і по річці Тур'ї через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності — по річці Стирі».

² Мова йде про циркулярний лист до голів дипломатичних місій УНР від 18 березня 1920 р. На його звороті А. Лівіцьким було написано цього листа до І. Огієнка. Цим пояснюється таке датування листа. Зміст циркулярного листа див.: *Доценко О. Літопис...* — С. 386 — 388.

³ Капітан Оцеткевич як комендант Кам'янецького повіту та Кам'янця-Подільського прибув до міста 8 січня, проголосивши наступного дня про його повернення «як старої кресової твердині» до Польщі. 22 січня командування Подільського фронту офіційно анулювало відозву капітана Оцеткевича про прилучення Кам'янця до Польщі. Звільнено

шували за кам'янецьке «недорозуміння». Завтра має бути надрукований відповідний комунікат від Міністерства загран[ичних] справ /Польсь [кого]/.

Прошу звернути Вашу особливу увагу на гр[афа] Тишкевича і англ[ійського] комерсанта, які приїхали з метою побачити нашого брата на місці. Pozнайомте їх з нашими фінансистами і кооператорами.

Можливо, що цими днями приїде до Кам'янця моя дружина, бо я послав за нею ще в початку лютого¹. Прошу або допомогти їй доїхати до Варшави, або викликати мене телеграфічно, за що зараніше дякую. Привітання Вашій дружині і синам.

Ваш Андрій Лівіцький.

ЦДАВО України. — Ф. 1131. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 136 зв. — Оригінал. Рукопис.

ЦДАГО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 301. — Арк. 98. — Копія. Машинопис.

Лист № 5 до М. Тишкевича

[18 березня]

[Уривок з листа А. Лівіцького до графа М. Тишкевича²]

[...] Наші відносини з поляками завдяки підтримці Пiлсудського майже принесли свій результат. Через декілька днів польський уряд, а за ним і румунський уряд визнають незалежну українську державу в певних межах і теперішній уряд Петлюри. Поляки вимагають кордон, який йде вздовж річок Збруч і Горинь, але вони точно погодяться на кордон Стир. Буде укладена військово-економічна угода, і український уряд матиме серед своїх членів міністра польських справ та іншого міністра польської національності за нашим вибором³. В їхній відповіді московському уряду поляки заявлять, що вони не визнають радянський уряд України, очолюваний Раковським, який вони вважають за узур-

капітана Оцеткевича не було, він склав свої повноваження сам 22 квітня. — Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 23 квітня.

¹ Дружина А. Лівіцького Марія Лівіцька з донькою і сином виїхали з Переяслава наприкінці лютого разом з двома надісланими з Варшави проводниками. Пройшовши за три тижні через Київ — Жмеринку — Бар — Ярмолинці, вони дісталися Кам'янця-Подільського, а через два тижня разом з А. Лівіцьким від'їхали потягом до Варшави. І. Огієнко так і не повідомив А. Лівіцького про приїзд до Кам'янця-Подільського його сім'ї. — Марія Лівіцька. На грані двох епох. — Нью-Йорк, 1972. — С. 338—344; ЦДАВОВ. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 35.

² Переклад з французької мови О. Михайлової.

³ У процесі переговорів польська сторона вимагала включення до складу уряду УНР трьох поляків з України, які б обійняли посади міністрів внутрішніх справ, земельних справ і здоров'я. Остаточо було узгоджено, що до складу уряду УНР увійде С. Стемповський (міністр земельних справ) і Г. Юзефський (віце-міністр внутрішніх справ).

паторський. В мирних переговорах з Росією поляки вимагатимуть кордони 1772 року, але спеціальним договором з нами вони зобов'язуються віддати нам всю територію між Дніпром, Дністром, Збручем і Стиром або іншою річкою, т.я. це ще не вирішено. Головна польська вимога в економічному питанні — вільний транзит з Польщі до Одеси. Військова угода передбачає польську допомогу нам всіма засобами (польськими військами включно) щодо звільнення України до правого берега Дніпра, потім ці польські зобов'язання залишаться в силі, але поляки не відправлять свої війська на лівий берег Дніпра.

Élie Borschak. L'Ukraine à la conférence de la paix // Le Monde Slave. — 1938. — Tome I. — P. 105 — 106.

Лист № 6 до М. Шадлуна

УНР
Міністр закордонних
справ
Березня 27 дня 1920 р.

Виконуючому обов'язки Голови Ради Н.М. УНР¹

Вельмишановний пане міністре.

Переговори наші з поляками продовжуються. Ми розвили сильну акцію серед послів сейму, які стоять близько до Бельведеру, бо від Бельведера буде залежати остаточне вирішення нашої справи. Крім окремих побачень ми дали послам великий раут², на якому були представники чотирьох сеймових клубів — від ППС³ були Дашинський⁴

¹ Перед від'їздом 20 березня з Бухареста, прем'єр-міністр УНР І. Мазепа написав листа до Головного отамана військ УНР С. Петлюри про те, що він доручає А. Лівицькому, а в разі його перебування у Варшаві — М. Шадлуна виконувати обов'язки голови РНМ. — *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції... — С. 360.

² Раут відбувся 25 березня, на якому з запрошених 20 гостей було присутньо всього 6 представників польського Сейму. — *Доценко О.* Літопис.... — С. 250 — 253.

³ ППС (Польська соціалістична партія) — заснована 1892 р. польськими соціалістами-емігрантами в Парижі. В 1893 р. до ППС приєдналися групи польських соціалістів з Вільно (група Ю. Пілсудського) та Варшави. На IX з'їзді ППС у Відні в XI.1906 р. відбувся її розкол на більшість ППС-лівицю та меншість ППС-Революційну фракцію (Ю.Пілсудський). В 1919 р. ППС-фракція увійшла до складу єдиної ППС, яка володіла 9% місць Законодавчого сейму.

⁴ Дашинський Ігнацій (1866 — 1936) — польський політичний і державний діяч. З січня 1919 р. посол до Сейму від ППСД, яка в квітні 1919 р. об'єдналася з PPS. Входив до проводу Союзу польських послів соціалістичних. З липня 1920 по січень 1921 — віцепрем'єр-міністр уряду В. Вітоса.

і Морачевський¹, від ріжних відтінків людовців² були [Я.] Стапинський, Пугач, [В.] Вакар, [І.] Космовська та ін[ші], всього послів 15. Промови мали характер цілком конкретних. Всі послі заявили, що основою переговорів з більшовиками має бути «визнання самостійності України і домагання такого визнання з боку Московського совітського уряду. Кордони [17]72 р. ставляться лише для того, щоб мати право передати ті простори законному укр[аїнському] прав[ительств]у. Уряд Раковського вони вважають узурпаторським і ніяких з ним переговорів провадити не будуть». Промови Дашинського і Сапинського були надзвичайно сердечні. В розмовах послі обіцяли вплинути на уряд щодо кордонів і щодо призначення міністрами польсь[ьких] кандидатів. Сьогодні я бачився з прем'єром Скульським. Це побачення мало більше декоративний характер, але підтвердило бажання польсь[ького] уряду довести наші переговори до реальних наслідків. Польське прав[ительств]о зачитало вже нам проект договору, з яким я маю виїхати до Кам'янця за директивами прав[ительств]а. Але на цей договір ми погодитись не можемо, а коли ми не погоджуємось, то зараз нема чого і їхати. Вимогають від нас 6 повітів Волині, себто приблизно лінії Збруч — Горинь. Ми будемо апелювати до Бельведеру і послів сейму. Інші пакти договору — цілком до прийняття. Нема підстав не довіряти щирості польсь[ького] пр[авительств]а. Кепсько тільки, що н.д.³ тиснуть на Бельведер в напрямі збільшення територіальних домагань. Коли б не ця квестія, поляки завтра визнали б нас торжественним актом. Але сподіваюсь в найближчих днях досягти певних результатів. Я бачився також з Каролем Ярошинським⁴, відомим

¹ Морачевський Єнджей (1870—1944) — польський політичний і державний діяч, публіцист. З 18 листопада 1918 р. до 16 січня 1919 р. прем'єр-міністр соціалістичного уряду і міністр комунікації. З середини січня 1919 р. — член Сейму, віце-маршалеk, очолював Союз польських послів соціалістичних. З квітня 1919 р. увійшов до Начальної Ради ППС (до 1926 р.) і до центрвиконкому ППС (до 1923 р.) Близький соратник Ю. Пілсудського.

² Селянський (людовий) рух представляло Польське стронніцтво людове, яке мало течії ПСЛ-Визволене (голова Б. Столарський) та ПСЛ-лівицю (голова Ян Стапинський).

³ НДП (Національно-демократична партія) — утворена 1897 р. в Галичині керівниками Ліги народової Р. Дмовським та З.Баліцьким. У VIII.1917 р. за ініціативою Р. Дмовського в Лозанні створено Польський національний комітет, який було визнано Антантою як представницький орган польського народу. ПНК висунув т.зв. «лінію Дмовського», що становила компроміс між I та II поділами Речі Посполитої та проходила вздовж річок Случ-Горинь-Ушиця. Характерними рисами партійної програми НДП були інкорпоративізм та національна асиміляція; визнання можливостей польсько-російського зближення для поділу українських земель та придушення національно-визвольного руху українців. НДП мала найчисленніше парламентське представництво — 140 мандатів (35,8%), та значну підтримку у польському суспільстві. Під впливом НДП були польські уряди 1919—1926 рр.

⁴ Кароль Ярошинський (1878—1929) — один з найбагатших польських фінансистів в Україні, який зробив капітал на цукроварному бізнесі, громадський діяч та філантроп. Він пропонував використовувати його цукроварні, заводи і банки для економічної співпраці Польщі з Україною.

київським фінансистом. Він пропонує себе до наших послуг. На наш бік схиляються також такі «обшарники» як гр[аф] Іосиф Потоцький¹, [С.] Горват, гр[аф] [З.] Грохольський. Не можу виїхати з Варшави, доки не закінчу справи переговорів. Дуже жалкую, що І.П. вже написав Мацієвичу про переїзд до Варшави². Цього не треба було робити, доки я не закінчу тут своєї роботи. Він повинен приїхати до Варшави лише після визнання нашої незалежності Польщею. Тоді я тут буду непотрібний.

Була в Варшаві латвійська делегація³, з якою ми довго конферували. Делегація обіцяла визнання нас, і вчора я одержав телеграму з Риги, що Латвія офіційно визнала нашу самостійність і наш уряд⁴. Такі ж наміри має і Естонія.

Тут нема грошей, бо карб[ованці] ми не міняємо через низький курс. Пришліть, ради Бога, хоч сто тисяч лей, а то ліквідуємось⁵. Як можна, пришліть більше. Щиро вітаю В[ашу] дружину і доню. Готовий до послуг.

А. Ливицький.

ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 90 — 90 зв. — Копія. Машинопис.

¹ В листі до графа М. Тишкевича А. Ливицький, зокрема, писав: «Протягом багатьох візитів у мене була можливість констатувати добру волю польських політичних мужей щодо щирої підтримки України в боротьбі за її незалежність. Мені зробив візит граф Іосиф Потоцький, президент об'єднання польських крупних власників в Україні, який мене завірив, що інтересом цього об'єднання є реставрація української держави, а, отже, воно збирає інформацію щодо політичного режиму в майбутній Україні і, зокрема, щодо земельного питання». — Élie Borschak. L'Ukraine à la conférence de la paix... — P. 105.

² Мається на увазі лист прем'єр-міністра уряду УНР І. Мазепа до Головного отамана С. Петлюри від 10 березня 1920 р., який був написаний ним в Могилеві-Подільському перед від'їздом до армії Зимового походу отамана М. Омеляновича-Павленка. В своєму листі І. Мазепа, зокрема, пропонував С. Петлюрі якнайшвидше викликати К. Мацієвича на посаду голови дипломатичної місії у Варшаві, пояснюючи це тим, що «це дуже важно, хоч би і через те, що тоді Ви з [А.] Ливицьким і іншими міні[іст]рами всі разом переїдете на Україну». Цей проект не був реалізований.

³ З 8 до 14 березня у Варшаві відбувались двосторонні переговори між Польщею та Латвією про можливість проведення війни проти радянської Росії.

⁴ ЦДАВОВ. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 166.

⁵ 12 березня Головний отаман С. Петлюра розпорядився надіслати 500 тисяч лей з коштів дипломатичної місії УНР в Румунії. — Симон Петлюра. Статті, листи, документи... — Т. III. — С. 190. 25 березня він знов зробив розпорядження дипломатичній місії УНР в Румунії переслати 1 млн. гривень до Варшави, що було зроблено 3 квітня. — ЦДАВОВ. — Ф. 1131. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 55.

Лист № 7 М. Корчинського

УНР
Міністр закордонних
справ
Березня 31 дня 1920 р.

[копії] до пп. Сальського, Шаддуна і Огієнко

Вельмишановний Михайло Агафонович.

Дуже прошу Вас бути обережним в громадсько-політичних справах. Причина такої поради в тому, що все те, що робиться у Вас, до дрібніших деталей відомо всім. Відомі не лише протоколи засідань пленума, а навіть президії. Та фронда, яку проявляють певні групи і стала відомою всім¹ — являється перешкодою до полагодження місцевих кам'янецьких справ. А це дуже неприємно, бо інформації про громадські настрої в Кам'янці і за кордоном перешкоджають нам у Варшаві довести нашу роботу до кінця, корисного для нашої державности. Польське Правительство, бачучи ворожі відношення Українського громадянства, нарешті мусить відмовитися від свого проекта допомогти утворенню суверенної Української державности. Тим паче, що такий проект підтримується цілком лише Бельведером і лівою частиною Сейма (PPS і людовців). В останніх днях до нас стали залицятися польські консерватисти з України, але найсильніша — н.д. і зараз проти нас. Треба особливої обережності, аби при таких обставинах досягти реальних наслідків. А наші політики замість того, щоб допомогати нам в нашій праці, кохають в собі зоологічно полякофобство і псують нашу роботу. Безглузда лайка всього польського являється тепер ознакою «хорошого тону». А коли я в Кам'янці на зібранню зробив конкретну пропозицію, то ті наші політики категорично висловились проти: одностайно стояли на тому, аби продовжувати доброзичливі відносини з поляками. Так тепер прошу Вас і представників партій висловитись нарешті рішуче: чи наша місія повинна досягти в Польщі реальних наслідків, чи покінчити те, що Ви [називаєте] Варшавською авантюрою і відкликати наших людей з Варшави. Бо такого двозначного відношення до нашої праці далі терпіти не можна. Я маю вислів повного довірря з боку Ради міністрів і верховної влади. Мазепа навіть від'їжджаючи до армії, доручив мені окремим актом від 10 березня виконання обов'язків прем'єра в його відсутності². Газети львівські перестали писати нісенітницю, і галицькі

¹ Див.: 2 листа заступника Кам'янецької Національної ради С. Барана, опубліковані в статті «Внутрішня гризня контрреволюції» // Нова доба (Відень). — 1920. — 20 березня; Доценко О. Літопис української революції... — С. 178 — 182.

² А. Лівіцький отримав право виконувати обов'язки прем'єр-міністра в тому районі на території України, де могло розпочатися відновлення праці центральних державних

політичні провідники зараз пертракують про налагодження взаємовідносин галицько-наддніпрянських. За кордоном цькують нас лише українські большевики, що слабують на прогресивний параліч думки¹, а праві українські партії до українців-гетьманців включно бажають об'єднатись навколо єдиного національного прапора. Лише в Кам'янці, де необхідна особлива витриманість, не розуміють, що зараз потрібно для нашої державності. Виносять постанови під впливом людей, які потім самі одрікаються од своїх пропозицій. Дуже прикро, що так звані буржуазні партії ідуть зараз в хвості за с-р. і дезорієнтованими галичанами. За кілька день я закінчу пертрактації з поляками. Є надія, що під впливом наших прихильників поляки зменшать свої домагання щодо території. Коли я узнаю їх остаточні ультимативні домагання — приїду до Кам'янця і лише після ухвали наших політичних партій дам згоду на підписання договору. Хай нарешті політичні партії скажуть, якої політики вони бажають триматися.

Я вже писав Вам про великий раут з польськими послами Сейма. Він дав дуже корисні наслідки. Нам багато допомагає Микола Ганкевич².

З щирим привітанням А. Лівіцький.

З оригіналом згідно.

Секретар Військового міністра

ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 85 — 85 зв. — 86. — Копія. Рукопис.

установ. Це внесення І. Мазепи було затверджено 31 березня головою Директорії УНР С. Петлюрою. — ЦДАВОВ. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 71; Там само. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 6. — Арк. 46; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 — листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. — К., 2006. — Том 2. — С. 609. Публікацію див.: Офіційні накази й оголошення // Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 7 квітня.

¹ А. Лівіцький має тут на увазі закордонну групу Української комуністичної партії, очолювану В. Винниченком, яка з 6 березня 1920 р. видавала у Відні тижневик «Нова доба», що мав різко «антипетлюрівський тон».

² Ганкевич Микола (1867–1931) — український політичний і громадський діяч, журналіст. Співзасновник УСДП, противник комуністичних поглядів серед галицьких соціал-демократів, прихильник тісної співпраці українських соціал-демократів з польськими соціалістами. Член польської соціалістичної партії. Про його перебування в Варшаві в зв'язку з польсько-українськими переговорами повідомляли газети. Див: Українці у Варшаві // Наш шлях (Кам'янець-Подільський). — 1920. — 22 січня; Микола Ганкевич у Варшаві. На постійних політичних гастролях // Український прапор (Відень). — 1920. — 18 травня.

Лист № 8 до І. Огієнка

УНР
Міністр закордонних
справ
Березня 31 дня 19[20]

Панові Головноуповноваженого уряду УНР.

Вельмишановний Іване Івановичу.

Скоро приїду до Кам'янця й до того часу прошу наших політичних діячів підготуватись до вирішення питання про договори з поляками. Прошу також повідомити мене, як на погляд Ради міністрів і політичних партій — чи повинен я спішити з договорами навіть ціною уступок, чи треба витримати в надії на кращі умови договору. Передаю Вам копії моїх листів до п. Сальського й до Михайла Агафоновича. [С.] Голубович, Чернявський, [К.] [Вротновський-]Сивошапка й [П.] Пихопчук¹ багато допомогли нам своїм перебуванням у Варшаві. Вони були і на рауті послів.

Бажаю Вам і Вашій родині всього найкращого.

/підпис/

ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 159. — Копія. Машинопис.

Лист № 9 В. Сальського

УНР
Міністр закордонних
справ
Березня 31 дня 1920 р.

Вельмишановний Володимире Петровичу.

Пересилаю Вам копію мого листа до п. Корчинського. Це дуже поважна людина, його я дуже поважаю і люблю, але він цілком дезорієнтований агітацією галичан і с-р-ів, які свідомо псують нашу роботу. Прошу Вас дуже не піддаватися настроям кам'янецьким і продовжувать

¹ Так в тексті. Треба: Пилипчук Пилип (1869–1940) — український громадсько-політичний і державний діяч. Член УПСР, УНДП. В серпні 1919 р. очолював дипломатичну місію УНР в Польщі. Див.: *Доценко О.* Літопис української революції... — С. 251–252.

енергійно нашу державну роботу. За кілька день буду в Кам'янці і допоможу Вам. і на мене під час перебування в Кам'янці вплинула та атмосфера зневір'я, але я не піддався.

Переговори наші з поляками доходять до цілком реальних наслідків, але, на жаль, польське громадянство слабує на ту ж хворобу недовір'я, що й наше. Тільки Бельведер високо тримає прапор чесного відношення до ідеї нашої суверенності.

Тепер ми енергійно працюємо серед послів Сейму і польськ[их] політичних сил. На днях був бенкет з видатними послами Сейму, на якому промовляв і пан Голубович. Хоч він стоїть на радянському ґрунті, але на рауті промовляв за найскорішу згоду між братськими народами. Найголовніше для нас зараз зайняти Могилів, тоді Франція нам допоможе, а то звістки про Одесу мають досить туманний характер.

До скорого побачення. З товариським привітанням А. Лівицький.

Прошу передати копії моїх листів до Вас і до Корчинського пп. Шаддунові і Огієнко.

ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 87. — Копія. Рукопис.

Лист № 10 до І. Огієнка

УНР
Міністр закордонних
справ
Квітня 3 дня 1920 р.

Вельмишановний Іван Івановичу.

Вчора поляки нарешті запропонували нам проект договору. Передбачається в тому проекті все, що я Вам писав раніше, але установлюються кордони дуже тяжкі для нас. Вони ультимативно вимагають, аби ми відмовились від 7 повітів Волині /Ковел[ьського], Волод[имир]-Волин[ьського], Луцького, Рівненського, Дубенського, Кременецьк[ого] і Островського/. Відповідь будуть чекати до 7 квітня. Кордон таким чином пройшов би по р. Збручу і Горині. Вони [...] бажали, щоб я ще вчора їхав до Кам'янця за директивами до правительства і громадства, але я рішив не їхати і категорично одкинути ультиматум. Я поїхав би лише тоді, коли б ми ще вважали можливим прийняти в основних засадах проект поляків. Але ми вважаємо цей проект абсолютно неприємним і нині даємо відповідь, аби кордони наші пройшли по р. Збручу, далі по старому австро-рос[ійському] кордону і потім по рр. Бугу і Прип'яті. Поляки ж не годяться і на Прип'ять і вимагають кордону на півночі по адміністр[ативній] границі Волині і Мінської

губ[ернії]. Коли будете обговорювати пол[ьські] пропозиції, робіть це обережно, бо їм все відомо: протоколи засідань Нац[іональної] ради і навіть президії. Відповідь наша буде категорична, на компроміс ми не підемо. Рахуємось з найгіршими наслідками. Стискую В[ашу] руку.

/підпис/

Коли до 7 квітня Ви в Раді міністрів або в Націонал[ьній] Раді щось вирішите, прошу телеграфувати.

ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 23. —
Копія. Машинопис.

Лист № 11 до І. Огієнка

УНР
Міністр закордонних
справ
Квітня 5 дня 1920.

Прошу копії листа передати пп. Корчинському і Сальському

Вельмишановний Іване Івановичу.

Приїзд мій до Кам'янця затримується¹, і мій рожевий настрій змінився на розпучливий. Поляки поставили нам умови договору ультимативного характеру. Посилаю Вам копію польс[ького] проекту, прошу показати його (але не переписувати) Корчин[ському] і Саль[ському] і Шадлунові, але попереджаю, що я дав полякам слово тримати його в тайні. Те, що робиться в Нац[іональній] Раді, відомо всім. Завтра ми даємо відповідь полякам, яка буде надіслана Вам в копії. На всі пакти ми робимо свої поправки. Кордони ми зазначаємо такі: Зах[ідний] Буг, старий австро-російський кордон і Збруч. Прошу Вас вкупі з представниками партій обговорити цю справу. Очевидно, поляки на уступки не підуть, і перед нами стане питання остаточного розрива. Зараз ми ще маємо надії і ведемо найсильнішу агітацію серед політичних чинників.

По справам кам'янецьким заходи робляться, але удається досягнути лише компромісових уступок. І досі не можемо добитись звільнення Оцеткевича.

З найщирішими побажаннями А. Ливицький.

¹ А. Ливицький прибув до Кам'янця-Подільського 13 квітня, щоб довідатись, врешті, як члени уряду УНР та партій дивляться на можливість підписання польсько-української угоди. 15 квітня частина Кам'янецької Національної ради дала згоду А. Ливицькому на підписання міждержавного договору з Польщею на польських умовах. — *Огієнко І.* Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові. — Вінніпег, 1968. — С. 68–69.

В Парижі і Лондоні, і Бухарешті — нічого позитивного.

ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 94 — 94 зв. — Оригінал. Рукопис.

Лист № 12 до І. Мазепи

УНР
Керуючий
Міністерством
закордонних справ
Квітня [8 дня]¹ 1920 р.

Високоповажний Ісаак Прохоровичу.

На жаль, я і до цього часу не міг вирватись з Варшави. З 10-го березня представники польського уряду обіцяли в найближчих днях подати нам свій проект договору. Але подали цей проект лише 3-го квітня. Вони вимагали відповіді не пізніше 7-го квітня. Позаяк домагання поляків були такі, що наша місія на них не могла погодитись, то ми відповіли негативно. Не було потреби їхати до Кам'янця, коли ми тут у Варшаві були принципово проти підписання такого проекту. Ми не підписали б його і тоді, коли б навіть правительтво наше погодилось². Копію цього проекту я надіслав п. Огієнко і Шадлунові. З приводу проекту я мав аудієнцію у п. Пілсудського, а також мої співробітники і я мали побачення з шерегом польських політиків. На аудієнції Пілсудський обіцяв наказати, аби нам були зроблені відповідні уступки. Завтра відбудеться офіційне засідання конференції, на якому ми запропонуємо свій контр-проект. Ми будемо домагатись, аби визнання самостійності України і нашого уряду було опубліковано окремим актом і було редаговано в більш конкретних виразах. Ми домагаємось також, щоб кордони між Польщею і УНР пройшли по р. Збручу, старому австрійсько-російському кордону, р. Західному Бугу і р. Прип'яті.

В справах адміністраційних ми домагаємось, аби вся цивільна влада на Волині і Поділлі була передана уряду УНР. Ми вважаємо також недопустимою якусь конвенцію в справі аграрній на Україні. Взагалі ми пропонуємо нову редакцію договору. Лише після того, як поляки підуть на уступки, я приїду до Кам'янця, аби запропонувати Раді міністрів і представникам політичних партій проект договору. Коли це буде, — невідомо, але гадаю, не пізніше, як за тиждень.

¹ Так цей лист датує І. Мазепа. Див.: *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції...* — С. 403.

² Це речення опущене у цитуванні цього листа І. Мазепою.

Маю точні відомості, що місцеве французьке посольство заінтересувалося нашими переговорами з поляками і бажає якнайскоршого їх закінчення. У французького генерала Ненгі¹ були ген[ерали] Зелінський² і Юнаків³, а завтра буде моє побачення. Французи дуже прихильно ставляться до нас, і в найближчих днях я буду прийнятий французьким послом офіційно, як представник УНР. Взагалі є підстави гадати, що Франція скоро визнає нас і дасть матеріальну допомогу.

Становище тут остільки напружене і рішуче, що моя присутність зараз необхідна⁴. Я можу і хочу виїхати з Варшави лише тоді, коли доведу переговори з Польщею до бажаного кінця. Мацієвич в цем мент не може замінити мене в Варшаві та взагалі його не варто рушати з Бухарешту раніше, ніж він досягне у румунів реальних наслідків. Зараз Румунія абсолютно не бажає іти назустріч нашим домаганням. На моє місце у Варшаві знайдеться немало кандидатів.

Прошу Вас дуже заспокоїти Шадлуна⁵, який і мені, і кам'янецькому громадянству занадто псує нерви. Нарешті я перестану читати його листи, остільки вони неприємні і навіть образливі. Він, між іншим, рішуче мене викликає до Кам'янця, хоч і знає всю серйозність переговорів з поляками в цей мент. Його постійне підозріння мене в контрреволюціях доведе мене до того, що я, нарешті, одмовлюся од всякої праці.

Присилаю Вам до відома копії листів Марголіна і нашого агента у Відні. Учора прибув до Варшави [Б.] Матюшенко⁶ із страшними інформаціями про авантюру Супруна і про діяльність А.Г. Макаренка⁷. При

¹ Анрі (Henrys) Пол Проспер (1862–1943) — французський генерал. В 1919–1920 рр. шеф французької військової місії в Польщі.

² Зелінський Віктор (1867–1940) — український військовий діяч, генерал-полковник. Очолював українську військову місію в Варшаві у 1920 р.

³ Юнаків Микола (1871–1931) — український військовий діяч, генерал-полковник. Військовий радник української дипломатичної місії в Варшаві.

⁴ І. Мазепа завершує цитування цього листа попереднім абзацом. — *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції...* — С. 404.

⁵ М. Шаддун брав участь в нараді ЦК УСДРП 29 січня та у засіданні Кабінету народних міністрів УНР 14 лютого в Кам'янці-Подільському. 15 лютого він написав листа до Головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка про те, що в Кам'янці він не урядує, коштів не асигнує, з урядових справ нікого не приймає. — ЦДАВОВ. — Ф. 1131. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 39.

⁶ Матюшенко Борис (1883–1944) — український громадсько-політичний діяч, дійсний член НТШ. Член РУП, УСДРП. Очолював департамент міністерства народного здоров'я при гетьманаті, міністр здоров'я і опікування в уряді В. Чехівського. В 1919 р. входив до складу делегації УНР на Паризькій мирній конференції. В 1919–1921 рр. — голова Закордонного бюро Українського Червоного Хреста. На еміграції в ЧСР.

⁷ Макаренко Андрій (1886–1963) — український політичний і державний діяч. Член Директорії УНР з кінця 1918 р. 14 лютого 1920 р. на засіданні кабінету міністрів у Кам'янці-Подільському ухвалено окрему постанову про закінчення повноважень членів Директорії А. Макаренка і Ф. Швеця, видані 15 листопада 1919 щодо повноважень їхньої

таких обставинах присутність Мартоса¹ за кордоном зараз необхідна. Він мусить рятувати наші кошти, бо інакше і на Україні наша праця буде неможлива. Безпалко скоро повернеться з-за кордону. Пан міністр Шадлун обвинувачує мене і в тому, що закон про конституцію затверджений з деякими змінами². Але така була воля Головного отамана, і в цьому я не винен. Коли Ви не погодитесь з тими змінами, я і Безпалко, який був при тому³, як тих змін домагався Г[оловний] о[таман], подамо на демісію, як обіцяли в Кам'янці.

Про польські пропозиції я писав до Кам'янця нашим міністрам, але вони нічого не відповідають. Шадлун пише всякі свої мудрствовання, а про таку поважну справу і не згадує. А я послав йому і польський проект, і наші міркування. Дуже прошу його «підтягнути». Дуже вдячний Вам за довір'я, яке виявилось в дорученні виконувати Ваші обов'язки в В[ашій] відсутності. Прошу лише до побачення зо мною почекати з переводом до Варшави п. Мацієвича.

Матюшенко свідчить, що майже всі наші с.д. за кордоном тримаються нашої орієнтації і що представники всіх партій українських, крім с.р., готові об'єднатись і підтримувати правительство. Можна сподіватись, що скоро матимемо справді єдиний національний фронт. Що ж до с.р., то мій погляд на них Вам відомий з весни [19]19 р.⁴

діяльності за кордоном. З кінця 1919 р. А. Макаренко перебував у Польщі, згодом на еміграції в Німеччині і в США.

¹ Мартос Борис (1879–1977) — громадсько-політичний і державний діяч, вчений-економіст, педагог, дійсний член НТШ з 1946 р. Член РУП, УСДРП, Центральної Ради. Міністр фінансів в уряді В. Чехівського, з 9 квітня по 27 серпня 1919 р. — голова РНМ УНР і міністр фінансів УНР. З кінця 1919 р. на еміграції в Німеччині, де займався фінансовими справами УНР, згодом — в Чехословаччині, Німеччині, США.

² Мова йде про «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства УНР», ухвалений в Кам'янці-Подільському 14 лютого на засіданні Кабінету народних міністрів за участю І. Мазепи, А. Лівіцького, І. Огієнка, М. Шадлуна та О. Безпалка та підтверджений 24 лютого у Варшаві на засіданні членів УСДРП, що перебували за кордоном. *Доценко О. Літопис...* — С. 173–175.

³ Сам О. Безпалко так оцінював зміни в законопроекті: «Справу підпису нашого законопроекту прийняв С[имон] В[асильович] з насміхом і висловився образливо про тих, що його уклали. Якийсь час здавалося, що я його переконав (про що я сказав в першому листі до т. Мазепи). [...] Ані мені, ані Лівіцькому не удалось його переконати, закону не підписав, а обіцяв відіслати свої поправки до тов[ариш]а Мазепи».

⁴ Маються на увазі політичні консультації, що проводилися на початку квітня 1919 р. у Рівно між представниками УСДРП та УПСР для організації нового соціалістичного уряду Б. Мартоса. Есери висували вимогу скасування Директорії як верховної влади, есдеки виступали за впровадження Конституції, яка б регулювала відносини між урядом і Директорією. — *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції...* — С. 133. Подібних політичних переконань дотримувались есери і на початку 1920 р., ухваливши резолюцію про те, що УПСР не задовільняє ціла урядова система і, беручи участь в обговоренні «Тимчасового закону...», есери виступають за верховну владу у формі колективу трудових верств населення; влада Директорії мала бути обмежена на користь Кабінету народних міністрів до скликання законодавчого органу. — *Доценко О. Літопис...* — С. 172.

З побажанням сил і здоров'я
Готовий до послуг Андрій Лівіцький.

Праця моя у Варшаві вже, нарешті, дає реальні наслідки, вже наближається до бажаного кінця, але сили мої настільки вичерпані, нерви остільки напружені, що не знаю, чи стане мене хоч на місяць. Хоч і тяжко на Україні, але далеко легше, ніж в цьому пеклі, при цій страшній відповідальності, в атмосфері загального недовір'я і безглуздої безпідставної критики. Через те, які б умови не пропонували поляки, ми їх не прийнемо без згоди правительства і громадства. З легкою совістю можу сказати Вам, що за ці два місяці я працював каторжно, я зробив все те, що можливо при таких умовах, я підняв на ного всі політичні кола польські без ріжниці напрямків. Хай мене судять, навіть, галичани, а не товариші, в роді п. Шадлуна. А з чесними галичанами, навіть н.д., ми контакт тримаємо.

Всього кращого.

Між іншим, був у Папського нунція і прийнятий дуже прихильно¹.
Ваш А. Лівіцький.

ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 24 — 25 — 26. —
Копія. Машинопис.

Лист № 13 до І. Мазепи

Вельмишановний товаришу і друже, Ісаак Прохоровичу.

Я дуже винен перед Вами, не так я винен, як мої хворі нерви. В страстну суботу був справді страстний день. Відбулася остання польсько-укр[аїнська] конференція². Представники польського міністерства закордонних справ заявили нам в ультимативній формі, що вони вимагають, аби кордони між Україною і Польщею пройшли поза залізницею Радзивилів — Здолбуново — Рівне — Сарни, яка має одійти до Польщі³. Це домагання було зроблено в зневажливій для нашої націо-

¹ Про візити А. Лівіцького до послів іноземних держав див.: Там само. — С. 218.

² Текст протоколу засідання від 10 квітня 1920 р. див.: Там само. — С. 243 — 250.

³ В політичній угоді від 22 квітня кордон між УНР і Польщею встановлювався по р. Збруч, далі по Вишгородку на північ, потім східніше Здолбунова по Рівненському адміністраційному кордону вздовж адміністраційного кордона Мінської губернії до схрещення з р. Прип'ять, потім по р. Прип'ять. Остаточне порозуміння щодо повітів Рівненського, Дубенського і Кременецького, які відходили Польщі, мало настати пізніше після роботи спеціальної польсько-української комісії. За Україною визнавалася територія в межах річок Збруч та Дніпро, тобто та, яку Польща вже посідає або здобуде шляхом збройним чи дипломатичним. Обидві сторони зобов'язувалися не укладати жодних угод, спрямованих проти союзника. Гарантувалися національно-культурні права поляків і українців відповідно в Україні і Польщі. Укладалися економічно-торгівельні

нальної гідності формі. Було додано, що польське прав[ительст]во чекає відповіді лише до понеділка (12 квітня) і в разі незадовольняючої відповіді польське прав[ительст]во «витягне відповідні консеквенції». Було додано цими «дітьми», що вони не можуть говорити з нами, як рівні з рівними, бо ми не маємо території і «stabilitй du gouvernement»¹. Каюсь, що я втратив свій «дипломатичний такт» і відповів, що півроку розмовляю з поляками лише як рівний з рівними, і інакше розмовляти не можу. Додавив, що такий проект кордонів ми рішуче одкидаємо зараз, не чекаючи понеділка. Ми розійшлись для того, щоби в найблизчих днях брати паспорти і їхати на Україну².

Після того відбулися деякі побачення, і знову мається надія на розумне закінчення переговорів. На нашому боці є шерек людей, які нас підтримують. Коли нам зроблять, нарешті, пропозиції, відповідаючі нашій національній гідності, то я для остаточного вирішення справи прибуду до Кам'янця. Але боюся, що таких пропозицій не буде, і наші ілюзії про союз з Польщею розвіються. Певно, нарешті, нам запропонують р. Стир, але на такий кордон я погодитись не можу. Лише р. Західний Буг може, до певної міри, забезпечити наші державні інтереси³.

Визнання і найширшу допомогу нам гарантують.

До скорого побачення.

Ваш А. Лівіцький.

12-го квітня 1920.

З оригіналом згідно.

Секретар (підпис)

ЦДАВО України. — Ф. 1131. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 103. —
Машинопис. Копія.

угоди; аграрне питання розв'язувалося після скликання парламенту України. Умова мала залишатися таємною. Інтегральну частину Варшавського договору складала таємна військова конвенція, підписана 24 квітня.

¹ З фр.: стабільного уряду.

² Пор. зміст цього листа з тим, що вміщено у: *Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa.* — Тогуї, 1997. — С. 90—91.

³ Останні три речення І. Мазепа не подає при цитуванні цього листа. Див.: *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції...* — С. 404.

УКРАЇНСЬКІ УНІВЕРСИТЕТИ: ЛЕКЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКИЙ, ЛІТЕРАТУРНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ І РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ АСПЕКТИ (1917–1920 років)

Революційна доба поставила перед науково-педагогічною інтелігенцією завдання набагато ширші і складніші, ніж це було до того. Найбільш активна і свідома частина професорсько-викладацьких корпорацій, дбаючи про підвищення рівня національної свідомості і поширення серед українців наукових знань з історії, мови, літератури, економіки, географії, культури і права, а також збереження багатой історико-культурної спадщини, формування любові і поваги до всього українського, наполегливо працювала у цих напрямках, використовуючи з цією метою усне і друковане слово.

Коли навесні – восени 1917 р. в Україні набрав масовості рух за українізацію культурно-освітнього життя, зокрема створення національної початкової, середньої і вищої школи, на протипагу йому проросійські сили розгорнули кампанію по дискредитації української ідеї і недоторканості існуючої освітньої системи¹. У зв'язку з такою ситуацією Генеральний секретар освітніх справ І.М. Стешенко від імені української влади на нараді з начальниками і головами батьківських комітетів середніх та нижчих шкіл Києва 8 жовтня 1917 р. застеріг щодо подальших нелояльних виступів проти політики українізації і, зокрема, наголосив, що всі етнічні групи, які проживають на українській землі, повинні знати мову, літературу, географію та історію українців². Утім, реалізувати цю, здавалося б, цілком природну з цивілізаційного і державотворчого погляду програму, виявилось справою далеко не простою. Основна увага владних структур після проголошення УНР спрямовувалась на українізацію існуючої мережі шкіл. Політика у освітній галузі досить часто призводила, з одного боку, до поділу населення за національною ознакою, а з іншого, до консолідації українців. У цьому плані досить актуальним стало питання про інформаційно-роз'яснюючу роботу з боку відповідних державних служб.

¹ Христюк П. Замітки й матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. — Т. 1: Українська революція: розвідки й матеріали. — Кн. 1. — Відень, 1921. — С. 22.

² Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. — Ужгород, 1930; Нью-Йорк, 1954. — Т. 1: доба Центральної Ради. — С. 397.

Доросле українське населення з невідомою цікавістю тягнулося до знань про сучасне становище країни, утвердження української держави, жадібно сприймало чутки і різноманітну інформацію україномовної преси, яка поширювалася як у містах, так і сільській місцевості. Проте, у багатьох випадках запитань від людей ставало не менше, а навпаки, більше. Відчувалась нестача елементарних знань, пов'язаних як з біжучим моментом, так і минулим політичним, господарським та культурним становищем українців. Цим громадянам потрібна була компетентна допомога з боку вчителів, інших українських інтелігентів, які щиро дбали про підвищення культурно-освітнього рівня свого народу. Осторонь цієї справи не стояли студенти. Українські студентські громади влаштовували для шкільної молоді, робітників і солдатів цикли лекцій, курси українознавства для багатьох охочих, посилали своїх лекторів-інформаторів у сільську місцевість, де ті популярно роз'яснювали селянам сутність багатьох цікавих для них питань¹.

Важливим засобом поширення суспільно-політичних і науково-популярних знань в українському середовищі була україномовна лекційна пропаганда. Перші важливі кроки у цьому напрямку було зроблено професурою молодих українських університетів ще в ході реалізації заходів з їх заснування, а також під час урочистого відкриття кожного з них. Ще у серпні 1917 р. на секції вищої школи II Всеукраїнського учительського з'їзду І.І. Огієнко зробив доповідь про «Найперші завдання української філології»², а на пленарному засіданні виступив з іншою темою — «Рідна мова в школі»³. Більш як 700 делегатів, які далеко не всі мали вищу освіту, схвалили бачення 35-річного вченого щодо вивчення української мови в початкових і середніх школах, де навчалися діти українців. 5 жовтня 1917 р. більш як для тисячі учасників свята відкриття Київського народного українського університету І.І. Огієнко прочитав лекцію «Українська культура», яка викликала справжній фурор серед слухачів і стараннями Українського військового генерального комітету була опублікована окремим виданням великим накладом⁴. Колега І.І. Огієнка Ф.П. Сушицький, секретар КНУУ, виступив з промовою, присвяченій проблемі українізації, яка згодом була опублікована у журналі «Вільна Українська Школа»⁵.

¹ Христюк П. Вказ. праця. — С. 21.

² Центральна Рада і український державний процес (до 80-річчя створення Центральної Ради): Матеріали наукової конференції, 20 вересня 1997 року. — К., 1997. — Ч. II. — С. 262.

³ Огієнко І. Моє життя, Автобіографічна хронологічна канва // Наша культура: науково-літературний місячник. — Львів, Варшава, 1935. — Кн. 7. — С. 452.

⁴ Там само; Огієнко І. Українська культура. Академічна промова на відкритті Українського Народного Університету в Києві. — К., 1917. — 31 с.

⁵ Сушицький Ф. Принципи українознавства // Вільна Українська школа: орган Всеукраїнської Учительської спілки. — К., 1917. — № 2: жовтень. — С. 83—88.

Під час відкриття державних українських університетів у виступах ректорів Ф.П. Сушицького і І.І. Огієнка йшлося про реалізацію університетських проектів у столиці і на Поділлі. Їх з піднесенням слухали загалом кілька тисяч учасників урочистостей, здебільшого українська молодь.

Публічні виступи науково-педагогічних працівників українських університетів у різних колективах влаштовували, як правило, товариства «Просвіти», земські органи, українські клуби, командування військових частин і гарнізону, керівники поштово-телеграфної служби, шкіл, партійні осередки тощо. Вони відбувалися на умовах як оплати, так і без гонорару. У переважній більшості випадків лектори не отримували за свою працю грошової винагороди, чим засвідчували найщиріше бажання якнайкраще прислужитися підвищенню культурного рівня своїх співгромадян.

Частина лекторів КНУУ були членами київської «Просвіти», яка вже у 1917 р. розгорнула активну лекційну роботу серед киян, брала участь в організації і проведенні різних курсів для освітян, інших професійних груп населення, де на науково-популярному рівні висвітлювали різні актуальні питання, що збагачували світогляд слухачів, давали їм корисні практичні настанови, які згодом використовувалися в роботі. Лекторський корпус тісно співпрацював з студентськими структурами, які, наприклад, у травні 1918 р., напередодні канікул, створили університетську культурно-просвітню комісію (її очолив національно свідомий Іван Іванов), що поширила свою діяльність за межі навчального закладу. Зокрема, вона зайнялася відкриттям на Київщині курсів із вивчення української, латинської і грецької мов (за програмою гімназій), які давали змогу молоді, що не мала повної середньої освіти, підготуватися до складання іспитів за курс середньої школи і отримати шанс для вступу до українського університету; українознавства (читалися лекції з історії України, української мови і літератури), кооперації (готували рахівників), пасічництва тощо. У самій столиці організували літні курси з українознавства для пересічних киян, які прагнули краще пізнати українську культуру. В орендованому приміщенні університету св. Володимира курсисти слухали лекції з історії української культури (І. Огієнко), історії нової української літератури, граматики і стилістики української мови (З. Євтушенко), читання літературних творів, ораторського мистецтва, декламації, журналістики й публіцистики (І. Юхименко)¹.

Історико-екскурсійна секція зазначеної комісії готувала керівників, яким належало організовувати для дітей, молоді і дорослих екскурсії українською мовою до історичних і архітектурних пам'яток Києва.

¹ Державний архів міста Києва (далі — ДАМК). — Ф.Р. 936. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 49.

У червні—липні 1918 р. на тритижневих платних курсах (навчалось 45 осіб) лекції майбутнім організаторам екскурсійної справи читали лектори народного українського університету — Г.Г. Павлуцький, В.К. Прокопович, В. Козловська, А. Грабар, Ф.Л. Ернст, Зумер, Алешко, Стелецький та ін.¹

Разом із природничою секцією КНУУ комісія організувала платні тритижневі курси для студентів, курсистів, учителів і просто любителів природи. Тут викладали В.В. Дуб'янський, В.І. Лучицький, П.А. Тутковський, О.А. Яната, Л. Красівський, Грищинський, Портенко та ін. Вони прочитали низку лекцій з природознавства, зокрема, про фізико-географічне положення України, її флору і фауну, стан і завдання української географії, антропології і етнографії, дослідження рослинного і тваринного світу країни, методику збирання зоологічних матеріалів, а також охорону пам'яток природи України, які мали світове значення².

Приділялася велика увага поширенню історичних знань, які формували національну свідомість українців. Чимало лекцій з історії України вчені КНУУ прочитали за межами столиці, зокрема, у Переяславі, Каневі, Черкасах, Кременчуку, Харкові, Лубнах, Ромнах, Прилуках і Ніжині³.

Дослідник освітніх процесів в Україні революційної доби (1917—1921 рр.) Е.М. Мельник вважає, що завдяки діяльності культурно-просвітньої комісії народного українського університету значно зріс рівень свідомості української молоді, що забезпечувало її активну участь у подальшій розбудові і зміцненні української держави⁴.

Скоріш за все, у цьому плані мову треба вести лише про ту невелику частину молодих людей, які, прослухавши відповідні лекції, таким чином здобули відповідні знання й переконання, підвищили рівень своєї національної свідомості, що у підсумку й активізувало їх практичну участь у культурно-освітніх і державотворчих процесах.

У період функціонування Київського державного українського університету закріпити і розвинути здобутки колективу КНУУ щодо масової лекційно-пропагандистської роботи, на жаль, не вдалося. Такий невтішний стан зумовили кілька вельми серйозних чинників: по-перше, криза гетьманщини восени 1918 р. і розгортання антигетьманського повстання, по-друге, дестабілізація державного життя в УНР і друга

¹ Там само. — Арк. 108.

² ДАМК. — Ф.Р. 936. — Оп. 2. — Спр. 17. — Арк. 50; Ботанічний гурток Укр[аїнського] Народнього Київського Університету // Вісти природничої секції Українського Наукового товариства. — К., 1918—1919. — Т. 1. — С. 17.

³ ДАМК. — Ф.Р. 936. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 108.

⁴ Мельник Е.М. Діяльність Культурно-просвітньої комісії Київського українського народного університету (травень — липень 1918 р.) // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. — К., 2002. — Вип. 62. — С. 41.

українсько-радянська війна, по-третє, негативні впливи на становище вишу з боку більшовицького і денікінського режимів. Кількаразова зміна політичних режимів у Києві позначилася не лише на ідеологічному векторі життя освітніх закладів взагалі, а й їх основних напрямів діяльності, зокрема й лекційно-пропагандистського. За таких умов абсолютна більшість науково-педагогічних працівників воліла «не висовуватися», бути нейтральною чи лояльною до влади, то ж обмежувалася лише навчальною і науковою роботою в університеті.

У відносно спокійнішому Кам'янці-Подільському прибули з різних міст науковці для роботи в університеті, налагодивши свій побут і визначившись із обсягами навчального навантаження, у першу чергу, взялися за підготовку лекційних курсів. Утім, в міру можливостей, за першої ліпшої нагоди вони робили спроби зарекомендувати себе у місті, де українська громада за чисельністю поступалася єврейській, і як лектори-пропагандисти. Першим у такій ролі виступив професор В.О. Біднов. Ще 21 жовтня 1918 р., перед початком концерту-вистави для учнів усіх шкіл міста, організованої місцевою «Просвітою» з нагоди відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, він продемонстрував свої блискучі ораторські здібності, з'ясувавши у доступній для дітей формі значення вищої української школи для національної і світової культури, закликав шкільну молодь, кращих і вірних синів України до праці в ім'я її розвитку¹. З листопада 1918 р. ректор І.І. Огієнко, який ще у квітні 1918 р. під час першого приїзду до Кам'янця-Подільського прочитав у переповненому залі міського театру лекцію «Українська культура», що отримала високу оцінку представників місцевої багатонаціональної громади, відновив свої публічні зустрічі з кам'янчанами — на курсах українознавства для урядовців міста (150 осіб) запропонував лекцію з історії української мови². А у грудні, у тому ж залі, де зібралося майже тисяча осіб, виголосив тему «Українська мова»³. Розгорнути лекційну діяльність серед населення міста він не встиг, оскільки наприкінці місяця, отримавши від Директорії запрошення переїхати до столиці і зайняти високий пост міністра народної освіти УНР, зайнявся питаннями передачі керівних справ по університету найстаршому деканові — професорові П.М. Бучинському і готувався до від'їзду з міста, яке вже встиг полюбити⁴.

¹ Державний архів Хмельницької області (далі — ДАХО). — Ф.Р. 582. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 94.

² З життя «Просвіт» Поділля. Кам'янець-Подільське Товариство «Просвіта» // Село. — Кам'янець на Поділлі, 1918. — 22 листопада. — № 46 і 47. — С. 15.

³ Огієнко І. Вказ. праця. — С. 522.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 3876. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 105 зв.; Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському. (Уривок із спо-

У лютому 1919 р. публічні виступи, на цей раз присвячені 105-й річниці від дня народження Тараса Шевченка, продовжили інші члени професорсько-викладацької корпорації. На відкритому засіданні Ради професорів, куди прибуло чимало представників міської інтелігенції, приват-доцент Л.Т. Білецький виступив з промовою «Народність чи національність у творчості Т. Шевченка», приват-доцент Д.І. Дорошенко — «Еволюція поглядів на Т.Шевченка», приват-доцент М.А. Плевако — «Т. Шевченко і Кирило-Методіївське братство в світлі нових матеріалів»¹.

10 березня 1919 р., в ході загальноміського шевченківського свята, В.О. Біднов виступив на багатолюдному майдані коло кафедрального собору св. Олександра Невського. Йому надали слово після панахиди і співу українського хору. Вшановуючи поета, промовець звернувся до «Заповіту», згадав царські часи, коли заборонялось відзначати такі події, пов'язав розбудову української державності з іменем Великого Кобзаря². Наступного дня, коли відзначали 58-у річницю від дня смерті Шевченка, М.А. Плевако виступив перед початком концерту-вистави у міському театрі, де зібралися учні вищих початкових шкіл міста. Вчений розповів про заслуги поета перед українською нацією, зупинився на ідеях і характері шевченкової поезії, обґрунтував тезу про Шевченка як пророка для українців³.

Д.І. Дорошенко, за його ж свідченням, крім викладання в університеті, читав науково-популярні лекції з історії України «на різних курсах», зокрема, для урядовців поштово-телеграфної округи і мобілізованих народних учителів⁴.

Коли в середині квітня 1919 р. влада у місті перейшла до ревкому, частина науково-педагогічних працівників, як засвідчував мемуарист, виступила з ініціативою прочитати лекції для червоноармійців і робітників під час великоднього тижня, вважаючи, що такий крок буде корисним для університетського колективу. Влада дала згоду на проведення лекторію в стінах вищого навчального закладу. 21 квітня 1919 р. він розпочався лекцією В.О. Біднова «Рідна мова як єдина умова культурного розвитку кожного народу»⁵. Прибувши в аудиторію, лектор не

гадів) // Літературно-науковий вістник. Річник XXVII. — Львів: з друкарні Ставропільського інституту, 1928. — Т. ХСVII. Кн. XI. — С. 240.

¹ Академічне засідання Ради професорів К[ам'янець]-Под[ільського] Державного Українського Університету пам'яті Т. Шевченка // Життя Поділля. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 23 лютого. — № 55. — С. 4.

² Шевченківське свято 10 березня // Освіта. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 15 березня. — № 6. — С. 20.

³ Святкування 58 роковин смерті Т.Г. Шевченка вищими початковими школами м.Кам'янця-Подільського 25 березня 1919 року // Там само. — С. 22.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. Вид. 2-е. — Мюнхен, 1969. — С. 432, 435.

⁵ Лекція проф. Біднова // Життя Поділля. — 1919. — 24 квітня. — № 102. — С. 3–4.

побачив тих, заради кого і влаштовувався цикл публічних виступів. Як свідчить його звіт «слухачі були ті самі [інтелігенція і робітники. — *авт.*], що їх доводилося бачити і раніше на прилюдних виступах. Свій відчит робив я при переповненій залі. Нічого політичного і дразливого для того моменту я не зачіпав, а дав лише історичну картину національного відродження народів — від греків та римлян до ХХ стол[іття]. Висловлювався обережно, щоб нікого не дратувати. Гучні оплески, здалося, занадто залунали в аудиторії, коли я закінчив виклад... Незабаром мене повідомив один з колег, що представникам нової влади моя лекція не сподобалася»¹.

Крім В.О. Біднова, лекції тоді читали приват-доцент М.М. Васильківський («Революція з релігійного погляду»), професор М.М. Хведорів («Точні науки та їх значення для людства»), асистент М.Г. Любичанківський («Історія землі»), приват-доцент Й.Ф. Оксіюк («Походження християнства»), секретар студентських справ М.О. Грінченко («Українська музика та її представники»)².

Коли у червні 1919 р. у місті відновилася українська влада і Кам'янець-Подільський на півроку став державним і політичним центром УНР, науково-педагогічні працівники університету запропонували цикл безкоштовних лекцій для робітників і козаків республіканського війська. У переповненій найбільшій за розмірами аудиторії № університету у вечірній час свої науково-популярні лекції прочитали: професор І.І. Огієнко («Що таке українська мова»), приват-доцент П.Г. Клепатський («Українська народна нація»), професор В.О. Біднов (з історії України), професор П.В. Клименко («Історія літературного становища України»), приват-доцент М.О. Драй-Хмара («Слов'янознавство») і приват-доцент А.С. Синявський («Економічні питання»)³. За повідомленням преси, на цих заходах побувала «сила народу», якого ледь вміщувала аудиторія⁴.

Досвід публічних виступів і лекторська майстерність вчених К-ПДУУ, з одного боку, неспідробне бажання десятків представників різних соціально-професійних груп населення до знань, з іншого, стали запорукою подальшого розвитку лекційного просвітництва в місті. Так, 10 серпня 1919 р. в університеті відкрилися курси з українознавства для урядовців, старшин і козаків Окремого корпусу кордонної охорони. Вони прослухали лекції В.О. Біднова (з історії України), П.Г. Клепатського (з історії українського письменства), В.О. Гериновича (з географії

¹ Біднов В. Вказ. праця. — Кн. XII. — С. 326.

² Лекція // Життя Поділля. — 1919. — 29 квітня. — № 106. — С. 4; Лекції // Там само. — С. 4; Місцева хроніка // Життя Поділля. — 1919. — 10 травня. — № 144. — С. 2.

³ Университетская жизнь // Подольский край... — Каменец-Подольск, 1919. — 28 июня. — № 405. — С. 2.

⁴ Хроника // Подольский край. — 1919. — 12 июля. — № 412. — С. 2.

України)¹. Через 10 днів аудиторія зазнала ротації — на побачення з університетською професурою прибули учителі — не українці міських шкіл, які, виконуючи розпорядження департаменту середньої школи Міністерства народної освіти, прослухали лекції з української мови, отримуючи у такий спосіб необхідні знання для практичної роботи з дітьми². 12 серпня 1919 р., під час святкування 150-річчя від дня народження батька української літератури І.П. Котляревського, перед виставою «Наталка Полтавка», яку у міському театрі ставила труппа М.К. Садовського, перед високоповажною публікою виступив професор В.О. Біднов із промовою про ювіляра. Він з'ясував місце І.П. Котляревського в історії української літератури, а також значення його творчості для сучасної доби³.

У вересні на замовлення начальника залоги Кам'янця-Подільського приват-доцент Ю.Й. Сіцінський прочитав для урядовців і старшин лекцію про історичні фортифікаційні споруди міста⁴. А 6 жовтня 1919 р. на багатолюдному засіданні Ради професорів, присвяченому пам'яті професора К.В. Широцького (помер 13 вересня 1919 р.), прозвучали виступи І.І. Огієнка, Ю.Й. Сіцінського і Л.Т. Білецького про його життєвий і творчий шлях, внесок у скарбницю українського мистецтвознавства⁵. Побувавши на тому пам'ятному зібранні, один із представників кам'янецької української інтелігенції — К. Копержинський заявив, що «Кам'янець-Подільський Університет, наукові кола, все українське громадянство болюче відчуло понесену в особі Костя Широцького втрату й вже зробило належну оцінку його значіння для України, яко вченого й громадянина»⁶.

Масова культурно-освітня і науково-популярна діяльність професорсько-викладацької корпорації К-ПДУУ значно посилилась у 1919—1920 навчальному році. За даними виконуючого обов'язки бібліотекаря університету М. Ясинського, впродовж зазначеного періоду вчені прочитали 478 науково-популярних лекцій для населення міста. Тематика їх була найрізноманітнішою і стосувалася багатьох галузей науки. Публічні виступи відбувалися на різних масових заходах, підготовчих курсах при університеті, курсах дошкільного виховання тощо. Найбільш активними пропагандистами наукових знань були В.О. Біднов, А.Е. Ма-

¹ Курси для вчителів // Трудова громада. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 14 серпня. — № 37. — С. 6.

² Курси української мови для вчительства // Трудова громада. — 1919. — 19 серпня. — № 41. — С. 6.

³ Театр М.К. Садовського // Україна. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 14 вересня. — Ч. 28. — С. 4.

⁴ Лекції // Україна. — 1919. — 14 вересня. — № 28. — С. 4.

⁵ Пам'яті К. Широцького // Україна. — 1919. — 7(24) жовтня. — Ч. 46. — С. 4.

⁶ Копержинський К. Проф. Кость Широцький // Село. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 29 вересня. — № 19. — С. 12.

ліновський, Л.В. Бачинський, О.Й. Сіцінський, П.Г. Клепатський, П.В. Клименко, І.А. Любарський та ін.¹. Чимало прочитаних лекцій мали чітку національно-патріотичну і державницьку спрямованість. Наприклад, «Шевченко — великий національний поет України», «Перший універсал Української Центральної Ради та його значення», «Українські церковні братства та їх значення» (В.О. Біднов); «Державність і соціалізм» (П.В. Клименко); «Антропологічні ознаки українського народу», «Ідея єднання у слов'янських народів», «Українські колядки і щедрівки» (М.О. Драй-Хмара) та ін.². Ряд університетських науковців (С.В. Бачинський, П.Г. Клепатський, М.А. Плевако, С.С. Остапенко, В.О. Геринович, Н.Т. Гаморак, Ю.О. Русов, А.Е. Маліновський, Л.Т. Білецький, Є. Завадський, І. Шимонович), починаючи з 1 листопада 1919 р., забезпечували викладання різних дисциплін на природничому і гуманітарному факультетах Кам'янець-Подільського народного українського університету, який став популяризатором наукових знань і приймав на навчання випускників початкових і вищих початкових шкіл, тобто тих, хто не міг вступити до класичного університету³. За даними періодики, сюди записалися 144 юнаки і дівчини. У квітні 1920 р. їх кількість зростає до 160 осіб⁴.

Окремі представники професорсько-викладацької корпорації К-ПДУУ пробували реалізовувати себе в літературній творчості. Звісно, передусім це стосувалося тих, хто мав філологічну освіту і деб'ютував у цій справі раніше. Так, І.І. Огієнко під псевдонімом Іван Рудька опублікував у грудні 1918 р. в газеті «Життя Поділля» вірш «Панська пісня»⁵ (на той час у його літературному доробку значилося одне оповідання і 6 видрукованих віршів⁶). У журналі «Нова Думка», який видавала Рада студентських представників університету, свої поетичні твори розмістив М.О. Драй-Хмара (із циклу «Молода весна», «Поки не вмру...»,

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 878. — Арк. 9–10.

² Там само.

³ ДАХО. — Ф.Р. 6. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 37, 39; Відкриття Кам'янець-Подільського Українського Народнього Університету // Україна. — 1919. — 4(22) листопада. — Ч. 69 (81). — С. 3–4; Український Народній Університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20) // Слово. — Кам'янець-Подільський, 1920. — 14 листопада. — № 40. — С. 2.

⁴ Український Народній Університет в Кам'янці (огляд діяльності за академічний рік 1919/20). — С. 2; Мельник Е.М. Кам'янець-Подільський український народний університет (листопад 1919 — початок 1921 рр.) // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. / Кам'янець-Подільський державний університет — Кам'янець-Подільський, 2006. — Т. 7: Матеріали Третього круглого столу «Культура, освіта і просвітний рух на Поділлі у XVIII — на початку XXI ст.». — С. 31, 32.

⁵ Життя Поділля. — 1918. — 19 грудня. — № 4. — С. 2.

⁶ Див.: Мацько В. Повна бібліографія праць Івана Огієнка. — Хмельницький, 1998. — С. 3.

«На смерканні...»)¹, який почав віршувати ще з 1910 р. Підготував до друку оповідання про Ірландію Д.І. Дорошенко², утім не довів розпочату справу до завершення через відрядження за кордон у квітні 1919 р., яке вимушено переросло в еміграцію. М.А. Плевако підібрав ряд оповідань для дітей і опублікував їх під назвою «Діти журби», зробивши передмову до збірки і відповідні примітки до кожного твору³.

Не стояли осторонь літературної творчості студенти. Вони наполегливо пробивалися на шпальти газет і журналів, деб'ютуючи як поети-початківці, прозаїки і перекладачі. Так, в одноденній газеті «Свято Поділля», присвяченій відкриттю К-ПДУУ, знайшлося місце для патріотичних віршів двох першокурсників історико-філологічного факультету — Степана Греценка («Свято на Поділля (на відкриття університету)»)⁴ і Микити Годованця («Народу рідньому — усе!»)⁵, М. Годованець також видрукував у пресі вірші: «Весна йде, radoщами п'яна...»⁶, «Гляньте, гляньте...»⁷, «Бух! Бух!»⁸, «На роковини смерти Павла Панасюка»⁹, «Ще не раз...»¹⁰, «Славному Степанові Греценкові»¹¹, «Пам'яти поета С.Греценка»¹², «Жайворонок»¹³, «Коли матуся занудьгує...»¹⁴, «О, щоб крила мені...»¹⁵, «Я син нужденного села»¹⁶, «Сила у повстанню»¹⁷, «Сучасне життя»¹⁸, «Темні хмари знов пливуть...»¹⁹, «Як одцвітали ружі влітку...»²⁰, «Чудодійними руками...»²¹, «Вся — Руїна»²²,

¹ Див.: / Нова Думка. — Кам'янець на Поділлі, 1920. — Вип. I–II. — С. 29; *Хмара М. Поезії* // Там само. — Вип. III. — С. 11–12.

² ЦДАВОВ. — Ф. 166. — Оп. 1. — Спр. 878. — Арк. 6а.

³ Там само. — Арк. 5.

⁴ Див.: Свято Поділля. — Кам'янець-Подільський, 1918. — 22 жовтня. — С. 1.

⁵ Там само. — С. 2.

⁶ Див.: Наш шлях. — 1920. — 13 травня. — Ч. 92. — С. 3.

⁷ Село. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 31 січня. — № 4. — С. 1.

⁸ Там само. — 1919. — 10 лютого. — № 5. — С. 1.

⁹ Там само. 1919. — 19 лютого. — № 7. — С. 13.

¹⁰ Див.: Український козак: газета Української народної партії. — 1919. — 18 червня. — Ч. 10. — С. 2.

¹¹ Див.: Село. — 1919. — 28 липня. — № 14. — С. 1.

¹² Див.: Вістник Української Народної Республіки. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 17 липня. — Ч. 18. — С. 2.

¹³ Див.: Село. — 1919. — 12 вересня. — № 17. — С. 1.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. — 29 вересня. — № 19. — С. 1.

¹⁶ Там само. — С. 9.

¹⁷ Там само. — 29 жовтня. — № 21. — С. 1.

¹⁸ Там само. — С. 18–19.

¹⁹ Див.: Трудова громада. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 15 листопада. — № 22(107). — С. 2.

²⁰ Див.: Село. — 1919. — 12 грудня. — № 23. — С. 26.

²¹ Там само. — С. 14.

²² Див.: Трудова громада. — 1919. — 26 листопада. — № 116. — С. 1.

«На ріках Вавилонських»¹; ряд байок — «Будяки»², «Дума про село Притику»³, «Невіри»⁴, «Вовк»⁵, «Соловейко та Свиня»⁶ та ін. У «Новій Думці» опублікували свої поетичні твори Юрій Липа («Три кондори», «На березі»⁷, Валеріан Поліщук («Моє сонце»)⁸, Володимир Свідзінський («І знов в душі...», «Пісенька»)⁹, Дмитро Бузько («З Єремії»)¹⁰. А. Животко розмістив свій вірш «Кобзар»¹¹, а С. Грещенко — «На могилі»¹², «Борцям за волю України»¹³ і «Без керми»¹⁴ у щотижневику «Село». Прозаїчні твори винесли на суд читача Філь Гай («Нове слово»)¹⁵, Вероніка Черняхівська («Мати»)¹⁶, Галина Бузько («Передосінне»)¹⁷, Валеріан Поліщук («Дім (мініатюра)»)¹⁸, Галина і Дмитро Бузьки («Дитпльоматичний Fife o'clock (п'еса)»)¹⁹, Никон Чекина («Марійка (етюд)»)²⁰. Микита Годованець оприлюднив свій фейлетон «Дрова»²¹. Крім того, частково друкувалися студентські переклади французької літератури. Так, Юрій Липа переклав твір Поля Верлена «Спогади вдівця»²², а Дмитро Бузько — оповідання Жюле Клереті «Пан Майо»²³.

На жаль, не виявлено слідів художньої творчості викладачів і студентів КДУУ, хоча стверджувати, що вони не займалися нею, немає підстав. Молодим літераторам було важко пробитися на сторінки відповідних часописів, оскільки там друкувалися відомі поети і письменники, такі як Олександр Олесь, Василь Олешко, Людмила Волошко,

¹ Там само. — 2 грудня. — № 121. — С. 2.

² *Телячий Ю.В.* «Народу рідньому — усе!». Творча праця М. Годованця періоду Української революції 1917–1920 рр. // *Годованець М.* Поезії 1917–1920 рр. — Хмельницький, 2008. — С. 18.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Див.: *Нова Думка*. — Вип. I–II. — С. 20–21.

⁸ Там само. — Вип. III. — С. 2–3.

⁹ Там само. — С. 4.

¹⁰ Там само. — С. 31–32.

¹¹ *Животко А.* Історія української преси / упоряд. М.С. Тимошик. — К., 1999. — С. 17.

¹² Див.: *Село*. — 1919. — 29 вересня. — № 19. — С. 15–16.

¹³ Див.: *Село*. — 1919. — 20 червня. — № 13. — С. 18.

¹⁴ Див.: *Село*. — 1919. — 30 березоля. — № 12. — С. 15.

¹⁵ Див.: *Нова Думка*. — Вип. III. — С. 3.

¹⁶ Там само. — С. 3.

¹⁷ Там само. — С. 4.

¹⁸ Там само. — С. 4–5.

¹⁹ Там само. — С. 5–11.

²⁰ Там само. — Вип. I–II. — С. 29–31.

²¹ *Трудова громада*. — 1919. — 27 листопада. — № 117. — С. 1.

²² Там само. — С. 32–34.

²³ Там само. — С. 210–218.

Яків Савченко, Олекса Коваленко, Тарас Гнатенко, Григорій Чупринка, Володимир Сосюра, Павло Тичина та ін.¹. Своїх же літературних видань навчальний заклад не мав.

Молоді українські університети досить виразно були представлені в дуже популярній тоді публіцистиці, що диктувалось вимогами революційного часу, конкретними умовами життя країни, регіону, нарешті, самого вишу. Відразу після відкриття КНУУ чимало науковців усвідомлювали його неофіційний характер, а також неможливість задовольнити у повній мірі потреби українців у національній вищій освіті. Вже у жовтні 1917 р. приват-доцент П. Пилипчук виступив у газеті «Українська Республіка» з полемічною статтею, у якій доводив необхідність створення на базі цього вишу державного українського університету класичного типу, бо народний, на його переконання, був «сурогатом»².

Коли навесні 1918 р. появилася міністерський проект об'єднання КНУУ з університетом св. Володимира, приват-доцент О.С. Грушевський відгукнувся на нього в газеті «Народна Воля» своїми роздумами, які виклав у статті «Університетське питання». На його думку, об'єднати в один колектив лекторів КНУУ і професуру російського вишу, яка демонструвала вороже ставлення до розв'язання проблеми українізації, буде дуже важко і не матиме потрібного результату. Цей крок може припинити «корисну працю Українського Університету»³. Один із студентів КНУУ (заховався за криптонімом Ф.П.), висловлюючи у пресі позицію молодіжного загалу, заявляв, що український елемент в об'єднаному закладі неминуче послабиться, а українська культура підпаде під російську, що матиме негативні наслідки. Аби уникнути такої русифікації, представник студентства закликав «боронити наш Український Університет од ворожих замірів новітніх культуртрегерів»⁴. Ймовірно, що ці та інші виступи у пресі подіяли, бо від плану радикальної українізації університету св. Володимира і об'єднання його з КНУУ Міністерство народної освіти УНР незабаром відмовилось.

Через часту зміну влади у Києві було досить ризиковано виступати у пресі з пекучих проблем життя міської громади і країни загалом. То ж не випадково, що у газетній періодиці травня 1918 — листопада 1920 рр. нами більше не виявлено матеріалів, які б засвідчили про активну

¹ Рудий Г. Преса України 1917–1920 рр. як об'єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспекти. — К., 2005. — С. 193.

² Пилипчук П. Український університет // Українська Республіка. — К., 1917. — 15–30 жовтня. — № 1–2. — С. 7.

³ Г.О. Університетське питання [Олександр Грушевський] // Народна Воля. — К., 1918. — 10 (23) квітня. — № 60. — С. 3.

⁴ Ф.П. Дещо про удержавлення Українського Народнього Університету // Наше слово / Рада Київ. Тов-ва лікарських помішників і помішниць. — К., 1918. — Ч. 1: травень. — С. 6–7.

позицію професури народного і державного українських університетів столиці на ті чи інші важливі загальнонаціональні події, хіба що публікації від імені тимчасової міністерської комісії, очолюваної В.І. Вернадським, про хід роботи зазначеного органу над виробленням законопроектів про перетворення КНУУ в Київський державний український університет і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету.

Щодо публіцистичної діяльності науково-педагогічних працівників у Кам'янці-Подільському, то тут ситуація була іншою. Нами виявлено майже 70 газетних матеріалів, які належали перу місцевої професури і доцентури, а також працівників К-ПДУУ. За обсягом вони були різновеликі, деякі друкувалися з продовженням у кількох числах того чи іншого видання підряд. Встановлено і авторство цих творів. Ними були професори В.О. Біднов (опублікував 10 статей і заміток), І.І. Огієнко (1), П.В. Клименко (1), приват-доценти Д.І. Дорошенко (3), С.В. Бачинський (3), Ю.Й. Сіцінський (3), М.А. Плевако (11), П.В. Табінський (1), П.Г. Клепатський (1), лектори М.О. Грінченко (5), Б.Ю. Іваницький (1), С.Ф. Русова (1), асистент Л.В. Бачинський (1), професорський стипендіат С.Ф. Якимович (7), бібліотекар С.О. Сірополко (2), товариш бібліотекаря Л.Ю. Биковський (15), архіваріус університету П.О. Богацький (2). Твори зазначених авторів опублікували такі періодичні газетні і журнальні видання, як «Свято Поділля» (1918 р.), «Життя Поділля» (1918–1919 рр.), «Освіта» (1918–1919 рр.), «Україна» (1919 р.), «Трудова громада» (1919 р.), «Республіка» (1919 р.), «Бюлетень інформаційного відділу Міністерства Земельних Справ» (1919 р.), «Нова Думка» (1920 р.), «Наше життя» (1920 р.), «Нове життя» (1920 р.), але найбільше у «Нашому шляху» та літературно-науковому додатку до нього (1920 р.). Всі публіцистичні твори зазначених авторів різноманітні за тематикою, присвячені актуальним питанням життя української держави і суспільства, зокрема становленню національної освіти, культури, церкви тощо. Серед тем, які піднімали публіцисти, найбільше привертала увагу такі: функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету¹, стан освіти, науки і культури², боротьба за Українську

¹ Див.: Бачинський С. Секція точних наук Наукового товариства при Кам'янець-Подільському Державному Університеті // Наш шлях. — 1920. — 24 лютого. — Ч. 36. — С. 3; Плевако М. Університет та завдання українського громадянства на Поділлі // Життя Поділля. — 1919. — 8 лютого. — № 43. — С. 3; Рік існування Кам'янецького Університету. (Розмова з Ректором Університету п. І. Огієнком) // Україна. — 1919. — 22 (9) жовтня. — Ч. 58. — С. 2; Степовий В. До відкриття обсерваторії в нашому Університеті [В. Біднов] // Наш шлях. — Кам'янець-Подільський, 1920. — 2 березня. — Ч. 42. — С. 3.

² Див.: Биковський Л. Художньо-промислова школа в Кам'янці на Поділлі // Наш шлях. — 1920. — 24 квітня. — Ч. 81. — С. 1–2; Біднов В. Освіта на Україні // Свято Поділля. — 1918. — 22 жовтня. — С. 4–5; Його ж. Українська школа // Життя Поділля. — 1918. — 26 грудня. — № 9. — С. 1–2; Клименко П. Проблеми національної культури //

Автокефальну Православну Церкву¹, шевченкознавство і його роль в сучасному культурному і державотворчому процесах², плеяда діячів української освіти, науки, літератури, музики, театру і церкви³, краєзнавство, історичне минуле та міжнародні відносини країни⁴, українські

Україна. — 1919. — 16 (3) жовтня. — Ч. 58. — С. 3; *Сірополко С.* Завдання нової школи // Республіка. — Станіславів, 1919. — 9 мая. — Ч. 80. — С. 3; 10 мая. — Ч. 81. — С. 3; 11 мая. — Ч. 82. — С. 3; *Його ж.* Народній Університет і його значіння // Трудова громада. — 1919. — 1 листопада. — № 11 (96). — С. 1; *Бачинський С.* Вищі технічні школи і університет // Наш шлях. — 1920. — 12 лютого. — Ч. 27. — С. 2–3.

¹ Див.: *Біднов В., Стегній М.* До українського громадянства: [звернення Ради Кирило-Методіївського братства] // Наш шлях. — 1920. — 23 березня. — Ч. 60. — С. 21; *Його ж.* Праця єпископа Пимена // Наш шлях. — 1919. — 25 листопада. — Ч. 2. — С. 1; *Біднов В.* Шевченко та справа українізації церкви // Наш шлях. — 1920. — 10 березня. — Ч. 49. — С. 3–4; *Сіцінський Є.* В чім моя провина? // Новий шлях. — Кам'янець-Подільський, 1920. — 21 квітня. — Ч. 78. — С. 11–2; 22 квітня. — Ч. 79. — С. 102; *Табінський П.* До Пан Отців М. Зушчинського й О. Побідоносцева // Наш шлях. — 1920. — 22 червня. — Ч. 122. — С. 1–2.

² Див.: *Біднов В.* Шевченко і справа українізації церкви // Наш шлях. — 1920. — 10 березня. — Ч. 49. — С. 3–4; *Плевако М.* Любов до рідного краю й народу та свободолюбіві змагання як основні мотиви нової української літератури // Життя Поділля. — 1919. — 19 лютого. — № 51. — С. 2; 21 лютого. — № 53. — С. 2; 23 лютого. — № 55. — С. 2; 28 лютого. — № 59. — С. 2–3; *Його ж.* Шевченкові заповіти // Наш шлях. — 1920. — 10 березня. — Ч. 49. — С. 2–4; *Його ж.* Шевченко і критика // Наш шлях. — 1920. — 9 березня. — Ч. 48. — С. 2–3; 10 березня. — Ч. 49. — С. 2–4; *Русова С.* Віра чи зневір'я? // Наш шлях. — 1920. — 9 березня. — Ч. 48. — С. 2.

³ Див.: *Біднов В.* А.Ф. Кащенко // Освіта. — 1918. — 1 грудня. — № 2. — С. 2–4; *Його ж.* Історичний календар: [протоіерей В. Грегулевич] // Наш шлях. — 1920. — 15 червня. — Ч. 116. — С. 2; 16 червня. — Ч. 117. — С. 2; *Білецький Л.* Проф. Кость Широцький (некролог) // Україна. — 1919. — 16 вересня. — Ч. 29. — С. 2; *Грінченко М.* Марко Лукич Кропивницький // Наш шлях. — 1920. — 24 квітня. — Ч. 81. — С. 1; *Його ж.* Шевченко й Лисенко (етюд) // Наш шлях. — 1920. — 9 березня. — Ч. 48. — С. 4; *Плевако М.* Борис Грінченко. 1863–1910 // Наш шлях. — 1920. — 6 травня. — Ч. 86. — С. 3; *Його ж.* Іван Левицький Нечуй. 1838–1918 // Наш шлях. — 1920. — 7 квітня. — Ч. 70. — С. 2–3; *Його ж.* Історичний календар [Петро Кліщинський] // Наш шлях. — 1920. — 17 березня. — Ч. 53. — С. 4; *Його ж.* Микола Костомаров. 1817–1885 // Наш шлях. — 1920. — 10 березня. — Ч. 49. — С. 2–3; *Його ж.* Український театр і Марко Кропивницький // Наш шлях. — 1920. — 22 квітня. — Ч. 69. — С. 2; 8 травня. — Ч. 80. — С. 3 Ст-вий В. Комісія по складанню біографічного словника діячів Поділля / В. Ст-вий [В. Біднов Наш шлях. — 1920. — 12 лютого. — Ч. 27. — С. 4; *Якимович С.* Причини до біографії Степана Рудницького // Наш шлях. — 1920. — 25 червня. — Ч. 125. — С. 2; *Його ж.* Ф.П. Сушицький. Некролог // Новий шлях. — 1920. — 17 квітня. — Ч. 75. — С. 1.

⁴ Див.: *Биковський Л.* Джерела до історії України // Наш шлях: науково-літературний додаток. — 1920. — 9 травня. — Ч. 11. — С. 4; *Клепатський П.* До українсько-польських відносин // Наш шлях. — 1919. — 4 грудня. — Ч. 10. — С. 1; *Плевако М.* В справі вивчення Поділля // Освіта. — 1919. — 1 березня. — № 5. — С. 7–8; *Сіцінський Є.* Губерніальний будинок (історична замітка) // Наш шлях. — 1920. — 7 лютого. — Ч. 43. — С. 2; *Його ж.* І перекують мечі свої на леміші // Свято Поділля. — 1918. — 22 жовтня. — С. 2; *Якимович С.* Втеча Кармалюка з Кам'янецької тюрми (фортеці) (12) 25-го березня 1823 року (з історичного календаря) // Наш шлях: літературно-науковий додаток. — 1920. — 4 квітня. — Ч. 5. — С. 3; *Його ж.* Забутий хрест // Наш шлях. — 1920. — 12 травня. — Ч. 91. — С. 2.

етнографія і фольклор¹, українська і єврейська музика², книговидавництво, бібліотекознавство і бібліографія³, охорона здоров'я⁴, поширення природничих, агрономічних знань, вимоги до раціонального природокористування, зокрема ведення лісового господарства⁵ та ін.

Словом, українські вчені своїм друкованим словом в періодиці брали активну участь в утвердженні в суспільстві традиції духовності, національної освіти, науки, культури, церкви. Значення цієї роботи важко переоцінити. Примножувалися науково-популярні знання пересічних громадян, зростав національний світогляд української молоді, яка була активним читачем української преси, що потрапляла до університету, «Просвіти», інших українських інституцій. Поширення бібліотечних і бібліографічних знань сприяло тому, що студентство вирішило організуватися в Українське бібліографічне товариство. То ж зерна укра-

¹ Див.: *Плевако М.* Великдень. (Звичаї, вірування і легенди, зв'язані з великодніми святами на Україні) // Наш шлях: літературно-науковий додаток. — 1920. — 18 квітня. — Ч. 7. — С. 1–5; *Якимович С.* Зелені свята на Україні // Наш шлях. — 1920. — 30 травня. — Ч. 105. — С. 2; *Його ж.* Найближчі завдання української етнографії і фольклору // Наш шлях. — 1920. — 25 червня. — Ч. 95. — С. 2.

² Див.: *Грінченко М.* Музика патріотичних пісень України // Нова Думка. — 1920. — Виш. I–II. — С. 57–63; *Його ж.* Сфера музики // Наш шлях: літературно-науковий додаток. — 1920. — 11 квітня. — Ч. 6. — С. 5–7; *Його ж.* 10-й ювілейний концерт єврейського музичного т-ва «Кадіма» // Наш шлях. — 1920. — 16 травня. — Ч. 95. — С. 3–4.

³ Див.: *Дорошенко Д.* Українська література в 1918 році (бібліографічний огляд) // Життя Поділля. — 1919. 12 лютого. — № 46. — С. 2; *Його ж.* Національна толерантність чи щось гірше? // Життя Поділля. — 1919. — 7 лютого. — № 42. — С. 2–3; *Биковський Л.* Бібліографія // Наше життя: місячник. — 1920. — Ч. 1. — С. 19–22; *Його ж.* Бібліографія // Наш шлях — 1920. — 25 лютого. — Ч. 37. — С. 4; *Його ж.* Бібліографія творів по бібліотекознавству на українській мові // Наш шлях.: літературно-науковий додаток. — 1920. — 11 квітня. — Ч. 6. — С. 7–8; *Його ж.* Бібліотечна справа // Наш шлях. — 1920. — 25 лютого. — Ч. 37. — С. 4; *Його ж.* Журналістика студентства // Наш шлях. — 1920. — 23 квітня. — Ч. 80. — С. 3; *Його ж.* Книгознавство // Наше життя. — 1920. — Ч. 1. — С. 16–18; *Його ж.* Лікарський вістник // Наш шлях. — 1920. — 26 лютого. — Ч. 38. — С. 3–4; *Його ж.* Міжнародна бібліографія // Наш шлях. — 1920. — 27 лютого. — Ч. 39. — С. 4; *Його ж.* «Наша мета» // Наш шлях. — 1920. — 3 квітня. — Ч. 68. — С. 3; *Його ж.* Нова українська бібліографічна організація // Наш шлях. — 1920. — 24 квітня. — Ч. 81. — С. 1–2; *Його ж.* Українська видавнича справа за кордоном // Наш шлях. — 1920. — 24 березня. — Ч. 58. — С. 4; *Його ж.* Українська бібліографічна організація // Наш шлях. — 1920. — 3 березня. — Ч. 43. — С. 3; *Степовий В.* Можливість задоволення книжкового голоду [В. Біднов] // Наш шлях. — 1920. — 27 лютого. — Ч. 39. — С. 1; Б.П. «Нова думка» [Павло Богацький] // Наш шлях. — 1920. — 3 червня. — Ч. 107. — С. 2–3.

⁴ *Якимович С.* З висновків минулого року // Наш шлях. — 1920. — 1 липня. — Ч. 130. — С. 4; 6 липня. — Ч. 134. — С. 2.

⁵ Див.: *Бачинський Л.* Кілька слів про охорону рідної природи // Наш шлях. — 1920. — 1 липня. — Ч. 130. — С. 2–3; *Бачинський С.* Розвій агрономічних наук // Наш шлях. — 1919. — 18 грудня. — Ч. 21. — С. 1–2; 19 грудня. — Ч. 22. — С. 2–3; 21 грудня. — Ч. 23. — С. 1–2; 25 грудня. — Ч. 26. — С. 2; *Іваницький Б.* Ліси України // Бюлетень інформаційного відділу Міністерства земельних справ. — Кам'янець-Подільський, 1919. — 21 липня. — Ч. 14. — С. 3–4.

їнської публіцистики, посіяні вченими, давали втішні і обнадійливі результати.

За прикладом своїх наставників найдіяльніші студенти К-ПДУУ, окремі з яких в минулому вже співпрацювали з друкованими органами, виступали в пресі з актуальних проблем, зокрема молодіжного життя. Так, стали надбанням широкого студентського загалу статті Ю. Корчак-Чепурківського («З чергових проблем українського соціалістичного світогляду»)¹, О. Галичанського («Християнізм і соціалізм»)², В. Воїна («Нещасний спадкоємець»)³, М. Карачківського («Боротьба за Раду Студент[ських] Представників»)⁴, В. Поліщука («Про Камінецький Університет»)⁵, А. Животка («В єдності сила», «Подільський кобзар» [про Степана Руданського], «Один з кращих» [про Василя Стефаника] і «Пам'ятаймо»)⁶, М. Годованця («Не упустимо менту» і «Утворюйте колядничі гуртки»)⁷ та ін.

Окремі викладачі українських університетів поєднували навчальну, методичну і наукову роботу з редакторською у наукових збірках і часописах. Так, у КНУУ виходили «Університетські вісти», редактором якої був О.С. Грушевський⁸. Він же збирав і редагував статті до першого числа «Вісника Київського Державного Університету» (йшлося про матеріали В.В. Дуб'янського, Г.Г. Павлуцького, А.Ю. Кримського, А.М. Лободи, С.С. Дложевського, С.І. Веселовського, Д.О. Граве, М.П. Кравчука, В.І. Лучицького, О. Янати та ін., загалом 15 авторів)⁹, який, проте, не побачив світ через важкі матеріальні умови функціонування закладу.

Вирішивши видавати «Записки Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету», Рада професорів К-ПДУУ в лютому 1919 р. призначила редактором їх історика Д. Дорошенка¹⁰. Він взявся за роботу з підготовки багатотомного видання, утім завершити розпочате не зміг через незалежні від нього обставини — вже згадане відрядження за кордон. Щоб рухати зазначений проект до мети, редагування

¹ Див.: Нова Думка. — 1920. — Вип. III. — С. 20–23.

² Там само. — С. 23–25.

³ Там само. — С. 30–33.

⁴ Там само. — С. 33–36.

⁵ Там само. — С. 36.

⁶ Життя Поділля. — 1918. — 25 грудня. — № 8. — С. 2; / Село. — 1919. — 27 січня. — № 3. — С. 6–8; / Село. — 1919. — 12 грудня. — № 23. — С. 12–13; / Село. — 1919. — 29 вересня. — № 19. — С. 13–15.

⁷ Див.: / Село. — 1919. — 12 вересня. — № 17. — С. 5–9; / Село. — 1919. — 12 грудня. — № 23. — С. 9–11.

⁸ Університетські вісти. Український університет в Києві. — К. 1917. — № 1. — 16 с.

⁹ ДАМК. — Ф.Р. 936. — Оп. 2. — Спр. 40. — Арк. 23.

¹⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — С. 439.

«Записок» до осені 1920 р. доручили приват-доценту М.О. Драй-Хмарі¹. В результаті, зокрема, і його зусиль, побачив світ другий том «Записок». Приват-доцент Л.Т. Білецький з кінця 1918 р. був редактором популярного серед українців просвітянського часопису «Життя Поділля». Утім, у лютому 1919 р. ця посада несподівано перейшла до М.С. Грушевського². Згодом, з червня 1919 р. Л.Т. Білецькому запропонували редагувати газету «Новий шлях», на що він охоче погодився³. Редактором журналу «Наше життя», що виходив тричі у липні – серпні 1920 р. як орган Спілки служачих Кам'янець-Подільського державного українського університету, був скарбник Ю.А. Гудзій. Йому допомагали М.О. Грінченко і М. Ясінський⁴.

З-поміж студентів К-ПДУУ редакторською роботою займалися Ю. Липа⁵, В. Поліщук (головні редактори), О. Остафійчук і Ю. Каменецький (співредактори)⁶. Їх зусиллями готувалися до друку тексти чотирьох чисел молодіжного літературно-наукового журналу «Нова Думка». З літа 1920 р. секретарем і фактично редактором журналу «Біднота» був М. Годованець⁷.

Отже, частина викладачів, співробітників і студентів українських університетів, крім виконання своїх основних обов'язків, активно займалися такою суспільно значимою діяльністю, як лекційна пропаганда, що проводилася, з одного боку, разово, ситуативно під час проведення різних культурно-мистецьких заходів, влаштування спеціальних окремих виступів лекторів і пропагандистів в різних населених пунктах, а з іншого, на різних загальноосвітніх, тематичних курсах, присвячених фаховій підготовці працівників різноманітних сфер діяльності, а також у змішаних лекторіях, де висвітлювалися найрізноманітніші питання

¹ ДАХО. — Ф.Р. 582. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 45; *Бігнов В.* Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (кривок із спогадів). — Кн. XII. — С. 333.

² Див.: *Грушевський М.С.* Автобіографія, 1914-1919 рр. // Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського. — К., 1992. — С. 219; *Верстюк В.Ф.* М.С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності / *В.Ф. Верстюк, Р.Я. Пиріг.* — К., 1996. — С. 100; *Шаповал Ю., Верба І.* Михайло Грушевський. — К., 2005. — С. 198; Звіт діяльності Кам'янецької «Просвіти» за 1918 рік // Освіта. — 1918. — 15 грудня. — № 3. — С. 22.

³ *Животко А.* Історія української преси. — С. 263.

⁴ Наше життя: місячник / Відп. редактор Ю. Гудзій. — Кам'янець на Поділлі: друкарня Кам.-Под. держ укр. ун-ту, 1920. — Ч. 1. — 26 с.; Ч. II—III. — 104 с.

⁵ Нова Думка: журнал літературно-науковий / редактор Ю. Липа. — Кам'янець на Поділлі, 1920. — Вип. I—II. — 80 с.; Треті Липівські читання. Пам'яті Івана та Юрія Лип. — Одеса: Друк, 2007. — С. 66.

⁶ Нова Думка: літературно-науковий журнал; гол. Редактор Валеріан Поліщук, співредактори — Олександр Остафійчук і Юлій Каменецький. — Кам'янець на Поділлі: друкарня Фукса і Рехтера, 1920. — Ч. III. — 42 с.

⁷ *Телячий Ю.В.* Вказана праця. — С. 18.

державно-політичного життя країни, освіти, науки, культури, церкви тощо, народному університеті, що займався поширенням науково-популярних знань, на окремих засіданнях, приурочених видатним діячам української науки і культури, педагогічних форумах. Споживачами усного українського слова (загалом це багато сотень публічних виступів) були як майбутні і дійсні студенти, так і тисячі пересічних громадян, військовиків, які прагнули збагатитись новими знаннями, розширити кругозір, підвищити свою свідомість і, таким чином, бути корисними для українського державотворення, національного відродження загалом. Слухачі отримали нові для себе знання з української мови, літератури, права, економіки, історії, політології, сучасного становища держави, її збройних сил.

Досить активно професорсько-викладацька корпорація К-ПДУУ використовувала публіцистику як важливий інструмент впливу на суспільну свідомість величезної читацької аудиторії. У десятках газетних і журнальних публікацій піднімалися актуальні питання, що наповнювали українським змістом повсякденне життя молоді, простих громадян, різні вікові і соціально-професійні групи населення міста, регіону. Окремі викладачі і працівники університету займалися літературною, редакторською діяльністю, що, з одного боку, збагачувало культурну складову друкованих органів, а з іншого, давало змогу цим виданням відповідати високим журналістським вимогам.

Найбільш обдаровані кам'янецькі студенти мали доступ до друкованого слова, час від часу публікували свої поетичні, художні і публіцистичні твори здебільшого у молодіжних виданнях, які ж самі і редагували. Ця робота активно сприяла розвитку літературних здібностей юнаків і дівчат, допомагала їм готуватися до самостійної професійної діяльності в ім'я України.

ЗАХОДИ УРЯДУ П. ВРАНГЕЛЯ ІЗ ІНТЕНСИФІКАЦІЇ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТАВРІЇ (1920 рік)

Понад дев'яносто років віддаляє сучасників від подій революції та громадянської війни на постімперському російському просторі 1917–1920 рр. Попри це, інтерес до них з боку науковців, широкої громадськості не вщухає, а постійно зростає. Так, лише упродовж 1990–2000-х років сучасними українськими дослідниками, за даними, що наводять В. Верстюк, А. Панчук, було захищено 150 докторських та кандидатських дисертацій, написано понад 3000 наукових, науково-популярних, довідково-енциклопедичних видань, монографій, статей, посібників, присвячених різним аспектам революції та громадянської війни. Водночас, попри справді «революційний бум», що мав і має місце у сучасній українській та зарубіжній історіографії, на нашу думку, не всі аспекти такого багатомірного явища, як революція та громадянська війна 1917–1920 рр., висвітлено повно та рівномірно. Така ситуація, з одного боку, є цілком природною, з урахуванням значного інформаційного потенціалу глибинного соціокультурного зсуву, яким стали революційні події, а з іншого — актуалізує необхідність подальших наукових пошуків.

Актуальною і перспективною темою є вивчення історії Білого руху Півдня Росії, аграрної політики уряду П. Врангеля у 1920 р., зокрема, заходів Уряду Півдня Росії з інтенсифікації сільського господарства Таврії. Автор запропонованої статті ставить за мету розкрити цей маловідомий у вітчизняній історіографії аспект.

Базовою суспільною верствою оновленої моделі російської державності лідери Білого руху Півдня Росії в 1920 р. вважали «здорове трудове селянство». Таке бачення політичного майбутнього російської державності автоматично на порядок денний ставило питання про економічне підґрунтя оновленої постімперської державності. У зв'язку з цим керівництво Білого руху Півдня Росії у 1920 р. однозначно було переконане в тому, що політичне відродження Росії не можливе без економічного. П. Врангель стосовно цього зазначав: «Головним завданням, вирішення якого потребує максимальної концентрації зусиль, є відбудова зруйнованого економічного життя»¹. Останнє пов'язувалося з

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 322. — Арк. 1.

відновленням сільського господарства як «основного промислу населення»¹.

Збільшення площ селянських наділів, турбота Уряду Півдня Росії про зростання посівних площ, дефіцит на селі не лише промислових товарів та реманенту, а і сільськогосподарської техніки на порядок денний перед владою білого Криму ставили питання покращення агрокультури, інтенсифікації сільського господарства як провідної галузі економіки території, підконтрольної Російській армії, в цілому. Будучи реалістами, володіючи інформацією, що надходила з місць, Головнокомандувач та його найближче оточення прекрасно розуміли, що без забезпечення сільського господарства необхідною кількістю сільськогосподарських машин, налагодження мережі їхнього сервісного обслуговування розраховувати на покращення соціально-економічного становища селян, інтенсифікацію аграрного сектора економіки білого Криму було марно. До того ж від економічних показників сільського господарства залежав добробут і решти населення територій, підконтрольних Російській армії. В одному з тогочасних документів стосовно вищенаведеного зазначалося: «Дефіцит сільськогосподарських знарядь праці та машин, насамперед механічних двигунів та засобів транспортування (вантажних автомобілів), ускладнює підвезення хліба в обмін на необхідні селянам промислові товари, не створює сприятливих умов для розвитку одноосібних селянських господарств. Все це значно зменшує інтерес землеробів до розширення посівних площ та власного господарства взагалі»².

Реальний стан справ із забезпеченням селянських господарств Північної Таврії та Криму відображають дані таблиць 1 – 4.

Таблиця 1³.

Забезпеченість селянських господарств Таврійської губернії сільськогосподарськими машинами та реманентом у 1916 р.

Посівна площа	Кількість селянських господарств	Знарядь рілництва	Культиватори	Сіялки	Жнивarki	Кінні граблі	Молотарки	Віялки
2390849 дес.	239784	131881	143462	14387	38365	2398	4796	901588

¹ Державний архів Російської Федерації (далі — ДАРФ). — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 172.

² ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 6.

³ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 4 зв.

Таблиця 2¹.

Забезпеченість селянських господарств Таврійської губернії сільськогосподарськими машинами та реманентом у 1920 р.

Посівна площа	Кількість селянських господарств	Знарядь рільництва	Вози для перевезення	Сіялки	Жнивварки	Ковальні	Молотарки	Віялки
2651814 дес.	200904 (в оригіналі документу помилково записали 131481)	212899 (в оригіналі документу помилково записали 212909)	216659	15242	75494	4759	11535	91026 (в оригіналі документу помилково записали 81026)

Таблиця 3^{2, 3}.

Динаміка змін із забезпеченням селянських господарств Північної Таврії та Криму сільськогосподарськими машинами та реманентом у 1916 – 1920 рр.

Роки	Посівна площа	Кількість селянських господарств	Знарядь рільництва	Сіялки	Жнивварки	Молотарки	Віялки
1916	2390849 дес.	239784	131881	14387	38365	4796	901588
1920	2651814 дес.	200904	212899	15242	75494	11535	91026

Таблиця 4^{4, 5}.

Динаміка змін із забезпеченням селянських господарств Північної Таврії та Криму сільськогосподарськими машинами та реманентом у 1916 – 1920 рр. (з розрахунку на одне господарство)

Роки	Посівна площа	Кількість селянських господарств	Знарядь рільництва	Сіялки	Жнивварки	Молотарки	Віялки
1916	Зросла на 3,3 дес. на 1 господарство	Зменшилася на 38880 господарств	1 на 2 господарства	1 на 20	15 на 100	1 на 50	37 на 10
1920			1 на 1	7 на 100	4 на 10	6 на 100	5 на 10

¹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 174.

² Там само.

³ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 4 зв.

⁴ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 174.

⁵ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 4 зв.

Нескладні математичні підрахунки на підставі матеріалу таблиць засвідчують, що в останній передвоєнний рік у селян Північної Таврії та Криму на два господарства припадало одне знаряддя рільництва та один культиватор (у середньому на 20 дес.), одна сіялка на двадцять господарств (у середньому на 200 дес.), п'ятнадцять жниварок на сто господарств (у середньому на 1000 дес.), одні кінні граблі на сто господарств (у середньому на 1000 дес.), одна молотарка на п'ятдесят господарств (у середньому на 500 дес.), тридцять сім віялок на десять господарств (у середньому на 100 дес.). Порівняно з аналогічними показниками в інших губерніях, селяни Таврії у 1916 р. посідали 4–5 місце по забезпеченості сільськогосподарською технікою та реманентом.

Аналіз даних таблиці 2 виявляє, що у 1920 р. у селян Північної Таврії та Криму на одне господарство припадало одне знаряддя рільництва та один віз (у середньому на 13,1 дес.), сім сіялок на сто господарств (у середньому на 1310 дес.), чотири жниварки на десять господарств (у середньому на 131 дес.), шість молотарок на сто господарств (у середньому на 1310 дес.), п'ять віялок на десять господарств (у середньому на 131 дес.), одна ковальня могла обслуговувати потреби в ремонті сільськогосподарської техніки п'яти господарств.

Динаміку змін проілюструємо цифрами таблиці 3. Їхнє опрацювання засвідчує, що за роки Першої світової, революції та громадянської воєн середньостатистичні розміри селянських господарств у Північній Таврії та Криму зросли з 9,9 дес. у 1916 р. до 13,2 дес. у 1920 р.; чисельність селянських господарств скоротилася на 38880 господарств (ці дані є дуже відносними, враховуючи, що під контролем Російської армії перебували не всі повіти Північної Таврії — *авт.*); на 810562 одиниці відбулося зменшення віялок. По решті позицій спостерігаємо позитивні зрушення: на 81018 одиниць зросла кількість знарядь рільництва; на 37129 — жниварок; на 6739 — молотарок; на 855 — сіялок. На нашу думку, доцільним є звернення до аналізу показників стосовно технічного забезпечення одного або декількох селянських господарств упродовж 1916 — 1920 рр. (дані таблиці 4).

Обраховуючи дані таблиці 4, констатуємо, що у 1916 р. 1 знаряддя рільництва припадало на 20 дес., у 1920 р. — на 13,3 дес.; у 1916 р. 1 сіялка обслуговувала 200 дес., у 1920 р. — 187 дес.; у 1916 р. 1 жниварка — 66 дес., у 1920 р. — 33 дес.; у 1916 р. 1 молотарка — 500 дес., у 1920 р. — 218 дес.; у 1916 р. 1 віялка — 2,7 дес., у 1920 р. — 26,2 дес. Отже, зміни на краще у забезпеченні селянських господарств сільськогосподарським реманентом та технікою були мінімальні у 1916 — 1920 рр. До того ж значна її кількість потребувала ремонту або оновлення. Наявність сільськогосподарської техніки у господарстві не завжди означала її ефективне застосування. На перешкоді у цьому були такі фактори, як брак тягової сили, домінування жіночої та підліткової робочої сили за відсутності чоловіків тощо.

Не менш важливим було те, як сільськогосподарська техніка розподілялася між повітами з урахуванням наявності у кожному з них посівних площ, кількості селянських господарств тощо. Інформацію про це містять дані таблиці 5.

Таблиця 5¹.

Забезпеченість селянських господарств по повітах Таврійської губернії сільськогосподарськими машинами та реманентом у 1920 р.

Назва повіту	Кількість селянських господарств	Посівна площа	Знарядь рільництва	Сіялки	Жниварки	Мологарки	Віялки
1	2	3	4	5	6	7	8
Перекопський	8099	206105	14950	832	4222	1039	3090
Євпаторійський	8089	206193	13563	471	4533	746	2453
Сімферопольський	16702	100576	10425	546	2385	431	1995
Феодосійський	22634	180701	16629	1761	4938	847	3640
Ялтинський	13999	3061	717	5	8	5	32
Бердянський	50000	502997	51177	4585	19038	3336	30508
Дніпровський	44970	646273	35662	2830	14044	1599	16626
Мелітопольський	36411	805908	69776	4212	26326	3532	32682

Їхній аналіз дозволяє говорити про забезпеченість в цілому кожного повіту тим чи іншим видом сільськогосподарської техніки та реманенту. Однак із цих відомостей чітко не простежується те, скільки і яких сільськогосподарських машин припадало на одне селянське господарство кожного з повітів. Відповідь на це питання можуть дати підрахунки автора, представлені у таблиці 6.

Таблиця 6².

Забезпеченість селянських господарств по повітах Таврійської губернії сільськогосподарськими машинами та реманентом у 1920 р.
(з розрахунку на одне господарство)

Назва повіту	Кількість селянських господарств	Посівна площа	Знарядь рільництва	Сіялки	Жниварки	Мологарки	Віялки
1	2	3	4	5	6	7	8
Перекопський	8099	25,4 дес. на 1	19 на 10	1 на 10	1 на 2	1 на 10	1 на 3

¹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 174.

² Там само.

Закінчення таблиці 6.

1	2	3	4	5	6	7	8
Євпаторійський	8089	25,5 дес. на 1	17 на 10	6 на 100	6 на 10	1 на 10	3 на 10
Сімферопольський	16702	6 дес. на 1	6 на 10	3 на 100	1 на 10	1 на 40	1 на 10
Феодосійський	22634	7,9 дес. на 1	7 на 10	8 на 100	2 на 10	4 на 100	2 на 10
Ялтинський	13999	0,2 на 1	5 на 100	3 на 10000	5 на 10000	3 на 10000	2 на 1000
Бердянський	50000	10 дес. на 1	1 на 1	1 на 10	4 на 10	7 на 100	6 на 10
Дніпровський	44970	14,4 дес. на 1	8 на 10	6 на 100	3 на 10	4 на 100	4 на 10
Мелітопольський	36411	22 дес. на 1	1,9 на 1	1 на 10	7 на 10	9 на 100	9 на 10

Обраховуючи дані таблиці 6 (за винятком Ялтинського повіту, населення якого не спеціалізувалося на обробітку землі), можемо скласти достовірну картину того, яким був дефіцит сільськогосподарських машин та сільськогосподарського реманенту у селянських господарствах Північної Таврії та Криму. Повністю знаряддями рільництва були забезпечені селянські господарства Перекопського, Євпаторійського, Бердянського, Мелітопольського повітів. У решти повітів незабезпеченими були від двох до чотирьох господарств із кожних десяти. Сільськогосподарської техніки бракувало у кожному господарстві.

Для Уряду Півдня Росії також стало очевидним і те, що лише за рахунок імпорту наситити селянські господарства необхідними знаряддями праці буде складно. По-перше, вони були дорогими для селян, хоч і не для всіх. По-друге, сільськогосподарську техніку складно було транспортувати з портів у волості за відсутності нормально налагодженої системи перевезень на території, підконтрольній Російській армії. По-третє, крім самої техніки власті білого Криму змушені були закуповувати за кордоном і запчастини до неї. Це потребувало додаткових витрат. По-четверте, попит серед селян на дорогі сільськогосподарські машини був невисоким. Через це казна не могла розраховувати на швидке поповнення державних запасів хліба, витрачених під час експортно-імпортних операцій. До того ж, незважаючи на значні резерви хліба у селянських господарствах Північної Таврії, вони також не були безмежними.

Таким чином, питання продовольчого забезпечення населення білого Криму та економічні перспективи в цілому на перше місце висували покращення виробничих потужностей сільського госпо-

дарства, сільськогосподарської промисловості. Проблема полягала в тому, що, з одного боку, селяни потребували необхідних сільськогосподарських знарядь праці, а з іншого — була відсутньою планомірна робота державних установ, спрямована на забезпечення цих потреб, за винятком операцій з товарообміну. На складах, розташованих на території білого Криму, були в наявності сільськогосподарські машини, сільськогосподарський інвентар, незважаючи на те, що окремі з них припинили своє існування. Заводи з виготовлення сільськогосподарських машин і знарядь праці працювали, хоч і не 100% від своєї можливої потужності. У зв'язку з цим робився категоричний висновок: «Знаряддя сільськогосподарського виробництва потрібні тилу так само, як гармати фронту»¹.

Адекватно реагуючи на потреби сільського господарства у сільськогосподарській техніці та реманенті, Уряд Півдня Росії удосконалює свої підходи до вирішення цієї проблеми, розробляє ряд заходів із покращення становища, що склалося в аграрному секторі економіки. Так, паралельно з продовженням експортно-імпортних операцій ставка робиться і на акумуляцію внутрішніх ресурсів. До реалізації цілеспрямованої програми постачання селянам необхідних їм сільськогосподарських машин власті білого Криму залучають державні структури, земства та інші громадські товариства й організації. Крім того, докладаються зусилля до збільшення виробничих потужностей вітчизняних підприємств сільськогосподарської промисловості.

До уваги брався і той факт, що значна кількість потрібної сільському господарству промислової продукції була завезена у кримські порти ще за А. Денікіна, уряд якого також переймався питаннями інтенсифікації аграрного сектору економіки. Однак поразки Добровольчої армії, швидка евакуація не дали можливості Особливій нараді повністю реалізувати наміри у цій сфері. Тому чимало сільськогосподарських машин перебувало нерозподіленими на складах. Політику держави з інтенсифікації сільського господарства, поліпшення агрокультури Урядом Півдня Росії планувалося проводити на економічних підставах, взаємовигідних і для властей, і для селян.

Для вирішення поставленої мети — інтенсифікувати сільське господарство Північної Таврії та Криму — була розроблена широкомасштабна програма дій. Її зміст зводився до таких положень. Перше. Налагодження сервісного обслуговування та ремонту сільськогосподарських машин, механізмів, реманенту. Друге. Раціональне використання наявних резервів запасних частин, старих закордонних замовлень. Третє. Правильний та рівномірний розподіл сільськогосподарських машин і знарядь праці серед населення. Четверте. Відновлення діяльності вітчизняних заводів та майстерень сільськогосподарського при-

¹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 5 зв.

значення та посилення виробничих потужностей тих підприємств, що ще працювали¹.

На Управління землеробства і землевпорядкування (далі — УЗіЗ) покладалася конкретна робота з організації ремонту сільськогосподарських машин та знарядь праці. На виконання цього службовці Управління задіяли сільськогосподарські майстерні, ковальні, що залишилися у маєтках, які перебували в управлінні цього відомства, та вісім заводів, розташованих у Сімферополі, Джанкої, Старому Криму, Євпаторії та Бердянську². Було відновлено діяльність, окрім зазначених вище, двох державних заводів із виготовлення сільськогосподарських машин поблизу Великого Тикмана, одного секвестрованого заводу у Великому Тикмані. УЗіЗ запустив у дію машинобудівну станцію в Акамовці з великим тракторним пунктом та крупною ремонтною майстернею³.

УЗіЗ проголошувався монополістом-власником майна «Технічної Консультації» — державної структури, яка при Особливій нараді здійснювала забезпечення сільського господарства необхідними машинами, технікою, запчастинами до них. Потрібно зазначити, що розміри цього майна були серйозними, його раціональне використання дозволило б, як і передбачалося Урядом Півдня Росії, значно скоротити дефіцит сільськогосподарських знарядь праці. Так, згідно з довідкою Технічної Консультації, поданої 29 лютого 1920 р. уповноваженому УЗіЗу, на одному зі складів цієї структури було зосереджено таку кількість техніки: лише сепараторів потужністю 42 відра на годину — 3000 шт., локомотивів Клейтона із молотарками до них — 4 шт., віялок Бекера — 8 шт., заклепок до косилок — 2170 пуд., верстатів Турнера для виготовлення запчастин — 10 шт., верстатів Робісона — 7 шт., віялок Пеннея — 8 шт., віялок Бекера — 4 шт., різних видів соломорізок — 392 шт., локомотивів Гаррет різної потужності — 33 шт., молотарок Гаррет різної потужності — 17 шт., 11 найменувань запасних частин до них⁴.

У власність УЗіЗу переходило і майно складів «Сільгоспу», на яких також зберігалася значна частина необхідних для аграрного сектору економіки сільськогосподарських знарядь, запчастин до них. Одноосібно Управління землеробства розподіяло і сільськогосподарські машини, закуплені за кордоном. Управління торгівлі та промисловості імпортовану промислову продукцію теж передавало на баланс Управління землеробства⁵. Відомство Г. Глинки отримало і прерогативу у забезпеченні заявок на отримання таких необхідних для заводів і

¹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 56.

² ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 175 зв.

³ Там само. — Спр. 24. — Арк. 57.

⁴ Там само. — Спр. 7. — Арк. 51 — 51 зв.

⁵ Там само. — Спр. 24. — Арк. 57 — 57 зв.

майстерень із виготовлення та ремонту сільськогосподарської техніки товарів, як вугілля, залізо, паливно-мастильні матеріали тощо. Вони властями білого Криму задовольнялися відразу після потреб армії. У такий спосіб цій державній структурі Уряд Півдня Росії передав всі повноваження стосовно розподілу сільськогосподарських знарядь праці та реманенту.

Якщо УЗіЗ виконувало загальноорганізаційні функції, то до виконання на місцях програми П. Врангеля з інтенсифікації аграрного сектору економіки активно долучалися повітові земства. Таврійська губернська земська управа від Головнокомандувача отримала чіткі інструкції стосовно повноважень земських діячів та напрямів роботи повітових земств під час реалізації зазначених вище заходів на селі. Зокрема, склади земств кооптувалися до загальної системи сховищ, на які УЗіЗ централізовано розподіляло імпортоване та вітчизняне сільськогосподарське обладнання. На губземство покладалася організація і реальне проведення на місцях, із широким залученням «кооперативних організацій, представників сільськогосподарської заводської промисловості», повітових земств, таких видів робіт: 1) рівномірний розподіл сільськогосподарського інвентарю між селянськими господарствами повітів і волостей; 2) раціональне використання запасів витратних матеріалів, що зберігалися на складах; 3) ремонт та виготовлення простих типів сільськогосподарських машин та знарядь праці; 4) розширення мережі земських пунктів прокату сільськогосподарської техніки для того, щоб якомога більше селян могло скористатися ними. На запровадження цих заходів Таврійське губернське земство одержало позику на 50 млн. руб¹.

Діячі Таврійського губернського земства отримали і цілий ряд повноважень, завдяки яким їхня діяльність ставала реальною та продуктивною. Земства мали можливість залучати всі наявні резерви для проведення ремонту та виготовлення сільськогосподарського інвентарю. Вони мали право залучати урядові, приватні підприємства до виконання земських замовлень із виготовлення сільськогосподарських знарядь праці. «Земським агентам» були надані «сила та авторитет осіб, що виконують справу особливого державного значення». Вони не лише видавали розпорядження, а і безпосередньо на місцях контролювали їхнє виконання, усуваючи труднощі, що виникали під час цього. Земства користувалися правом позачергового (за винятком військових) проведення вантажів будь-яким видом транспорту, що діяв на територіях, підконтрольних Російській армії. Такі перевезення, як й їхній вміст, захищалися Урядом Півдня Росії від реквізицій та інших непередбачуваних обставин. Соціальні пільги та соціальні гарантії владою білого Криму, на прохання земств, надавалися робітникам, їхнім родинам,

¹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 178.

здіяним на сільськогосподарських підприємствах та майстернях. Податкові преференції отримували дрібні та середні підприємства, що виконували замовлення земств із виготовлення сільськогосподарських знарядь праці чи їхнього ремонту¹.

Товариство взаємодопомоги повітряного флоту спільно з професором Д. Арцибашевим розробило і представило на розсуд Головнокомандувача «план повної механізації культури полів». За їхніми підрахунками, його застосування дозволить, обробляючи однакову за розмірами площу орних земель, що і до його застосування, удесятеро зменшити чисельність робочих рук, повністю відмовитися від використання коней. Для його реалізації автори проекту просили не так уже й багато. Серед їхніх умов були такі: особиста підтримка П. Врангеля його виконання; залучення до його запровадження військовослужбовців у випадку, якщо цивільні не зможуть їх замінити; надання права робити сільськогосподарським заводам замовлення і використовувати транспортні засоби для перевезень. Кошторис «плану повної механізації культури полів» складав 50 млн. руб. золотом. Прибутки від реалізації проекту, за розрахунками Товариства взаємодопомоги повітряного флоту і професора Д. Арцибашева, залежали від урожаю. При врожайності 75 пуд. з десятини лише його збір із 200 тис. дес. приніс би у бюджет 75 млн. руб. золотом; при врожайності 100 пуд. з десятини — 100 млн. золотом. У такий спосіб отримані прибутки перевищили б затрати на 50 та 100% відповідно.

Автори проекту передбачали два варіанти його фінансування, хоч і на однакових принципах. Перший полягав у тому, що необхідні кошти як кредит надасть Уряд Півдня Росії. У випадку їх відсутності планувалося задіяти другий варіант — звернення до іноземних інвесторів. Як один із потенційних розглядався Емісійний Земельний Банк, заснований на кошти США, правління якого в Криму очолював князь Б. Гагарін. В обох випадках у реалізації «плану повної механізації культури полів» активна роль відводилася державі.

Сутність запропонованих Товариством взаємодопомоги повітряного флоту і професором Д. Арцибашевим заходів зводилася до такого. За мету ставилося створення організації, яка б лише технічними засобами повністю обробляла землю: проводила б засів, збір урожаю, його обмолочення, зведення на токи. Основу такої організації становив тракторний загін, укомплектований тракторами, всіма сільськогосподарськими знаряддями праці, обладнанням для ремонту, вантажними автомобілями для підвезення мастильно-паливних матеріалів, перевезення врожаю. Персонал такого загону мав складатися з 50 осіб та 10 осіб, які б забезпечували працездатність загону (контролери, бухгалтери, касири, статисти тощо). Їхня зарплатня становила 100 руб.

¹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 184—185 зв.

золотом кожного. Детальніше про технічну комплектацію та персональний склад тракторного загону інформують дані таблиць 7 – 8.

Таблиця 7¹.

Технічна комплектація тракторного загону

Назва одиниць техніки	Кількість
Великі трактори	5
Малі трактори	3
Набір рал	5
Набір культиваторів	3
Сіялки та букери	20
Снопов'язалки	40
Вози з причепами	35
Молотарки	5
Вантажівки 3 тонні	7
Похідна майстерня та додаткові пристрої	
Разом	123

Таблиця 8².

Персональний склад тракторного загону

Посада	Кількість осіб
Начальник загону	1
Агроном	1
Тракторист	20 (2 зміни, 8 машин, 4 резервних)
Орач	20
Водій	3
Допоміжний персонал (сторож, повар, телефоніст)	5
Контролер, бухгалтер, касир, статист тощо	10
Разом	60

Виробничі потужності одного повністю укомплектованого тракторного загону становили 4 тис. дес. за 200 робочих днів при 12-годинному робочому часі у дві зміни.

¹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 188 зв.

² Там само.

Належне функціонування тракторного загону забезпечували б тракторні бази, створені на вузлових залізничних станціях, у портах, біля пристаней, на перевалочних пунктах. У разі необхідності вантажівки з них постачали б у тракторні заони все необхідне. У свою чергу тракторні бази постачалися б із головних тракторних баз, розташованих у крупних портах.

Юридичною підставою для діяльності тракторних загонів було укладання угод як із землевласниками, так і Урядом Півдня Росії. Вони мали носити взаємовигідний характер. Залежно від обсягів виконаних робіт, розмірів урожаю визначалася оплата послуг цих механізованих установ. Максимальні розміри визначалися у тому випадку, коли землевласник, не докладаючи ніяких зусиль, отримував зібраний та обмолочений урожай.

«Планом повної механізації культури полів» передбачалася і підготовка відповідних кваліфікованих кадрів через систему підготовчих курсів. Навчальна програма була розрахована на місяць. Група слухачів складалася з 5 інструкторів і 20 курсантів. До 15 вересня 1920 р. передбачалося випустити 100 фахівців, до 15 жовтня — 200. Усього до 15 березня 1921 р. планувалося підготувати 1600 кваліфікованих працівників сільського господарства. Їх звільняли від мобілізації, відразу по закінченню курсів зараховували до тракторного загону і ставили на утримання.

На перший сезон функціонування тракторних загонів потрібно було 15 млн. золотих рублів. Всього їх планувалося створити 50. Тобто, у середньому річні витрати на повне утримання одного загону (без урахування амортизації) становили б у 300 тис. золотих рублів. Вони мали силами 3 тис. осіб та 615 одиниць сільськогосподарської техніки забезпечити повний обробіток 200 тис. дес. землі упродовж 200 днів. Приблизно 100 днів відводилося на оранку, 50 днів — на культивування, на жнива — 10 днів, на транспортування врожаю — 20 днів. Робочий день тракторного загону у дві зміни мав становити 12 годин. За цей же час 200 тис. дес. землі без застосування техніки оброблялося зусиллями 3 тис. осіб із залученням 50 тис. коней і це коштувало вдвічі дорожче — 30 млн. золотих рублів¹.

На нашу думку, «план повної механізації культури полів» за умов білого Криму станом на 1920 р. був дуже доречним, економічно продуманим і цілком реальним щодо поетапного його виконання.

Отже, підсумовуючи викладене вище, констатуємо, що влада білого Криму пріоритетного значення в аграрній політиці надавала інтенсифікації сільського господарства. Уряд Півдня Росії розробив і реалізовував на практиці цілеспрямовану програму із забезпечення селянських господарств необхідною сільськогосподарською технікою та рема-

¹ ДАРФ. — ФР. 355. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 186–193.

ненням. Для вирішення проблеми технічного оснащення аграрного сектора економіки білого Криму залучалися максимальні можливості, фінансові та людські ресурси. Задоволення потреб одноосібних селянських господарств у техніці та реманенті відбувалося шляхом товарообміну, експортно-імпортних операцій, мобілізації внутрішніх ресурсів. Був затверджений і перспективний «план повної механізації культури полів». Усі зусилля властей зосереджувалися на підвищенні продуктивності сільського господарства як галузі економіки, особлива увага акцентувалася на його забезпеченні необхідними сільськогосподарськими машинами та механізмами. В опрацьованих нами історичних джерелах, на жаль, не зафіксовано інформації стосовно того, наскільки заходи властей були ефективними. На підставі розрізаних та опосередкованих свідчень можна припустити, що частково попит селянських господарств на сільськогосподарські машини та реманент уряду П. Врангеля вдалося задовольнити.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА ПАРТІЇ БІЛЬШОВИКІВ у 1917–1920 роках

Політика відновленої радянської влади щодо національних меншин відразу виявила принципову різницю у порівнянні з політикою Центральної Ради, гетьманату та Директорії. Відмінність позицій існуючих влад відобразилася вже в самому підході до поняття національної меншини. Так, скажімо, Генеральний секретаріат Центральної Ради та уряди Директорії визначали останню як групу населення неукраїнської національності, які проживають на території незалежної держави — УНР. З більшовицького погляду в становищі національної меншини у масштабах радянської держави, до складу якої незалежно від свого формального статусу входила і радянська Україна, фактично перебували самі українці. Такий підхід до національного питання лишав поза увагою неукраїнські етнічні групи на території самої України.

Завдання побудови держави на основі диктатури пролетаріату виходило за рамки національно-державного будівництва і своєю кінцевою метою було спрямоване на побудову комунізму у всьому світі. В основі своїй марксизм, а отже і його течія — більшовизм, були ідеологією опертою на засади інтернаціоналізму, тобто світогляду, державницькі ідеали якого стоять над національно-політичними завданнями, відводячи останнім другорядну роль. Для марксистсько-більшовицького інтернаціоналізму домінантою були інтереси робітничого класу, єдині й однакові для пролетаріату всіх націй. Національні цілі й інтереси в деяких випадках або відкидалися, як історично реакційні, або визнавалися та підносились як допоміжні чинники в ході боротьби і досягненні класових цілей. В інтересах забезпечення цих умов більшовики відстоювали як найдоцільнішу політичну форму «єдину централізовану державу», що могла якнайкращим способом забезпечити перехід до соціалізму.

За визначенням В.І. Леніна більшовики завжди були «централістами в переконаннях». Йому належало також теоретичне висунення і практичне здійснення принципу демократичного централізму як головної засади всієї державної і громадської організації.

Природно, що в цьому випадку ідея нації, як органічно поєданого, самобутнього не тільки у своїх зовнішніх виявах, а й у внутрішній суті, була інтернаціоналістично скерованому марксизмові не тільки чужа, але й ворожа, а засади національної держави, що ставали на перешкоді

утворенню нових національних держав, розглядалась як чинник історично шкідливий.

В марксистській теорії національного питання була ще й інша сторона, яку взяли на озброєння ленінці. Йдеться про розуміння засновниками теорії комунізму перспектив розвитку націй. Відносячи слов'янські народи до розряду неперспективних націй, як ніби контрреволюційних, Ф. Енгельс припускав можливість їх повного знищення. К. Маркс вважав, що жоден слов'янський народ не має майбутнього з тої простої причини, що в них усіх, крім поляків та росіян, відсутні необхідні історичні, географічні, політичні і економічні умови самостійності і життєздатності¹.

Стратегія більшовиків щодо теорії національного питання виходила з визначення національних моментів у суспільно-політичному житті й національних рухів недержавних народів як історичної реальності, що, по-перше, не може бути просто залишена без уваги, а, по-друге, — може бути використана як допоміжний чинник у пролетарській революції. Подолання національних моментів, які стоять на перешкоді останній, може бути успішно проведене не самою боротьбою з ними, а через їх розклад зсередини при тактиці визначення їх певної доцільності й виправданості. На думку більшовиків, в ході світової пролетарської революції національні революції колоніальних народів, а також національні рухи етнонаціональних груп в середині останніх можуть бути використані як допоміжна сила.

Відповідно до цього В.І. Ленін у своїй концепції національно-державного будівництва максимально використовує гасло «права націй на самовизначення» як програмну засаду російської соціал-демократії, проголошуючи раз-у-раз на її крайньому формулюванні: «аж до відокремлення», розрізняючи постановку від її здійснення. Постановкою у такий кардинальний спосіб розв'язання національного питання в конкретних умовах передреволюційної Росії більшовики прагнули знайти підтримку національних рухів недержавних народів імперії, будучи впевненими, що більшість з національностей Росії після падіння царизму не побажають відокремлення, а етнонаціональні групи займуть принаймі, нейтральну позицію. Більшовики виходили з переконання, що національні рухи давно приєднаних до Росії народів є слабкими для здійснення своїх державницьких цілей. Одночасно їх настанови щодо самовизначення підкреслювали їх більш декларативний, а не обов'язковий характер. Інтерпретуючи гасло «повного самовизначення», висунуте напередодні 1917 р., Й.В. Сталін у 1923 р. нагадував, що крім права «народів на самовизначення, було ще право робітничого класу на зміцнення своєї влади, й цьому останньому праву підпорядковувалось право на самовизначення... Право на самовизначення не може й не

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 6. — С. 186, 294.

повинно бути перешкодою справі здійснення права робітничого класу на свою диктатуру. Перше повинно поступитися перед другим»¹.

Цілком точно, на наш погляд, дав характеристику стратегії більшовиків у здійсненні етнонаціональної політики В.К. Винниченко: «У всій більшовицькій літературі, — зазначав він, — як до революції, так і під час неї, національне питання трактувалось або з нехиттю, з деякою зневажливою вибачливістю, а то й гидливістю, або ж немов і прихильно й справедливо, але сухо, холодно, казенне. Під час революції з'явилась ніби деяка гарячість тактичного характеру, гарячість полеміки. Більшовикам треба було схилити до себе симпатії національних груп. Отже, як тактичний хід проти своїх ворогів, меньшевиків, есерів, Тимчасового Правительства, вони вживали гострої критики позицій цих течій у національному питанні й тим самим підпихали дуже вліво «вплоть до отделения»².

Відстоюючи право націй на самовизначення, В.І. Ленін та його прихильники вбачали в майбутній соціалістичній Росії унітарну централізовану республіку. Вони вважали, що унітарність, централізація насамперед гарантуватимуть вирішення загальнодержавних і національних, загальноекономічних, політичних та духовних проблем суспільства. Зокрема, вона сприятиме зміцненню національно-державної єдності та територіальної цілісності Росії.

В духовному житті унітарність створюватиме умови для зміцнення інтернаціональної єдності трудящих. В цьому випадку заперечення ними культурно-національної автономії виглядало цілком природнім. Так, в резолюції з національного питання, прийнятій на VII (квітневій) Всеросійській конференції партії більшовиків підкреслювалося: «Партія пролетаріату рішуче відкидає так звану «культурно-національну» автономію, тобто вилучення з відання держави шкільної справи і т.п. і передачу її в руки свого роду національних сеймів. Робітників, які живуть в одній місцевості і навіть працюють у тих самих підприємствах, культурно-національна автономія штучно розмежовує за належністю до тієї чи іншої «національної культури», тобто посилює зв'язок робітників з буржуазною культурою окремих націй, тим часом як завдання соціал-демократії полягає в посиленні інтернаціональної культури всесвітнього пролетаріату»³.

В практичній програмі розв'язання національної проблеми в Росії більшовики не тільки серйозно не припускали відокремлення націо-

¹ *Сталин И.В.* XII съезд РКП (б). 17–25 апреля 1923 г. Заключительное слово по докладу о национальных моментах в партии и государстве 25 апреля // Сочинения. — Т. 5. — Москва, 1947. — С. 265.

² *Винниченко В.К.* Відродження нації. — Ч. 2. — К., Відень, 1920. — С. 263–264.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. I. — К., 1978. — С. 434.

нальних регіонів, але були навіть проти федерації. Скажімо, на тій же квітневій конференції питання про федеративний устрій навіть не розглядалося. Натомість на ній недвозначно було заявлено: «Питання про право націй на вільне відокремлення не дозволено змішувати з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації в той чи інший момент. Це останнє питання партія пролетаріату повинна розв'язувати в кожному окремому випадку цілком самостійно, з точки зору інтересів всього суспільного розвитку і інтересів класової боротьби пролетаріату за соціалізм»¹. Конкретно, для кращого задоволення інтересів окремих національностей, які населяли Росію, більшовицька партія пропонувала надавати автономію областям, що відрізнялись особливими господарчими й побутовими умовами й національним складом населення. Характерна в цьому відношенні резолюція з національного питання Всеросійської конференції фронтових і тилкових військових організацій РСДРП(б), яка відбулася 16–23 червня 1917 р. В ній, зокрема, підкреслювалося: «Конференція заявляє, що народи Росії мають повне право на самовизначення і самостійне вирішення своєї долі аж до відокремлення, що зокрема Україна має повне право здійснити свою автономію...»².

В цьому випадку перевага віддавалась автономії в рамках унітарної держави. В.І. Ленін у своїх виступах та статтях «Україна», «Україна і поразка правлячих партій в Росії», «Не демократично, громадянин Керенський!», «Куди привели революцію есери і меншовики?», «Фінляндія і Росія» підкреслював право недержавних народів, в т.ч. і українського народу на самовизначення аж до відокремлення, але водночас і наголошував, що визнання цього права більшовиками не повинно призвести до фактичного відокремлення. «Ні один демократ, — писав він, — не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: як раз беззастережне визначення цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів за добровільне з'єднання в одну державу двох народів»³.

З іншого боку, більшовики розуміли, що всіляке нав'язування національним меншинам «механічної унітарності» змушених зв'язків викличе тільки відпір, реакцію, центробіжність, або й дасть ґрунт для нових усобиць. Тому в період боротьби з Тимчасовим урядом, на їх думку, головним напрямом етнополітики повинна стати тактика домагання сприятливих умов представниками різних національностей Росії, які проживають як компактно, так і дисперсно.

Це, в свою чергу, повинно було забезпечити підтримку політичної лінії РСДРП(б) з боку етнонаціональних груп. З цієї точки зору цілком

¹ Там само.

² Там само. — С. 457.

³ Ленін В.І. Україна // Повне зібрання творів. — Т. 32. — С. 333–334.

послідовною є більшовицька резолюція з національного питання I Всеросійського з'їзду Рад, в якій зазначались пропозиції Тимчасовому уряду негайно розпочати здійснення ряду заходів: видання декларації Тимчасового уряду про визнання за всіма народами права самовизначення аж до відокремлення; видання декрету про рівноправність мов і збереження за російською мовою права загальнодержавної та про надання громадянам всіх народностей права і можливості користуватися своєю мовою «при здійсненні громадянських і політичних прав», в школі, суді, органах самоврядування, а також у зносинах з державною владою; створення при Тимчасовому уряді рад з національних справ, куди увійшли б представники всіх національностей Росії¹.

В площині цих настанов формувалося ставлення більшовиків і до українського питання. В той час В.І. Ленін, часто згадуючи Польщу або Фінляндію, говорив про Україну як національний регіон, вимоги якого щодо незалежності більшовики безумовно визнавали. У червні 1917 р. у своїй статті він засудив Тимчасовий уряд за те, що він не виконав свого «елементарного демократичного обов'язку», оскільки не оголосив, що він «за автономію і за повну свободу відокремлення України»². Але, поперше, треба було ще визначити значення права націй на самовизначення при соціалізмі. На цьому етапі в етнополітичній тактиці партії більшовиків ще не виникла необхідність зв'язку з національним самовизначенням здійснювати які-небудь практичні дії, крім засудження Тимчасового уряду за його повільність у відношенні виконання вимог України та розповсюдження різного роду резолюцій з національного питання. А, по-друге, проведена Леніним паралель була далека від досконалості. Особлива соціальна структура населення України — селян, пролетаріату та інтелігенції спричинялася до певної невизначеності національного руху і розвитку в ньому протилежних течій. Польському та фінському рухам це не було притаманним.

По всій Росії більшовики спирались у здійсненні своєї етнополітики на міське населення і промислових робітників. В Україні ці групи були не тільки нечисленними — вибори до Установчих зборів у листопаді 1917 р. принесли більшовикам тільки 750 тис. голосів по Україні — але склалися переважно з великоросів. Це зумовлювало подвійні труднощі для більшовицького руху в Україні загалом і впровадження тут своєї етнополітики зокрема. Тому напередодні жовтневого збройного повстання цілком логічним в тактиці більшовиків стало те, що об'єктом їх етнополітики, в т. ч. і в Україні, мали бути як національні меншини,

¹ Див.: Известия Петроградского Совета. — 1917. — 23 июня; Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке. — М., 1930. — Т. 3. — С. 115.

² Ленін В.І. Україна і поразка правлячих партій в Росії // Повне зібрання творів. — Т. 32. — С. 342.

так і корінна нація як етнос, що реалізація потреб національних меншин не повинна була здійснюватись за рахунок зменшення уваги до проблем тієї чи іншої корінної нації.

Однією з характерних рис діяльності більшовицьких організацій України по впровадженню в життя концепції етнополітики було те, що вона практично не відхилялась від основної стратегічної лінії в цьому питанні російської партії більшовиків. В періодичних виданнях більшовицьких організацій України публікувались статті Леніна і резолюції ЦК РСДРП(б) з національного питання, а також статті місцевих партійних працівників. Так, відстоюючи ленінську позицію з національного питання, друкований орган катеринославських більшовиків газета «Звезда» в редакційній статті «К украинскому вопросу» писала: «Тільки наша партія, партія робітників і біднішого селянства чесно і відкрито пішла назустріч українському народу. Признання справедливості вимог українців — найкращий спосіб пробудити в них довіру і симпатію до великоруської демократії»¹.

Деякі більшовицькі організації України займали і більш рішучу позицію ніж їхні російські колеги. Наприклад, пленарне засідання 16 — 17 листопада 1917 р. обласного виконавчого комітету Рад Донецько-Криворізького басейну прийняло більшовицьку резолюцію з українського питання. В ній підкреслювалося, що визнаючи право націй на самовизначення аж до відокремлення, обласний комітет Рад визнає найбільш доцільною формою самовизначення України не її відокремлення, а широку автономію. Резолюція вимагала також проведення референдуму на всій території Донецько-Криворізького басейну і здійснення широкої агітації за приєднання цієї території до Росії².

Тут необхідно зауважити, що ще для Тимчасового уряду, партій і організацій, які його підтримували, Україна існувала в основному і навіть виключно як географічне, а не політико-адміністративне, тим більше — державне поняття. Тому вони з легкістю виокремили з регіону України губернії, які мали змішане населення, в тому числі Донецький і Криворізький басейни, коли Центральна Рада вимагала автономії і стала на шлях створення інститутів, зокрема, Генерального секретаріату.

По суті, таким же був загальний підхід і радянських центрів, наприклад Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих і солдатських депутатів, які для зручності ведення роботи, зносили з периферією, поділили Україну на три області: Донецько-Криворізьку, Південно-Західну і Південь. Мало в чому відрізнялась тут і позиція місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів, сформованих, як відомо, переважно з представників загальноросійських партій.

¹ Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. — К., 1969. — С. 158.

² Известия Юга (Харьков). — 1917. — 28 ноября.

Місцеві більшовицькі організації також підтримали цю ідею. Як представники загальноросійської партії у регіоні з багатонаціональним складом населення вони вважали за доцільне з'ясувати питання про належність Донецько-Криворізького басейну до України чи Росії шляхом референдуму.

Догмати більшовицької ідеології висували на перший план пріоритети класових цінностей над національними, тож і агітація за радянську владу і пошук її союзників проводилися саме за цим принципом. До того ж військова перевага радянської влади, підтримка населення давали уряду УСРР підстави для нехтування таких «дрібних» можливих союзників, як національні меншини. Вони не становили вагомого фактору для більшовицької влади, а все, що не являло собою його і не давало миттєвого результату, в умовах боротьби за владу, відходило на другий план і здебільшого залишалось поза увагою. Вже пізніше, в середині 20-х років, коли політика щодо національних меншин стала помітним чинником суспільно-політичного життя України, на вищому державному рівні неодноразово визнавалося, що практичне вирішення національного питання не могло бути розгорнуте в перший період існування УСРР¹.

Як констатувала I Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин (січень 1927 р.), «тяжкі роки громадянської війни в Україні особливо відбилися на національних меншинах, які більш за всіх зазнали на собі бандитський терор, проте в той час не було можливості приділяти національному питанню достатню увагу, оскільки вся діяльність органів влади була спрямована на боротьбу за існування диктатури пролетаріату»².

Основним правовим документом, який зафіксував права національних меншин в Україні, була Конституція УСРР (1919 р.). В ній проголошувалося, «що УСРР, визнаючи рівні права за трудящими незалежно від їх расової та національної приналежності, оголошує встановлення чи допущення будь-яких привілеїв або переваг на цій підставі, а також яке б то не було гноблення національних меншин або обмеження їх рівноправності такими, що суперечать основним законам Республіки»³. Але Конституція лише декларувала права національних меншин. На цей період не було створено ні відповідних урядових установ, які спеціально опікувалися б національними меншинами і сприяли б втіленню їх прав в життя, ні законодавче закріплених форм правосуб'єктності іноетнічного населення (як це мало місце пізніше у 20-ті роки).

¹ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. — X., 1927. — С. 5.

² Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. — X. 1927. — С. 5.

³ Политика Советской власти по национальным делам за три года. — М., 1920. — С. 116.

Не переймався проблемами національних меншин в перші роки радянської влади і її вищий орган — Всеукраїнський з'їзд Рад. На з'їздах розглядалися основні та найбільш важливі на поточний момент для радянської влади питання. Тож цілком закономірно, що до переліку питань порядку денного III Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1919 р.), таких як військове, земельне, продовольче, прийняття Конституції УСРР, не потрапили проблеми національних меншин.

Практично не піднімалися вони і у виступах делегатів з'їзду. Лише представник Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії Новаківський прямо поставив питання про необхідність, враховуючи національні умови України, створити комісаріат національних справ як гарант захисту інтересів трудящих різних національностей, орган сприяння розвитку національних культур народів України¹. В заключному слові від уряду голова Ради Народних Комісарів УСРР Х. Раковський обійшов мовчанням пропозицію про створення національного комісаріату. «Ми всі робили помилки», — визнавав він згодом, оцінюючи колишню свою (і партійну) позицію з національного питання. Але тоді, у березні 1919 р., Раковський заявляв: «Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії велику класову відмінність, поділ Європи на держави вже зникає у мороці минулого, тепер поділ проходить не по кордонах, а він проходить по класах»². Тож зрозуміло, що проблеми національних меншин в самій Україні видавалися занадто мізерними на фоні «глобального вирішення» національно-державного устрою цілої Європи.

Не порушувалося питання національних меншин також і на наступному IV Всеукраїнському з'їзді Рад, який відбувся у травні 1920 р. Негативно ставився до ідеї створення комісаріату національних справ і Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Його позиція з цього приводу, висловлена в органі ВУЦВК «Известия», полягала в наступному: діяльність комісаріату національних справ лише дублювала б роботу інших комісаріатів — освіти, соціального забезпечення, внутрішніх справ тощо, і їх паралельне функціонування створювало б зайві складнощі в управлінні та неправомірні витрати державних коштів. З цих причин ВУЦВК вважав необхідним ліквідувати вже існуючі національні комісаріати, насамперед — комісаріат єврейських справ³.

Справа в тому, що у першій половині 1919 р. в практиці радянського будівництва в Україні подекуди створювалися окремі національні

¹ Третий Всеукраинский съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов (6–10 марта 1919 г.). — К., 1919. — С. 35.

² Мельниченко В.Е. Был ли Раковский конфедералистом // Вопросы истории КПСС. — 1989. — № 7. — С. 115.

³ Известия ВУЦИК. — 1919. — 1 апреля.

комісаріати місцевого значення, зокрема, при Харківському і Київському губвиконкомах були створені комісаріати єврейських справ, у цих же та ряді інших міст — польські комісаріати. У їх віданні знаходилися, головним чином, питання національної освіти, соціального забезпечення тощо. Діяльність цих комісаріатів дійсно значною мірою дублювала роботу інших місцевих органів, до того ж багато в чому носила формальний характер, не відзначалася особливою активністю. Тому у середині 1919 р. вони припинили своє існування¹.

За умов, коли правляча партія перебирала на себе керівництво всіма сферами суспільного життя в республіці, ті чи інші проблеми національних меншин знаходили своє відображення в діяльності відповідних партійних структур. Так, протягом 1919 р. в системі партійного будівництва в Україні поступово поширювалася практика створення національних партійних осередків.

Національні секції більшовицької партії діяли ще до революції 1917 р. В Україні їх організаційне становлення припадає на початок 1919 р. В складі міських і губернських організацій КП(б)У створювалися секції для роботи серед національних меншин. Цей процес був наслідком місцевої ініціативи і ЦК КП(б)У постав вже перед фактом їх існування: на засіданні Оргбюро ЦК КП(б)У 3 квітня 1919 р. було розглянуто питання про ставлення до організацій «так званих національних секцій» і ухвалено виробити відповідне положення². У 1919 р. таких секцій в Україні налічувалося біля 30, головним чином — єврейські, латиські, литовські, польські. Проте навіть однонаціональні секції часто були не пов'язані між собою.

У своїй діяльності, орієнтованій насамперед на агітаційно-пропагандистську роботу, національні секції стикалися з численними проблемами етнічних груп — культурного, соціального, політичного характеру. Це спонукало їх порушити питання про створення Народного комісаріату національних справ³. ЦК КП(б)У відхилив цю ідею, висловившись за створення національних секцій при ряді наркоматів⁴.

З кінця 1919 р. у внутрішній політиці радянської влади в Україні намітилися видимі зміни, спрямовані насамперед на перегляд тих її сторін, які викликали вкрай негативне ставлення українського селянства. Українське селянство становило не тільки більшість населення, але і ту його частину, за якою стояли давні традиції. Його соціальна і економічна ворожість — постійна основа селянського націоналізму — була націлена на поміщиків (польських та російських), торговців та лихварів (в більшості своїй представники єврейського населення).

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 92.

² Там само. — С. 93.

³ Там само.

⁴ Там само.

Більшовицькі гасла конфіскації поміщицьких, державних і церковних земель, права націй на самовизначення підтримувалися селянами, але практичне здійснення цих гасел не відповідало їх сподіванням. Відрив партійних організацій, які спиралися у своїй діяльності переважно на неукраїнський за своїм національним складом міський пролетаріат, від переважної більшості населення — селянства, ігнорування його основних прагнень і специфіки українського національного руху неминуче породжувало протистояння, що і проявилось в селянських повстаннях.

Тож по мірі визволення України від денікінської окупації з усією очевидністю поставало питання про вироблення, з врахуванням досвіду 1919 р. і «української специфіки», такої програми практичних дій радянської влади, яка б знайшла підтримку в українському середовищі. Це питання стало предметом серйозного аналізу ЦК РКП(б). Зокрема, принципові засади політики партії більшовиків в Україні були розглянуті 20—21 листопада 1919 р. на спільному засіданні Політбюро та Оргбюро ЦК РКП(б) за участю значної групи керівних працівників КП(б)У. А прийнята VIII Всеросійською конференцією РКП(б) у грудні 1919 р. резолюція «Про Радянську владу на Україні» стала основним викладом програми дій партії. В ній проголошувалось визнання самостійності УСРР і права українських трудящих самим визначити форму союзу між УСРР і РСФРР. Документ зобов'язував членів партії всіма засобами сприяти вільному розвитку української мови і культури¹.

Протягом 1920 р. відбувалися зміни в політиці щодо національних меншин. Створення певних структурних одиниць для роботи серед некорінних націй відбувалося насамперед в галузі партійного будівництва. Новий Статут РКП(б), прийнятий VIII Всеросійською конференцією РКП(б), передбачав виокремлення національних відділів для особливих форм партійної роботи². Ця статутна норма дала поштовх керованому ЦК КП(б)У організаційному оформленню національних секцій при партійних комітетах. Вона лягла в основу відповідного положення, яке передбачало створення секцій національних меншин при організаціях КП(б)У для проведення агітації і пропаганди серед іноетнічних груп населення, розробки завдань партійного і державного будівництва, що впливали з їх культурних та побутових особливостей³.

Безпосередньо на місцях організація секцій визначалася циркулярним листом ЦК КП(б)У від 28 січня 1920 р. «До всіх парткомів КП(б)У», згідно з яким в місцевостях з більш-менш значним відсотком населення інших національностей, крім російської і української, дозво-

¹ Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 2. — М., 1983. — С. 199—201.

² Там само. — С. 202.

³ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — С. 94.

лялося створення при партійних комітетах національних секцій на чолі з бюро при губкомах партії¹.

Окрім організаційної роботи, що полягала головним чином в прийомі до партії, мобілізації в діючу армію, залученні до радянського будівництва представників етнічних меншин, а також агітаційно-пропагандистської діяльності, видання газет, листівок, інших періодичних і неперіодичних видань мовами некорінних національних груп. Національні секції, завдяки можливості самостійно обирати форми роботи в національному середовищі, опікувалися певною мірою і культурним життям некорінного населення, сприяючи відкриттю національних шкіл, клубів, різних культурно-просвітніх установ.

Але вже навесні 1920 р. розпочалася ініційована ЦК РКП(б) реорганізація національних секцій КП(б)У. На квітневому 1920 р. пленумі ЦК КП(б)У було прийняте рішення про розпуск бюро національних секцій при губкомах і ЦК КП(б)У і організацію натомість національних відділів агітації і пропаганди. На відділи покладалися обов'язки головним чином слідкувати за партійною роботою серед робітників даної національності та подавати на розгляд партійному комітету відповідні рекомендації².

Нова інструкція, порівняно з попередніми документами ЦК КП(б)У, не тільки суттєво міняла (в бік звуження) структуру національних відділів у партійних органах, а й значно обмежувала їх функції. Що й стало причиною її негативного сприйняття окремими місцевими національними секціями. Особливо різкою була реакція латиських секцій. За їх оцінкою, інструкція зводила нанівець діяльність секцій, перетворюючи їх лише в інформаційні органи при губпарткомах. Навіть саме існування цих органів подекуди на місцях вважалося шкідливим. І це при тому, що через відсутність нацвідділів при урядових установах основна культурна та інша робота зосереджувалася в партійних організаціях. До ЦК КП(б)У була передана відповідним чином складена резолюція Всеукраїнської конференції латиських секцій (червень 1920 р.). Відповіддю стала заява секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора про те, що становище «змінене бути не може»³.

Протягом весни – літа 1920 р. поступово була утворена широка мережа національних відділів (бюро) агітації і пропаганди при губкомах, а подекуди і при волосних та районних комітетах КП(б)У, які підпорядковувались відповідним відділам при ЦК КП(б)У. При ЦК першими почали діяти єврейський та естонський відділи (з квітня 1920 р.), латиський (з травня 1920 р.), литовсько-білоруський, пізніше перейменований в литовське бюро (з червня 1920 р.). Загалом у 1920 р. в складі КП(б)У діяло біля 100 національних відділів агітації і пропаганди⁴.

¹ Там само. — С. 94.

² Коммунист. — 17 апреля 1920 г.

³ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — С. 95.

⁴ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття). — К., 1995. — С. 22.

У 1920 р. агітаційно-пропагандистська робота зазнала деяких змін. Якщо у 1919 р. значною мірою вона була спрямована на воїнів іноземних держав, які в ході Першої світової і громадянської воєн опинилися в Україні, але на цей час вже в основному повернулися на батьківщину, то тепер діяльність національних відділів активізувалася в напрямі роботи серед іноетнічних колоністів, які проживали в Україні.

На кінець 1920 р. відбулася зміна у ставленні ЦК КП(б)У до ідеї створення національного комісаріату, зініційована насамперед урядом Російської Федерації. Через відсутність в Україні власного комісаріату національних справ численні звертання від представників національних меншин, які проживали в Україні, надходили до Народного комісаріату у справах національностей РСФРР. Останній поставив до відома ВУЦВК ситуацію, що склалася, зазначивши, що з боку Наркомнацу РСФРР неконституційно і просто неможливо охопити всю роботу серед національних меншин на території УСРР. Наркомнац РСФРР висловлювався за необхідність створення відділу у справах національностей при ВУЦВК або РНК УСРР і брав на себе його організацію, внаслідок відсутності з боку керівних органів УСРР як ініціативи, так і відповідного досвіду. Наркомнац РСФРР делегував в Україну свого представника в ролі уповноваженого при РНК УСРР для ведення переговорів з цього питання¹.

За вирішення проблеми активно взявся ЦК КП(б)У. На нараді завідуючих національними відділами при ЦК КП(б)У 12 листопада 1920 р. було визнано необхідним створення Наркомнацу в Україні. У грудні питання двічі було порушене на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, яке, зрештою, висловилося принципово за створення Наркомнацу в Україні і передало його практичне виконання до відання ВУЦВК нового скликання². Проте реалізація цієї ідеї відкладалася на невизначений час, а згодом від неї взагалі відмовилися.

Встановлення в Україні радянської влади зміцнило позиції російської меншини. Окрім фактора усвідомлення себе як домінуючої нації на теренах України росіяни реально відігравали провідну роль в партійній структурі. КП(б)У як формально самостійна і рівноправна з РКП(б) партія проіснувала лише перші три місяці після свого створення у квітні 1918 р. Але вже постановою I з'їзду (липень 1918 р.), що відбувся в Москві, КП(б)У фактично перетворювалася в обласну організацію РКП(б)³, таку її складову частину, яка репрезентувала українців як меншину у складі РКП(б). Втім, українці становили меншість (лише близько 20%) і у самій КП(б)У, більше половини якої складали росіяни.

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — С. 95.

² Там само.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 23.

Тож можна стверджувати, що РКП(б) провадила політику щодо українців як до національної меншини.

Процес утвердження в Україні радянської форми державності, з її повним підпорядкуванням РКП(б), супроводжувався тотальним російським мовно-культурним засиллям. Ось як про це свідчить орган УКП «Червоний Прапор» (від 9 березня 1919 р.): «Такої шаленої і ганебної русифікації, яка йде тепер хвилею по всій Україні, ми не знали. Українська мова виганяється звідусюди, де б вона тільки не була. Ціла низка наказів про вживання «общепонятного» — це ознака часу. І на скромні вимоги українського громадянина забезпечити і йому також приналежні національні і культурні права, які мають представники «братнього» народу на Україні, є лише одна відповідь: «шовінізм, буржуазність, контрреволюція».

Офіційно це мало вигляд проголошення рівноправності російської і української мов і культур в Україні, при тому, що українська не мала статусу державної. Більше того, подеколи вона взагалі ставилася в ряд з мовами національних меншин України. Наприклад, в постанові Народного комісаріату освіти УСРР (березень 1919 р.) хоча і йшлося про завдання «активно працювати в бік розвитку української мови», та при цьому вимагалось в школах з російською мовою викладання вводити вивчення «однієї з місцевих мов» — української, польської, єврейської, німецької, чеської та ін.¹ Проте рішення вищих органів влади України про запровадження української мови в школах і радянських установах на практиці майже не втілювалися в життя.

Отже, в політичній, державній, культурній та інших сферах життя прихід радянської влади в Україну у 1919–1920 рр. був сполучений з тотальною русифікацією, непомірно гіпертрофованим як для національної меншини вивищенням російського елемента в українському суспільстві та підпорядкуванням вищої державної влади в УСРР РКП(б).

Радянське керівництво вирізняло своєю увагою єврейську національну меншину — одну з найчисленніших і найпомітніших в суспільно-політичному житті України. Загальний перегляд національної політики радянської влади, посилення комуністичного руху серед єврейства спричинили на кінець 1919 р. нову постановку питання про роль і місце відповідної роботи у середовищі єврейського населення України. ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У проголосили «загальнопартійне і загальнополітичне значення єврейської комуністичної роботи», необхідність створення для неї умов найбільшого сприяння і боротьбу з антисемітизмом. В цей же час активізувалося політичне життя єврейства, стало помітним певне полівіння деяких єврейських партій. Зокрема, у березні 1919 р. з середовища Бунду (Єврейського Комуністичного Робітничого Союзу) та

¹ Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. — 1919. — № 23. — Ст. 260. — С. 347.

Об'єднаної єврейської соціалістичної партії виділилися значні за чисельністю комуністичні угруповання, які у травні об'єдналися в Єврейський Комуністичний Союз України (Фарбанд). І хоча за рішенням ЦК РКП(б) вже в серпні того ж року Фарбанд злився з КП(б)У, реально це злиття відбулося не відразу і Фарбанд відіграв помітну роль серед єврейського населення.

Бундівські організації України, як і по всій Росії, негативно зустріли Жовтневу революцію, встановлення диктатури пролетаріату в країні і разом з меншовіками і есерами виступили за утворення однорідного соціалістичного уряду від народних соціалістів до більшовиків. Центральна Рада оцінювалася ними як орган законної влади в краю, а її практичні кроки по налагодженню нормального життя як шлях до створення української державності, а також до здійснення національно-персональної автономії, зокрема для єврейського населення. Вони різко засудили прихід німецьких військ і гетьманський уряд та підтримали Директорію УНР, висловлюючи разом з тим, як і її попередниці, незгоду з ряду принципових положень їх внутрішньої і зовнішньої політики.

Листопадова 1918 року революція в Німеччині, особливості політичного розвитку в Україні того періоду послужили поштовхом до перегляду орієнтації Бунду — від Директорії і її партій — до більшовиків і Рад¹. Складно і суперечливо проходив даний процес, в результаті якого довелося відмовитися від власної національної програми, неодноразово підкреслювати вимушений характер визнання нової влади, одночасно шукати шляхи тісної співпраці з нею і вислуховувати її критику в непослідовних діях. Необхідно було також відповідати на численні звинувачення з боку єврейських соціалістичних партій в забутті старих бундівських принципів і засад національного питання.

Важливим етапом в діяльності Бунду стало утворення у травні 1919 р. Єврейського Комуністичного Союзу України (Комфарбанду), куди вступили і більшість об'єднаних єврейських соціалістів, а також рішення про початок переговорів з КП(б) У про злиття з нею. Була чітко визначена організаційна форма спільної роботи. В той же час частина бундівців, що заявили про незгоду із створенням нової, комуністичної організації і що залишилися на старих, соціал-демократичних позиціях, продовжували підтримувати Директорію.

Негативну роль в процесі зближення КП(б)У і Комфарбанду зіграло прагнення деяких його активістів зберегти свою колишню назву, добитися організаційної самостійності у складі єдиних партійних колективів. Не сприяла прискоренню злиття і резолюція III з'їзду Компартії України «Про відношення до дрібнобуржуазних партій», згідно якої

¹ Рафес М.Г. Два года революции на Украине (Эволюция и раскол «Бунда»). — М., 1921. — С. 5.

визнавалися невідповідними будь-які кроки до об'єднання з подібним політичним угрупованням¹.

Особливу напруженість у відносинах комуністів з колишніми бундівцями вніс лист ЦК КП(б)У від 5 червня 1919 р., в якому було запропоновано останнім індивідуально вступати в ряди комуністичної партії. Знадобилося два місяці для з'ясування своїх позицій з даного питання, а також втручання ЦК РКП (б), перш ніж 18 серпня 1919 р. на засіданні Оргбюро ЦК КП(б) У було ухвалено рішення «Про злиття Комфарбанду з КПУ». У ньому наголошувалося про його розпуск і створення при ЦК і губпарткомах бюро єврейських секцій на Україні. У циркулярному листі № 1, випущеному Голоvbюро, завданням цих секцій визначалося «посилення впливу комуністичних ідей і Комуністичної партії між єврейськими робочими і бідним населенням, що повинно привести єврейські маси до творчої соціалістичної роботи»².

Рішення Оргбюро ЦК КП(б)У від 18 серпня 1919 р., що у той час не дійшло до багатьох партійних організацій, довелося практично здійснювати в період наступу Добровольчої армії А. Денікіна. В умовах фізичного і політичного терору проти єврейського населення, члени Комфарбанду, що залишилися в Україні, брали участь в нелегальній роботі разом з комуністами різних національностей, займалися пропагандою, випуском газет, розповсюдженням листівок серед місцевих жителів, направляли, як і інші єврейські соціалістичні партії, своїх представників до Червоної армії³.

Перспективи діяльності єврейських секцій при комітетах КП(б)У, що визначилися в ході звільнення України від денікінців, були визначені в прийнятому на початку грудня 1919 р. сумісному меморандумі Центрального бюро при ЦК РКП(б) і Голоvbюро при ЦК КП(б) У «Про завдання і постановку єврейської роботи в партії». В ньому акцентувалася увага на необхідності посилення комуністичної пропаганди серед цієї частини населення, проведення політичних і культурно-виховних заходів, залучення євреїв до продуктивної праці по відновленню народного господарства республіки.

Втім, єврейські партії далеко не завжди мали можливості для вільного самовиявлення. Звичайним явищем було негативне ставлення до них з боку радянських органів та більшовиків: прояви недовір'я, перешкоди в роботі, недопущення представників єврейських партій в радянські та профспілкові установи, навіть вороже відношення до них.

¹ Див.: Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 46.

² Центральный державный архив громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Спр. 59. — Арк. 11.

³ Рубинштейн Н. В петлюровско-польском подполье // Летопись революции. — 1926. — № 5 (20). — С. 52.

Причому таке ставлення відчували на собі не лише Поалей-Ціон (Єврейська Соціал-демократична Робітничка Партія), Бунд, а й Фарбанд.

Що стосувалося широких верств загалом аполітичного єврейського населення, то життя змушувало його, особливо дрібну буржуазію, шукати шляхи пристосування до радянської влади. Найяскравішим прикладом цього можна назвати створення у 1919 р. Союзу Єврейських трудящих мас (Сетмас). Раніше існуючі єврейські організації в основному визначалися радянською владою як реакційні та буржуазні, і залежно від напрямку їх діяльності — клерикальні або націоналістичні і підлягали безумовному розпуску. Сетмас став спробою масштабного організаційного налагодження традиційної єврейської взаємодопомоги і взаємооб'єднання в умовах ідеологічних рамок радянської влади.

Найгострішою проблемою українського єврейства, що стояла перед радянською владою на той момент, залишалися погроми. Вина за них цілком покладалася на Директорію, яка звинувачувалася в «підтримці зв'язків з погромними елементами» та «антисемітському цькуванні серед селян і солдат в районах радянської влади». Отже, погроми проголошувалися знаряддям боротьби контрреволюції проти радянської влади.

В той же час керівництво УСРР визнавало й інші фактори, які сприяли виникненню погромів, зокрема той, що високий відсоток євреїв серед міського населення робив неминучими націоналістичні настрої в середовищі українського селянства. Тому, як зазначалося у спільному документі ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У «Про завдання і постановку єврейської роботи партії», коли радянська влада постала перед селянством як комуністична, тобто як така, що запроваджувала комуну негайно, селянство піднялося і проти неї, і проти євреїв, яких справді було багато в її органах та серед комісарів¹. Щодо цього останнього фактора, то були спроби його скоригувати. Після дискусії в партійних верхах з проблеми погромів Політбюро ЦК КП(б)У ще на засіданні 30 травня 1919 р. ухвалило, враховуючи надзвичайне загострення антисемітських настроїв, провести часткову заміну єврейських партійних працівників українцями і росіянами. Було вирішено також з метою послаблення ворожнечі між селянством та єврейським населенням залучати на місцях селянство в керівні органи радянської влади для спільної роботи з єврейськими робітниками і ремісниками та одночасно делегувати для роботи на селі найбільш пристосованих партійних працівників-євреїв². Щоправда, такі постанови більшою мірою залишалися на папері, ніж втілювалися в життя, тим більше, що рішення на зразок заміни єврейських працівників не належало до таких, що користувалися одностайною підтримкою, в тому числі і у партійному керівництві.

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — С. 103.

² Там само.

Масштаби погромів і кількість постраждалих в них вимагали, проте, і більш реальних дій, ніж рішення про співпрацю українських селян і єврейських трудящих. На початку літа 1919 р. було вжито заходів для надання реальної допомоги єврейському населенню, хоча в баченні організаційних форм цієї допомоги в партійно-урядових колах республіки не було цілковитої однастайності. Так, Політбюро ЦК КП(б)У відхилило організацію особливої комісії (єврейського відділу) з надання допомоги потерпілим від погромів при Наркоматі соціального забезпечення¹. Постановою Центральної Комісії допомоги жертвам контрреволюції Народного Комісаріату соціального забезпечення від 7 червня 1919 р. на основі декрету РНК УСРР створювалася при Комісії особлива секція — для організації і надання допомоги постраждалим від погромів громадянам УСРР. Центральна секція допомоги жертвам погромів мала організаційно-керівні функції, а основна практична робота припадала на відповідні місцеві секції, які займалися розміщенням постраждалих, що залишилися без даху над головою, та забезпечували їм медичну, продовольчу, речову і грошову допомогу, у разі можливості працевлаштовували тощо².

Надаючи допомогу постраждалим від погромів, радянська влада в той же час мала цілком однозначну і непохитну позицію щодо того, яким повинно бути ставлення до неї єврейства. Суть цієї позиції була такою: в зв'язку із зростанням антисемітизму захист радянської влади для євреїв — це захист самих себе від фізичного винищення. Таким чином, українське єврейство, стаючи на цю позицію, потрапляло в замкнуте коло: підтримувати радянську владу, щоб захиститися від фізичного винищення, і в той же час підлягати ризику бути знищеними загонами повстанських отаманів і білогвардійцями саме за підтримку радянської влади.

Стосовно німецької національної меншини, то для неї завершення гетьманської доби відбилася погіршенням становища. Протекціоністська політика державної влади та захист окупаційних військ перетворилися в нових умовах на негативний чинник для німецьких колоністів. Вороже ставлення суспільних сил, які підтримували Директорію, до гетьманського режиму і його опори — німецько-австрійських військ — відбилася і на колоністах. Українська влада не мала можливості захистити їх від насильства з боку отаманів великих і малих повстанських загонів, які в умовах анархії уособлювали єдину реальну владу — влади правосильного.

Події воєнних часів, часті зміни влади дещо далися взнаки на економічному благополуччі німецьких колоній. Але здебільшого німецькі колоністи залишалися досить заможними. По суті це і визначало їх

¹ Там само. — С. 104.

² Там само.

взаємовідносини з радянською владою. Політика «воєнного комунізму», відверта недовіра з боку місцевих органів радянської влади і пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації та інші подібні заходи сформували у колоністів стійке вороже ставлення до радянської влади. Повсюдні зловживання її представників, одні з яких проводили безсистемні контрибуції від надміру старанності, інші задовольняли особисті інтереси шляхом поборів, загроз і вимагань, самочинні реквізиції і відверті грабунки червоноармійців ще більше загострювали ситуацію. Не можна сказати, що в більшовицькому партійному керівництві, особливо серед німецьких колоністів, не було розуміння її вибухонебезпечності. Німецькі комуністи зверталися до іноземної Колегії з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань¹.

У свій час співробітництво німецьких колоній з окупаційними військами призвело до подальшого загострення міжетнічних відносин, і національна ворожнеча, що накопичилася за попередній період, спалахнула з новою силою. Німецькі колонії стали об'єктом нападів і грабунків з боку загонів українських селян. Вороже ставлення Директорії і тих суспільних сил, які вона уособлювала, до гетьманського режиму та його опори — німецьких військ, відбилося і на опікуваних цими військами колоніях, яким довелося пережити в січні 1919 р. тяжку реквізицію². В подальшому політика «воєнного комунізму», відверта недовіра з боку місцевих органів влади і пов'язані з цим продрозкладки, конфіскації, арешти сформували у німців почуття ворожості до радянської влади, а повсюдні зловживання її представників, самочинні реквізиції і відверті грабунки, до яких нерідко вдавалися загони червоноармійців, ще більше загострювали ситуацію.

Не можна сказати, що в керівництві КП(б)У, особливо серед німецьких комуністів, не було розуміння вибухонебезпечності ситуації. Німецька група КП(б)У зверталася в іноземну колегію з проханням вжити термінових заходів для припинення існуючих зловживань. Подекуди становище розуміли і на місцях. Так, німецька група КП(б)У в Миколаєві, почавши свою діяльність з агітаційної роботи, пересвідчилася, що першочерговим є все ж вирішення нагальних практичних завдань і переорієнтувалася на розв'язання таких питань, як незаконні контрибуції, реквізиції, арешти колоністів.

Проте окремі намагання поліпшити становище не могли реально змінити його на краще. Німецькі комуністи активно провадили агітаційну діяльність, намагалися створювати в колоніях ради, комбіді. Особливо відзначалася діяльністю в цьому напрямі одеська група. Нею був ліквідований Центральний Комітет спілки німецьких колоністів і

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 99. — Арк. 4.

² Там само. — Арк. 7.

закрита їх газета. Члени групи постійно виїжджали в колонії з агітаційними заходами та з метою створення Рад.

Але комбіди в німецьких колоніях практично не було з кого створювати, через малочисельність німців-бідняків; Ради, там, де їх і вдавалося організувати, ледь трималися; комуну німецькі колоністи не сприймали. Між ними і радянськими військами постійно відбувалися конфлікти і збройні сутички, поки, нарешті, влітку 1919 р. німецькі колонії на Півдні України не охопило повстання.

Повстання тривало впродовж липня – серпня 1919 р. Воно відбувалося під гаслом захисту національних інтересів. Завдяки завчасно проведеної організації та налагодження зв'язку між колоніями повстання швидко, у лічені дні охопило німецькі поселення Одещини. У ньому взяло участь близько 20 тис. добре озброєних повстанців. Всім повстанням керувала Рада десяти. У колоніях були утворені ради оборони, які проголошували мобілізацію і здійснювали керівництво на місцях.

Поштовхом до повстання став не лише конфлікт німців-колоністів з радянською владою, а й їх намір підтримати наступ армії А. Денікіна. Дослідники тих подій, С. Коган і Н. Межберг, писали з цього приводу: «Керівники повстання гадали, що їм пощастить з'єднатися з частинами Добрармії, які наступали на Одесу. Ось чому вони й вибрали для повстання кінець липня, коли денікінська армія була вже під Херсоном». Залишилися свідчення того, що офіцери Добровольчої армії безпосередньо брали участь у керівництві повстанням. Про необхідність «всебічно підтримувати Добровольчу армію» заявляв і керівник ЦК союзу колоністів (діяльність якого була відновлена під час денікінської окупації) Флелляр¹.

Повстання німців-колоністів проти радянської влади відбувалися не лише на Одещині. У своїх спогадах «Револьюційна боротьба в Миколаєві» Я. Ряппо описує повстанський рух на Миколаївщині, що особливо пожвавився під час наступу А. Денікіна. За свідченням автора, на чолі численних повстанців, в чиїх рядах спільно діяли як німецькі, так і місцеві українські та російські селяни, стояли німці-колоністи. Саме вони чинили найбільш упертий опір радянським військам, а під час денікінської окупації активно співробітничали з білогвардійцями².

Окрім запеклих ворогів, радянська влада мала і діяльних прибічників серед українських німців — насамперед в лавах міського пролетаріату. Серед національних груп в КП(б)У німецька була однією з найбільш активних і організованих. Вже невдовзі після утворення Тимчасового робітничо-селянського уряду України при ньому було організовано німецький відділ, а при ЦК КП(б)У — німецька група.

¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — С. 105.

² Див.: Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве // Летопись революции. — 1924. — № 4. — С. 26 – 29, 38.

Німецькі групи комуністів діяли, практично, у всіх великих містах України. Основними напрямками їх діяльності було видання і розповсюдження комуністичної літератури, агітаційна і пропагандистська робота серед військовополонених, формування інтернаціональних загонів (з-серед них німецькою групою у Києві було організовано і відправлено на фронт 3 батальйони).

Діяльність німецьких комуністів не обмежувалася рамками радянської і партійної роботи. Наприклад, Харківська група 16 січня 1919 р. ліквідувала німецьке генеральне консульство, пізніше — австро-угорське, і створила натомість Революційний комітет німецьких та австро-угорських робітників і селян, що перебрав на себе функції консульств. Німецька комуністична група у Києві створила свою робітничо-селянську раду¹.

У 1920 р. становище німецьких колоній не зазнало суттєвих змін. Не вщухали грабіжницькі напади повстанських загонів українських селян, серед яких особливою масовістю і жорстокістю вирізнялися махновці. Також удар по економічній силі німецьких колоній нанесли розкуркулення, яке у 1920—1921 рр. проходило на Півдні України. Внаслідок аграрних перетворень, орієнтованих на зрівняльний поділ землі, у так званих куркульських господарствах німецьких колоній було відібрано у власників в середньому близько 40—45% землі, до того ж кращої². Перерозподіл земель на користь українських селян вніс додаткове напруження в міжнаціональні взаємини. Це призвело до нового повстання у червні 1920 р., яке охопило колонії Одеської губернії, насамперед Тираспільського повіту. Розвиток події загалом повторював минулорічний, але масштаб повстання був значно меншим. Повстанці взаємодіяли з армією П. Врангеля, у складі якої були їх спеціальні батальйони і загони самооборони³.

Придушення повстанських виступів спонукали німецьких колоністів до встановлення лояльних стосунків з радянською владою. Наприклад, як свідчить політзведення 12-ї армії, страх покарання за минулорічний виступ змушував жителів колонії Страсбург вітати радянську владу і не виявляти «холодного ставлення до Червоної Армії»⁴.

Очевидно, що досвід подій 1919 р. був врахований обома сторонами, і у другій половині літа 1920 р. можна було говорити про «умиротворення» німецьких колоній на Одещині. Як свідчить звіт про діяльність Одеського губкому за цей період, німецька секція «досягла того що

¹ Кулініч І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. — К., 1969. — С. 67, 68, 82.

² Кулініч І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1995. — С. 213.

³ Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. — 1993. — № 3/12. — С. 60.

⁴ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 321. — Арк. 6.

ставлення колоністів до радянської влади стало доброзичливим»¹. Зрозуміло, наскільки вимушеною була така «доброзичливість», тож закономірно, що серед німецького населення дедалі більше поширювались емігрантські настрої.

У 1920 р. національні комуністичні групи у складі КП(б)У з новими силами взялися до агітаційно-пропагандистської роботи. Діяльність німецьких відділів проходила за такими основними напрямками: агітаційна, організаційна та культпросвітня робота. Наприклад, німецький відділ при Одеському губкомі КП(б)У, як доповідалося у його зведенні за друге півріччя 1920 р., відряджав у колонії інструкторів, які використовували кожен можливість для влаштування мітингів та лекцій на політичні, господарські й культурно-просвітні теми. Зокрема, за вказаний період було проведено 120 мітингів, 60 жіночих зібрань, 30 зібрань молоді, 25 лекцій. Агітація велася також через газети та інші видання. В Одеському і Тираспільському повітах було створено 19 комуністичних осередків².

Культпросвітня робота, яка не викликала такого несприйняття серед колоністів як політична, просувалася значно жвавіше. У всіх великих колоніях були організовані культпросвітні гуртки, клуби, бібліотеки, народні будинки, а подекуди — навіть самодіяльні театри.

Роки громадянської війни стали для німецьких колоністів в Україні важким випробуванням. Це був час, коли їх майновий стан, класова та навіть національна приналежність часто бували причиною негативного до них ставлення. Але якщо в умовах війни не завжди вдавалося утримати власні статки, то ставлення українських німців до своєї культури дозволяло їм зберегти національну самобутність за будь-яких умов.

Численну іноетнічну групу в Україні, неоднорідну за соціальним складом, рівнем національної самосвідомості, політичними орієнтаціями являло собою польське населення. Більшість поляків належала до селян і проживала у Волинській, Подільській, Київській губерніях. Внаслідок природно-географічних умов цих регіонів тут практично були відсутні т. зв. куркульські господарства. В умовах війни, розрухи, «воєнного комунізму» економічне становище і без того небагатих польських сіл дедалі більше погіршувалося, зростало їх невдоволення політикою радянської влади, яке подекуди спонукало до участі в антибільшовицьких повстаннях.

Такі притаманні жителям польських етнічних поселень Волині та Поділля риси, як високий рівень національної самосвідомості, збереження рідної мови, культури, традицій, велика роль релігії і духовенства, неминуче розмивалися в умовах великих міст. Тож польське робітниче

¹ Там само. — Спр. 196. — Арк. 49.

² Там само. — Спр. 253. — Арк. 176–176 зв.

населення промислових центрів Південно-Східної України якоюсь мірою втрачало свою національну ідентичність. В той же час у середовищі польського пролетаріату набували популярності комуністичні ідеї.

Порівняно активна участь представників польської меншини в революційних подіях на боці радянської влади обумовлювала їх переконання у своєму праві добиватися задоволення власних національних інтересів. Помітним був їх потяг до виокремлення своїх національних справ і вирішення через власні установи. Свідченням цьому стала енергійна розбудова у великих містах України місцевих комісаріатів у польських справах. У Харкові такий комісаріат був створений невдовзі після встановлення радянської влади — у січні 1919 р. Він складався з ряду відділів: соціального забезпечення, культосвітнього та еміграційно-статистичного. Наприкінці лютого тут був створений Республіканський комісаріат у польських справах, який поряд з іншим розгорнув активну освітню діяльність. На освітню програму комісаріату вже на початку його діяльності український уряд асигнував близько 200 тис. карбованців¹.

Місцеві польські комісаріати були також створені у Києві (березень 1919 р.), Катеринославі (травень 1919 р.). У квітні при комісаріаті в справах національностей в Одесі було організовано польський секретаріат з секціями культосвітньою, в справах полонених та біженців і соціальної допомоги. Колегія в польських справах була створена у Миколаєві. Процес розбудови місцевих польських комісаріатів та подібних інституцій був перерваний у червні 1919 р. за вказівкою з Москви. Наркомнац РСФРР ухвалив ліквідувати польські комісаріати, обґрунтовуючи своє рішення тим, що їх діяльність або вичерпалася, або дублює діяльність інших установ². Після ліквідації комісаріатів основна робота серед польського населення зосередилася головним чином у місцевих партійних організаціях — польських бюро при губкомах КП(б)У. Партійні і державні органи мали неухильно керуватися настановами ЦК, який визначав напрям роботи з поляками.

На пріоритет тактики більшовиків щодо польського населення впливав цілий ряд чинників, серед яких визначальними були ситуація у самій Польщі, російсько-польські та українсько-польські відносини. Стратегія в польському питанні випливала з доктрини світової пролетарської революції і була націлена на її експорт в Польщу. При цьому польське населення в Україні, Білорусії, Росії розглядалось як потенційна сила для революційної армії майбутньої соціалістичної Польщі.

Події 1920 р. — підписання у квітні політичного договору і військової конвенції між УНР і Польщею, радянсько-польська війна — загострили

¹ *Калиниченко П.М.* Брати по класу — брати по зброї. — К., 1973. — С. 86.

² Там само. — С. 89.

стосунки між польською меншиною в Україні і радянською владою. Польське населення, яке страждало від націоналізації землі, експропріації власності, стягування продподатку, радо зустрічало польські війська. Як свідчать документи головного командування польської армії, командування Волинського фронту, польської контррозвідки в Україні, українська полонія на окупованій території сприймала прихід польської армії як довготривале явище. Так, наказ головного командування польських військ від 27 травня 1920 р. закликав польське населення України зрозуміти, що польські війська не залишаться на роки на зайнятих українських територіях. Тож якщо польське населення, говорилося в наказі, хоче врятуватись від нового нашествия більшовиків, яке може настати після того, як польські війська залишать цю землю, «воно повинно широко і у власних інтересах віддати свої сили на створення української державності і українського війська, лише створення якого зможе врятувати цю країну від повернення комуністичних орд»¹.

Про ставлення місцевого польського населення до ідеї українського державотворення секція дифензиви (контррозвідки) в Україні доповідала на початку червня 1920 р.: польська інтелігенція не вірить в реальність самостійного існування України, оскільки не вірить в можливість української адміністрації і армії, проте переконана, що існують підстави для її державного існування за умови широкої опори на Польщу. Аналогічно характеризувалася і позиція селянства².

За цих умов більшовицьке керівництво визнало за потрібне посилити ідеологічний фронт шляхом активізації комуністичної роботи серед поляків в Україні. Польбюро, що діяло на Лівобережній Україні, не могло справитися з цим завданням. Тому рішенням Політбюро ЦК РКП(б), ухваленим 22 липня 1920 р., у Києві створювалося Польське бюро агітації і пропаганди на Правобережній Україні для роботи у вказаному регіоні. Основними напрямками діяльності новоствореного Польбюро була агітаційно-пропагандистська робота серед польських колоністів в Україні і особливо серед військовополонених поляків та мобілізація комуністів, що володіли польською мовою, для політичної роботи³.

У липні 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) ухвалило рішення про мобілізацію комуністів-поляків, і на його основі ЦК КП(б)У прийняв постанову, якою зобов'язував партійні організації протягом двох днів провести загальну мобілізацію комуністів-поляків на польський фронт⁴. В ряді міст України відкривалися вербувальні пункти і формувалися військові польські частини, зокрема, в Києві, Одесі, Херсоні, Чернігові.

¹ ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 424. — Арк. 76.

² Там само. — Арк. 88, 89, 90.

³ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 342. — Арк. 110, 113, 115.

⁴ Там само. — Спр. 132. — Арк. 96–97.

Агітація польського населення за вступ до Червоної армії була суттєвою складовою політичної роботи більшовиків. Як свідчать деякі документи, у роки громадянської війни на боці радянських республік воювало близько 18 тис. поляків¹.

Польбюро на Правобережній Україні діяло до 19 жовтня 1920 р. і припинило своє існування в зв'язку зі зміною військової обстановки — підписання 12 жовтня перемир'я між РСФРР та УСРР, з одного боку, і Польщею — з другого.

Радянське керівництво розглядало можливу перемогу над Польщею як важливий етап перенесення революції в Європу. Провал планів «експорту революції» сформував вороже ставлення до польської меншини і викликав масові арешти поляків, запідозрених в участі у повстанському русі, поході військ Пілсудського на Київ, співробітництві з «білополяками». Тавро «білополяк» стало приводом для недовіри, переслідувань, арештів, ув'язнень і розстрілів. З 1920 р. розгорнулася кампанія проти католицької церкви, що проявилася в каральних акціях щодо духовенства, закриттю й руйнуванню молитовних установ, конфіскації їх цінностей. Атеїстична пропаганда була спрямована насамперед проти римо-католицької церкви.

Радянська влада скасуванням законодавчих актів Директорії позбавила національні меншини їх особливого статусу. Конституцією УСРР 1919 р. була проголошена рівність всіх громадян України незалежно від національної ознаки. У 1919—1920 рр. питання про становище національних меншин в Україні взагалі не стояло на порядку денному — боротьба за встановлення радянської влади, громадянська війна відсували його далеко з числа першочергових. Цьому відповідала і інтернаціоналістська суть більшовицької ідеології. Прагнення деяких національних меншин до створення національних урядових органів відхилялися радянською владою. Були створені лише національні секції в деяких народних комісаріатах.

¹ Голуб П.А. Польские революционные войска в России в 1917—1920 годах // Вопросы истории. — 1958. — № 3 — С. 62.

АНТИКОМУНІСТИЧНИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ І ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРІАТУ: ІСТОРІЯ ПРОТИСТОЯННЯ

На початку 1919 р. в Україні створились сприятливі умови для поширення радянської влади. Реорганізована в січні Група військ Курського напрямку у війська Українського фронту успішно вела наступ на армію УНР. А от остання переживала не кращі часи. З її лав виходили дрібні і досить значні повстанські формування, які з поваленням влади гетьманата П. Скоропадського свою мілітарну місію вважали виконаною. Частина таких формувань, які перебували під політичним впливом лівих партій, переходили на бік червоної армії. Зокрема це були повстанські загони патронувані боротьбистами, лівими есерами та анархістами. Напевно, найпоказовішим тут є перехід на бік червоної армії повстанських об'єднань під проводом Н. Махна та Н. Григорієва. Завдяки їм невеликий авангардний загін червоних під проводом П. Дибенка 19 лютого 1919 р. був переформований у Задніпровську дивізію, а повстанці стали називатися 1 та 3-тєю Задніпровськими бригадами, а їх ватажки — Н. Махно та Н. Григор'єв — червоними комбригами.

Подібному переходу сприяла невизначеність стратегії українського державотворення, відсутність єдності в середині Директорії та й у середовищі української політичної еліти. Ліва частина її відкрито симпатизувала радянській ідеї, яку розуміла як демократію прямої дії, збудовану на волевиявленні народу, а ради — передусім як органи місцевого самоврядування. Ці симпатії передавались частині селянства, яке ще не встигло вгамувати відчуття земельного голоду, а з практики кінця 1917 — початку 1918 р. винесло ілюзію можливості швидкого оволодіння землею у спосіб запропонований більшовиками. Поза тим повстанці намагались зберігати певну автономію. В умовах про входження махновців до складу Задніпровської дивізії було спеціально застережено пункт, про те, що внутрішня організація повстанців залишається незмінною. На недоторканісті повстанської організації наполягав і отаман Н. Григор'єв, ведучи телефонні розмови з В. Антоновим-Овсієнком. Зацікавлені в залученні повстанців на свій бік більшовики спочатку на це погодились. Можливо, на їх лояльність вплинула невдала спроба реорганізувати в регулярні частини повстанців отамана Зеленого, який теж порвав з Директорією, але не захотів жорстко підпорядковуватись червоному командуванню.

Перші кроки Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР були явно розраховані принаймні на нейтралізацію селянства України обіцянками зрівняльного наділу землі. І це спочатку вдалося, але поворот до політики «воєнного комунізму» різко змінив політичні настрої селянства.

Вже в лютому стали помітними критичні ноти у деяких резолюціях, що вийшли з селянського середовища. Найактивнішою виявилася повстанська маса. 21 лютого 1919 р. з Олександрії, де знаходився штаб григор'івців, на ім'я голови РНК УСРР Х. Раковського надійшла телеграма з резолюцією делегатів повстанських радянських загонів Херсонщини і представників волостей прифронтової зони. Вона стосувалася майбутнього скликання III Всеукраїнського з'їзду Рад, вирішення земельного питання та інших. Повстанці заявили, що визнають як єдину і народну радянську владу, але «вибрану вільно без насильства з будь-якого боку». А далі в телеграмі викладалися вимоги «рівного представництва для робітників і селян на майбутній третій Всеукраїнський з'їзд Рад, запровадження повністю закону про соціалізацію землі, який було прийнято на другому Всеукраїнському з'їзді Рад... Селянство Херсонщини висловлювало свою незгоду з арештами членів «нашої селянської партії Українських лівих соціалістів-революціонерів». На відміну від керівництва більшовицької партії, яке відмовилося від створення міжпартійних блоків на основі визнання Радянської влади, повстанці були переконані, що тільки «об'єднання радянського-революційного фронту зможе повести до знищення всесвітнього капіталізму і встановлення царства праці»¹. Близькі за змістом вимоги прозвучали і в резолюціях II-го з'їзду представників від селянських і робітничих рад 35 волостей Гуляйпільського району і повстанців-махновців. Зокрема, з'їзд вирішив, що вся земля повинна перейти в руки трудового селянства за такими принципами: «земля нічия» і користуватися нею можуть тільки ті, хто трудиться на ній, хто обробляє її, земля повинна перейти у користування трудового селянства України безкоштовно по нормі зрівняльно-трудовій»².

Наведені рішення були непоодинокими фактами. 28 березня орган ЦК КП(б)У «Коммунист» звернув на них увагу у передовій статті. «На останніх з'їздах Рад особливо яскраво виявлялася сліпа ненависть заможного селянства до комун і комунізму», — відзначалося у статті. Газета вимагала від членів партії протиставити «чорній роботі контрреволюції, яка затіює навіть напівпролетарським шарам села усвідомлення своїх класових інтересів», широку «не менш переможну, ніж Червона Армія, комуністичну пропаганду». Як показали наступні події з

¹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 260. — Арк. 95.

² Там само. — Спр. 267. — Арк. 195.

пропагандою не все було так просто і однозначно, часто її застосування давало зворотний ефект.

Селянське несприйняття «воєнного комунізму» досить виразно дало себе знати на III Всеукраїнському з'їзді Рад, при тому, що його склад спеціально відбирався місцевою владою. «Одним з головних моментів внутрішньої політики правлячої партії більшовиків є майже повне усунення всіх інших революційних сил, які, якими б малими з вашої точки зору вони не були б, все-таки були б корисні для того, щоб цими об'єднаними силами зломати контрреволюцію, — відзначив у своїй промові на з'їзді український лівий есер Стрельцов. — Я кажу про переслідування всіх інших партій, котрі стоять тільки в опозиції, але ніскільки не стоять проти радянської влади, як такої. Я кажу про партію Українських лівих с.-р., тобто партію революційного соціалізму, яка має, як би ви не говорили, глибоке коріння у трудовому селянстві...»¹. Ще різкіше говорив представник лівих есерів Шелонін: «...замість того, щоб всі революційні сили залучити до творчої роботи, стверджується партійна диктатура однієї партії, комуністів, і відштовхуються в силу цього всі інші революційні елементи... Більшовики пішли ще далі. Мало того, що вони абсолютно штучно видалили з усіх Рад представників Харк. Лів. С.-р., вони пустили весь репресивний апарат на нашу партію, вони закривають газети, арештовують наших товаришів, і нещодавно були випадки, коли у Куп'янську і Вовчанську було розстріляно понад 20 членів нашої партії... у цей момент у Харківській холодногірській тюрмі і в Катеринославі продовжують перебувати у заточенні наші товарищі, стійкі борці за революцію т. Карелін, т. Саблін, ватажок партизанських загонів. Від імені нашої фракції рішуче протестую і вимагаю, щоб з'їзд прийняв постанову про негайне звільнення всіх лівих с.-р., які перебувають у тюрмах різних міст»². Приведені у промовах лівих есерів факти були не вигаданими, а цілком реальними.

У 1932 р. у стислій передмові до видання стенографічного звіту III Всеукраїнського з'їзду Рад В. Затонський знайшов за потрібне відзначити при характеристиці делегатів-селян, що вони «без сумніву стояли на позиціях бідноти, але в той же час дрібний власник ще міцно сидів у багатьох навіть цих селянських делегатах, які записувалися як співчуваючі комуністам. Це особливо виявилось у виступах по земельному і продовольчому питаннях»³. Тут же В. Затонський додає: в цих питаннях на Україні у 1919 р. радянськими і партійними органами було зроблено багато невинуватених і поспішних дій. Треба відзначити, що він належав до тієї групи більшовицького керівництва, яка вже з кінця 1919 р. переконалася у помилковості буквального перенесення

¹ III Всеукраїнський з'їзд Рад... — С. 51.

² Там само. — С. 52.

³ Там само. — С. 6.

політики, застосованої у РСФРР, в українське село. Але були такі делегати, які відверто говорили про це на з'їзді. Один із них помітна фігура у махновщині кінця 1918 — початку 1919 р. Чорнокнижний. Взявши участь у обговоренні земельного питання, він застеріг від повторення на Україні помилок, допущених в Росії, а саме в методах запровадження комуни. На його думку, земельне питання слід вирішити не при допомозі теоретичних міркувань, а виходячи з реальної практики: «... я тільки наполягаю на тому, щоб селянам, які до того часу вели своє господарство, самим надати широке право розпоряджатися землею, як вони хочуть на місцях, хоча б на цей єдиний сезон — в протилежному випадку і селяни, і робітники залишаються без хліба. Кажуть, що наше сільське господарство розрушене: не вистачає знарядь і т.д., а повинен сказати, що тут є маленьке перебільшення. Дійсно, децю поломане і коней не вистачає, але все-таки, якщо селянам дати землю і сказати, що скільки ви попрацюєте, стільки буде ваше, то безумовно вся земля буде засіяна»¹. Стенограма відзначає, що ця частина виступу була підтримана оплесками і вигуками «браво». Чорнокнижний вніс пропозицію, щоб селяни-делегати на основі одержаних від виборців наказів самі розробили проект резолюції з'їзду по земельному питанню. Цього, як відомо, не сталося.

Повернувшись додому, Чорнокнижний став ініціатором проведення чергового III з'їзду представників тепер вже від 72 волостей Олександрівського, Бердянського, Бахмутського, Павлоградського повітів, і від 3-ї Задніпровської бригади та ще трьох повстанських полків Червоної Армії. З'їзд відбувся 10 квітня у с. Гуляй-Полі. У центрі уваги з'їзду стояли все ті ж болючі проблеми того дня: політична ситуація, земельне і продовольче питання. Резолюція з'їзду відбила і гостроту обговорення ситуації і загальну платформу махновського повстання. У ній говорилося, що до своїх рішень делегати прийшли «без тиску якої б то не було політичної партії» та після всестороннього обговорення. Делегати вважали, що «становище на Україні і Великоросії характеризується захопленням влади політичною партією «комуністів-більшовиків», яка не зупиняється ні перед якими заходами для утримання і закріплення за собою державної влади»². На подібне рішення з'їзду безпосередній вплив мала телеграма П. Дибенка на ім'я свого підлеглого Н. Махна, в якій він називав з'їзд контрреволюційним, погрожував його організаторам репресивними заходами аж до оголошення поза законом і наказував вжити необхідних дій, щоб недопустити подібних явищ. Ще раніше, в кінці січня — лютому, П. Дибенком були проведені арешти і розстріли лівих есерів і анархістів, прикриті лівоесерівські газети

¹ Там само. — С. 178.

² Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). — К., 1991. — С. 129–130.

«Борьба» і «Труд» у Катеринославі. 2 березня 1919 р. командуючий Укрфронтом В. Антонов-Овсієнко повідомляв уряд УСРР про випадок, коли на мітингу П. Дибенко виступав проти Н. Махна, і, начебто останній намагався подати у відставку¹. Все це безумовно відбулося на резолюції з'їзду у Гуляй-Полі. Делегати писали, що III Всеукраїнський з'їзд Рад не став «дійсним і вільним виразником волі трудящих», вони протестували проти реакційних прийомів більшовицької влади, які застосовували комісарами і агентами надзвичайок, що надзвичайні комісії (ЧК) перетворилися у знаряддя для «придушення трудящих». Резолюція вимагала проведення соціалізації землі, фабрик і заводів, докорінної зміни продовольчої політики, «заміни реквізиційних загонів правильною системою товарообміну між містом і селом, створення широкої мережі споживчих товариств і кооперативів», повної свободи друку, зборів для всіх лівих політичних течій, недоторканості членів цих партій.

Диктатури якої б то не було партії категорично не визнаємо, — відзначалось у резолюції. — Лівим соціалістичним партіям надаємо [право] вільно існувати лише як проповідникам різних шляхів до соціалізму, але право вибору шляхів залишаємо за собою»².

Весна 1919 р. виявила різку зміну політичних настроїв селянства, яке не бажало миритися із більшовицькою диктатурою. Антикомуністичні настрої проявлялись в найрізноманітніших формах. Один з уенерівських урядовців, таємно посланий у квітні з Рівного до Києва, розповідав пізніше, як був приємно здивований тим, «як селяни та робітники голосно ляляли «комісарів» і «комуністів» і згадували з вдячністю часи «Петлюри». Особливо його здивувала сміливість селянства і кількох залізничників, з якою вони відреагували на вимогу якогось чекіста звільнити вагон і підготувати документи для перевірки: «Озлоблена й без того довгим сидінням на станції публіка почала лягтися, вийти відмовлялася, а селяни й залізничники просто почали ляляти його й усіх «комісарчиків», що тільки «командують» та «кров нашу п'ють», а дехто навіть голосно заявив: «почекайте, прийде на вас Петлюра»³.

Зміна політичних настроїв селянства одразу ж була вловлена в політичних колах УНР. На початку квітня 1919 р. С. Петлюра ініціював зміну правого уряду С. Остапенка лівим урядом Б. Мартоса, сформованим з українських есдеків та есерів. Цей уряд на відміну від попереднього робив розрахунки на підтримку селянського повстанського руху, який розгортався у більшовицькому тилу.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 126. — Арк. 1–1 зв.

² Верстюк В. Махновщина... — С. 130.

³ *Характерник*. Моя подорож до Києва через фронт у квітні 1919 р. // Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1928 рік. — Львів, 1927. — С. 118.

При величезній кількості зброї, яка за попередні роки накопичилася у селі, антикомуністичні настрої досить швидко переросли у масові збройні виступи проти режиму. 1 квітня декретом уряду УСРР був оголошений поза законом отаман Зелений. Свій загін український лівий соціал-революціонер Данило Терпило, уродженець села Трипілля, організував ще восени 1918 р. у період боротьби селянства з гетьманщиною, у армії УНР повстанці Зеленого склали I Дніпровську повстанську дивізію, однак із-за розбіжностей з політикою Директорії Зелений розпустив дивізію після падіння гетьманської влади. Як уже говорилось вище, до червоної армії він не пристав, хоч і вів з цього приводу деякі переговори. У березні Зелений підняв повстання проти більшовицького режиму. В декреті РНК його звинувачували в грабежі і терорі мирного населення, антисемітизмі, в заколоті проти радянської влади, але дії зеленівців розглядалися ще локально як поодинокий виступ у Васильківському повіті, Київській губернії. Пройшло лише три дні і 4 квітня РНК УСРР змушений був ухвалити ще один аналогічний декрет, яким оголошував поза законом, вже не одного, а кількох отаманів (Соколовський, Батрак (Гончар), Орловський), яких так само звинувачували у терорі і розстрілах мирного населення, створенні банд.

Дуже швидко на очах розгубленої більшовицької влади в лічені тижні народилося нове явище, яке більшовицька ідеологія називала куркульською контрреволюцією, а сучасні історики — антикомуністичним селянським повстанським рухом. Спочатку найактивніше цей рух виявив себе у Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Тут виникли десятки повстанських загонів, які намагались блокувати дію більшовицьких органів влади у місцях власної дислокації. Крім визнаних «поза законом» загонів Зеленого, Соколовського, Гончара, Орловського у Київській губернії з'явилися формування Волинця, Клименка, Коломійця, Струка, Шляхового. У квітні на Київщині виник підпільний Всеукраїнський ревком на чолі з Ю. Мазуренком та Головний повстанський штаб. В зверненні Всеукраїнського ревкому «До селян і робітників України» було заманіфестовано гасло незалежності Української соціалістичної республіки, а відтак лунали заклики не підтримувати «окупантів та спекулянтів на комунізмі», боротися з урядом Х. Раковського¹. До складу ревкому входив отаман Зелений, під його команду діяв Перший повстанський кіш, що складався з двох повстанських дивізій. Число повстанців Зеленого не надається до точного визначення, але по даних червоних за отаманом ішло не менше 12 тис. Як повідомляв наркомат військових справ УСРР наприкінці квітня зеленівці контролювали територію в районі Ржищева — Трипілля — Обухова — Германівки — Кагарлика. А в районі Рокитного фронт

¹ *Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О.* У поході за волею (селянський повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). — К., 2000. — С. 93.

з повстанцями розтягнувся на 60 верст. Проти них були кинуті підрозділи 15 радянського полку посилені панцерниками¹. В кінці першої декади квітня Зелений розгорнув наступ на Київ, повстанці проникали в приміські околиці. В наступі на Київ брали участь ще кілька повстанських груп. Найбільш успішними були дії отамана І. Струка. Територією дії струківців була північ Київщини, зокрема Чорнобильський повіт. Стук був уродженцем Горностайпільської волості, служив у російському флоті під час світової війни, брав участь в українізації армії, був делегатом II та III Всеукраїнських військових з'їздів 1917 р. Брав участь у антигетьманському повстанні, а весною 1919 р. виступив проти влади більшовиків. По селах Чорнобильського повіту поширювались листівки із гаслами «Геть комісарів з України», видавалась газета «Вільний край». За даними Центрального бюро зв'язку та інформації наркомвосну УСРР Струк на початку квітня провів мобілізацію. Сам отаман стверджував, що його військо мало до 35 тис. бійців і називалося Першою повстанчою армією УНР.

Насправді відсутність достатньої кількості зброї і особливо набоїв обмежували кількісний склад загону. За даними більшовицьких джерел в загоні Струка на початку травня нараховувалось 1500 повстанців, але лише 800 мали гвинтівки, на озброєнні загону було 8 кулеметів і навіть дві легкі гармати. Окрім того в районі Іванкова діяв повстанський загін чисельністю 800 чоловік при 400 гвинтівках і 5 кулеметах, в Горностайполі — 300 чоловік з 200 гвинтівками, а в Хабному нараховувалось 200 струківців. 8 квітня повстанці Струка розбили біля Вишгорода чекістський загін, яким командував начальник особливого корпусу ВУЧК Ф. Ніколаєнко, а з Дніпра підтримували кораблі Дніпровської військової флотилії. Ця перемога відкрила шлях на Київ. На світанку 10 квітня повстанці в кількості до трьох тисяч захопили Куренівку і Поділ. Бій продовжувався цілу добу, кількісна перевага ворога та відсутність боєприпасів змусили повстанців відступити з міста. 15 квітня голова Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією М. Лацис звернувся до громадян України з відозвою про допомогу ВУЧК, в якій визнав у своєрідний спосіб («как саранча со всех местностей нахлынули бандиты и грабят среди белого дня советские учреждения и граждан»²), масовий спротив радянській владі. Відозва не мала жодних позитивних наслідків. Вже за два дні «Известия ВУЦИК» змушена була визнати, що вся територія України вкрита мережою повстанських штабів та центрів. Головні з них знаходились у Києві, Фастові, Вінниці, Полтаві, Лубнах, Миргороді, Білій Церкві. Фастівсь-

¹ Російський державний військовий архів (далі — РДВА). — Ф. 103. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 42, 44.

² На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии. 1917—1922 гг. Сб. док. и мат. — К., 1971. — С. 57.

кий штаб керував повстанським рухом на Правобережній Україні, а миргородський на Лівобережжі.

На території Лохвицького і Лубенського повітів Полтавської губернії в квітні діяв загін Ангела, у Прилуцькому повіті — загони Ковтуна, Вернигори, Близнюка, під Костянтиноградом — повстанці Гуленка.

Всього у квітні 1919 р. органи НКВС УСРР зареєстрували 93 «контрреволюційні виступи». В центральне бюро зв'язку та інформації наркомвоєна УСРР збігалась інформація про чисельні загони без імен і з претензійними назвами на кшталт «куреня смерті», який діяв у Борзенському повіті. Повстанські загони були різко відмінними за чисельністю від десятків до кількох тисяч повстанців. Наприклад, великою чисельністю відрізнявся загін Гончара, що діяв між Васильковим і Фастовом, він не тільки мав 8 тис. особового складу, але й 8 гармат та 18 кулеметів¹. Протягом весни повстанських рух охопив практично всю територію УСРР.

Згодом радянські керівники не раз змушені були визнати, що у 1919 р. радянська влада на Україні не поширювалася далі губернських і повітових центрів. Терміново треба було з'ясувати соціальну природу виступів, проаналізувати їх політичні гасла і виробити ефективну систему боротьби. Спеціально з цією метою був зібраний 6—9 квітня 1919 р. пленум ЦК КП(б)У, який результати своєї роботи виклав у спеціальній резолюції «Куркульська контрреволюція і завдання партії». Отже, виступи були кваліфіковані як куркульські. При досить значному розмірі виробленого пленумом документу в ньому так і не вдалося дефінітивно визначити сутність «куркульської контрреволюції». З одного боку, тривожно відзначалось, що вона є «найбільшою ставкою імперіалістичної буржуазії в боротьбі за повалення Радянської влади», з іншого вказувалось на те, що небезпечною для робітничо-селянської влади куркульська контрреволюція стане тільки в тому разі, «якщо куркульству і його партіям (до них зачислялися ліві есери і «незалежники» — В.В.) вдасться повести за собою маси середнього селянства і хоч до деякої міри похитнути єдність фронту пролетаріату і біднішого селянства». В резолюції так і залишилося нез'ясованим чи вдалося куркульству оволодіти середнім селянством, не знайшлося глибокої відповіді і на питання чому, ставши найбільшою ставкою імперіалізму у поваленні радянської влади, ця контрреволюція використовує «поєднання контрреволюційних лозунгів з радянськими»². Основні причини, які сприяли розвитку антикомуністичного спротиву, пленум побачив по-перше, у темряві селянської маси, її неправильному уявленні про програму комунізму на селі, по-друге, в помилках окремих пред-

¹ РДВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 2—2 зв.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. — Т. 1. — К., 1976. — С. 54.

ставників радянської влади на місцях, які іноді порушували вказівки центральних державних і партійних органів в галузі земельної, національної і продовольчої політики. Таким чином, питання про невідповідність «владної політики» інтересам селянства навіть не ставилося. Правомірність акцій, що проводилися, не підлягала сумніву, треба було лише ліквідувати селянську темряву і окремі промахи.

З таких передумов вибудовувалася і програма конкретних дій. Пропонувалося зміцнити союз пролетарів і напівпролетарів села шляхом масового створення комбідів, висувалося «завдання нещадного придушення куркульської контрреволюції», була сформульована вимога — негайно розгорнути найширшу усну агітацію на селі з роз'ясненням програми і тактики більшовиків.

По суті резолюція квітневого пленуму ЦК КП(б)У являла класичний зразок вирішення більшовиками селянської проблеми. Оскільки основним рушієм соціального розвитку визнавалася класова боротьба, то, ясна річ, що на селі повинні були існувати класи антиподи. Один з них поміщицький, його ліквідація була важливою складовою частиною революції, але вона, за Леніним, знаменувала лише одну фазу революції — буржуазно-демократичну. Для переходу на більш високий щабель до революції соціалістичної цього недостатньо, теорія вимагала поглиблення класової боротьби. Але хто ж тепер виступить її суб'єктом? Виявляється, селянство повинно пережити боротьбу у власному середовищі. Так виник поділ селянства на три групи: бідноту, середнє і заможне селянство (куркульство). Мав він досить умовний характер і більше міг говорити про майнову диференцію селянства, яка властива будь-якій соціальній страті, ніж про різні соціальні функції селянських прошарків і антагонізм між ними. Як правило, в основу всіх наукових обґрунтувань з цього приводу клалась кількість землі, тягла і реманенту, якими володів селянин. До 5 десятин — бідняк, від 5 до 10 — середняк, і вище 10 десятин — куркуль. При цьому ніякого значення не надавалося кількісному складу сім'ї, ще менше уваги зверталось на якість землі, рівень агрокультури. Для прикладу зазначимо, що у Таврійській губернії з десятини землі збирали 42 пуди зерна, а у Подільській — 62,2. У Старобільському багатоземельному повіті одна десятина приносила чистого прибутку у 1914 р. 3,83 крб., а у Сумському — 18,52 крб. Що ж у такому випадку значить сама по собі кількість землі? А до якої категорії віднести селянське господарство, яке займається промислами, тримає млин, використовує близько розташовані міські ринки, куди постачає овочі, молоко, м'ясо. Але в ті часи такі питання не ставилися більшовиками, і відповіді на них вони не шукали. Не прагнули більшовицькі теоретики виробити чіткі критерії визначення як бідняка і середняка, так і куркуля. З приводу останнього створювався політичний і соціальний стереотип хижака, лютого ворога революції, пролетаріату і всієї прогресивної частини суспільства. Цілий ряд таких визначень-інвектив,

як відзначалося вище, зробив В. Ленін. Протягом громадянської війни він час від часу повертався до них. «Скрізь жадна, що обжерлася, звіряча куркульня з'єднувалася з поміщиками і капіталістами проти робітників і проти бідноти взагалі, — писав він. — Скрізь куркульня з нечуваною кровожерливістю розправлялася з робітничим класом. Скрізь вона в союз з іноземними капіталістами проти робітників своєї країни»¹.

Лише в червні — липні 1920 р., готуючи тези до II конгресу Комінтерну, В. Ленін намагається дати конкретний критерій визначення куркульства. Таким стає господарювання «по загальному правилу з декількома найманими робітниками»². Звернувшись до статистики того часу, побачимо що у 1920 р. найману працю застосували у Кременчуцькій губернії — 1,8% господарів, Миколаївській — 0,8%, Одеській — 2,5%. У 1917 р. цей показник коливався в межах 6—8%. Зважимо й на те, що наведена статистика не розрізняла найм з одним і декількома найманими робітниками. Ясна справа, що не цим критерієм користувалися представники радянських органів, проводячи в селі аграрну та продовольчу політику, очищаючи обрані селянством ради від небажаного елемента. Як відзначалося вище, при викачуванні хліба куркульськими нерідко називалися цілі села і волості. Наступні події показали, що така позиція не мала реальних підстав і значно ускладнила хід громадянської війни. Особливою прямолінійністю в даному питанні відзначався ЦК КП(б)У. Ще на початку березня 1919 р. коли політика «воєнного комунізму» лише набувала своїх обрисів, а селянство масово не виявляло незадоволення, III з'їзд КП(б)У знайшов за потрібне попередити партію про небезпеку «куркульської контрреволюції, що насувається» і закликав до нещадної боротьби з куркулем, організованої державної реквізиції і конфіскації «у нього всіх хлібних лишків у тих випадках, коли він лишається глухим до страждань голодуючих братів і нишком збуває хліб спекулянтам»³. 3-го квітня за декілька днів до пленуму ЦК КП(б)У газ. «Коммунист» опублікувала статтю Г. Пятакова «Захисний колір контрреволюції», в якій один із лідерів українських більшовиків вину за повстання, які охопили цілий ряд сільських місцевостей, склав на куркулів і контрреволюційні партії. Куркулі, писав він, «проникаючи у саму товщу середнього селянства, шляхом брехні і обману, наклепів і цілого сплетіння революційних і контрреволюційних лозунгів збивають селянство з правильного шляху, вміло спрямовуючи незадоволення, що виникає завдяки економічній розрусі у русло боротьби з радянською владою».

¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 37. — С. 37.

² Там само. — Т. 41. — С. 167.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. — Т. 1. — С. 47, 51.

Рішення III з'їзду КП(б)У, квітневого пленуму ЦК(б)У говорили про те, що переважна більшість партійного і радянського керівництва республіки стояла на тому, що українське село переживає історичний момент боротьби за остаточну перемогу соціалістичної революції, і там, де біднота ще не цілком зрозуміла своїх класових інтересів, треба їй допомогти в цьому. Створення образу підступного, активно діючого ворога-куркуля, попри все інше, становило одне із основних завдань засобів масової інформації. 3-го травня харківський «Комунар» відзначив: «Куркульську повстання означали, що село вже розколося, що громадянська війна пустила там глибоке коріння і що сільські багатії робили відчайдушні зусилля, щоб відбитися від наступу бідноти, зберегти в своїх руках владу і вплив». Явно бажане газета намагалася зобразити дійсним. Між тим українське село не надавало ознак розколу. Спроба створити комбіди помітних успіхів не мала. Інструктор В. Семеняка у червні 1919 р. повідомляв з Подільської губернії: «...комбіди були організовані всюди, але більшість з них не відповідає своєму призначенню»¹. Ще раніше з Полтавської губернії Наркомпрод інформував: «Надії, що комбіди будуть сприяти зсипці хліба проблематичні»². Аналізуючи характер цих організацій, доповідач на Новокиївській конференції КП(б)У заявив: «наші комбіди були і залишаються комбідами тільки на папері»³. Спроби агітаційно-роз'яснювальної роботи кардинальним чином змінити становище на селі не могли, та й агітаторів не вистачало. Село трималось замкнено, ініціативи по здачі хліба не виявляло. Різноманітна інформація про це збігалась до Наркомпроду. З Пирятинського пов. Полтавської губернії 11 квітня доповідали: «Бували випадки, що цілі волості виносили рішення про неспілкування обліку»⁴. Київський губпродком констатував у липні: «З погляду на те, що виявилось небажання куркулів віддати хліб добровільно, навіть в обмін на фабрикати, вирішено застосувати по відношенню до них самі рішучі заходи»⁵.

Із запропонованих резолюцією квітневого пленуму ЦК КП(б)У заходів залишався останній — рішуче придушення куркульської контрреволюції. Саме він найбільш активно застосовувався. У квітні проти селянських виступів було кинуте 21 тис. бійців і командирів Червоної Армії, активну участь у цій боротьбі брала ВУЧК. Фактично боротьба з повстанськими загонами мало чим відрізнялась від фронтних дій і навіть офіційно одержала назву Внутрішнього фронту. При ліквідації виступу Зеленого Червона армія активно використовувала гармати,

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 340. — Оп. 1. — Спр. 526. — Арк. 34.

² Там само. — Спр. 43. — Арк. 201.

³ ЦДАГО. — Ф. 17. — Оп. 6. — Спр. 79. — Арк. 3 зв.

⁴ ЦДАВОВ. — Ф. 340. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 75.

⁵ Там само. — Спр. 98. — Арк. 6 зв.

кораблі Дніпровської річної флотилії, які не раз обстрілювали артилерійським вогнем с. Трипілля і Плюти.

Застосовувалися найжорстокіші і найбрутальніші форми боротьби з повстанством. Голова РНК Х. Раковський у травні повідомляв своїм найближчим соратникам: «... система придушення повстань найдикіша»¹. Очевидно, передбачалось, що в такий спосіб, затероризувавши село, вдасться здолати його опір. На практиці опір села не тільки не ослаб, а значно посилювався до літа 1919 р. У перших двох декадах липня органи НКВС зареєстрували на території УСРР 207 антикомуністичних виступів. До того ж політика «воєнного комунізму» і викликаний нею повстанський рух надзвичайно швидко підірвали боєздатність частин Українського фронту.

Можливо, одним з перших проявів антикомунізму в червоній армії став виступ військового гарнізону у Миргороді в другій половині березня. В матеріалах інформаційного відділу РНК говорилось, що повсталий гарнізон розстріляв членів місцевого виконкому і ЧК, видав відозву про захоплення Києва та кількох інших міст України. Через короткий проміжок часу подібна інформація втратила сенсаційність і стала буденною.

2 квітня 1919 р. у Переяславі у розташуванні одного з червоних полків відбувся мітинг, в якому взяли участь комбриг О. Богунський та комполку І. Лопаткін. Мітинг завершився ухвалою відозви, автором якої був незалежник О. Грудницький. У відозві говорилося, що влада в Україні повинна належати місцевим людям — українцям, а не окупантам та спекулянтам на комунізмі. Мітингуючі застерігали, що «комуни силою ніхто не повинен заводити, коли на це немає згоди народу»².

Першим помітив небезпеку негативного впливу «воєнно-комуністичних» заходів на армію В. Антонов-Овсієнко. 17 квітня він інформував особисто Леніна про те, що «наша майже виключно селянська армія розхитується політикою, яка зміщує середняка з куркулем /.../, яка проводить «продовольчу диктатуру» при підтримці московських продармійців, при майже повній відсутності Радянської влади на місцях /в селах/.

На Правобережній Україні робота надзвичайок і продекспедиторів, які спираються на «інтернаціональні» загони, відроджує націоналізм, піднімаючи на боротьбу з «окупантами» все населення без різниці.

Земельна політика, яку проводить Мещеряков, не враховує місцевих особливостей /.../ Українська армія, яку будували не лише комуністи, але й українські есери, ліві есери, анархісти, погано піддається дис-

¹ Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 241. — Арк. 51.

² Антонов-Овсієнко В.О. В боротьбі проти Директорії // Літопис революції. — 1930. — № 3–4. — С. 87–88.

ципліні, не уникала партизанського, повстанського духу і аж ніяк не може в масі своїй вважатися цілком надійною нашою опорою. Наша земельна і національна політика на Україні в корені підривають всі зусилля військових перебороти ці впливи розкладу»¹. Командуючий Укрфронтом пропонував радикально змінити загальний політичний курс, ввести до складу уряду УСРР представників політичних партій, зв'язаних з селянством, змінити аграрну політику, пам'ятати про національний такт та місцеві особливості. Антонов-Овсієнко мав цілковиту рацію, але до його думок в Москві не поспішали прислухатись. Більше того, голова Реввійськради РСФРР Л. Троцький 1 травня 1919 р. подав на розгляд ЦК РКП(б) доповідь про необхідність реорганізації Українського фронту, в якій піддав гострій критиці позицію Антонова-Овсієнка та ставив на порядок денний питання про жорстку боротьбу з партизанськими рецидивами, насамперед наголошував на необхідності покінчити з виборністю командного складу, критикою окремими командирами політики вищих військових командирів червоної армії та керівників радянської влади. ЦК РКП(б) 4 травня підтримав позицію Троцького і ухвалив рішення про об'єднання російських та українських армій під загальним керівництвом².

Тим часом незадоволення в армії зростало. 9 травня кавалер ордена Червоного Прапора начдив Н.Григор'єв оголосив виступ проти уряду Х.Раковського. Безпосередньою причиною повстання стало невдоволення бійців його дивізії, які після взяття Одеси, повернулися додому на Єлисаветградщину для відпочинку і знайшли свої села пограбованими продзагонами. Але суперечності між Григор'євим і більшовицькою диктатурою визрівали ледь не з того самого моменту, коли отаман згодився на певних умовах увійти до складу червоної армії. 1 березня Григор'єв направив голові РНК УСРР Х. Раковському різку телеграму, в якій попереджав, що припинить бойові дії, якщо в тилу його загонів «буде запроваджуватись така погана влада».³ В наступні два місяці напруга наростала. Неминуча розв'язка сталася на початку травня. Григор'єв випустив універсал, в якому фактично виклав мотиви свого вчинку: «Народе український, народе замучений [...] політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірливість, замість землі і волі тобі насильно нав'язують комууну, надзвичайку і комісарів із московської «обжорки», тої землі, де розп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у постолах і в штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що

¹ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. — В. 4-х т. — Т. 4. — Москва — Ленинград, 1933. — С. 148.

² The Trotsky papers 1917 — 1922/ V. 1 — 2. — V. 1. — Paris, 1964 — 1971. — P. 390 — 392.

³ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 — серпень 1919 рр.). Историчне дослідження. — Фастів, 1998. — С. 98.

обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе; з тобою воюють зі зброєю в руках, забирають твій хліб, рекуізують твою скотину, і запевняють тебе, що все це на користь народну [...] Народе українській! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії! Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки селянина та робітника!

Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва!»¹.

Політична програма григорівців була сформульована максимально просто: добитися права народові, організувати дійсно народну владу, яка уявлялася як вільно обрана народом система рад, аж до Всеукраїнського з'їзду рад, який «дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його»².

Н. Григор'єв закликав села і волості формувати повстанські загони, захоплювати повітові центри, а сам рушив свої частини (15 тис. піхотинців, одна тис. кавалерії, 50 гармат, 6 бронепотягів³) у напрямку Києва, Катеринослава, Полтави. Порівняно легко, не відчувши особливого опору тилкових частин Червоної армії, григор'євцям вдалося оволодіти Катеринославом, Черкасами, Кременчуком, Миколаєвом, Херсоном. Ряд червоноармійських частин перейшло на бік Григор'єва, цілком поділяючи гасло «геть московську обжорку».

Успіхи перших днів виступу полягали в тому, що під рукою Григор'єва було зібрано цілий ряд дрібних і більших повстанських загонів з достатньо великої території Херсонщини та Таврії. Повстанці були місцевими селянами, їх політичні настрої були співзвучними настроям їх домівок та сільських громад, а в повстанські лави їх штовхнула необхідність боронити свої інтереси. Саме їх виразником і захисником виступав Григор'єв. Як говорилося в одному із звітів червоних, отаман був «далеко не ординарною особистістю». Син селянина Олександрійського повіту, з робітничим стажем (працював слюсарем) та достатньо для селянина чи робітника освічений і з великим життєвим досвідом. Никифор Григор'єв здобув початкову освіту у чотирикласному міському училищі, а згодом вчився на курсах Перминова у Києві, Тверському кавалерійському та Одеському військовому училищах, які, правда, не закінчив. Брав участь у російсько-японській та світовій війні, мав сім поранень, що свідчило про особисту відчайдушність та сміливість. Про це говорили і 4 георгіївські хрести. До того ж Григор'єв завжди відзначався лівизною переконань. 1906 р. був виставлений кандидатом на виборах до Державної думи, але, висланий владою з повіту, в думу не потрапив. Така людина не часто траплялась в

¹ ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 288а.

² Там само.

³ РДВА. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 294 зв.

селянському середовищі, а коли траплялася, мала незаперечний авторитет. В характеристиці, яку дало Григор'єву червоне командування, відзначалась його велика популярність серед селян Олександрійського повіту, а також розум, відвертість, сміливість і хитрість¹.

Зробивши виклик комуністичній владі, Григор'єв звернувся з пропозицією об'єднати сили до іншого червоного комбрига і ватажка повстанців Н. Махна. Однак махновці вирішили до виступу не приєднуватися. У них були свої резони, на їх фронті активізувались денікінці. Однак зазначимо, що несуголосність, певна спонтанність дій повстанців, їх невміння, а часто і небажання до об'єднання були ахілесовою п'ятою повстанського руху. Часто траплялось, що окремі повстанські загони, швидше їх отамани, ворогували між собою. Так було зрештою між Григор'євим і Махно. Забігаючи наперед, відзначимо, що Григор'єв загинув від кулі махновців у липні 1919 р.

Але початок травня був часом його триумфу. На 12 травня григор'євські підрозділи захопили Кременчук, вузлову ст. Бобринську та Черкаси. В Черкасах до повсталих приєдналися 2-й радянський полк та караульний батальйон майже у повному складі. Подібна ситуація наступного дня повторилася у Катеринославі, де на сторону григор'євців перейшов Чорноморський полк у Херсоні, де до повсталих приєдналися два полки. Під впливом подій у Херсоні підняв антикомуністичний виступ флотський напівекіпаж у Миколаєві. За кілька днів під контролем григор'євців крім названих міст опинилися Кривий Ріг, Кобеляки, П'ятихатки, Чигирин, Новомиргород, Берислав, Миронівка та ін.² На підконтрольних територіях григор'євці насамперед знищували більшовицькі органи влади та осередки ЧК, разом з тим виступ був позначений значною кількістю єврейських погромів. Найбільший з яких трапився у Єлисаветграді.

Приклад Григор'єва активізував інших повстанських ватажків. У зведенні інформаційного відділу Київського губкому КП(б)У від середини травня повідомлялося, що південна частина Київського повіту була охоплена повстанським рухом Зеленого, за яким ішла і «значна частина біднішого селянства»³. Центральне бюро зв'язку та інформації при наркомвоєні УСРР в бюлетенях за травень відслідковувало і фіксувало активізацію повстанства як на Правобережній Україні, так і в Полтавській та південних повітах Чернігівської губернії⁴.

Повстанський рух змусив більшовиків внести деякі зміни у запроваджений ними курс. Ще наприкінці березня за вказівкою з Москви було анульовано резолюцію III з'їзду КП(б)У про недоцільність політич-

¹ Там само. — Арк. — 282 зв.

² Горак В. Назв. праця. — С. 160.

³ ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 195.

⁴ РДВА. — Ф.103. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 50–72.

них блоків з іншими партіями, у квітні спеціальною директивою, підписаною В. Леніним, ЦК КП(б)У пропонувала укласти зі створеною у березні 1919 р. партією боротьбистів* угоди про включення її представників до уряду УСРР. У травні боротьбисти очолили наркомат освіти (М. Панченко), юстиції (М. Лебединець), фінансів (М. Литвиненко) та Раду народного господарства (К. Тараненко), заступником наркома продовольчих справ призначили П. Любченка, заступником голови ВУЧК — Яковлева¹. До складу ЦВК Рад України поряд з боротьбистами увійшли ліві есери (борбисти). У Всеукраїнському з'їзді волвиконкомів брали участь представники УСДРП (незалежних — лівих). В травні відновилися видання деяких газет згаданих партій.

Уряд вирішив передати частину земель Укрголовцукру в зрівняльний розподіл, а також ліквідувати повітові ЧК, де траплялося найбільше зловживання. Однак в жодному державному чи партійному більшовицькому документі не було поставлено під сумнів основи політики «воєнного комунізму». Перераховані вище заходи носили відверто косметичний характер. Цікаво, що це не було таємницею для боротьбистів. Один з найавторитетніших істориків боротьбизму, член цієї партії 1919 р. І. Майстренко так оцінював угоду власної партії з більшовиками: «Боротьбистська партія послала до коаліції групу діячів, тільки щоб показати, що боротьбисти за радянську владу в найкритичніший для неї період. Але від коаліції партія боротьбистів не чекала великих наслідків. Було вже пізно виправляти антиукраїнську політику більшовиків»². Проте об'єктивності ради відзначимо, що боротьбисти публічно засудили не тільки виступ Григор'єва, але й повстанський рух. В спеціальному зверненні ЦК УПСР (боротьбистів) категорично відмежувався від будь-якої причетності до повстанського руху і оголосив, що «всяке повстання проти сучасного уряду партія рахує ударом в спину міжнародній соціалістичній революції»³.

Головна ставка у подоланні виступу Григор'єва робилась більшовиками не на політичні, а на збройні методи. Більшовики змушені були кинути проти повстанців не лише всі наявні резерви, але й знімати частини з фронту. Було організовано три групи військ — Харківська, Київська та Одеська, які з різних боків комбінованими ударами намагались атакувати повстанців. Червоним вдалося за деякий час зібрати до

* Українська партія соціалістів-революціонерів-комуністів (боротьбистів) утворилася з лівого крила УПСР на Установчому з'їзді у Харкові 3-11 березня 1919 р. Партія оголосила, що стоїть на радянській платформі, в політичних тезах, ухвалених з'їздом, визнавала соціалістичний характер революції та диктатура пролетаріату, однак боротьбисти розходились з більшовиками у вирішенні національного питання.

¹ *Майстренко І.* Історія мого покоління: спогади учасника революційних подій в Україні. — Едмонтон, 1985. — С. 55.

² Там само. — С. 56.

³ ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 292.

30 тис. військових, особливістю цих підрозділів було те, що більшість з них не були пов'язані будь-яким чином з українським селянським середовищем. Це були та звані полки інтернаціоналістів, чекісти та мобілізовані в армію члени більшовицької партії. Неймовірними зусиллями до кінця травня більшовикам вдалося ліквідувати григор'євський виступ. Його придушення здійснювалось найжорстокішими способами. За голову живого чи вбитого Григор'єва було обіцяно 100 тис. крб., за голови його помічників, а також отаманів Зеленого, Струка, Ангела — вдвічі менша сума¹. Командири окремих загонів отримали право розстрілу на місці всіх запідозрених у симпатіях до повстанців і тих, у кого виявиться зброя. Ленін вимагав не пропускати моменту перемоги над Григор'євом і розстрілювати за кожну приховану гвинтівку². Особливо жорстоко поводитись з полоненими григор'євцями. Ю. Щаденко, який брав участь у придушенні виступу, пізніше писав, що у Єлисаветграді було розстріляно понад 500 полонених³.

З великим напруженням, за допомогою фронтових частин, на кінець травня виступ Григор'єва вдалося придушити. Григор'євці, за даними червоних, втратили вбитими чотири тисячі осіб, дві тисячі потрапили в полон, решта були розпорошені, дрібні загопи їх переховувалися в селах Єлисаветградщини, сам отаман перебував в районі рідного села Верблюжки. К. Ворошилов, на якого було покладене загальне керівництво розгромом Григор'єва, 25 травня доповідав вищому політичному керівництву більшовиків, що завдання виконане лише наполовину, тому що григор'євщина лише військовими діями не може бути остаточно ліквідованою, «навпаки поширившись селами при співчутті ім селян популярні і непопулярні авантюристи загрожують затяжною, виснажливою війною, до якої ми підготовлені ще менше, ніж до боротьби компактними силами вздовж залізниць, як було тепер». Було в рапорті Ворошилова і таке визнання: «У критичний момент не було жодної цільної, стійкої частини для виступу проти Григор'єва. Багато полків перейшло на бік Григор'єва, інші оголосили (себе) нейтральними, деякі почали виконувати бойовий наказ, але почали з розгрому надзвичайок, єврейських погромів і тому подібного»⁴.

Григор'євський виступ порівняно швидко видихнувся, проте, незважаючи на свою локальність, він мав кілька далекоюсяжних наслідків. Насамперед, він остаточно зламав і поховав план походу червоної армії у Центральну Європу на підтримку світової революції. По-друге, під

¹ Там само. — Арк. 56.

² Гражданская война на Украине 1918—1920. Сб. док. и мат. в трех томах, четырех книгах. — К., 1967. — Т. 2. — С. 85.

³ Щаденко Е.А. Григорьевщина // Гражданская война. 1918—1921: В 3 т. Т. 1. Боевая жизнь Красной Армии. — М., 1928. — С. 88.

⁴ ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 69—70.

його впливом відбулася серйозна дестабілізація ситуації в Донбасі, де білі перехопили військову ініціативу. І по-третє, що напевно, найважливіше, він поставив більшовицьке керівництво перед необхідністю терміново вирішити питання: «Що робити з Україною?».

На початку 1919 р., коли значна частина України перебувала під контролем Директорії, а похід червоної армії лише розгортався у більшовиків не було іншого шансу на перемогу як проголошення УСРР, та визнання права українців на власну радянську державність. Але у квітні ситуація досить різко змінилась, армія УНР не являла собою помітної загрози пролетарському режимові, вона знаходилась на межі повної поразки. Куди суттєвішою загрозою став повстанський рух і сформовані з тих же повстанців частини Українського фронту. 1 травня 1919 р. Л. Троцький направив у ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У доповідь, яку просив обговорити і підтримати. Доповідь стосувалася майбутньої долі Українського фронту. «Зараз настав момент, коли потрібно твердо і ясно сказати: від імпровізованих повстанських загонів революція взяла все, що могла взяти, — писав голова РВРР, — далі ці загони стають не тільки небезпечними, але прямо згубними для справи революції»¹. Л. Троцький вважав, що ситуація дійшла критичної межі, коли негайно потрібен «рішучий і твердий поворот руля», під яким розумів реорганізацію повстанської армії у регулярну найрадикальнішими засобами: «чистка комісарського складу», «розстріли, зведення в частини тилового ополчення, відправка до концтаборів», «рішуча боротьба з «мітингуючими командирами»².

20 травня орган ЦК КП(б)У газета «Коммунист» опублікувала статтю Л. Троцького «Українські уроки», в якій голова РВРР закликав до боротьби з партизанщиною крайніми методами «розпеченого заліза», «Період партизанства надто затягнувся на Україні, — доводив він. — Саме тому ліквідація його набула такого хворобливого характеру. Нині вже доводиться застосовувати розпечене залізо. Але цю роботу треба виконати. Треба покінчити з авантюристами не на словах, а на ділі».

Під визначення авантюрист потрапляли всі командири, які не поділяли або ставали під сумнів більшовицькі доктрини. В якості прикладу боротьби з авантюристами було обрано анархіста Н. Махна, талановитого повстанського командира, який очолював 3-ю Задніпровську бригаду і мав наказ у травні переформувати її в дивізію. У травні махновські частини практично самотужки без достатнього забезпечення зброєю та вогнеприпасами намагалися зупинити прорив білогвардійців в Приазов'ї. Незважаючи на це, під тиском Л. Троцького 25 травня Рада робітничо-селянської оборони УСРР винесла рішення «ліквідувати Махна в найкоротший час».

¹ The Trotsky papers 1917–1922 / V. 1–2. — V. 1. — Paris, 1964–1971. — P. 389.

² Ibid. — P. 390.

Досягти задуму не вдалося, бо у командування червоних не виявилось можливостей для цього. Ображений, зачеплений за живе комбриг сам оголосив, що не вважає за можливе подальше особисте перебування на командних посадах в червоній армії, своїм загонам «батько» пропонував на свій розсуд зробити вибір чи перейти у розпорядження Південного фронту чи «розбитися на самостійні загони і працювати в інтересах народу»¹.

Такий поворот справ остаточно підірвав боєздатність Червоної армії, в Донбасі почався її стрімкий відступ, посилювалися рецидиви партизанщини, зростала хвиля негативних настроїв. В кінці травня заступник голови Вищої військової інспекції інформував, що у масі частин Укрфронту розвивається сильне незадоволення, яке висловлюється у гаслах «Бий жидів!», «Геть комуну», «Геть надзвичайки!»

Вища військова інспекція вказувала на те, що «Багато частин фронту, а зокрема 1-й і 2-й полки (Богунський і Таращанський), у політичному відношенні ненадійні, і для врятування загального становища необхідні крайні зусилля, щоб одягнути і взути червоноармійців і хоча б перемістити у полках командний склад, щоб лишити ненадійні частини своїх ватажків»².

Спроба Л. Троцького адміністративно-командними і репресивними заходами поліпшити ситуацію, дала зворотний ефект. Призначений командуючим 14 армії К. Ворошилов 13 червня писав Х.Раковському, що «армії, як організму, нема. Штаби і різні установи при армії — це в кращому випадку натовп нероб, а у гіршому — п'яниці і саботажники; у постачаючих органах ні постачання, ні озброєння, ні обмундирування: частини до смішного невеликі, розклалися, босі, з опухлими і окривавленими ногами, обірвані [...] Настрій робітників Олександрівська достеменно махновський»³.

Григор'євський виступ став потужним каталізатором розгортання антикомуністичного селянського руху, влітку 1919 р. Управління особливого відділу Українського фронту 1 червня 1919 р. підготувало інформаційно-аналітичне зведення, в якому в досить тривожному тоні говорилось про непривабливий для радянської влади стан справ в Україні. Наведемо цей документ з несуттєвими скороченнями: «После разгромов отрядов григорьевцев почти все главари и примкнувшие к ним офицеры из одесских и иных «добровольческих» отрядов разбежались по Украине /.../ Кроме того, огромная масса солдат с оружием в руках и без него разбежалась по деревням и лесам и т.д. Крестьяне, ожесточенные расправами, охотно скрывают [их] и помогают им, так как часто это их соседи или односельчане. Последнее время замечается усиленный поток разного рода беглецов на юго-восток Украины.

¹ Верстюк В. Махновщина... — С. 101.

² Там само.

³ Там само. — С. 144.

Усиленно на юге Киевской, Полтавской и Екатеринославской губерний говорят о новом восстании Махно, к которому и бегут григорьевцы. Карательные отряды советской власти иногда и действуют немного поспешно, и немного сурово по отношению крестьян, главным образом за укрытие у себя «григорьевцев», которых, тоже грозящих и вооруженных, они не могли не принять. /.../ Григорьевский бунт не совсем подавлен и рассосался по всему телу Украины, «загнан внутрь» ибо десятки тысяч разбежавшихся, спрятавшихся, сдавшихся и вновь присоединившихся к советским войскам «григорьевцев», крестьяне жестоко наказанные /.../ дадут обильный материал для появления множества мелких и более крупных банд (вроде Струка, Зеленого и т.д.)»¹. Прогнози особливого відділу були досить точними, а разом з тим і очевидними. Червень – липень був позначений позиційними боями з повстанцями Зеленого. його вели війська Київського бойового району, розбиті на Трипільську, Каневську, Переяславську бойові дільниці та кораблі Дніпровської військової флотилії. Бої носили позиційний характер, утворилась певна фронтова лінія вздовж сіл Дерев'яна – Красне – Григорівка – Германівська слобода. Повстанці укріпили її окопами, виставляли застави. Червоні намагались оточити повстанців, вдалося це зробити лише 25 липня, оточення мало що дало. Особливоуповноважений Ради робітничо-селянської оборони УСРР М. Скрипник телеграфував, «банди розсипалися. Мобілізовані Зеленим селяни частково ховаються в лісах і ярах, частково повертаються в свої села для життя. Сам Зелений з півтисячою закоренілих бандитів кинувся на захід, розбив один з організованих Підвойським загонів і прорвався в район Таращі, Білої Церкви»².

Після поразки в кінці травня Григор'єв досить швидко відновив свої сили. П. Аршинов у «Истории махновского движения» писав, що влітку швидше григор'івці, ніж радянські органи були реальною владою в Єлисаветградському та Олександрійському повітах. Ділянка залізниці між станціями Бобринська і Знам'янка контролювалась повстанцями Григор'єва. На початку липня в цьому районі з'явився батько Махно, який теж порвав з більшовиками. 10 та 12 липня махновці здійснили дві спроби заволодіти Єлисаветградом. Вона не вдалась, але інспектор з особливих доручень наркомвоєну телеграфував Х. Раковському, що «Єлисаветград не має ні набоїв, ні гвинтівок, змученими, голодними і обірваними людьми не в змозі далі оборонятися». Для забезпечення оборони він просив прислати полк особливого призначення з артилерією і кавалерією в складі не менше двох тисяч бійців та один-два бронепотяги³.

¹ ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 60.

² ЦДАВОВ. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 13 зв. — 14.

³ ЦДАГО. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 175.

Махновці шукали контактів з Григор'євим для об'єднання повстанських сил. Зустріч обох отаманів відбулася в середині липня в Компаніївці і завершилася домовленістю про союз. Григор'єв отримував посаду командуючого об'єднаними військами, а Махно очолював реввійськраду. Командуючий мав підкорятися реввійськраді. Однак союз виявився нетривалим. 27 липня у с. Сентово неподалік Олександрії на засіданні штабу махновці вбили Григор'єва, звинувативши його в стосунках з денікінцями.

Зростання масштабу повстанського опору змусило ЦК КП(б)У 24 липня розглянути спеціальне питання «Про боротьбу з повстанням». Було ухвалено керівництво цією боротьбою сконцентрувати у наркомвоєні, запровадивши там посаду особливоуповноваженого від ЦВК і Ради оборони. Раді оборони доручалося сформувати для боротьби з повстаннями особливий корпус. В постанові ЦК КП(б)У наголошувалось на необхідності звернути особливу увагу на постачання та особовий склад корпусу. Він мав складатися з п'яти тисяч росіян, надісланих Всеросійським главштабом, та бійців продармії¹.

Отже, влітку 1919 р. повстанський рух набрав форм міжетнічного протистояння та боротьби «села» і «міста». «Місто» під проводом більшовиків з допомогою продзагонів і армії намагалось оружно вирвати із села хліб, «село» під проводом місцевих отаманів не тільки блокувало «похід пролетаріату на село», але й саме неодноразово намагалось організувати похід на місто за промисловими товарами. В джерелах залишилося чимало таких свідчень, наприклад, захоплення махновцями Катеринослава наприкінці 1918 р., або, скажімо, куренівські події у квітні 1919 р. у Києві, чи свідчення В. Антонова-Овсієнка про селянські виступи літа 1919 р. у Літинському та Летичівському повітах. «...ці бунти носили характер прямого походу села на місто за продуктами фабричного виробництва — натовпи озброєних селян рухались із сіл, нападали на магазини, захоплювали ситець та інше добро і повертались по хатах»². Ці факти переконують, що запровадження «воєнного комунізму» фактично ліквідувало товарно-грошові відносини, а отже і економічні стосунки між містом і селом. До цього варто додати помилкову національну політику більшовиків, які розглядали Україну переважно як підвласну територію, а не окрему країну. Все це гостро позначилося на настроях і поведінці селянства, яке стало на боротьбу з більшовизмом. Факт цієї боротьби змушені були визнати більшовицькі лідери. В грудні 1919 р. В. Ленін писав: «Диктатура пролетаріату не сподобалась селянам особливо там, де більше за все

¹ Там само. — Арк. 178.

² Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. — В. 4-х т. — Т. 4. — М. — Ленинград, 1933. — С. 342.

надлишків хліба... Селянство Уралу, Сибіру, України повертає до Колчака і Денікіна»¹.

У листопаді 1920 р. в резолюціях V конференції КП(б)У було відзначено, що «минулорічний «бандитизм» був повстанням єдиного політичного села проти робітничого і комуністичного міста»². Виступаючи на I Всеукраїнському з'їзді комітетів незалежних селян наркомзем УСРР Д. Мануїльський, торкнувшись питання громадського обробітку землі, змушений був зізнатися: «В минулому році проти цього піднялися не тільки куркулі, але й бідняки»³.

Влітку 1919 р. радянська влада в Україні зазнала краху, на її місце прийшов денікінський режим, але головним винуватцем падіння диктатури пролетаріату стало українське селянство. Після розгрому Денікіна перед більшовиками знову постало питання: «Що робити з Україною?».

Українське селянство в особі Революційної повстанської армії України (махновців) відіграло видатну роль у розгромі Денікіна, тил якого був повністю дезорганізований повстанцями. На боротьбу з ними білі генерали змушені були направляти з фронту бойові частини. Тому повернення радянської влади на українські терени наприкінці 1919 р. неминуче ставило питання про необхідність пошуків спільної мови з українським селянством. Досвід 1919 р. показав, що рівень національної свідомості та ідентичності в селянстві значно виріс, проте воно на загал показало себе поганим державотворцем. Воно не мислило національно-державними категоріями, але було надзвичайно чутливе до вирішення аграрної проблеми. Ця обставина давала шанс більшовикам. У листопаді 1919 р. член Реввійськради Південного фронту, відомий більшовицький функціонер С. Орджонікідзе звернувся до В. Леніна з листом, в якому писав, що Денікін «зламав собі шию на українському мужикові (український мужик зламав шию не лише Денікінові)». Тому він вважав, що більшовики, вступаючи на терени України, повинні виробити нову, гнучку тактику своєї поведінки тут. Хрестовий похід проти села у тій брутальній формі, яка мала місце в минулому неприйнятний. Політика затягування селянина силоміць до комуні, на думку С. Орджонікідзе, просто згубна, тому, переконує він Леніна, «ми повинні знайти на цей раз спільну мову з українським мужиком», навіть якщо для цього треба буде відхилитись від раніше виробленої лінії дій⁴. З подібними сигналами до В. Леніна звертались й інші партійні діячі, особливо ті, які

¹ Ленін В.І. Повне збір. творів. — Т. 39. — С. 219.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. — Т. 1. — С. 113.

³ Вісті Першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. — Харків, 1920. — Ч. 4. — С. 4.

⁴ Орджонікідзе С. Статті и речи. В 2-х тт. — Т. 1. — М., 1956. — С. 106—107.

працювали 1919 р. в Україні. Завдання радянської влади обговорювались на VIII Всеросійській конференції РКП(б), за участю В. Леніна була підготовлена спеціальна резолюція ЦК РКП(б) «Про радянську владу на Україні», яка наголошувала на необхідності пошуку компромісу з українським селянством та толерантного вирішення національного питання. В пресі В. Ленін публічно заявив, що «тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді рад можуть розв'язати і розв'яжуть питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою»¹. Звичайно це була політична демагогія, Ленін нічим не ризикував, бо прекрасно знав, що самі по собі ні робітники, ні тим більше селяни не здатні не лише вирішити, але навіть поставити таке питання. Проте в царині аграрних відношень більшовики таки зробили конкретні поступки.

5 лютого 1920 р. вищий надзвичайний орган влади УСРР Всеукраїнським видав новий земельний закон, який проголошував пріоритетність зрівняльного поділу землі, обмеження площі радгоспних земель, цукрових заводів, повну добровільність у створенні колективних господарств. Закон був добре розпропагандований і знайшов підтримку у селянства. Проте, як тільки остаточно з'ясувалось, що денікінська армія вже не становить небезпеки для більшовицького режиму, його внутрішня політика знову почала набувати знайомих з 1919 р. обрисів «воєнного комунізму». Вона навіть була ще більш ужорсточена. Згортаючи товарно-грошові відносини, більшовики широко вдавалися до позаекономічних методів діяльності. Як і минулого року на Україні була застосована продовольча розверстка, а це означало відмову селянству у праві розпоряджатися наслідками своєї праці. Хліб понад встановлено норму примусово вилучався з господарств. У 1920 р. до збіжжя додалися розверстки на м'ясо, яйця та окремі види овочів. Й. Сталін, поставлений на чолі Української трудової армії, переконував делегатів IV конференції КП(б)У в тому, що «у нас лишки є і повинні бути»². Головним аргументом для нього служили ті, 500 млн. пудів зерна, які Росія і Україна щороку до Першої світової війни вивозили на світові ринки. Не вдаючись до аналізу стану господарства тоді й тепер, він визначав кількість хлібних лишків в Україні у 600 млн. пудів і був переконаний, що при «певному напруженні ці шістьсот мільйонів можна б було взяти»³. Що означало «напруження» делегатам конференції не треба було пояснювати. На викачування хліба з українського села була кинута гігантська армія. Лише штат губернських, повітових і районних особливих продовольчих комітетів складав 60 тис.

¹ Ленін В.І. Повне зібр. творів. — Т. 40. — С. 40.

² Сталін І.В. Сочинення. — Т. 4. — С. 298.

³ Там же.

чоловік. А сюди ще слід було б додати продовольчі загони, частини трудармії та війська внутрішньої служби.

Не важко зрозуміти, під який прес потрапило українське селянство. Чи могло воно відчути радість від одержаної землі? Проте й реальна передача землі в руки працюючих виявилася справою затяжною, на перепоні стали фронтові дії та відсутність достатнього числа спеціалістів-землемірів.

Поставивши за мету будь-що виконати продрозверстку і одночасно зміцнити свої позиції серед селянства, більшовики знову зробили ставку на внесення класової боротьби в село. У березні 1920 р. у Харкові відбулася IV конференція КП(б)У. У її порядку денному одне з центральних місць відводилося питанню про роботу на селі. Доповідав Х. Раковський, голова уряду і політичний лідер за мірками того часу. Критика Леніна на VIII Всеросійській конференції РКП(б) мало в чому змінила позицію Х. Раковського. Він продовжував наполягати на тому, що незадоволення селянства в минулому році пояснювалося не помилковістю політики, а тим, що між радянською владою та селом стояли куркуль і отаманщина.

Незважаючи на гостру критику з боку групи «демократичного централізму», її лідера Сапронова, точка зору Раковського знайшла повне відтворення у резолюціях конференції, як і 1919 р., у республіці оголошувалася війна «куркулеві». Знову соціальний термін використовувався як політичний жупел.

На «куркуля» спрямовувалася вся негативна енергія більшовицької пропаганди та агітації. Відповідно до рішень IV конференції КП(б)У саме «куркуль» захопив до своїх рук поміщицькі землі, живий і мертвий реманент маєтків, порубав ліси, нагромадив хліб кількох урожаїв. Мало того, що він провів таку гігантську експроприацію, «куркуль» став фактичною владою на території України. Тому утвердження «справжньої робітничо-селянської влади», на думку комуністів, були немислимі без знищення диктатури куркуля. IV конференція КП(б)У декретувала внесення класової боротьби в кожен повіт, волость, село, хутір.

24 березня наркомзем видав інструкцію про впровадження земельного закону, в якій пояснював, що трудовим господарством вважається лише таке, яке володіє не більшою за встановлену для даного району нормою землі. Господарства, які мають більшу кількість землі, хоч вони і не експлуатують чужої праці, підлягають конфіскації землі для розподілу між безземельними і малоземельними. Того ж дня голова уряду підписав циркуляр губернським і повітовим ревкомам, яким ставив в обов'язок «повністю усунути від всякої радянської роботи всі заможні і куркульські елементи»¹.

¹ Верстюк В. Махновщина... — С. 240.

З весни 1920 р. радянські і партійні органи доклали всіх можливих зусиль, щоб поділити село на «своїх» та «чужих», провести так звану політичну диференціацію села, в основу якої клався принцип заможності. З травня почався процес організації комітетів незаможних селян, які проголошувалися головним інструментом впровадження і зміцнення радянської влади на селі. В преамбулі до інструкції НКВС УСРР про комітети незаможних селян говорилося, що їх головне завдання полягає в «остаточній перемозі куркульського засилля»¹. До листопада КНС були створені майже в 11 тис. сіл. Загалом їм вдалося відіграти роль підгрунття «диктатури пролетаріату», стати тим плацдармом, з якого почалося, за висловом Раковського, завоювання українського села, перетворення його «з ворожого у дружнє».

Основне завдання, яке покладалося на КНС, полягало у нанесенні якомога відчутнішого удару по заможних верстах села. Комнезамівці активно вилучали «куркулів» з складу волосних і сільських Рад під час спеціальної ударної компанії, яку проводив влітку наркомат внутрішніх справ. На їх підтримку і участь розраховували радянські органи під час проведення так званого «походу на куркуля» — ще однієї ударної кампанії літа — осені 1920 р. Комнезами, як відзначалося на їх 1-му Всеукраїнському з'їзді, доклали зусиль і при перерозподілі селянської землі, коли від заможних вилучалися угіддя понад зрівняльну норму. «Вся весна і літо нинішнього року пройшли під знаком ліквідації куркульства: ділили землю, реманент, худобу, майно, — відзначалося у звіті Наркомзему республіки за 1920 р. — Порядок з політичним розгромом куркуля відбувалося і економічне обезкровлення міцного селянського господарства»².

В наркомземі не могли не розуміти, що подібна політика веде не лише до обезкровлення селянства, але й країни в цілому. Після ліквідації поміщицького землеволодіння, невдалих спроб створити в поміщицьких маєтках державні «хлібні фабрики» — радгоспи, заможне селянство залишилося єдиним виробником товарної сільськогосподарської продукції. Його ліквідація неминуче вела до продовольчої катастрофи — голоду, який в Росії дав взнаки вже у 1920 р., а на Україні обернувся мільйонними людськими жертвами у 1921 — 1922 рр.

Внесення елементів класової боротьби в село, межусобиця, яка розділила селянство, створювала помітний дестабілізуючий фактор. З одного боку, більшовики намагалися використати його, щоб оволодіти ситуацією на селі, з іншого — він посилював повстанський рух, сприяв успіхам спільної військової акції армій УНР та Речі Посполитої як і виходу з Криму білої армії П. Врангеля. Тому у КНС, політики

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920): Збірник документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 114.

² Отчет народного комиссара земледелия УССР за 1920 г. — К., 1921. — С. 3.

розшарування села були як свої прихильники, так і критики. До останніх належали «децисти». Реально мислячі люди не могли не бачити тіньові сторони політичної лінії, яка проводилася на селі. Заступник голови Реввійськтрибуналу Північної залізниці Аладжалов, відряджений для роботи в політсекцію XIII армії, ознайомившись з становищем в селах Катеринославщини, прийшов до висновку, що переважна більшість селянства тут середняки, хоча й досить заможні, тоді, як біднота, не являла ні політичної, ні соціальної, ні виробничої сили. Спроби організувати її в КНС і направити проти заможної частини села здалися Аладжалову не тільки позбавленими сенсу, але й шкідливими. Він пише доповідну записку до ЦК КП(б)У: «Якесь безумство охопило наших керівних працівників на Україні. У тилу врангелівського фронту все середнє селянство оголошено ворогом радянської влади. І дійсно відчуває, що так до нього ставляться. Ці керівники нашої політики запевняють, що вони друзі бідноти, але не вороги середняку. Але, якщо вони все ж влаштовують комітети незможних селян для того, щоб розшарувати село, якщо вони розпалюють боротьбу в селі між бідняком і середняком, то яким чином може трапитись, щоб середняк не відчув себе обиженим, громадянином другого сорту [...] Кожний селянин, який заломлює ціну за свої продукти, добре харчується у себе дома, уже оголошується куркулем. Не кидається в очі недалекість такого твердження, що куркулів-експлуататорів у багато разів більше, ніж експлуатованих. Відшукуючи опору в тій частині населення, яка не може і не хоче дати цю опору і сама по собі дуже не чисельна, наші керівники на Україні нехтують тією масою, на яку дійсно можна спертися, силоміць відштовхують її в протилежний табір, і тримається наша влада поки що виключно на багнетах»¹. У звіті наркомзему за 1920 р. визнавалося, що ліквідація міцних селянських господарств — було — «свого роду неминучою витратою революційного виробництва», але тут же не без пафосу оголошувалося, що лише «повний дурень може критикувати політику комуністичної партії, змушеної робити революцію у країні, де 90% [населення] є селянство»².

Більшовики одначе й не приховували, що в умовах 1920 р. їх передусім хвилювало питання політичної влади і хліб, економічна доцільність не йшла ні в яке порівняння з політичною необхідністю. Нарком внутрішніх справ УСРР В. Антонов-Саратовський, відвідавши у липні Катеринославщину, писав секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору, що середняки можуть бути прибічниками радянської влади, якщо ми «напевно зацікавимо їх у пограбуванні куркуля»³. Досить просто

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 136. — Арк. 60.

² Отчет народного комиссара земледелия УССР за 1920 г. — К., 1921. — С. 5.

³ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 238. — Арк. 95.

і однозначно пояснив мету зрівняльного поділу землі на III сесії ВУЦВК нарком землеробства Д. Мануїльський: «...зрівняльна аграрна революція призвела, звичайно, до розпорощення селянського господарства і з точки зору виробничої відкинула нас далеко назад. Але з політичної сторони це було необхідно: опорою на селі не могли бути міцні фермери, а повинні були бути незаможні селяни. Розпорощення землі повинно було сприяти падінню виробництва, але ці «витрати» були необхідні революції»¹.

Найвиразніше принцип «розділяй і владарюй» виявився при проведенні продовольчої політики. Ще IV конференція КП(б)У відзначила, що незначний процент виконання розверстки — це ознака політичної нерозшарованості села. Щоб знайти опору на селі для виконання розверстки, уряд звільнив від неї господарства з земельним наділом до 3-х десятин, більше того їм при умові виконання розверстки мало виділятися від 10 до 25% зібраного у односельців хліба. Але й це слабо допомагало. 18 травня 1920 р. губвиконкоми отримали директиву, підписану головою уряду Раковським, наркомом продовольчих справ Владимировим і секретарем ЦК КП(б)У Косіором. Директива відзначила, що всі продпрацівники повинні ясно і чітко засвоїти як беззаперечну істину, що продовольче питання на Україні є в першу чергу питанням політичним, питанням здолання куркуля. Перемогти його пропонувалося двома способами: по-перше, стимулюючи бідноту куркульським хлібом, по-друге, суворим обліком тих сіл і волостей, в яких спостерігається куркульське засилля. Наказувалося серед інших заходів регулярно повідомляти про кількість створених комнезамів, про волості, занесені у чорні (не виконуючі розверстку), і червоні (виконуючі) списки, негайно телеграфувати про кожен випадок винесення селом радянської чи антирадянської резолюції, напади на продагентів, відмови виконувати розверстку і арештовувати куркулів. Продпрацівникам наказувалося вживати всіх заходів для того, щоб кожна дія проти волості, занесеної у чорний список, супроводжувалася: а/ військовими заходами щодо куркулів; б/ політичними заходами до решти села; в/ негайним розподілом 10 або 25% виконаної розверстки серед незаможних.

З літа 1920 р. боротьба за хліб, оголошена одним з ударних завдань, набула особливої жорстокості. У губерніях і повітах створювалися спеціальні «трійки», у волостях — «червірки», які керували продработою, відовленням дезертирів, вилученням зброї і взагалі боротьбою з «куркульськими елементами». Ці органи мали надзвичайні повноваження і по суті абсолютну владу на місцях. Яким чином хліб викачувався з села, можна уявити з телеграми повноважного пред-

¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). — С. 168.

ставника ВУЧК у Мелітопольському повіті Карлсона. Він повідомляє, що для збору продрозверстки у одному з найбагатіших на хліб повітів доводилося використовувати збройну силу. Один з загонів, зайнявши с. Ігнатівку, зразу ж арештував 193 дезертири, 38 куркулів-махновців, з яких 17 розстріляли, решту відправили в концтабір, у селі Сретенці арештували 11 чоловік, у Апостолові — 30 і лише після цього волості почали виконувати розверстку. «Грецькі села Ялта і Гурзуф відмовлялися дати хліб і мобілізованих, — пише Карлсон, — тоді були проведені мітинги, поставлений ультиматум, взяті заложники, після чого хлібну розверстку виконали успішно»¹. Таким же чином діяв і інший загін, на його рахунок було 10 розстріляних, 27 відправлених до концтабору, 5 — у колонію для неповнолітніх злочивців. Особливо гостро відчували на собі репресивні заходи колишні повстанці-махновці, які брали участь у боротьбі з Деникіним. Звинувачення їх у контрреволюційності, арешти і розстріли змусили голову Мелітопольського повітового ревкому К. Бронзова на початку березня звернутися до Ради Народних Комісарів УСРР з доповідною запискою. Голова ревкому писав, що в повіті дуже багато селян, які «відчувши гніт білих, вступили до лав армії Махна», з відновленням радянської влади вони знову взялися за мирну працю. Ревком зрозумів, що огульні заходи до таких селян можуть мати великі наслідки, але військові на цю обставину не звертали уваги. Бронзов народить приклад, як без відома повітового ревкому військові арештували весь склад Тимошівського волревкому, лише на тій підставі, що його члени воювали у складі повстанської армії. «Таких прикладів у більш дрібному масштабі є немало, і це змушує селян тривожитися, — підсумовує автор доповідної. — Ми про це повідомляли військову владу, головним чином начальника тилу дивізії, але всі наші заяви були марними»².

Каральна політика у 1920 р. набула особливого розмаху, будь-яка незгода з рішеннями або діями представників державних органів розцінювалися як контрреволюційні виступи, а то й заколоти і придушувалися військовою силою. Характерно, що ще 11 грудня 1919 р., коли червона армія почала витісняти денікінську з території України голова РВРР Л. Троцький підписав наказ № 180, який являв собою детальну інструкцію взаємодії з повстанськими загонами та місцевим населенням. Командирам частин наказувалось пильнувати за тим, щоб червоноармійці-українці не мали змоги відвідувати рідні домівки, а також заборонялось приймати в стройові частини окремих добровольців або їх групи, поповнення мало вестись через фільтраційні служби тилу. Наказ передбачав нещадне покарання тих повстанських загонів, які відмовлялись підпорядковуватись червоному командуванню.

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 340. — Оп. 1. — Спр. 2841. — Арк. 1.

² Верстюк В. Махновщина... — С. 244.

Він вказував на тісний зв'язок між повстанськими загонами і селянством, щезав це жорстко ставив завдання «безумовного і загального роззброєння сільського населення». Вилучення зброї здійснювалось не лише методом обшуків та запровадженням штрафів, але й через взяття заложників, застосування кругової поруки і розстрілів. «Для здійснення розправи повинні бути задіяні надійні частини. Роззброєння, слідство і розправа повинні здійснюватись в найкоротший термін, по можливості не довше 24 годин, найсуворішому покаранню піддавати командний склад і куркульські верхи загону», — диктував наказ № 180¹.

При реввійськрадах армій, штабах дивізій і бригад з цією метою створювались спеціальні комісії, які мали у своєму розпорядженні частини особливого призначення, спеціальні команди для роззброєння. Виступаючи у грудні 1919 р. на VII Всеросійському з'їзді рад, Троцький пафос свого виступу спрямував проти українського повстанства та «українського куркуля», який озброївся до зубів, і є «елементом анархії і руйнування всіх взагалі основ людського існування на Україні» Л. Троцький заявив, якщо «сьогодні махновці є небезпекою для Денікіна», то завтра, вони стануть «смертельною небезпекою для рабінчино-селянської держави»². 9 січня 1920 р. Всеукрревком як вищий орган влади УСРР на той час спеціальним декретом оголосив Махна та махновців поза законом як дезертирів та зрадників. Всеукрревком погрожував всім, хто буде підтримувати махновців безжалісним знищенням³. Декрет від 9 січня фактично санкціонував відкриту боротьбу червоної армії проти махновців. У «Кратком стратегическом очерке действий 14 армии с 1 января по 1 мая 1920 г.» відзначалося, що у першій половині січня частини армії окрім боїв з денікінцями «вели боротьбу з партизанськими загонами Мазурова, Панасова, Лантухова, шубівців та іншими бандами Махна»⁴. Для боротьби з повстанцями використовувались дивізії сформовані з латишів, естонців та китайців. Махновці публічно висловлювали протести проти подібної практики, але розбиті до того епідемією тифу, не мали змоги для організованого опору червоним. Частина махновців влилася в червону армію, більшість розійшлася по домівках. Махно з невеликим загonom мігрував навколо Гуляй-Поля. До лютого повстанська армія як військовий організм перестала існувати, але це не рятувало від червоного терору. П. Аршинов, автор «Истории махновского движения» писав про другу половину

¹ Гражданская война на Украине. Сб. док. и мат. в трех томах, четырех книгах — Т. 2. — С. 540.

² Троцкий Л. Как вооружалась революция. В 4 т.: Сб. документов и статей. — М., 1924. — Т. 2, Кн. 1/2. — С. 28.

³ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918–1921. Док. и мат-лы. — М., 2006. — С. 301.

⁴ Верстюк В. Махновщина. — С. 220.

зими 1920 р. так: «Багато хто пам'ятає, як радянська преса, повідомляючи про боротьбу з Махном, наводила цифри розбитих, захоплених в полон і розстріляних махновців. Але майже завжди цими нещасними були не повстанці з армії Махна, а місцеві селяни різних сіл, які з співчуттям ставилися до махновщини. Прихід червоних дивізій в будь-яке село незмінно супроводжувався захопленням місцевих селян, яких потім розстрілювали або як махновців, або як заложників за них. Командири різних червоних частин, не бажаючи воювати з самим Махном, особливо полюбили цей дикий, ганебний спосіб боротьби з махновщиною»¹. Аршинов говорить, що під час подібної практики більшовицької влади було розстріляно і скалічено не менше 200 тис. селян і робітників. Напевно цифра ця гіпотетична, однак процес розгортання масового червоного терору проти селянства України засвідчений великою кількістю джерел.

Протягом 1920 року в губерніях України були створені органи примусових робіт, обладнано 18 концтаборів, розрахованих на 20 тис. чоловік. Загалом через концтабори 1920 р. пройшло близько 25–30 тис. чоловік.

На відміну від 1919 р., коли каральна політика виходила з принципу кругової поруки села, у 1920 р., особливо в другій його половині, часто звучали заклики каральні заходи вживати до соціальної верхівки села. На практиці радянські органи перетворювали у «куркуля» кожного, хто не бажав (а часто фізично не міг) виконувати продрозверстку чи мав відмінні від визначених зверху політичні погляди. Наприклад, 4 травня харківські «Известия» писали про куркульське повстання в районі ст. Ков'яги. Коли повстання, яке охопило 4 села, було придушене військовою силою, ревтрибунал арештував 200 куркулів (на чотири села —!), 29 з них були розстріляні, 22 — ув'язнені, 35 — відправлені у штрафні роти.

Природно, що на селі, як і в місті подібні заходи одразу ж викликали глухе незадоволення. Побувавши у липні у Катеринославській губернії нарком внутрішніх справ УСРР В. Антонов-Саратовський зібрав сумну статистику: з 226 волостей, про які він мав дані, цілком радянські настрої переважали лише в трьох².

Більшість радянських і партійних працівників не хотіла шукати справжніх причин росту антирадянських настроїв, вони їм здавалися цілком зрозумілими: ворожа агітація, куркульські інтриги, недостатнє застосування класового насилля з боку пролетарської держави. На факти антирадянських виступів режим «диктатури пролетаріату» реагував здебільшого посиленням репресивних методів. Партійний

¹ Аршинов П. История махновского движения (1918–1921). — Запорожье, 1995. — С. 152–153.

² ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 238. — Арк. 94.

функціонер дехто Бляхін, надісланий з Москви в Одеську губернію, досить точно встановив, що причинами виступів селян у Ананіївському та Тираспольському повітах були протиправні дії радянських працівників, які в одній з волостей повністю реквізували худобу, а в іншій — розстріляли декількох селян, визнаних під час мобілізації дезертирами. Приголомшує висновок, до якого в тій ситуації прийшов представник влади: «...Можна з упевненістю стверджувати, що достатньо один раз добре провчить і прочистити найчорніші волості, як весь повіт буде шовковим і ми одержимо повну можливість працювати без перешкод у майбутньому (...) Я особисто застосую всі заходи, щоб 14 армія цю операцію провела, благо є слушний привід — повстання у сусідньому повіті /.../, нам немає ніякої потреби міняти свою політику, і в робітничому питанні, і в продовольчому, і в галузі військової справи, в боротьбі з спекуляцією — рішуче в усьому абсолютно необхідно почати «загвинчувати» Україну все міцніше і міцніше, щоб з неї побіг накінець живильний сік не лише до Харкова, а й до Москви»¹.

В який спосіб «загвинчували» Ананіївський повіт можна довідатись із звіту повітового відділу по роботі на селі за серпень-жовтень 1920 р. Документ говорить, що за цей час в ході боротьби з «бандитизмом» в повіті було розстріляно 64 особи. Звіт супроводжувався приміткою про те, що «по лінії застосування репресій Ананіївський повіт іде по лінії найменшого застосування таких»². Не дивно, що за таких умов глухе незадоволення змінилося новим вибухом збройних антирадянських виступів, ростом повстанського руху.

Вже в другій половині весни 1920 р. розмах повстанства набув врожаючих масштабів. Короткий огляд становища в Україні особливого відділу ВЧК за другу половину квітня 1920 р. починався з твердження, що «Україна переживає в даний момент чергову хвилю повстань»³. Огляд фіксував наявність виступів практично у всіх губерніях, але особливо виділяв Катеринославську та Київську губернії. В першій діяли махновці, в другій — «професіональні повстанці петлюрівсько-самостійницького зафарблення, причому майже в кожному повіті є свій отаман»⁴. У квітні 1920 р. особливий відділ Південно-Західного фронту підготував ряд пропозицій з питання боротьби з повстанством. Вони склались з 11 пунктів і носили переважно силовий характер. Насамперед передбачалось присутність «спеціальної добре дисциплінованої військової сили з уродженців Півночі», постійне утримання військових гарнізонів в повітах, які були осередками повстань. Особливий відділ фронту сторив, окрім того, спеціальний апарат з

¹ Там само. — Спр. 136. — Арк. 27.

² Там само. — Спр. 362. — Арк. 111.

³ Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине 1918—1921. — С. 341.

⁴ Там же. — С. 342.

спеціально підібраних осіб для виловлення та знищення повстанських ватажків, а також вів збір оперативної інформації про наявність повстанського руху, кількість повстанців, наявність зброї, місце перебування штабів, про політичні настрої населення. Серед методів боротьби з повстанством зазначалось також: систематичне роззброєння села, вилучення місцевих радянських працівників, переведення їх на роботу в інші губернії, чистка складу сільрад, наповнення їх надійним пролетарським елементом, який буде проводити політику радянської влади¹.

5 травня за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) у Харків прибув Ф. Дзержинський, який очолив тил Південно-західного фронту. В інтерв'ю кореспонденту газ. «Известия ВУЦИК» голова ВЧК заявив, що його завдання зробити якомога інтенсивнішою боротьбу з «проявами анархо-бандитизму і контрреволюції». Число військових сил, необхідних для боротьби з повстанством, Ф. Дзержинський визначив у 18 бригад /107 батальйонів/, 1 кавдивізію /5 полків/ та 6 батарей /24 гармати/, що відповідно говорило і про сили повстанців². Член Політбюро ЦК КП(б)У Я. Яковлев на одній з нарад у липні 1920 р. повідомив, що на Україні діяло на той час 200–250 повстанських загонів, по 2–3 на кожний повіт³.

Найдієвішу їх частину складала Революційна повстанська армія України /махновців/, відновлена наприкінці весни. 28 травня на загальних зборах командного складу було обрано Раду революційних повстанців України /махновців/, яку очолив командарм Н. Махно. Влітку 1920 р. махновці провели три рейди по Лівобережній Україні загальною протяжністю 1400 верст. Боротьба з ними вимагала значних сил Червоної Армії і була малоефективна, червоноармійці часто переходили на бік повстанців. Начштабу повстанської армії В. Білаш свідчив, що 45% махновців складала колишні червоноармійці. У вересні 1920 р. повстанська армія нараховувала до 20 тис. бійців. Н. Махно користувався великою популярністю серед селян. Її засвідчили навіть документи ВУЧК. «Той факт, що Махно ще існує, той факт, що він, не зважаючи на всі наші зусилля до цього часу не знищений, а розпочинає рейд, що охоплює чотири губернії (Катеринославська, Донецька, Харківська, Полтавська), пояснюється не стільки геніальністю Махна, скільки підтримкою села, серед якого він розгулює з своєю бандою»⁴, — інформували чекісти радянське і партійне керівництво.

Найбільше підстав бути незадоволеними діями радянської влади мали, звичайно, заможні селяни. Але розмах повстанської боротьби свідчив, що «воєнний комунізм» зачепив інтереси більш широких

¹ Там же. — С. 343–344.

² РДВА. — Ф. 17530. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 104.

³ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 227. — Арк. 162.

⁴ Там само. — Спр. 229. — Арк. 113.

верств населення, практично у повстанських загонах були представлені не лише всі прошарки селянства, але й міські маргинали, в тому числі колишні робітники. Донецька губерньська ЧК інформувала центр про те, що на селі створився блок куркулів та середняків, який становить більшість населення і наповнює загопи Махна. «Відчуваючи за собою силу і розагітовані Махном, — говорилося в тій же інформації, — селяни не виконують розпоряджень радянської влади, розверстки та інших повинностей»¹. Цікаво визначався соціальний склад повстанських загонів у звіті відділу по роботі на селі Полтавського губкому КП(б)У. Характер повстань, пише автор звіту, куркульський, але до складу загонів часто входять «просто грабіжники, обижені люди, падка на легку здобич біднота, боягузи-дезертири, хоч у повстанців отаманять часто різні колишні комуністи, воєнкоми, старі партизани і т.ін.»². В повстанці йшли найбільш соціально рухливі елементи, з мінімумом обов'язків по господарству або такі, що перебували у стані конфлікту з владою. Тому слід звернути увагу на конфіденціальну інформацію наркома внутрішніх справ Антонова-Саратовського секретарю ЦК КП(б)У Косіору. В ній повідомляється, що реальна сила банд «рекрутується з дезертирів та незаможних селян»³.

Спроби більшовицьких лідерів (Х. Раковського, Я. Яковлева, Г. Петровського, С. Косіора та ін.) пояснити у публічних виступах, що повстанство зразка 1920 р. — це продукт розколу села на два табори, вже не були такими голословними, як аналогічні заяви, зроблені у 1919 р., але й вони грішили проти об'єктивності. Повстанський рух красномовно доводив, що селянство загалом активно протидіє «диктатурі пролетаріату» і «воєнному комунізму».

У 1928 р. вийшов з друку перший узагальнюючий нарис з історії громадянської війни на Україні. Автори нарису, відомі військові діячі Р. Ейдеман та М. Какурін, не обійшли увагою і повстанський рух. Його розвиток у 1920 р. вони пояснювали дещо односторонньо, але чесно: «Перш за все ми неправильно підійшли до боротьби з повстанством /.../ Ми не врахували специфічності повстанської війни, боролися з бунтівниками чисто каральними заходами, проводячи політику кругової поруки і відповідальності всього населення за антирадянські виступи частини села. Це зміцнювало вплив отаманів і керівників повстанства, озлоблюючи проти червоних всю масу населення»⁴.

Особливою брутальністю відрізнявся червоний терор після розгрому білої армії генерала П. Врангеля. Кількість жертв червоного терору в Криму визначалась тисячами розстріляних. Одночасно з

¹ Державний архів Донецької обл. — Ф. 1146. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 51.

² ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 363. — Арк. 84.

³ Там само. — Спр. 238. — Арк. 94.

⁴ *Ейдеман Р. Какурін М.* Громадянська війна на Україні. — Х., 1928. — С. 61.

каральною операцією проти залишків білогвардійців червоне командування таємно підготувало план знищення махновської армії, яка з жовтня 1920 р. була союзницею червоної армії у боротьбі з врангелівцями.

23 листопада командуючий Південним фронтом М. Фрунзе доповідав Леніну: «В ніч з 25 на 26 повинна розпочатись ліквідація залишків партизанщини [...]. Для того, щоб виключити підозри, начальнику тилу 4-ї армії наказано вжити ряд необхідних заходів»¹. План Фрунзе полягав в тому, щоб під виглядом передислокації окремих частин здійснити оточення махновських угруповань у Криму та Гуляй-Полі, а потім знищити їх. Приводом для розгортання військових дій проти союзників червоне командування оголосило порушення махновцями воєнно-політичної угоди, звинуватило Н. Махна в небажанні перекинути свою армію на Кавказ. В наказі Фрунзе військам говорилося: «З махновщиною треба покінчити за три заходи. Всім частинам діяти сміливо, рішуче і без жалю. В найкоротший строк всі бандитські ватаги повинні бути знищені, а вся зброя з рук куркулів вилучена»². 25 листопада червоні частини зайняли вихідні позиції.

Попри всі намагання М. Фрунзе операція виявилася погано підготовленою, а головне — червоноармійці не виявляли будь-якої ініціативи до боротьби з вчорашніми союзниками. Більше того, окремі червоні частини переходили на бік махновців. Останнім вдалося вийти з оточення*. Боротьба з махновщиною як і повстанським рухом загалом велась жорстокими карально-репресивними методами з метою фізичного знищення повстанців. Начальник тилу 4-ї армії Грюнштейн, на якого було покладене підготовку та проведення операції по знищенню Повстанської армії, 30 листопада видав безпрецедентний по своїй відвертості і жорстокості наказ військам: «Наказую: 1) Захоплених у боях і при очистці районів полонених знищувать публічно [...] 2) Крім махновців розстрілу підлягають: а) червоноармійці, які перейшли на бік Махна з частин червоної армії; б) червоноармійці — військовополонені Врангеля, які поступили на службу до Махна; в) жителі, які надають Махнові допомогу і сприяння. 3) В майбутньому вести боротьбу з усією безпощадністю, знищуючи банди і знищуючи до тла осередки бандитизму. 4) При очистці районів застосовувати в самому широкому масштабі систему заложників та встановити кругову поруку населення...»³. Як цей наказ проводився у життя видно із звіту польового

¹ М.В. Фрунзе на фронтах гражданской войны: сборник документов. — М., 1941. — С. 453.

² Там же. — С. 455.

* Махно продовжував опір і вів завзяту боротьбу з червоними до кінця літа 1921 р., 28 серпня 1921 р. з невеликим загonom він перейшов кордон Румунії і був там інтернований.

³ РДА. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 69. — Арк. 52.

штабу 4-ї армії 24 грудня 1920 р.: «на ліквідації махновщини працюють ревтрибунал, комдездив, відповідальні політпрацівники, якими проведені репресії: в Поповці розстріляно — 130, Андріївні — 470, спалено 6 хат, в Кінських Роздорах розстріляно 45. В бою знищено 196 бандитів»¹.

Каральна політика не приносила бажаних наслідків. В поєднанні з іншими елементами «воєнного комунізму» вона приводила до зростання повстанського антикомуністичного руху, який перекинувся і за межі України. Про це відверто змушений був говорити штаб РСЧА у доповіді від 29 березня 1921 р.: «Вдивляючись в історію бандитсько-повстанського руху, необхідно відзначити, що із постійного його осередку України, цей рух протягом зими 1920—1921 року перекинувся у Тамбовсько-Воронезький район, захопив центральну частину Західного Сибіру, яка прилягає до Уралу і в останній час поширюється в центрі Поволжя. З'явилися дрібні банди і в районі Західного фронту»².

На початку 1921 р. повстанський рух став останньою силою, яка продовжувала боротьбу з більшовиками. Селянство вперто чинило опір диктатурі пролетаріату і її економічній системі — «воєнному комунізму». Проте навряд чи могло розраховувати, на перспективу перемоги у цій боротьбі. Проблема селянства полягала в його політичній розпорошеності, в нездатності піднятися до рівня національної консолідації. Чи не тому на території України діяли сотні дрібних повстанських загонів, які вели боротьбу лише в межах своєї волості чи повіту.

З іншого боку, комуністична влада теж не мала шансів вийти переможцем у боротьбі із селянською стихією. Зрештою Ленін змушений був визнати, що селянський антикомуністичний повстанський рух показав, що продовження політики «воєнного комунізму» «означало б, напевне, крах радянської влади і диктатури пролетаріату». Припинити громадянську війну міг лише політичний компроміс між ворогуючими сторонами. Цікаве визначення з цього приводу знаходило у резолюції 1-ї Всеукраїнської наради КП(б)У (травень 1921 р.): «Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість: [...] піти на відкриту громадянську війну з масою селянства [...] або, пішовши на економічні поступки селянству, зміцнити шляхом угоди з ним соціальну основу радянської влади»³.

Непохитні протягом трьох років громадянської війни більшовики після гострої внутрішньої боротьби в партії, обрали шлях поступок. 1921 р. поставлений перед необхідністю зробити вибір між комуністичною ідеєю і реальною державною владою Ленін обрав останню, проголосивши курс нової економічної політики. Повномасштабне

¹ Там само. — Ф. 182. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 10.

² Там само. — Арк. 1.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. — Т. 1. — С. 134.

запровадження непу поклато край громадянській війні і дозволило ствердити радянську владу в Україні, надавши їй принаймні зовні національні форми державності.

Селянський повстанський рух був найхарактернішою особливістю Української революції. Він ще раз нагадує нам про селянський характер української нації, про значення аграрного питання, про незначну роль міських елементів у революції, а також про те, що, очевидно, створення суверенної Української держави на початку ХХ ст. лежало поза об'єктивними можливостями нації та її проводу. «Я не вірю в здатність української нації організувати українську державність, скориставшись анархією в Росії [...] бо ми не нація, а тільки матеріал для неї. Наша інтелігенція свої партійні інтереси ставить вище державних, так само і народ свої матеріальні, а власне, земельні інтереси ставить вище державних, яких він ще зовсім не розуміє, а тільки починає розуміти свою національну окремішність від росіян, — занотував до свого щоденника, пильно вдивляючись у революційні події, відомий український громадський діяч Є. Чикаленко і зробив ще один висновок, — згодом, після довгої культурної праці, коли наша людність освідомиться національно, тоді вона стане нацією, і тільки тоді може бути мова про свою державність»¹.

Фатальна невдача українського державотворення була захована не так у кон'юнктурних помилках політичного проводу, як в органічних структурних вадах українського націотворення. Ці вади виявились у деформованій соціальній структурі нації, її культурній та освітній відсталості, слабкій присутності в містах, недостатній свідомості й відмобілізованості, незавершеності трансформації селянського народу в націю.

¹ Чикаленко Євген. Щоденник. 1919–1920. — К. — Нью-Йорк., 2005. — С. 54.

ГАЛИЦЬКІ ОСЕРЕДКИ У РАДЯНСЬКІЙ РОСІЇ (1920 рік)*

У добу війн і революцій 1914 – 1921 рр. на територію Росії потрапило сотні тисяч вихідців із західних земель України, насамперед військовополонених, інтернованих і біженців, більшість з яких прагнула якнайшвидше повернутися до рідних домівок. Утім, нова більшовицька влада Росії та України намагалася залучити недавніх громадян Австро-Угорщини і Західно-Української Народної Республіки до соціалістичного будівництва, а також експорту більшовицької революції за Збруч, Центральну і Західну Європу, куди також емігрувало чимало співвітчизників.

Безпосередньо у сферу геостратегічних інтересів більшовицької Росії Галичина потрапила навесні 1919 р., коли Ленін наказав Червоній армії пробитися через Прикарпаття до радянської Угорщини. З початку 1920 р. Галичина знову опинилася у центрі уваги: назрівав збройний конфлікт з Польщею. Відтак запропоновано план використання близько 50 тисяч галичан — колишніх військовополонених і біженців, розпорошених по всій Росії. З цією метою 26 лютого у Москві створено Галицьке бюро при ЦК РКП(б), яке розмістилося у двох кімнатах третього поверху 4-го Будинку Рад (вул. Мохова, 7), неподалік Кремля. Постанова ЦК РКП(б), яка підготовлена секретарями М. Крестинським та Є. Преображенським, визначила його головні завдання: облікувати всіх галичан, організувати серед них політичну роботу, видавничу діяльність, залучати їх у ряди компартії¹. Сталося так, що під керівництвом голови Галбюро наддніпрянця Івана Краснокутського підібрався колектив енергійних працівників: кооперативний і просвітянський діяч з Тернопільщини Олександр Гарасевич, старшини Галицької армії Яків Баландюк, Іван Запарнюк, до яких приєдналися згодом Олександр Пушкар з дружиною Єлизаветою, Осип Букшований, Тарас Франко, Ніна Кухарчук².

Відзначимо, що уродженець Харківщини Іван Краснокутський (Левченко), член РКП(б) з 1919 р., був включений до ЦК Компартії

* Вказана тема буде детальніше розглянута у книзі Миколи Литвина і Кіма Науменка «1920. Західні землі», яка готується до друку.

¹ Российский государственный архив социально-политической истории (далі — РГАСПИ). — Ф. 1. — Оп. 61. — Д. 1. — Л. 37.

² Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — Київ, 1987. — С. 129.

Східної Галичини і призначений головою Галбюро особисто Леніним, під час зустрічі в Кремлі, напевно, з метою мати там «свою» людину. До речі, таким же чином, до Галбюро потрапила 20-літня Ніна Кухарчук. Уродженка с.Василівка з підросійської Холмщини отримала добру освіту в Любліні та Холмі, в роки війни евакуювалася з батьками в Одесу, де стала членом РКП(б). Згодом вона очолила жіночу секцію КПСГ й скерована до Москви на навчання в Свердловський комуністичний університет. Влітку 1920 р. була залучена до праці в Галбюро. Вже після закінчення навчання отримала призначення на партійну роботу в Донбас, де 1924 р. стала дружиною Микити Хрущова. Осип Букшований — старшина Легіону УСС з 1914 р., брав активну участь в боях на російському фронті, 1915 р. потрапив у полон, втік з Туркестану до Персії, згодом до Туреччини, де очолив великий курдський загін у боях з росіянами. З 1918 р. як командир Легіону, потім бригади УСС воював на московському фронті. У травні 1920 р. О. Букшований потрапив у більшовицький концтабір Кожухів під Москвою. Звідти разом з Тарасом Франком (сином Каменяра) був звільнений працівниками Галбюро¹.

Як свідчать архівні документи, Галбюро розгорнуло активну діяльність, насамперед, виявивши і встановивши зв'язок з численними галицькими згромадженнями. Згідно з донесеннями до Реввійськради республіки, яку очолював Л. Троцький, навесні того року близько 15 тис. західних українців знаходилися у Сибіру, з них 10 тис. — у складі Чехословацького корпусу вивезено через Владивосток у Європу, де вони затрималися на території Далекосхідної республіки й хотіли повернутися на батьківщину через Україну. Решта перебували в районі Новоніколаєвська (тепер Новосибірськ), Барнаула і Омська, де створено Галицьке крайове бюро та українську секцію при губвиконкомі (64 особи). Три тисячі галичан перебували у Туркестані².

На оголошення Галбюро в російських газетах відгукнулися сотні галичан, які просили допомогти їм повернутися додому. Зокрема, 32 колишніх військовополонених з Ташкента, 17 — з Кургана, А. Гевко — з Кушки, М. Костів — з Новоросійська, О. Гільман — з Мінусінська, П. Парфенюк — з Пермі³. Але на першому етапі своєї діяльності, внаслідок спротиву місцевих органів влади, надати ефективну допомогу співвітчизникам Галбюро не змогло. Становище кардинально змінилося з початком радянсько-польської війни навесні 1920 р. і так званою «зрадою» червоних галицьких стрільців.

Як відомо, під загрозою неминучої загибелі Українська Галицька Армія в лютому 1920 р. перейшла з Добрармії на бік червоних (44, 45

¹ Литвин М., Науменко К. Військова слава Галичини. — Львів, 2002. — С. 7–19.

² РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 61. — Д. 62. — Л. 178–179.

³ Там же. — Оп. 5. — Л. 34–37.

і 58-ої стрілецьких дивізій XII армії) і, після реорганізації в три стрілецьких бригади (26 тис. стрільців і старшин, з них 18 тис. бойового складу), була перекинута на польський фронт¹. Однак, напередодні наступу військ Пилсудського 2-а бригада Ю. Головінського (4 тис. бійців) та 3-я О. Станіміра (3,5 тис.) 23 квітня залишили позиції й зробили невдалу спробу приєднатися до Армії УНР. Галичани були зденеровані скасуванням в Червоній Українській Галицькій Армії старшинських звань і відзнак (тризуб замінила червона зірка), заборонено співу гімну «Ще не вмерла Україна», ліквідацію посад капеланів. Все це стало приводом для командування Червоної армії звинуватити галицьких стрільців у катастрофічній поразці й захопленні Києва поляками. Вибух обурення «зрадою» галицьких бригад заповнив військові донесення і радянську пресу².

Уже в червні на польському фронті сталися кардинальні зміни: Червона армія, оговтавшись після невдачі, посилена 1-ю Кінною армією Будьонного (39 тис. вояків, 30 тис. коней), перейшла у наступ і невдовзі вступила в Галичину, недавню територію ЗУНР³. За відпрацьованою схемою Москва готувала радянізацію краю шляхом проголошення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки і сформування маріонеткового уряду — Галревкому⁴. Відтак виникла нагальна потреба залучити місцеві кадри в органи нової влади та військові частини. Ці завдання й були поставлені перед Галбюро і створеним у Харкові Галоркомом КП(б)У як першочергові⁵.

Зрештою, архівні документи свідчать: вдало використовуючи ситуацію, працівники Галбюро вважали своїм головним обов'язком визволення співвітчизників із більшовицьких концтаборів і тюрем. Усвідомлюючи складність проблеми, галичани лівих поглядів зуміли заручитися

¹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С. 286–288.

² Государственный архив Российской Федерации. — Ф. 130. — Оп. 4. — Д. 395. — Л. 180; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 663. — Арк. 10; Порайко В. Епизод из истории галицкой армии // Наша кузница. — 1992. — № 2. — С. 106–109; Ткалун. Измена галармии // Летопись революции. — 1924. — № 3. — С. 71–76; Струханчук Я. Серед орієнтацій (Із спогадів про розклад галицької армії 1919–1920 рр.) // Західна Україна. — 1927. — № 1. — С. 266–302; Сірко І.М., Лапшин В.Ю. Червоні Галичани в боротьбі за владу Рад // Укр. іст. журн. — 1967. — № 12. — С. 32–34.

³ Smoliński A. Zarys dziejow 1 Armii Konnej (1919–1923). — Grajewo, 2003. — S. 45–50; Польша та Україна в боротьбі за незалежність 1918–1920 / Під ред. Т. Кшонетка. — Варшава, 2010. — С. 223–313; Ткачук П. Сухопутні війська України доби революції 1917–1921 рр. — Львів, 2009. — С. 210.

⁴ Збірник декларацій, декретів і розпоряджень Галицького Революційного Комітету. — Тернопіль, 1920. — Зош. 1. — С. 9–10; Під прапором жовтня. — Львів, 1957. — С. 339–342; 367–368; Україна: хроніка подій ХХ століття. Довідкове видання. Рік 1920 / Гол. ред. В. Смолій. — Київ, 2005. — С. 210–211, 230–231.

⁵ Литвин М. Нове про діяльність Галоркому КП(б)У // Укр. іст. журн. — 1990. — № 2. — С. 126–130.

підтримкою зацікавлених керівників Компартії України. Тричі — 11, 26 травня і 8 червня Політбюро за участю Г. Петровського, С. Косіора, В. Затонського розглядало галицькі пропозиції й прийняло постанови про доцільність формування галицьких військових частин та підготовки кадрів для праці в Галичині. Воно просило Реввійськграду республіки зосередити всіх галичан у одному з пунктів РСФРР і, що було актуальним і важливим, — «галичан, які приходять до нас або знаходяться в тилу, не вважати ворогами радянської влади»¹. Відзначимо, що Л. Троцький, головнокомандувач С. Каменев та Польовий штаб на чолі з П. Лебедевим прийняли пропозиції без заперечень і визначили місцем зосередження галичан столицю Татарії Казань.

Відтак ешелони арештованих в Україні галичан поділилися на два потоки: старшин під конвоєм чекістів направляли в Москву до концтаборів, а решту — в Казань, де у серпні 1919 р. створено Запасну армію республіки. Перші сотні галицьких вояків прибули сюди 21 травня і розмістилися навколо міста². Водночас під керівництвом своїх командирів і політпрацівників проходили політпідготовку в партійних школах. Зауважимо, що ВЧК «поділилося» старшинами з військовим відомством: серед 1600 галичан командні посади тут займали відомі учасники українсько-польської війни за незалежність ЗУНР: М. Дацків, В. Стафіняк, Я. Струхманчук, Ф. Кондрацький, С. Індишевський, Л. Рубінгер, О. Нагуляк, О. Стеця. Політичну роботу, здебільшого культурно-освітнього характеру, провадили М. Заячківський і Н. Хомин, згодом діячі ЦК КПЗУ історик М. Яворський, письменник М. Козоріс, І. Ткачук та ін. (Майже всі знищені в часи сталінського терору). З галичан сформували вісім стрілецьких сотень, які готувалися на польський фронт. Ця обставина була головним аргументом для Галбюро у заходах щодо визволення співвітчизників з лабет ВЧК.

Особливо пильної уваги потребував табір Кожухів (тепер житловий масив московського автозаводу ЗІА), через який пройшло щонайменше 600 галичан. Вже 25 травня І. Краснокутський звернувся з листом до Ф. Дзержинського, в якому наголошував: 315 старшин запроторено до Кожухова абсолютно безпідставно. Зважаючи на те, що йшла війна з Польщею, голова Галбюро підкреслював — усі арештовані старшини — активні учасники українсько-польської війни 1918–1919 рр., мають багатий фронтний досвід і тому їх слід скерувати до Казані, де формуються галицькі частини для польського фронту. 29 травня начальник Особового відділу ВЧК отримав лист від О. Гарасевича, який звернув увагу на те, що в Кожухові знаходяться вояки Червоної Української Галицької Армії, які прагнуть продовжувати боротьбу з поляками за звільнення рідного краю. «Усі 267 чол. абсолютно невинні, — емоційно

¹ РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 61. — Д. 143; оп. 12. — Д. 681. — Л. 20; д. 680. — Л. 62.

² Там же. — Д. 1. — Л. 26–28.

писав він. — Особисто мені знайомі як колишні шкільні товариші або як громадські діячі і борці, що захищали від самого початку українсько-польської війни, тобто з 1 листопада 1918 р. нашу нещасну батьківщину — Східну Галичину від польської буржуазії. 1400 січових стрільців вже скеровані з Києва до Казані. Звертаємося з гарячим проханням щодо якнайскорішого розслідування справ 267 галичан, які знаходяться під суворим контролем у важких умовах»¹.

9 червня до Особового відділу ВЧК звернувся І. Краснокутський, наголосивши, що в Кожухові з 6 травня утримують галичан без слідства, хоча їх непричетність до контрреволюційної діяльності з'ясована: «Але всі клопотання Галбюро і представника Галоркому т. Конара щодо їх звільнення залишилися без уваги». До листа докладено чотири списки кожухівців з проханням скерувати їх до Казані і на Південно-Західний фронт². Тоді ж Галбюро повідомило Л. Троцького, що облікувало 20 тис. галичан, з яких 7 тис. можна використати на польському фронті. Пропонувалося лише віддати відповідні розпорядження³.

Нарешті у двобої з відомством Дзержинського прийшли перші успіхи: у червні з Кожухова звільнено майже 250 галичан, 142 відправлено до Казані, 60 — в Трудову армію, півсотні вояків автобронедивізіону — розконвойовано й переселено в бараки московського автозаводу АМО для праці в його цехах, троє підлітків зараховано в московську скаутську школу⁴. З великими труднощами вдалося вирвати з Кожухова Осипа Букшованого і Тараса Франка. Для цього Галбюро видало ВЧК колективну записку: «Галбюро при ЦК РКП(б) ручається, у випадку звільнення з тюрми, вони ніколи не братимуть участі в якихось контрреволюційних діях проти радянської влади в Росії, Україні, Галичині й за кордоном»⁵. (Невдовзі Т. Франко виїхав на Україну О. Букшований скерований на працю до «Всеобучу», водночас він навчався на курсах дипломатичних працівників, згодом — спрямований на підпільну роботу в КПЗУ, а після повернення 1932 р. в УРСР був арештований і розстріляний на Соловках 1937 р.).

16 червня ВЧК завдала галичанам важкого удару. Того дня з Кожухова до Архангельської губчека, тобто на Соловки, вивезено 150 найвідоміших старшин. Серед них — колишнього начальника штабу УГА отамана С. Горука, сотників Л. Кекіша, Ю. Кантиміра, Ю. Кордіяка, О. Колодницького, К. Купчанка, Є. Мироновича, В. Мительського та ветерана Легіону УСС і УГА, уродженця с. Хишевичі, тепер Городоцького району, Івана Цяпку-Скоропада. Наступного дня відправлено

¹ Там же. — Д. 9. — Л. 7.

² Там же. — Д. 1. — Л. 26.

³ Там же. — Л. 8.

⁴ Там же. — Л. 12.

⁵ Там же. — Д. 8. — Л. 12.

ще десять старшин на чолі з начальником ветеринарної служби військового міністерства ЗУНР О. Бородієвичем. Усіх вивезених невдовзі знищили чекісти. Про акцію ВЧК Галбюро негайно повідомило Харків та в Галревком у Тернополі на чолі з В. Затонським. У телеграмах І. Краснокутський повідомляв, що тисячі галичан продовжують перебувати у концтаборах, тюрмах і Трудовій армії Росії, хоча прагнуть виїхати на фронт¹. Дійсно, серед архівних документів знайдено велику кількість заяв з подібними проханнями, зокрема О. Бородієвича, К. Мойсейовича, В. Адамчука, С. Миськіва, М. Левандовського, М. Васи́лика, І. Катрича, П. Плюндрака та багатьох ін.². Галбюро підкреслювало, що серед бажаних чимало членів РКП(б), інтелігенції, досвідчених військовиків, які могли б взяти участь у державному та військовому будівництві в Галицькій Соціалістичній Радянській Республіці. На цей переконливий аргумент В. Затонський відреагував телеграмою на адресу Леніна, Троцького, Дзержинського: «Арештовані у Києві 200 колишніх офіцерів-галичан вислано до Кожухова, а звідти — в Архангельськ і Ярославль. Зараз у звільненій Галичині формуються галицькі частини, але вкрай не вистачає командирів. Галревком просить скерувати в його розпорядження усіх галичан з Архангельська і Ярославля». Водночас Затонський залучив до цієї справи наркома і члена Реввійськради фронту Сталіна. Секретар Галревкому І. Немоловський повідомляв: «Сталін поїхав до Москви і забрав нашу доповідну записку з собою, щоб остаточно все вирішити»³.

Галревкому вдалося заагітувати й члена Реввійськради І Кінної армії К. Ворошилова, який 2 липня телеграфував до Москви: «Армія вступила у межі Галичини. Опинилася у надзвичайно важких умовах: бракує галицьких і польських працівників, немає з кого творити ревкоми... Просимо терміново скерувати солідну групу галицько-польських працівників»⁴. У телеграмі до Краснокутського від 14 липня Галревком з оптимізмом повідомляв: «Реввійськрада фронту впевнена, що за два тижні Червона армія повинна бути у Львові». Тому вимагав робити все можливе, щоб якнайшвидше звільнити галицьких вояків з Архангельська, Ярославля й інших таборів і тюрем й висилати їх до Галичини⁵. До речі, у ці липневі дні галицьку політику радянських урядів Росії і України підтримала Закордонна делегація партії Українських соціалістів-революціонерів (М. Грушевський, О. Жуковський), яка виступала за «визволення від польської окупації Західної України (Галичини,

¹ Там же. — Д. 1. — Л. 1.

² Там же. — Д. 5. — Л. 30–32; д. 9. — Л. 12; д. 10. — Л. 65.

³ Там же. — Д. 1. — Л. 50–52.

⁴ Там же. — Д. 4. — Л. 26.

⁵ Там же. — Д. 1. — Л. 28.

Холмщини, Західної Волині)»¹. Дещо іншої думки був еміграційний уряд Є. Петрушевича (Відень), який 15 липня 1920 р. звернувся до президента Найвищої Ради Паризької мирної конференції М. Мільєрана визнати незалежність Східної Галичини (ЗУНР), яка мала відігравати у Європі роль «Швейцарії Сходу»².

Отже, вже в ході походу за Збруч Галбюро заініціювало розпорядження Реввійськради республіки від 11 липня 1920 р. для установ і органів радянської влади — всіх галичан вислати до Казані. Посилаючись на цей документ, галицькі діячі розсилали телеграми по всій Росії, до керівництва і структур Трудової армії, Головного управління примусових робіт³. Нарешті, за ініціативою Краснокутського, Польовий штаб у порозумінні з Луб'янкою наказав звільнити і вислати у Казань решту козаків, за винятком 24 осіб, у тому числі й генерала О. Микитку. Так було врятовано ще близько 150 людей, здебільшого старшин, серед них сотника К. Мойсейовича, автора спогадів про перебування у Кожухові, поручника І. Максимчука⁴.

На початку серпня звільнено з московських концтаборів і скеровано в Трудову армію ще 135 галичан. Але щодо повернення засланих до Архангельська і Ярославля, які перебували відповідно у Соловецькому концтаборі та тюрмі, ВЧК виявила впертий опір. Кілька разів у серпні Галбюро і Галревком зверталися до Леніна, Троцького і Дзержинського, окремо до заступника голови РВР Є. Склянського, начальника Польового штабу П. Лебедева з відповідними проханнями. І. Гарасевич навіть побував на прийомі у Л. Троцького. Та усі зусилля виявилися марними⁵.

Більше того, саме у ті дні вивезли з Кожухова і розстріляли в підвалах Луб'янки командувача Галицької армії генерала Осипа Микитку⁶. Зрештою, його долю більшовики вирішили ще навесні. В Російському державному військовому архіві вдалося виявити унікальні документи, які пролили світло на цю трагічну подію. На запит Ревтрибуналу Південно-Західного фронту щодо утримуваних у одеській тюрмі галицьких генералів О. Микитки та Г. Ціріца, комісар Політвідділу 12-ї Рейхарт відповідав: «Реввійськрада з'ясувала питання щодо генерала Микитки і повідомляє, що він ні в якому разі не може бути призначеним на командні посади. Микитка достатньо скомпромето-

¹ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали / Упоряд. В. Лозицький та ін. — Київ, 2008. — С. 76–79; *Пісун В.* Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття). — Київ; Нью-Йорк, 2006. — С. 344–346.

² *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). — Київ, 1996. — С. 98–99.

³ РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 61. — Д. 5. — Л. 15.

⁴ Там же. — Л. 3.

⁵ Там же. — Д. 1. — Л. 22.

⁶ *Литвин М., Науменко К.* Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірالی. — Львів; Харків, 2007. — С. 137.

ваний, що відомо також галицьким стрільцям. Взагалі Микитку ні в якому разі не можна відпускати, а слід відправити в Москву до Всеросійського Головного штабу». У доданій телеграмі член Реввійськради Південно-Західною фронту Я. Берзін писав: «Терміново. Особливому відділу. Микитку і другого (генерала УГА Г. Ціріца — *авт.*) відправте під надійним конвоєм до Москви. Люди ненадійні, використати на нашій службі не можна. Затонський запропонував їх стратити. Телеграму докласти до справи. 25 березня 1920 р. Берзін»¹. Цього виявилось достатньо для вирішення долі генерала О. Микитки. Г. Ціріц помер раніше у московській тюремній лікарні. Цікаво, що інші генерали УГА В. Курманович, А. Кравс і М. Тарнавський при переході армії до червоних не були арештовані. Зрештою, В. Курмановича НКВС все ж дістало у Відні 1945 р. й запроторило до одеської тюрми, де він і загинув². Подальша діяльність Галбюро зосереджувалася на поверненні галичан з Поволжя в Україну.

Можна уявити здивування мешканців древньої татарської столиці Казані та навколишніх селищ, коли на їхніх вулицях улітку 1920 р. з'явилися чужинці у незнайомій військовій формі з невідомою у цих краях українською мовою та голосними піснями. Хоча червоноармійців різних національностей, від росіян до китайців, побувало тут чимало. Адже саме у Казані 7 серпня 1919 р. наказом голови Реввійськради республіки Троцького створено унікальний у світовій практиці єдиний центр підготовки резерву для Червоної армії — так звану Запасну армію республіки під командуванням Б. Гольберга³. В її восьми полках, розкиданих у районі Казані, проходили початковий вишкіл юнаки для кількомільйонної армії більшовицької Росії, яка з 1918 р. вела безперервні війни, щоб врятувати радянську владу та знову зібрати під Москву народи колишньої Російської імперії, що утворили власні незалежні держави, зокрема України, Грузії, Вірменії та ін. Проте навесні 1920 р. військовий вишкіл майже припинився: за ініціативою Леніна Політбюро ЦК РКП(б) прийняло постанову, згідно з якою до відродження розвалених промисловості і транспорту залучалася дешева робоча сила — армія тилових формацій. Запасна армія перетворилася у формування Трудової або структуру Центрального управління примусових робіт. Тож часто поповнення тримало в руках гвинтівку лише перед відбуттям на фронт.

Отже, внаслідок трагічних квітневих подій на польському фронті, вже у травні до Казані почали прибувати ешелони з Києва, Харкова, Одеси та інших міст України, в яких під конвоєм привозили галицьких

¹ Российский государственный военный архив (далі — РГВА). — Ф. 102. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 270–271.

² Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. — Львів, 2004. — С. 153–165.

³ РГВА. — Ф. 212. — Оп. 1. — Д. 1. — Л. 1.

стрільців і старшин. Першим був Запасний кіш УГА з Києва — близько 1200 старшин і стрільців. З них сформували шість робочих сотень, що під командуванням своїх старшин вже 27 травня приступили до праці на об'єктах Московсько-Казанської залізниці в районі татарської столиці. 22 червня до них приєдналося ще дві сотні, яких привезли з України, згодом — звільнені з Кожухова та інших концтаборів Росії¹.

1-ша галицька сотня під командуванням недавнього курінного отамана 10-ї Янівської бригади УГА Франца Кондрацького (207 осіб) працювала на станції Грива Борковська, де ремонтувала залізничні колії, 2-га на чолі з уродженцем Тернопільщини, випускником Краківської академії мистецтв сотником Яковом Струхманчуком (158 стрільців) відвантажувала дрова на ст. Шумерля. 3-тя (150 осіб) працювала на складах залізничних шпал ст. Юдіно. Нею командував недавній командант Жидівського куреня УГА сотник Лев Рубінгер. 4-та сотня четаря Михайла Балицького (155 осіб) відвантажувала деревину та утворювала варту ст. Шихрани. Найчисленніша (475 осіб) 5-та сотня поручника Василя Чайківського працювала на ст. Кирії, де несла варту на складах. 6-та сотня поручника Павла Ковальчука відвантажувала пісок на ст. Сергач. Галицькі вояки (375 осіб), що прибули з Одеси 22 червня, склали 7-му сотню Володимира Стафіняка (144 особи), надіслану на ст. Юдіно, і 8-му (231), дислоковану в Гриві Борковській².

Робочий день тривав зазвичай 8–12 годин. Увечері проводилося навчання: діяли школи малописьменних, політкурси, партійні школи. Москва не залишала галичан без уваги, вимагала посилити серед них партійно-політичну роботу, ідеологічну обробку. «Згідно з наказами Політуправління Реввійськради республіки (начальник І. Смілга) особливу увагу звертати на політичне виховання галицьких частин, — зазначав у розпорядженні по Запасній армії заступник начальника її політуправління Альтерман. — Відтак командному і політичному складу армії слід посилити політичну роботу серед українців»³. Для виконання цих наказів у кожній сотні впроваджено посади політкомісарів, для чого новостворене Галбюро при політвідділі армії підбрало старшин, здебільшого із галицької інтелігенції, які під час масового прийому в партію вояків Червоної Української Галицької Армії стали членами або кандидатами в члени РКП(б). Серед них були колишній член Соціал-демократичної партії Галичини сотник Онуфрій Нагуляк, ветеран Легіону УСС, письменник Іван Ткачук, театральний діяч Євген Коханенко, а також колишні військовополонені Василь Сірко і Михайло Наваловський та ін. Їхніми зусиллями у сотнях створено політгуртки (по 20–40 слухачів), школи для неграмотних і малограмотних. Партор-

¹ РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 61. — Д. 1. — Л. 91.

² Там же. — Л. 92.

³ РГВА. — Ф. 212. — Оп. 3. — Д. 46. — Л. 92–93.

ганізацій не вдалося створити, оскільки в сотнях нараховувалося по двоє – троє комуністів і лише у 5-й сотні — 15. Всього ж на 14 червня серед галичан було 28 членів і 249 кандидатів у члени РКП(б)¹. З лекціями для стрільців з політичної і військово-історичної тематики виступали свої лектори-старшини, випускники Львівського університету журналіст Мирослав Гаврилів та письменник Михайло Козоріс, молодий історик Матвій Яворський, уродженець с. Прибужани на Львівщині, випускник філософського факультету Краківського університету Нестор Хомин та ін. Кожна сотня мала бібліотеку й традиційні аматорські мистецькі гуртки, стрілецькі хори тощо.

Щоправда, побутові умови були несприятливими. Галичани жили здебільшого у залізничних товарних вагонах по 30 осіб, лише сотня Ф. Кондрацького частково у бараках та сотня Л. Рубінгера розмістилася в селищі на приватних квартирах. Не вистачало харчів та одягу, особливо у 1-й сотні. Слід відзначити, що Галбюро при політвідділі Запасної армії піклувалося не лише про морально-політичне виховання галичан. В одному з його листів-звернень до командування армії зазначалося, що під час перевірки побутових умов виявлено безліч недоліків як у організації праці, так і у забезпеченні продуктами і одягом галицьких вояків, зокрема 2-ї сотні на станції Буркар. Щоб виїхати на роботу до своїх ділянок, люди з шостої ранку інколи по декілька годин чекали вагонів. Санітарний стан житла не відповідав елементарним вимогам. Не було окремого вагона для проведення культурно-освітньої роботи. У листі наголошувалося, що адміністрація залізниці не виявляє жодної дбайливості, зневажливо ставиться до заяв галичан щодо поліпшення умов праці та життя. Відтак Галбюро пропонувало відкликати галицьку сотню до Казані².

Коли влітку 1920 р. Червона армія розгорнула на польському фронті загальний наступ в Галичину, Москва прагнула створити на її теренах радянську республіку. Відтак становище галичан у Казані радикально змінилося. 11 липня начальник Польового штабу РВР Республіки П. Лебедев надіслав командарму Запасної армії телеграму з наказом: «Головком Каменев розпорядився прискорити перетворення галицьких робітничих сотень у стройові частини. Організувати військовий вишкіл. Заняття проводити на рідній мові. 200 чоловік відправити до Харкова на командирські курси негайно»³. Водночас до Казані скеровано галичан з усіх кінців Росії. Першими прибули 142 старшин і стрільців із Кожухова. Вже через кілька днів до Харкова виїхало 103 вояків на чолі з В. Стафіняком. Серед галичан поширювався рух за якнайшвидше відправлення на польський фронт, тобто в Галичину. Зокрема, на

¹ РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 61. — Д. 5. — Л. 22.

² РГВА. — Ф. 212. — Оп. 3. — Д. 46. — Л. 84.

³ РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 61. — Д. 5. — Л. 2.

загальних зборах 4-ї сотні М. Балицького в Шихранах ухвалено резолюцію, в якій галичани вітали рішення радянської влади створити «самостійну Галицько-Буковинську республіку» й висловили прагнення негайно виїхати на польський фронт¹.

16 липня Галорком з Харкова звернувся до Реввійськради Південно-Західного фронту, яку очолював Сталін, з пропозицією відкликати з Казані 2000 галицьких військовиків, з них 330 осіб командного складу. Він наголошував, що серед них проведено велику і плідну політичну роботу. Було зауважено, що у складі 12 і 14-ї армій Південно-Західного фронту є близько двох тисяч галичан. Галорком нагадував, що згідно з спільною постановою ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У передбачено формування «російсько-української Червоної армії»². Наприкінці липня події розвивалися ще швидше. 27 липня до Казані прийшов наказ С. Каменєва: в тижневий термін сформувати і відправити на польський фронт галицький батальйон. Наступного дня Політуправління Реввійськради республіки розпорядилося терміново надіслати до Харкова всіх галицьких комуністів³. І вже того ж дня у Москву доповіли, що на польський фронт відправлено галицький батальйон під командуванням О. Нагуляка у кількості 1500 вояків. Перед від'їздом проведено мітинг і концерт стрілецького хору. Разом з батальйоном на фронт виїхали стрілецькі хор і драмгурток під керівництвом Лева Смулки. У Казані залишилося 29 галичан-спеціалістів, необхідних для армії⁴.

Зі старшин штабу батальйону виїхали на фронт: Ф. Кондрацький, І. Трач, Л. Рожанковський. Батальйонним лікарем призначено недавнього лікаря 1-ї бригади УСС і майбутнього першого секретаря ЦК КПЗУ четаря Мирона Заячківського. Сотнями командували М. Дацків, А. Кушик, С. Яцишин, О. Мазяр, Л. Рубінгер. Невдовзі галичани прибули до Вінниці і влилися до 45-ї стрілецької дивізії, але брати участь у боях на польському фронті їм не вдалося. Зауважимо, що майже всі названі старшини залишилися в радянській Україні й у 1930-х роках потрапили під каток сталінських репресій — загинули в концтаборах більшовицького ГУЛАГу. Із галичан, які прибули на польський фронт з Казані та інших місць, голова Галревкому В. Затонський сформував два стрілецьких батальйони, що склали гарнізон тодішньої столиці Галицької Соціалістичної Радянської Республіки м. Тернополя.

Після поразки Червоної армії в польській кампанії і втрати Галичини Москва ліквідувала «галицькі» структури — Галбюро, Галорком, Галревком. Рішення про ліквідацію московського Галбюро Оргбюро ЦК РКП(б) прийняло 23 листопада 1920 р.⁵ Але у зв'язку з переговорами про

¹ Там же. — Д. 1. — Л. 7.

² Там же. — Л. 39.

³ Там же. — Д. 5. — Л. 19.

⁴ Там же. — Д. 1. — Л. 69.

⁵ РГАСПИ. — Ф. 17. — Оп. 61. — Д. 3. — Л. 24.

створення галицького представництва в Комінтерні, його діяльність продовжено до 20 грудня. Пізніше працівники Галбюро виїхали до Харкова, крім Ніни Кухарчук, яка залишилася в Москві, де стала згодом дружиною М. Хрущова.

Отже, наприкінці 1920 р. у 12-й армії залишилося щонайменше 3,5 тис. галичан. У складі 132-ї бригади 44-ї дивізії І. Дубового перебував 1-й полк колишньої бригади УСС під командуванням Ю. Гоїва. У ньому служили легіону ветерани УСС Петро Шеремета, Степан Мельничук, Микола Стронський, Яків Струхманчук, Михайло Баран. 1-й полк 45-ї дивізії Й. Якіра називався Галицьким, бо майже дві тисячі його стрільців були вихідцями з Галичини. У його складі служили Мирон Заячківський, Роман Кузьма, Михайло Козоріс, Іван Цепко, Ростислав Заклинський, Дмитро Шкільник, Остап Стеца, Михайло Сенік, Павло Сампара, Онуфрій Нагуляк. Під час походу Червоної армії на західноукраїнські землі до Галицького полку приєдналися 200 добровольців з Бродівщини. Серед них були Олекса Кожан, Мирон Олексюк, Євген Іллящук, Пилип Гузюк, Павло Миськів, Енцель Ступ. Молоді галичани вже пройшли нелегкі випробування. Так, 22-літній Олекса Кожан побував у австрійському таборі Гмінд, служив в австрійській армії, воював у Альпах, півтора року перебував у полоні в Північній Італії. 26-річний Петро Ковалишин із села Настасів на Тернопільщині юнаком виїхав до Канади, за революційну діяльність був засуджений до п'яти років і депортований у Польщу, а на початку вересня 1920 р. став червоноармійцем. Після війни він закінчив Харківську школу Червоних старшин, отримав звання комдива (генерал-майора), а у серпні 1936 р. був безпідставно заарештований і розстріляний¹.

Узимку 1921 р. Галицький полк дислокувався в Умані. Невдовзі сюди прибули галицький курінь П. Шеремети із 44-ї дивізії і запасний курінь з Вінниці. Всі частини об'єдналися у 1-й Галицький полк, командиром якого призначено М. Яцківа, а комісаром О. Нагуляка. Секретарем Партбюро полку обрано І. Цепка. В редакції дивізійної газети працювали М. Козоріс, М. Ірчан, Р. Заклинський, в політвідділі — О. Кожан, П. Гузюк, куреннями командували П. Шеремета, Ю. Кметик, І. Мазяр. Галицький полк був однією з кращих бойових частин Української робітничо-селянської армії. У березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові нагородив його орденом Червоного Прапора².

Навесні 1921 р. полк отримав назву 402-й Галицький, але вже влітку почалася демобілізація бійців старшого віку. На мітингу в Умані В. Затонський сказав, що стрільці можуть при бажанні повернутися додому. Тоді до Галичини виїхало 800 осіб. У липні 1922 р. на вимогу

¹ Гасай Є., Пингус Б. Ковалишин Петро Якимович // Тернопільський енциклопедичний словник. — Тернопіль, 2005. — Т. 2. — С. 107–108.

² Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. — Львів, 1990. — С. 192.

Польщі його розформовано. Залишено лише сотню охорони штабу дивізії в Умані. Напередодні до галичан приїздив голова ЦВК Г. Петровський, голова уряду Х. Раковський. Вони займалися питаннями влаштування стрільців і старшин, ділові і військові якості яких цінувалися дуже високо. Багато з них залишилися в Червоній армії й дослужилися високих посад. Так, колишній селянин із Прошової на Тернопільщині Степан Підлісний закінчив академію, командував полком, загинув під час боїв у Фінляндії. Остап Стеца став генералом Війська польського ПНР, Онуфрій Нагуляк у 1932 р. очолив Харківську школу червоних старшин, а невдовзі був розстріляний. Така ж трагічна доля спіткала Павла Сампару, Богдана Петрицю, Матвія Яворського, Михайла Ящука, Йосипа Зозуляка, Василя та Григорія Коссаків, Петра Соколовського, Юліана Гоїва та інших¹. Загинули й колишні селяни Гал бюро при ЦК РКП(б) І. Краснокутський, О. Букшований, О. Гарасевич (покінчив із життям у харківській в'язниці). А немало недавніх галичан-воjakів поповнили лави українських громадсько-політичних і кооперативних структур Західної України.

Насамкінець відзначимо й те, що політика радянської в Галичині активізувала еміграційний уряд ЗУНР, який ухвалив негайно, у вересні 1920 р. скерувати свою делегацію на чолі з К. Левицьким на мирні переговори у Ризі для вирішення правно-політичного статусу краю. Після ухвали Ризького договору на рідні терени повернулася більшість недавніх військовополонених, інтернованих і біженців з Галичини.

¹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С. 315; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). — Київ, 2004. — С. 29–85, 332–487; Гасай Є., Пиндус Б., Халуца Н. Нагуляк Онуфрій Михайлович // Тернопільський енциклопедичний словник. — Тернопіль, 2005. — Т. 2. — С. 590–591.

РАДЯНСЬКА РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ЩОДО ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920–1922 роках

Поразка національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні визначила подальшу долю багатьох українських політичних і державних діячів. Більшість з них змушена була емігрувати і на чужині шукати шляхів подальшої боротьби за національну незалежність. Інші — з різних причин залишилися на рідній землі, де їм довелося пройти нелегку дорогу поневірянь і політичних компромісів, яка так чи інакше закінчувалася однаково — політичними репресіями, позбавленням волі і найчастіше — стратою. Першими цей шлях судилося пройти українським соціалістам-революціонерам — представникам наймасовішої в добу Української революції 1917–1921 рр. партії, яка об'єднала цвіт української соціалістичної молоді, що з притаманним для початку ХХ ст. захопленням соціалістичними ідеями і максималістським юнацьким переконанням у невідворотності перемоги світової революції заходила будувати в Україні соціалістичну республіку. Саме засліплення соціалістичними ідеалами завадило українським есерам розгледіти, що зусиллями більшовицьких лідерів Російська імперія перетворювалася з самодержавної на тоталітарну державу, прибрану у соціалістичні шати, в якій її творці не бачили майбутнього для незалежної України.

В той час, коли національні провідники у нескінченних міжпартійних чварах шукали найбільш оптимальну модель державною устрою і висували на передній план суспільного життя насамперед соціальні потреби, російські лідери вели жорстку боротьбу за відновлення імперії в старих дореволюційних кордонах. Вони стали на шлях політичних репресій, які повинні були забезпечити реалізацію цієї мети, і кожен, хто не вкладався у схему, яку вони пропонували національним політичним елітам, визначався як ворог нового радянського ладу і нової влади — влади більшовиків. Намагаючись приборкати національно-визвольні рухи, і в першу чергу в Україні, яка у 1917 р. стала катализатором розпаду Російської імперії, комуністичний провід поряд із збройною боротьбою готує показові судові процеси над лідерами національних урядів та політичних партій. Одним з перших був організований судовий процес над активними членами Київської організації меншовиків (21–23.03.1920 р.). Але справжньою показовою розправою стало засідання Верховного надзвичайного революційного трибуналу

УСРР у «Справі ЦК УПСР», який, за задумом його організаторів, мав дискредитувати одну з найбільш популярних серед українського населення політичних сил — Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР).

Тривалий час в українській історичній літературі ця подія так і називалася «Справа ЦК УПСР», оскільки головними обвинувачуваними виступали провідні діячі цієї політичної сили (В. Голубович, Н. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник, Ю. Ярослав). Але насправді, засідання революційного трибуналу стало лише заключним актом слідчої справи, яка тривала понад рік і декілька разів перейменовувалася. Спочатку вона мала назву «Справа ЦУПОК (Центрального українського повстанського комітету)», згодом — «Справа урядів УНР» і лише на завершальному етапі одержала назву, під якою голосно прозвучала на всю Україну.

Сучасному досліднику ця справа маловідома. Здебільшого вона пов'язувалася з ім'ям Всеволода Голубовича — голови уряду УНР (18.01 — 29.04.1918), який став ключовою постаттю судового слідства та засідання ревтрибуналу. Досі стенографічний звіт «Справа членів УК УПСР» під редакцією Д. Мануїльського та С. Дукельського, виданий у Харкові у 1921 р., є самотнім оприлюдненим документальним джерелом, за яким можна довідатися, як відбувалося засідання трибуналу, за що були засуджені і як покарані представники не лише УПСР, але й Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-самостійників (УПСС) та просто урядовці УНР. Головним чином до цього спричинилася радянська історіографія, яка замовчувала всі проблеми, які не вкладалися у схему, накреслену істориками від КПРС. З іншого боку, дослідники не мали належного доступу до архівних документів, необхідних для об'єктивного сприймання цієї справи. Суттєві зрушення в українській історіографії, присвяченій доби національно-визвольних змагань (1917 — 1921 рр.), значною мірою пов'язані з розсекреченням багатьох документальних матеріалів, у першу чергу з Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Проте і сьогодні ця проблема залишається поза увагою дослідників. Поодинокі виключення складають праці «Всеволод Голубович і «Справа ЦПС-Р»» відомого письменника Анатолія Болабольченка (К., 1993) та «Член Центральної Ради Саватій Березняк: Біографія» Миколи Білоруса (Чч. 1 — 2. — К., 2009), які присвячені долі учасників процесу над українськими есерами.

Метою запропонованої статті є спроба на основі нових документальних джерел з'ясувати механізм відпрацювання радянськими каральними органами репресивної політики щодо діячів українського національно-визвольного руху.

25 лютого 1920 р. Українська комуністична партія, створена 20 — 25 січня шляхом реорганізації з УСДРП (незалежних), та ЦК УПСР досягли

домовленості про заснування радянсько-революційного блоку. Метою цього об'єднання було створення незалежної Української радянської соціалістичної республіки в етнографічних межах шляхом «диктатури трудових мас», організованих у «ради селянських і робітничих депутатів»¹. На початку лютого частина членів ЦК УПСР ухвалили резолюцію щодо поточного моменту, в якій наголошувалося «на позитивному відношенні до Радянської влади, і негативному відношенні до фронту польсько-петлюрівського, а також і до всяких повстань проти Радянської влади»². До цієї частини ЦК Української партії соціалістів-революціонерів належали Арк. Степаненко, І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник. Вони репрезентували т. зв. центральну течію партії і фактично від листопада 1919 р. активно провадили лінію на зближення з більшовиками. Зокрема, Н. Петренко на допиті розповідатиме членам Верховної слідчої комісії ВУЦВК, що «з кінця листопада і до 1 січня 1920 р. був в ролі делегата від партії У.П.С.Р. і У.С.Д. і од остатків уряду У.Н.Р. в Житомирі, де вів переговори с Советом оборони». Оскільки останній не мав належних повноважень, він скерував делегацію до Реввійськради 12-ї радянської армії, дислокованої в Новозибкові, а та, в свою чергу, — у Серпухов до Реввійськради Південно-Західного фронту. Зрештою, перемовини не мали успіху і члени делегації роз'їхалися по різних містах³. Проте саме резолюцію ЦК УПСР від 7 лютого 1920 р. представники партії формально вважали приводом для своєї легалізації та вільного доступу до праці в радянських установах. Зокрема вони звернулися за посередництвом до члена виконкому 3-го Інтернаціоналу Плятека, який начебто привіз з Москви «офіціальний мандат від ЦК РКП вести переговори і заключити умову з УПСР і УСДРП на основі визнання самостійності української республіки при економічному і військовому союзі»⁴. В свою чергу, представники КП(б)У не скупилися на обіцянки.

Один з організаторів січових стрільців М. Курах у своїх спогадах про І. Лизанівського наводить деякі факти про наміри українських есерів (центральної течії) щодо радянської влади. Йдеться про партійну конференцію УПСР, яка відбулася в перших днях лютого 1920 р. у Києві. Як пише М. Курах, на ній були присутні есери, «уціліли від різних погромів та розколів, які не приєднались до боротьбистів та не пішли на принади большевиків»⁵. Головною темою зібрання, яке скликав і проводив

¹ Нова доба (Відень). — 1920. — 6 березня.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 13. — Арк. 14–20.

³ Там само.

⁴ Там само; — Т. 12. — Арк. 4–7.

⁵ Курах М. Іван Лизанівський: фрагмент споминів // Вільна Україна. — 1962. — № 34. — С. 55.

І. Лизанівський, було питання відношення до радянської влади. За словами М. Кураха, і українські есери, і присутні на зібранні боротьбисти та представники галицьких радикалів «висловлювалися за радянську форму правління, (це була політична мімікрія), але вона на Україні мусить мати український зміст». Це рішення засвідчує наявність певних ілюзій не лише у лавах УПСР, але й галицьких політиків та лівих соціал-демократів, що більшовики дозволять Україні «бути незалежною радянською республікою, а її взаємовідносини з російською советською республікою мають бути наладані шляхом міждержавних договорів, без примусу і насильства»¹.

Серед таких обставин, як зазначає М. Курах, І. Лизанівський «почав монтувати свою групу», дотримуючись «тої думки, що не можна легковажити корисного моменту, поки большевики не закріпились на Україні. Треба створити можливості для напливу свідомого українського елементу у всі ділянки советської адміністрації на Україні та усунути весь русотяпський елемент, що ставиться вороже до будь-якої України»².

Очевидно, що всі кроки українських есерів здійснювалися під пильним наглядом радянських спецслужб. 4 квітня 1920 р. Київська губернська ЧК заарештувала низку членів УПСР. Серед заарештованих був журналіст, співробітник газети «Комуніст» Євген Валеріанов (Єфім Асніс)³. Пізніше, згадуючи про цей арешт, він свідчитиме, що навесні 1920 р. був присутнім на конференції боротьбистів, а потім «на прохання голови губернської надзвичайки В. Балицького» подавав йому відомості, які «не належали до публікації в пресі про боротьбистів». На цих зборах, за його словами, він випадково дізнався про існування в Києві Центрального українського повстанського комітету (Цупок) про що і повідомив В. Балицького⁴. Журналіст зізнається, що його арешт 4 квітня був лише інсценізацією. І справді, вже за чотири дні його було звільнено.

На початку квітня 1920 р. були заарештовані ті, кого Є. Валеріанов назвав членами повстанського комітету (Н. Петренко, І. Лизанівський, Ю. Скугар-Скварський), який нібито очолював колишній прем'єр-міністр УНР І. Мазепа. Так виникла перша справа під назвою «Цупок». Для чекістів у даному випадку ключовим словом був повстанський комітет, який в їх розумінні асоціювався виключно з антирадянською діяльністю. Однак, вже перші допити українських есерів продемонстрували наскільки свідчення Є. Валеріанова не відповідали дійсності. Так, Ю. Скугар-Скварський розповів, що справді належав до повстанського

¹ Там само.

² Там само.

³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 21. — Арк. 33–34 зв.

⁴ Там само. — Арк. 30–31.

комітету. Але комітет цей був створений у жовтні 1919 р. за часів денікінської окупації України з метою підготовки збройного виступу проти білого режиму. «При Денікінщині я залишався у Києві, оскільки розійшовся з партією есерів у питанні щодо Радянської влади, — зазначає Ю. Скугар-Скварський. — На початку 1919 р. одержав доручення від партії У.С.Р зібрати військові дані про розташування денікінців». Він повністю заперечує свою приналежність до «Цупок» і водночас постійно підкреслює свою лояльність до радянської влади¹. Цікаво, що на допиті Ю. Скугар-Скварський наводить поголоски, які чув від українських діячів під час свого перебування у Харкові. Зокрема, йшлося про підготовку політичного процесу радянської влади над членами національних партій на кшталт процесу над київськими меншовиками (21 – 23.03.1920 р.)².

Радянські провідники розуміли, публічний суд над представниками РСДРП не одержить широкого резонансу серед української інтелігенції. По відношенню до меншовиків застосовувалася інша тактика: арешти, заборона проведення партійних зібрань, залякування партійних діячів, спроби притягнути їх до співпраці з спецслужбами. Все це якнайкраще ілюструє справа Дмитра Чижевського — видатного українського вченого-філософа, який був членом партії меншовиків з 1912 р. і належав до її київського комітету. Він, як і більшість членів РСДРП, які залишалися в Києві навесні 1920 р., був заарештований та засуджений за партійну діяльність. Вирок, який був винесений київським меншовикам, можна вважати гуманним — адже їх не позбавили волі чи навіть життя, вони були позбавлені «прав політичних»³. Проте вже 18 серпня 1920 р. Д. Чижевського разом з іншими учасниками партійної конференції було вдруге заарештовано Харківською губЧК⁴. Д. Чижевський на той час був досить відомим діячем РСДРП: членом редколегій «Рабочей жизни» та «Нашего голоса», секретарем київського виконкому РСДРП, членом 1-го Всеросійського ЦВК. Водночас він працював у Київській раді профспілок, викладав у вищих та середніх навчальних закладах Києва⁵. Від Київської організації меншовиків був делегований у розпорядження Головного комітету партії та ЦК РСДРП «для партійної роботи на Півдні Росії» і одночасно обраний делегатом Всеросійської конференції РСДРП у Москві⁶. Слідчого Харківської губЧК, який допитував Д. Чижевського, особливо цікавили резолюції, які він

¹ Там само. — Т. 18. — Арк. 4.

² Там само. — Арк. 4 зв.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО). — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 51133. — Арк. 13, 94–95 зв.

⁴ Там само. — Арк. 30–30 зв.

⁵ Там само. — Арк. 94.

⁶ Там само. — Арк. 21, 31.

запропонував на розгляд Всеукраїнської конференції меншовиків. Перебіг допиту дозволяє зрозуміти, що більшовицькому керівництву на той час вдалося залучити на свій бік частину меншовиків. Ті ж, хто не розумів, що з радянською владою не можна воювати, зазнавали пресингу спочатку морального, згодом — фізичного. Д. Чижевський деякий час намагався продовжувати легальну політичну діяльність, навіть засуджував тих партійних діячів, хто пішов на співпрацю з ЧК, але дуже швидко радянська каральна система довела наївним романтикам революційних перетворень, що ніякої альтернативи новій владі бути не може і кожен, хто публічно не зголоситься виступати на її боці, зазнає репресій. Д. Чижевському вдалося виїхати за кордон, де він здобув всесвітню славу як вчений. По відношенню до інших членів партії меншовиків деякий час ще зберігалася певна толерантність. Їм дозволялося працювати в державному апараті середньої та нижньої ланки. Але поступово меншовиків витіснили з урядових установ та місцевих рад усіх рівнів, хоча деякий час вони залишали за собою міцні позиції у профспілках (до 1925 р.)

Тож можна констатувати, що ця політична сила не несла серйозної загрози «тріумфальній ході» радянської влади в Україні. Куди небезпечнішими були українські соціалістичні партії, представники яких вірили у справедливість радянської влади і бажали залучитися до державної діяльності нарівні з більшовиками. До них радянське керівництво застосовувало інші механізми тиску. По-перше, вони мали довести, що щиро вірять більшовикам і не мають жодних намірів вести з ними боротьбу: ні збройну, ні політичну. Для того, щоби це було глибоко усвідомлено не лише діячами українських національних партій, які йшли на співпрацю з більшовиками, а й усією національною інтелігенцією і загалом масами, які продовжували вірити в національні ідеали, потрібно було провести гучну політичну кампанію. В її ході можна було дискредитувати українських національних лідерів, довести безперспективність їх політики і водночас продемонструвати переваги майбутнього, яке планувала реалізувати в Україні радянська влада.

Тривалий час всі спроби чекістів здобути матеріал для підготовки такого показового судового процесу не мали жодних успіхів. Уповноважена Київської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією Є. Михайлова, яка займалася справою «Цупок», зізнавалася, що першими заарештованими стали українські ліві есери, але «через невірність інформації» Валеріанова «нагляд (за підозрюваними. — *Авт.*) не давав ніяких результатів, не зважаючи на неодноразові зазначення адрес...». За її словами, загальним звинуваченням всіх заарештованих була їх приналежність до політичних партій, які в той час «переслідувалися Надзвичайною комісією як активні петлюрівські угруповання»¹. Розпо-

¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 24. — Арк. 29.

відаючи про арешт членів українських партій есерів та есдеків, Є. Михайлова наголошувала, що вже у той час з'ясувалася їх непричетність до т.зв. «Цупок», а йшлося про «справу У.П.С.Р. і У.С.Д.». Передусім чекістів зацікавила ситуація у партії, вони прагнули знайти привід для поглиблення розколу у лавах УПСР і УСДРП і здійснити «докорінну ломку петлюрівщини»¹.

Весна 1920 р. виявилася справді визначальною для більшості представників УПСР і УСДРП. Деякі з них були заарештовані українською республіканською владою. Їх звинувачували в антиурядових діях, «більшовизмі». Підставою до цього, за словами В. Голубовича, стало те, що члени ЦК партії, які перебували в Кам'янці, ще в лютому-березні 1920 р. отримали від Закордонної делегації УПСР доручення зав'язати переговори з радянською владою на платформі її визнання. Це був вже не просто намір, а відверта вказівка членам своїх партій переходити на службу до більшовиків. Група українських есерів на чолі з А. Степаненком виявила бажання повернутися на територію України, яка знаходилася під контролем радянської влади, і працювати на її боці. «Офіційне ставлення Соввласти до цих діячів, які демонстрували відверте каяття, було цілком доброзичливе, — наголошує Є. Михайлова, — але іноді виникали сумніви щодо їх щирості й підозра, що вони є агентами активної петлюрівщини...». Саме в той час очікувався також приїзд в Україну В. Винниченка. У такій ситуації напередодні українсько-польського наступу на Київ представники ЦК УПСР розпочали переговори з членом ЦК КП(б)У В. Затонським. Зважаючи на це, Є. Михайлова лише допитала українських есерів про їх можливу участь у «Цупок». Але понад усе, за її словами, на той час цікавило ставлення партії до радянської влади та нового уряду УНР².

За погодженням з головою Київської губернської ЧК В. Балицьким вона призначила їм побачення «на приватній квартирі члена губкома К.П.У». Окрім А. Степаненка на зустрічі були присутніми І. Часник, І. Лизанівський і Петренко від ЦК УПСР, а також П. Любченко. «Показання були узяті й після моєї доповіді та переговорів т. Балицького з Затонським та Панасом Любченком, який був уповноважений від Київського губкома К.П.У. на проведення разом із Затонським переговорів с У.П.С.Р. про їх легалізацію, було дозволено легальне існування цієї партії», — розповідала Є. Михайлова³. За її словами, легалізація їх «як членів ЦКП-УСР і легалізація усєї партії доказала необхідність припинити справу Цупкома як таку»⁴.

¹ Там само. — Арк. 31 — 32.

² Там само. — Арк. 31.

³ Там само. — Арк. 32.

⁴ Там само.

Є. Михайлова не приховувала, що В. Затонський обіцяв українським есерам сприяння у проведенні всеукраїнської партійної конференції, виданні есерівської літератури, що «робилося з тактичних міркувань». За словами слідчого, «широке оповіщення українських кіл про відокремлення від петлюрівщини такої партії, як У.[П].С.Р., мало в період польського наступу велике політичне значення». Разом з тим, нагляд за всіма фігурантами справи «Цупок» продовжувався і розробка справи не припинялася. У подальшому, за її словами, планувалося заарештувати всіх учасників конференції УПСР, або принаймні виявити всіх наявних членів партії¹.

Неочікуваний наступ української і польської армій на Київ вніс свої корективи у розвиток справи. Київська губернська ЧК змушена була евакуюватися, прихопивши з собою як заручників найбільш «відомих петлюрівських та польських діячів». «Пам'ятаю, — розповідатиме згодом Є. Михайлова, — питання про те, чи залишати Аркадія Степаненка та інших у Києві або запропонувати їм евакуюватися з нами, піднімалося, але зроблено у цьому напрямку нічого не було, здається через технічні труднощі»². Згодом під час допитів восени 1920 р. — навесні 1921 р І. Часник, І. Лизанівський, Н. Петренко згадуватимуть, що були змушені переховуватися від польської влади і перейти на нелегальне становище³. Читаючи ці протоколи, розумієш, наскільки вони щиро вірили в те, що більшовицька влада їх приймає до співпраці і надасть можливість спокійно працювати в радянській Україні. Згодом спостерігатиметься зовсім інший настрій, але тоді вже не могло бути вороття з радянського табору.

Нового імпульсу слідству надав арешт у Кременчуці Особливим відділом ВУЧК 14-ї армії 18 осіб за начебто причетність до повстанської організації⁴. Більшість із заарештованих — члени партій українських есерів і есдеків, урядовці різних відомств УНР, члени національних освітніх та кооперативних установ. Звинувачення формулювалися у залежності від фаху заарештованих. Так, П. Кугію — директору департаменту постачання Міністерства шляхів сполучення Директорії УНР, ставилося в провину організація боротьби «у запіллі Радянської Армії з метою деморалізації тилу, захопленні транспорту та господарських ресурсів Радянської України»⁵. Протокол допиту засвідчує, що слідчих більше цікавила не повстанська діяльність П. Кугія, а його особисте знайомство та службові відносини з членами українського уряду та безпосередня участь у роботі Ради Народних Міністрів УНР. Інший заарештований, Ф. Булат — член Української партії соціалістів-самос-

¹ Там само. — Арк. 31.

² Там само.

³ Там само. — Т. 14. — Арк. 3—4 зв.; Т. 12. — Арк. 11—12; — Т. 13. — Арк. 14—20.

⁴ Там само. — Т. 40. — Арк. 1—5.

⁵ Там само. — Т. 21. — Арк. 43—44.

тійників, кооператор і редактор газети «Українські вісті», допитувався на предмет, хто з членів Кременчуцької кооперативної спілки та місцевої «Просвіти» належить до українських політичних партій і до яких саме¹. Під час допитів слідчих цікавили питання щодо реорганізації Директорії і зміни її політичного курсу, новий уряд УНР, персональний склад Дніпросоюзу, Українбанку, місцевих споживчих товариств, які могли сприяти постачанню Армії УНР тощо. Через місяць в Полтаві було заарештовано ще 17 осіб за начебто причетність до антирадянського повстанського комітету². Більшість узятих під варту — вчителі, працівники культури, залізничники, журналісти. Прикметно, що саме за приналежність до національних освітніх чи кооперативних інституцій кожний з них кваліфікувався як повстанець і петлюрівець³. Водночас проглядається певна система масових арештів, яка базувалася на затриманні більш відомої персони (наприклад, члена СВУ та УСДРП П. Бензі), згодом відслідковувалися всі знайомі та близькі, які теж заарештовувалися. Особливий інтерес викликали ті, хто недавно повернувся із-за лінії фронту. Лише у березні 1921 р. більшість з них буде звільнена з-під варту за постановою Надзвичайної слідчої комісії ВУЦВК під підписку про невиїзд. Формулювання щодо цих заарештованих («недоведеність порушеного проти нього звинувачення», «неполітичний характер його діяльності в уряді УНР» тощо) зайвий раз підтверджували, що вони були заарештовані «за компанію», «на всякий випадок»⁴.

Незважаючи на спроби ВЧК накопичити у справі «Цупок» якомога більше компрометуючих даних проти представників українських соціалістичних партій і довести їх участь в організації антирадянського повстанського руху, ставало очевидним, що у слідства відсутні докази. Виникало питання: за браком фактів військового злочину, як цю справу кваліфікувати? Очевидним ставав політичний підтекст справи. Армійські спецслужби намагалися усунутися від її ведення і передати у розпорядження ВУЧК. Так, супровідний лист заступника начальника Особливого відділу при Реввійськраді Південно-Західного фронту Ю. Євдокімова заступнику голови Цупнадзвичкому України В. Балицькому щодо справи «Цупок» свідчить, що «слідча частина Особливого відділу не в змозі вести слідство у цій справі, з огляду на відсутність обвинувачувального матеріалу». «У справі немає ані агентурних свідчень, ані доповіді уповноваженого... взагалі матеріала, на який можна було опертися», — констатує у своєму листі Ю. Євдокімов⁵.

¹ Там само. — Т. 22. — Арк. 69–71.

² Там само. — Т. 40. — Арк. 6–7.

³ Там само. — Т. 22. — Арк. 69–71.

⁴ Там само. — Т. 22. — Арк. 28.

⁵ Там само. — Т. 40. — Арк. 14.

Реанімувати справу «Цупок» вдалося завдяки арешту 11 серпня 1920 р. у Кам'янці-Подільському під час засідання губернської ради народного господарства Всеволода Олександровича Голубовича (1885—1939) — колишнього голову уряду УНР. Протягом місяця радянські спецслужби вирішували його подальшу долю. Спочатку, як свідчить сам В. Голубович, його сповістили, що у Вінниці, куди він був вивезений 14 серпня 1920 р., він зустрінеться з Дробнісом, який вирішить, де він мешкатиме (у Києві чи Харкові). Але в дійсності, В. Голубович був відправлений у губернське управління ЧК, де перебував тиждень. З 24 по 28 серпня заарештованого допитували слідчі Особливого відділу 14 Армії, а у ніч на 15 вересня він був етапований до Харкова в Особливий відділ Південно-Західного фронту¹.

На першій зустрічі із заарештованим В. Голубовичем 24 серпня 1920 р. слідчий І. Бірюков від руки записав звинувачення, що колишній прем'єр брав участь «в організації постачання Петлюрівської армії, в організації Центрального Повстанського комітету, в безпосередній участі у складі Уряду УНР»². Протягом чотириденного допиту (24—27 серпня) слідчий лише один раз запитав заарештованого, чи одержував він доручення від ЦК УПСР налагодити зв'язок з осередком у Києві, а також інспекції можливих контактів з іншими політичними групами. Від самого початку слідство цікавила не його участь в організації повстанського руху, а той факт, що В. Голубович належав до нечисленного кола провідників національно-визвольного руху, був урядовцем найвищого рівня. Слідчий намагався охопити весь період існування національних урядів в Україні, проаналізувати їх діяльність і довести, що всі режими, окрім радянського, нібито мали антинародний характер. Водночас І. Бірюков своїми питаннями підштовхував В. Голубовича до зізнання, що і уряд УНР, міністром, а згодом і головою якого він був, і партія, до якого належав, були ініціаторами війни проти «робітничо-селянської влади Росії»³.

Можливо, В. Голубович не розумів небезпеки, яка йому загрожувала в зв'язку з цим ув'язненням в ЧК. Наразі слід згадати, що на початку лютого 1919 р. він, як і весь провід УНР, евакуювався до Кам'янця-Подільського, де разом з М. Грушевським, О. Жуковським, І. Лизанівським, В. Чехівським розгорнув активну політичну діяльність, створивши опозиційний Директорії «Комітет охорони республіки». За це 24 березня 1919 р. В. Голубович та ін. за наказом члена Директорії О. Андрієвського мали бути заарештовані. М. Грушевський і О. Жуковський виїхали за кордон, а В. Голубович втік до Східної Галичини⁴.

¹ Там само. — Арк. 31—33.

² Там само. — Арк. 2.

³ Там само.

⁴ Там само. — Арк. 4—5 зв.

Вже після приходу до влади уряду Б. Мартоса він за вказівкою ЦК своєї партії повернувся до Кам'янця-Подільського і редагував партійний щоденник «Трудова громада». У вересні 1919 р. В. Голубович нелегально виїздив на Полтавщину, окуповану більшовиками, з тим, щоби вивезти дружину. Під час перетину кордону він був затриманий управлінням ЧК при батальйонному командирі 1-го кінного Таращанського полку. Проте через деякий час він знову опинився на волі. В. Голубович зізнається, що не мав нічого проти того, що його дружина та сестра працювали в радянських інституціях. Чоловік останньої — Михайло Жук, за показами В. Голубовича, був членом КП(б)У. Крім того, ще раніше, у своїй заяві голові ЧК Подільської губернії, він пише, що за нього може поручитися Іван Пилипович Немоловський — управляючий відділом шляхів сполучення Галицького ревкому, член КП(б)У, який був вітчимою його дружини, і в січні 1918 р. очолював міністерство військових справ УНР¹. В. Голубович, редагуючи орган ЦК УПСР «Трудова громада», зазначав, що «при самих неможливих умовах під запеклою цензурою», він «майже в кожному номері боровся проти поляків і Петлюри». Як засвідчив колишній прем'єр-міністр УНР, Подільська організація українських есерів декілька разів виділяла грошову допомогу КП(б)У, окремим її членам, що підтверджується довідкою про заборгованість Кам'янець-Подільської організації КП(б)У перед УПСР². І робилося це попри фінансову скруту самої УПСР. Саме в цей час один з провідних членів УПСР М. Чечель, який разом із М. Грушевським перебував у Відні і листувався з В. Голубовичем, у своїх листах скаржився на тяжке матеріальне становище. Закордонний комітет партії не лише не мав засобів для існування, а й коштів, щоб сплатити «внесок до Інтерн[аціонал]у»³.

Можна констатувати, що поступово протиборство різних політичних течій у таборі УНР призвело до їх більш чіткої поляризації. Зрештою стало ясно, хто готовий йти на компроміс з більшовиками, а хто залишиться їх непримиреним ворогом і буде боротися з ними до кінця. В. Голубович не був борцем з радянською владою, як і переважна більшість членів ЦК УПСР, які опинилися в лабетах ЧК. Вирішуючи дилему влада рад — чи влада національно-патріотичних сил, він схилився до першого варіанту. Адже від початків відновлення УНР він солідаризувався з тими, хто відстоював т. зв. трудовий принцип, що зрештою відбилося і у назві редагованого ним органу ЦК УПСР «Трудова громада». В. Голубович, як і його товариші по партії, були на боці «трудящих мас», інтереси яких, на їх думку, захищали більшовики. Тому, власне, вони вважали, що у них з радянською Росією одна мета —

¹ Там само. — Арк. 6 — 7; 31 — 33; Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у 2-х тт. — Т. 2. — К., 1997. — С. 114, 133.

² ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 12. — Арк. 55

³ Болабольченко А. Всеволод Голубович і «Справа ЦПС-Р». — К., 1993. — С. 20.

побудова держави рад для робітників і селян. Що стосувалося абсолютного централізму як у структурі більшовицької партії, так і в усіх сферах її діяльності — економічній, національній та інших, то члени ЦК УПСР не втрачали надії на досягнення компромісу.

Перебіг допиту підводить до висновку, що І. Бірюков, всупереч тому, що чимало активних членів партії есерів легально працювали в радянських установах і були лояльними до радянської влади, намагався довести, що склад Центрального комітету їх партії і «Цупок» тотожні. Це давало йому підстави звинуватити всю партію в організації повстанського руху проти радянської влади в Україні. Перекручуючи факти і свідчення, І. Бірюков намагався довести, що українські есери — організатори «Цупок» і широкої мережі антирадянського повстанського руху, що вони, нібито, підтвердили своїм входженням до урядів Б. Мартоса та І. Мазепи, т.т. «безпосередньою підтримкою петлюрівського уряду» і «на підставі своєї заколотницької підпільної політики мали на увазі захоплення політичної влади і встановлення буржуазної республіканської форми правління»¹.

Арешт В. Голубовича започаткував хвилю репресій проти всіх колишніх фігурантів справи «Цупок» квітня 1920 р. Якщо навесні Н. Петренко, І. Часник, І. Лизанівський допитувалися ЧК як свідки у справі, то восени 1920 р. вони були заарештовані як звинувачені в організації повстанського комітету. В той час ЦК УПСР поновила переговори з більшовиками про легалізацію партії і невдовзі заарештованих есерів по заяві ЦК УПСР Київська губернська ЧК звільнила, але через місяць арешти відновилися. Надзвичайка набирала докази проти самої УПСР, яка, за свідченнями більшості із затриманих, існувала легально. Якщо протягом перших допитів чекісти намагалися зібрати насамперед якомога більше прізвищ членів урядів УНР, різних місій, установ із постачання армії тощо, то далі у їх інтерес викликали здебільшого дії членів ЦК УПСР. Розпочався процес виявлення тих членів партії есерів, хто перебував на радянській території, служив в радянських організаціях і установах. Так, І. Часник працював секретарем комісії Київського відділення Вукоопспілки, А. Степаненко — у комітеті зовнішньої торгівлі, Н. Петренко — у Сільськогосподарській вченій раді, С. Березняк — Губагітвидаві, Ю. Ярослав — у Дніпросоюзі і т. ін.².

Уповноважений Особливого відділу Південно-Західного фронту 20 жовтня 1920 р. повідомив своє командування про успішне проведення у Києві операції, в ході якої були заарештовані українські есери Н. Петренко, І. Часник, С. Березняк. Планувалося ув'язнити ще й Ю. Ярослава. А. Степаненко та І. Лизанівський перебували у розшуку³.

¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 12. — Арк. 2—15 зв.

² Там само. — Т. 14. — Арк. 3—4 зв.

³ Там само. — Т. 40. — Арк. 86.

Під час допиту І. Часника з'ясувалося, що він, як і більшість членів ЦК УПСР, протягом 1920 р. мешкали в Києві цілком відкрито, лише під час польської військової присутності перейшли на нелегальне становище¹. Інший заарештований І. Якименко зізнався, що почав переховуватися від ЧК лише 20 жовтня 1920 р., коли відбулися арешти його однопартійців². Протоколи допитів створюють враження, що слідчих зовсім не цікавила участь есерів в повстанському русі проти радянської влади. На той час, судячи з усього, вони вже не сумнівалися, що ті були абсолютно до нього непричетні. Слідчі вимагали від заарештованих детальної інформації про членів урядів УНР, зовнішню і внутрішню політику Центральної Ради, Директорії, повстання проти режиму П. Скоропадського тощо. Протягом 20–21 жовтня слідчий секретно-оперативної частини Південно-Західного фронту С. Дукельський тричі допитував І. Лизанівського³. Заарештований детально описав ставлення ЦК УПСР до радянської влади. За його словами, Центральний комітет партії «визнав законним уряд Раковського». І. Лизанівський стверджував, що партія не мала нічого спільного з Директорією і «активно виступала» проти її польського курсу. Він наголосив, що навесні 1920 р. члени ЦК УПСР добровільно з'явилися в ЧК у Києві до слідчої Є. Михайлової, яка вела справу «Цупок». Та повідомила В. Затонського, що «з боку ЧК перешкод до легалізації партії немає». Коли місто знову опинилося в руках більшовиків, ЦК УПСР відновив переговори з секретарем Київського губпарткому КП(б)У П. Любченком і Павловим — головою Київської губернської ЧК. «Для того, щоб остаточно з'ясувати стан партії УПСР», І. Лизанівський за порадою секретаря Київського губкому партії виїхав у Харків до ЦК КП(б)У, де провів перемовини з В. Блакитним та мав намір зустрітися з секретарем ЦК КП(б)У Я. Яковлевим (Епштейном) і заступником начальника Особливого відділу при Реввійськраді Південно-Західного фронту Ю. Євдокимовим. 19 жовтня 1920 р. на з'їзді комнезамів під час очікування на секретаря ЦК КП(б)У (очевидно, Я. Яковлева) його було заарештовано⁴.

І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник в один голос доводили, що українські есери твердо стали на шлях «співпраці з радянською владою». Крім того, І. Лизанівський зазначав, що, залишаючись працювати міністром пропаганди в уряді Б. Мартоса, він прагнув «проводити лінію співпраці з радянською владою та недопущення використання реакціонерами неуспехів Радянської влади». Приблизно у серпні 1919 р. Закордонна група УПСР у складі М. Чечеля, М. Шрага і М. Грушевського, за його словами, розпочала у Берліні контакти з незалежними

¹ Там само. — Т. 14. — Арк. 3–4 зв.

² Там само. — Т. 21. — Арк. 127–128.

³ Там само. — Т. 12. — Арк. 11–15, 18–21 зв.

⁴ Там само. — Арк. 15.

соціал-демократами щодо посередництва останніх у переговорах з радянською владою, одночасно планувалося «ліквідувати уряд Директорії шляхом виходу членів партії УПСР з Кабінету Міністрів і таким чином розкласти апарат УНР». Зрештою їм вдалося розпочати переговорний процес з представниками РСФРР у Берліні. І. Лизанівський за дорученням партії, таємно від уряду (на той час він залишався міністром УНР) на аероплані відлетів до Берліну, але у Галичині з аеропланом трапилася аварія й він був змушений повернутися до Кам'янця-Подільського¹.

Реанімації справи «Цупок» значною мірою сприяв Іван Бірюков. У квітні 1920 р. його прізвище згадувалося членами УПСР на допитах у ЧК. Тоді він фігурував як Олексій Олексійович Бойко (Морісон) — голова повстанчому, який діяв у Вінниці напередодні наступу радянських військ у грудні 1919 р. Був відомий також як Бойко-Кухта, Кухта-Кухтинський, Бейк-Моріссон. Авантюрник, який прагнув будь-що зробити кар'єру (байдуже в якому політичному таборі), Іван Бірюков виявився досить передбачливим у своєму виборі. Після певних хитань у тому, кому ж запропонувати свої послуги, він навесні 1920 р. опинився у радянській спецслужбі як тимчасово виконуючий обов'язки військового слідчого Особливого відділу ВНК 14-ої армії. Саме за ініціативи І. Бірюкова були заарештовані українські діячі у Кременчуці² та Полтаві³. Він же допитував В. Голубовича та інших членів партії українських есерів.

Перші допити у справі «Цупок», які проводив І. Бірюков, викликають підозру, що він прагнув довести існування потужної антирадянської повстанської організації, заснованої членами УПСР. Згодом з'ясовується, що він намагається якомога більше зібрати компромату саме на тих персон, які знали, хто він є насправді, і в такий спосіб застерегти себе від звинувачень на свою адресу. Вже 29 серпня 1920 р. було допитано В. Голубовича як свідка за справою І. Бірюкова⁴. І виявилось, що заарештований знає І. Бірюкова з квітня 1919 р. як Олексія Олексійовича Бойка, (Едварда Бейк-Морісона), який видавав себе за члена УСДРП, головноуповноваженого при Директорії у справах евакуації державного майна. Останній раз В. Голубович зустрів І. Бірюкова на початку березня 1920 р., коли той клопотався про перепустку з Кам'янця-Подільського на територію радянської України, начебто через загрозу бути заарештованим польською владою. На думку В. Голубовича, І. Бірюков «всіма засобами намагався вдертися у партійні кола, особливо опозиційно налаштовані до Директорії, зокрема, до Петлюри».

¹ Там само. — Арк. 14.

² Там само. — Т. 21. — Арк. 43–44.

³ Там само. — Т. 17. — Арк. 47–47 зв.

⁴ Там само. — Спр. 74195-фп. — Арк. 58–61.

Заарештований робить досить правдоподібний висновок, що, допитуючи його, І. Бірюков, як начебто радянський агент, прагнув добути свідчення, що підтвердили б його інформації раніше передані Особвідділу ВЧК 14-ої армії¹.

Незабаром виявилось, що І. Бірюков намагався фальшувати докази слідства, був провокатором та ініціатором «створення» міфічних повстанських організацій. Паралельно з'ясувалося, що начебто члени «Цупок», яких він розшукував, зокрема А. Степаненко, Н. Петренко «мешкають легально у Києві, не намагаються нікуди зникнути»². Як з'ясувалося, до Особливого відділу 14-ої армії І. Бірюков потрапив у квітні 1920 р. Його привіз з району дислокації 60-ї дивізії у Кременчуці член Реввійськради 14-ої армії М. Рухимович. І. Бірюков опинився на радянській стороні 10 квітня в стані тяжкої хвороби на зворотний тиф³. У Кременчуку І. Бірюкова помістили у госпіталь, де він відразу дав свідчення, а після одужання «приступив до активної праці спільно з Особливим відділом». Вже на початку травня він зустрівся на вулиці з діячем української організації, начебто підпільної — Гульком (згодом був заарештований) і вже через нього налагодив контакт з іншими «петлюрівцями-підпільниками», які незабаром за його ж таки наказом були ув'язнені⁴. Він маніпулював свідченнями заарештованих для добування нових фактів, що могли скомпрометувати український національно-визвольний рух. Можна стверджувати, що авантюрист І. Бірюков став просто знахідкою для радянських спецслужб, які використовували його поінформованість для фабрикації справи спочатку проти республіканського проводу загалом, а згодом проти УПСР.

Водночас І. Бірюков прекрасно розумів, що він потрібний радянській каральній системі. «Не я фактично є ініціатором необхідності ліквідації уряду У.Н.Р., а засідання Особливого відділу Південно-Західного фронту, на якому були присутніми Євдокимов, Дукельський та ін.», — зазначив І. Бірюков під час допиту 24 березня 1921 р.⁵ Усвідомлюючи, що авантюрист «знайшов шлях до своєї передбачуваної реабілітації засобом створення з мухи слона і ліквідації тих осіб, які могли його у майбутньому викрити... Застосовував засіб притягнення осіб або зовсім непричетних до справ, створюючи і фабрикуючи матеріали проти таких, що можуть його викрити, або говорив про осіб неіснуючих чи тих, які давно відійшли у вічність»⁶, чекісти не поспішали відмовлятися від «добутого» І. Бірюковим матеріалу, який був максимально використаний слідчими ВУЧК у фабрикації «Справи ЦК УПСР».

¹ Там само.

² Там само. — Арк. 80–82.

³ Там само. — Арк. 121–128.

⁴ Там само. — Арк. 8.

⁵ Там само. — Арк. 28–28 зв.

⁶ Там само. — Арк. 121–128.

Після оголошення вироку Ревтрибуналу потреби у послугах І. Бірюкова у радянських спецслужб більше не було. 21 жовтня 1921 р. судова колегія ВУЧК, розглянувши його справу, постановила: звинувачення його «у службі у білих, організації повстанського центру і здійсненні підробки... вважати повною мірою доведеними». Цією ж постановою І. Бірюкову (О. Бойку) виносився смертний вирок¹. Однак у матеріалах його слідчої справи відсутні дані щодо виконання вироку². Не виключено, що «здібності» І. Бірюкова ще знадобилися радянській владі і він був знову використаний для фабрикації інших справ над українськими діячами.

Всі матеріали слідства вичерпно підтверджували, що В. Голубович та інші заарештовані українські діячі ніколи не належав до повстанських комітетів, а їх причетність до «Цупок» є вигадкою І. Бірюкова. Але цінна інформація, яку ретельно збирав авантюрист, могла знадобитися, щоб сфабрикувати іншу — не менш гучну справу «Уряду УНР». Очевидно, що попри всі обіцянки легалізувати УПСР, радянські провідники в Україні шукали ефективну форму моральної дискредитації партії, компрометації її в очах населення, продемонструвавши нездатність провідників українських есерів «захистити інтереси трудящих мас». Навіть при відсутності доказової бази щодо причетності ЦК УПСР до «Цупок» і водночас за наявності серед заарештованих переважно колишніх республіканських урядовців перед радянською владою відкривалися перспективи проведення судового дійства над «буржуазно-націоналістичним» уенерівським режимом.

Після арешту 28 грудня 1920 р. Г. Сиротенка — міністра юстиції УНР в уряді В. Чехівського³, а 17 січня 1921 р. і самого першого прем'єр-міністра УНР доби Директорії⁴, ВУЧК одержав можливість сформулювати справу «Уряду УНР», маючи низку заарештованих, суд над якими мав би широкий резонанс. Але виникли певні труднощі щодо заарештованого В. Чехівського. Він був членом УКП фактично легалізованої радянською владою. З початку 1920 р. працював на посаді професора Інституту народної освіти у Вінниці і справді відійшов від активної політичної діяльності. Долею В. Чехівського було занепокоєно ЦК УКП, до якої на той час більшовики ще демонстрували певну толерантність. Протримавши його в ув'язненні протягом двох місяців, Надзвичайна слідча комісія ВУЦВК випустила його під підписку про невиїзд за поручництва центрального комітету його партії⁵.

¹ Там само. — Арк. 140.

² Там само. — Арк. 142.

³ Там само. — Спр. 69270-фп. — Т. 11. — Арк. 7–8.

⁴ Там само. — Т. 9. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Арк. 19.

Весь перебіг слідства постійно перебував під пильним контролем ЦК КП(б)У. Протоколи Політбюро ЦК КП(б)У засвідчують, що починаючи від 31 жовтня 1920 р. питання долі В. Голубовича, І. Лизанівського та ін. фігурантів справи набуло особливої ваги на засіданнях партійного керівництва. За дорученням Політбюро Я. Яковлев впродовж місяця вивчав обставини справи, але висновки так і не були зроблені¹. Очевидно, що партійне керівництво, побачивши відсутність складу злочину з боку всіх заарештованих членів УПСР, вагалось перед прийняттям рішення, яке ж обвинувачення їм інкримінувати. 1 грудня 1920 р. було ухвалено «звернутися до ЦК РКП» з проханням надати у розпорядження Особливого відділу при Цупнадзвичкомі всі матеріали по справі Петлюри та ін.»². Через кілька днів нове рішення Політбюро ЦК КП(б)У: «Всі справи української інтелігенції вилучити з особливих відділів і передати у Цупнадзвичком та його органи... Від амністії утриматися до Всеукраїнського з'їзду Рад»³. Лише через місяць 11 січня 1921 р. вищий політичний орган КП(б)У ухвалює рішення «створити Трибунал під головуванням т. Шумського і членів Мануїльського, Аросева та запасних членів тт. Затонського, Манцева» для «процесу» над українськими есерами⁴.

Вже 20 січня 1921 р. С. Дукельський складає «Обвинувальний висновок у справі членів уряду УНР і Центральних комітетів Української партії соціалістів-революціонерів і соціалістів-демократів»⁵. У цьому документі зазначалося, що «члени Ц.К. У.П.С.Р., які знаходилися у Києві, як Лизанівський, Березняк, Ярослав, Часник, Петренко та інші, перебуваючи на службі у радянських органах в той же час вели організаційно-керівну роботу серед повстанців і підготовку до повалення радянської влади. Таким чином, цілком очевидні спроби з боку Ц.К. У.П.С.Р. легалізуватися та впровадитися у Радянські органи с метою полегшення наміченого перевороту й усунення Радянської влади». С. Дукельський підкреслював, що ці наміри вдалося паралізувати завдяки оперативним діям Особливого відділу Південно-Західного фронту, співробітники якого наприкінці вересня 1920 р. заарештували членів ЦК УПСР⁶.

Машинописний текст на 116 сторінках фактично є коротким викладом історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. в інтерпретації начальника секретно-оперативної частини Особливого відділу Цупнадзвичкому. Висновок стосується 76 осіб, з них 11 (В. Голу-

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 99.

² Там само. — Арк. 114 зв.

³ Там само. — Арк. 116 зв.

⁴ Там само. — Спр. 13. — Арк. 7.

⁵ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 2. — Арк. 1–116.

⁶ Там само.

бович, Г. Сиротенко, І. Лизанівський, Н. Петренко, І. Часник, П. Бензя, Г. Солодарь, С. Березняк, О. Блоха, Г. Скугар-Скварський, М. Токаревський) на той час були заарештовані, інші перебували в еміграції. Хто ж були ті решта діячів, смерті яких вимагав начальник секретно-оперативної частини Особливого відділу ВУЧК? До списку увійшли всі члени Директорії (В. Винниченко, С. Петлюра, О. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець), провідники УПСР (М. Ковалевський, П. Христюк та ін.) та УСДРП (І. Мазепа, Д. Антонович, В. Чехівський та ін.). У ньому також фігурували члени УПСФ (О. Саліковський, А. Ніковський, В. Прокопович, С. Шелухин та ін.), УПСС (І. Липа, М. Білінський, О. Шаповал та ін.), міністри УНР практично всіх складів урядів (від О. Жуковського та Є. Архипенка до П. Красного та А. Ревуцького), українські галицькі діячі (О. Безпалко, А. Крушельницький), а також член уряду гетьмана П. Скоропадського — директор департаменту державного контролю, згодом — державний контролер в урядах УНР Директорії І. Кабачків та голова посольства Української Держави та УНР у Відні В. Липинський. Кожен з них заочно «засуджувався до вищої міри покарання — розстрілу, але у зв'язку з тим, що не був заарештованим, оголошувався поза законом»¹.

Отже, перелік цих діячів свідчить, що радянська карально-репресивна система намагалася включити в провокаційне звинувачення представників усього спектру українського національно-визвольного руху від соціалістичних партій до діячів ліберально-демократичного і консервативного табору. Очевидно, більшовицьке керівництво вважало недостатнім обмежитись фабрикацією процесу лише над УПСР.

У висновку С. Дукельський посилається на свідчення, насамперед, В. Голубовича і О. Блохи. Останній належав до УСДРП² і був єдиним з 76 осіб, кого С. Дукельський, на відміну від інших, пропонував амнітувати³. Проте, О. Блоха так і не дочекався звільнення. З березня 1921 р. він помер від паралічу серця⁴. До оголошення вироку відійшли у вічність ще двоє заарештованих. 29 січня 1921 р. у лікарні «Харківського центрального 1-го дому суспільного примусового труда» помер С. Березняк⁵. Діагноз — висипний тиф. Від запалення легенів 15 лютого 1921 р. помер М. Петрицький — український галицький політичний діяч, посол до австрійського сейму, який ніколи не належав до УПСР.

Після формулювання обвинувального висновку більшовицький провід форсував підготовку судового процесу. 25 січня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У доручило Д. Мануїльському вжити заходів «для прискорення

¹ Там само

² Там само. — Т. 21. — Арк. 95.

³ Там само. — Т. 2. — Арк. 100.

⁴ Там само. — Т. 20. — Арк. 19.

⁵ Білорус М.А. Член Центральної Ради Саватій Березняк. — С. 45.

справи Голубовича та ін.»¹. Ще через тиждень (3 лютого) воно визначається зі складом Ревтрибуналу, затверджує М. Скрипника обвинувачем, а О. Шумського — головою Ревтрибуналу. Таке рішення Політбюро демонструє неприхований цинізм партійної верхівки КП(б)У. Адже саме українцям за походженням, майбутнім чільним діячем «українізації» доручалося очолити відкрите судове дійство, яке, за задумом його ініціаторів та організаторів, мало стати «свого роду останньою підсумковою ризикою, підведеною історією під ідейним розвалом, гниллю і розкладом української «самостійницької» інтелігенції»². Підступність цього кроку виразно виявилася під час обговорення складу Ревтрибуналу на засіданні Політбюро 7 лютого 1921 р., де голова Верховного ревтрибуналу О. Аросев доводив необхідність замінити кандидатуру Манцева, який має російське прізвище, на діяча-українця³.

Політбюро ЦК КП(б)У ще протягом трьох місяців узгоджувало кандидатури членів Ревтрибуналу. І якщо 3 лютого планувалося розпочати судовий процес вже 13 числа цього ж місяця, то 8 лютого 1921 р. після доповіді М. Скрипника Політбюро ухвалило рішення відправити справу на додаткове розслідування⁴. Можливо, згадали, що згідно із декретом Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР від 15 квітня 1919 р. про Верховний ревтрибунал, який був створений при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК), слідство у справах, підсудних трибуналу, провадили верховні слідчі. Аби легітимізувати усі слідчі і судові дії щодо членів ЦК УПСР оперативно на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було прийнято рішення створити слідчу комісію у справі В. Голубовича та ін. «від імені ВУЦВК»⁵. До її складу увійшли: Ковальов (голова), С. Дукельський і Лебединець. Комісії «надавалося право звільнювати осіб, проти яких немає особливого звинувачувального матеріалу»⁶.

Слід згадати, що у межах т. зв. справи «Цупок» розглядалася діяльність Полтавського губернського повстанського комітету. 10 листопада 1920 р. уповноваженим управління Особливих відділів Південно-Західного фронту Капустянським був сформульований обвинувачувальний висновок⁷, щодо «членів» повстанчкому. Жодних документальних доказів їх повстанської діяльності звичайно виявлено не було. Звинувачення формулювалися в основному на особистих зізнаннях у причетності до повстанської організації, яку очолював отаман Зелений (Терпило). З 34 осіб (з них 3 жінки) вдалося документально довести провину лише

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 14 в.

² Цит.: *Болабольченко А.* Вказ. праця. — С. 31.

³ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 18. — Арк. 101.

⁴ Там само. — Спр. 13. — Арк. 14 в., 19.

⁵ Там само. — Арк. 19 зв.

⁶ Там само.

⁷ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 17. — Арк. 47–47 зв.

2-х. Але слідчий вимагав розстріляти усіх¹. Після рішення Політбюро ЦК КП(б)У про надання комісії ВУЦВК у справі В. Голубовича права звільняти осіб за відсутності проти них звинувачувального матеріалу, майже всі заарештовані за вказівкою І. Бірюкова за начебто причетність до повстанського руху на Полтавщині отримали можливість вийти на волю, окремі з них були «мобілізовані у лави Червоної армії»². Натомість справу українського еседека М. Токаревського було виділено зі слідства т.зв. Полтавського повстанчкому і приєднано до матеріалів у «Справі ЦК УПСР». 15 лютого 1921 р. (А. Терлецький, М. Полоз, Г. Гринько, В. Блакитний та ін.) звернулися з клопотанням про звільнення його на поруки за станом здоров'я³.

Після тривалих обговорень і М. Скрипнику, і О. Шумському вдалося уникнути участі в засіданні Ревтрибуналу. Перший терміново взяв відпустку, другий був затверджений послом УСРР у Польщі⁴. Закриті протоколи Політбюро ЦК КП(б)У не дають можливості прослідкувати всі тонкощі колізій обговорення підготовки засідання Надзвичайного ревтрибуналу, але вже той факт, що кожного тижня члени найвищого партійного керівництва поверталися до цього питання, засвідчує, якої ваги йому надавали. Справа дещо прискорилося після засідання 29 березня 1921 р., коли головою Надзвичайної комісії ВУЦВК у справі В. Голубовича було призначено В. Балицького. Вже 9 квітня він зробив на Політбюро доповідь з приводу підготовки справи. Вона остаточно окреслилася як «Справа Голубовича та ін.». Термін її завершення визначався у межах тижня. Головні застереження викликав «обвинувальний висновок», який був перевантажений «зв'язками з бандитами і білогвардійцями (як на Україні, так і за кордоном)»⁵. Очевидно, що слідство не мало доказової бази і будь-які зволікання з відтягуванням процесу не могли змінити стану справи. І знову попри постійні обговорення на Політбюро засідання Ревтрибуналу періодично відтерміновується.

3 травня 1921 р. головні фігуранти справи оголосили ультиматум. У своїх заявах, зокрема І. Лизанівський та Н. Петренко наголошували, що їм «не пред'явлено ніяких конкретних обвинувачень», не зважаючи на те, що допити закінчилися два місяці перед тим і члени слідчої комісії ВУЦВК заявили про завершення справи «не пізніше місяця марта»⁶. Вони заявляли, що розпочнуть голодування в разі, коли до 10 травня 1921 р. справа не буде вирішена⁷. Очевидно, що такий розвиток подій не

¹ Там само.

² Там само. — № 74195-фп. — Арк. 141.

³ Там само. — № 69270-фп. — Т. 12. — Арк. 23.

⁴ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 58, 67, 69.

⁵ Там само. — Арк. 47, 63

⁶ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 69270-фп. — Т. 12. — Арк. 33; Т. 13. — Арк. 21 — 21 зв.

⁷ Там само. — Т. 12. — Арк. 33.

міг задовольнити партійне керівництво, тому на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 4–5 травня 1921 р. було нарешті прийнято рішення про склад Ревтрибуналу (Марченко, Кабаненко (член президії ВУЦВК), Покірний, Бідний і Танцюра) та обвинувачувачів (Мануїльський і Лебединець)¹. За два тижні остаточно сформульовано головну мету судового дійства: «Процес використати, щоб дати характеристику (попередньо було написано «міщанству», потім закреслено. — Авт.) поведінці української інтелігенції». Водночас було визначено, що «питання вироку, дивлячись на перебіг та обставини процесу, попередньо вирішуватимуть тт. Мануїльський, Затонський і Шумський»². І вже під час ведення засідання Ревтрибуналу 25 травня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «не заперечувати проти звільнення окремих с.-р., яких можна використати для боротьби з правими с.-р. і петлюрівцями»³.

За десять днів до початку судового процесу 13 травня 1921 р. було заарештовано Сергія Степановича Остапенка — другого прем'єр-міністра УНР доби Директорії⁴. Він приїхав до Києва на кілька днів зі ст. Немішаєво, де створив і очолив Мироцький технікум, щоб полагодити справи цього учбового закладу. Напередодні на технікум був здійснений напад українських повстанців на чолі з отаманом П. Орликом. Після того, як провідник загону дізнався, хто став об'єктом нападу, речі технікуму були повернуті і отаман особисто вибачився перед С. Остапенком. Згодом лист до нього від отамана П. Орлика від 27 березня 1921 р. стане одним з доказів антирадянської діяльності С. Остапенка та його «зв'язків» із повстанцями. Його справа була приєднана до загального судового процесу вже під час його ведення, про що було доручено оголосити Д. Мануїльському на засіданні Ревтрибуналу. Вказуючи на речовий доказ — лист отамана П. Орлика, Д. Мануїльський заявив, що «професор Остапенко колишній і дуже видатний член У[П]СР, а ЦК цієї партії сидить на лаві підсудних. Там йому місце!...». Як зауважує А. Болабольченко, проти цього мав заперечити захист, оскільки «не можна затримувати людину без попереднього слідства, без пред'явлення звинувачення посадити на лаву підсудних»⁵. Однак вимоги радянського керівництва прискорити завершення процесу, до якого підключили досить поважного фігуранта, були вагомою підставою для суддів нехтувати елементарними юридичними приписами.

На суді головував М. Михайлик — заступник наркома юстиції (він же пізніше був головним державним обвинувачем на процесі СВУ,

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 89.

² Там само. — Арк. 102.

³ Там само. — Арк. 106.

⁴ Там само. — Т. 10. — Арк. 8–8 зв.; 9–15.

⁵ Болабольченко А. Вказ. праця. — С. 37.

згодом — нарком юстиції і генеральний прокурор УСРР). Замість раніше призначених членів суду Покірного і Танцюри у засіданні Ревтрибуналу брав участь Гайцан. Захисниками було призначено П. Шубіна та М. Попова¹. Свідками у справі виступали: В. Затонський, П. Любченко, О. Шумський, В. Блакитий, Ю. Мазуренко, І. Кулик. Проглядаючи стенограму їх виступів на засіданні Ревтрибуналу, можна помітити, що жодному з них не вдалося навести бодай якісь конкретні факти, що підтвердили б висунуті звинувачення проти членів УПСР. Однак їх показання абсолютно не впливали на перебіг процесу, оскільки доля всіх засуджених була вирішена напередодні членами Політбюро ЦК КП(б)У.

На лаві підсудних опинилося вісім діячів: В. Голубович, І. Лизанівський, С. Остапенко, Н. Петренко, Г. Сиротенко, Ю. Скугар-Скварський, І. Часник, Ю. Ярослав. П'ятеро з них належали до київської групи ЦК УПСР (центральної течії) — Н. Петренко, І. Лизанівський, І. Часник, Ю. Ярослав, Ю. Скугар-Скварський. Двоє із заарештованих — Г. Солодар та П. Бензя — пересіли з лави підсудних на лаву свідків. Свідком на суді виступав і заарештований раніше В. Чехівський — колишній прем'єр-міністр Директорії УНР, він же — голова Комітету охорони республіки, заснованого у Кам'янці-Подільському у березні 1919 р. представниками УПСР та УСДРП, прихильниками альянсу з радянською владою.

Жодний з підсудних своєї вини не визнав. Та власне у виступах державних обвинувачів, як і обвинувальному висновку у справі членів ЦК УПСР В. Голубовича, Н. Петренка, І. Лизанівського, І. Часника, Ю. Ярослава та інших від 18 травня 1921 р.² фактично не було сформульовано чіткого складу «злочину» підсудних, не зроблено аналізу доказів протиправності їх дій. Весь процес став тріумфом політичного фарсу, замішаного на більшовицькій демагогії, лейтмотивом якої були звинувачення у «політичній спекуляції та авантюризмі» українських національних партій. У стенограмі засідання Ревтрибуналу зафіксовано виступ Д. Мануїльського з відповідними рубриками «Зв'язок українських соціалістичних партій з бандитами», «Ідеологія української інтелігенції», «Колоніальна політика і комуністи та ін.», в яких він безпідставно звинуватив українську інтелігенцію в усіх смертних гріхах, у той час «коли народилася в жорстокій боротьбі молода комуністична партія і наповнила весь світ відгуками своєї боротьби» і т. п.³.

¹ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров Голубовича, Петренко, Лызанивского, Часныка, Ярослава и др. (стенографический отчет) под редакцией Д.З. Мануильского и С.С. Дукельского. — Харьков, 1921. — С. 9.

² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 115 — Арк. 14 — 47.

³ Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров... (стенографический отчет). — С. 401 — 415.

Свій виступ він завершував ще більш безглуздими висновками: «Нехай плачуть українські патріоти, дивлячись на цю національну ганьбу. Тут гине репутація політичних партій, гине реакційна ідеологія, реакційна романтика, яку демонстрували як романтику визволення. Нехай плачуть українські патріоти»¹.

Під час оголошення вироку Надзвичайний ревтрибунал заявив, що незважаючи на «тяжкі злочини стосовно робітників і селян України, вчинені ЦК УП с.-р., всією партією й окремими її представниками в недавньому минулому», які «заслужують найвищого й найсуворішого покарання перед особою світового пролетаріату», він взяв до уваги «міць і велич революційного руху теперішнього часу, міцність радянського руху на Україні, відкрите каяття перед особою пролетаріату й селянства громадян Голубовича, Петренка, Лизанівського, Часника і Ярослава у всіх злочинах, вчинених ними відносно трудящих». Посилаючись на «урочисту публічну обіцянку цих підсудних словом і справою боротися з т.зв. УНР і з повстансько-бандитським рухом на Україні й, керуючись у цій справі революційною совістю й соціалістичною правосвідомістю» ревтрибунал постановив застосувати до вказаних підсудних покарання у вигляді ув'язнення у концентраційних таборах терміном на 10 років кожному. С. Остапенка, Н. Петренка, Г. Сиротенка, Ю. Скугар-Скварського засуджено до 5 років концентраційних таборів. Після оголошення вироку трибунал постановив застосувати до засуджених амністію, оголошену 5-м Всеукраїнським з'їздом Рад і замінити 10-тирічне ув'язнення покаранням на п'ять років у концентраційних таборах. Засудженого Г. Сиротенка звільнили від відбування покарання. До Ю. Скугар-Скварського та С. Остапенка трибунал вирішив не застосовувати амністії, але з огляду на «цінність Остапенка, як наукової сили» трибунал постановив замінити йому покарання на 5 років примусових робіт за фахом².

Після завершення засідання Ревтрибуналу засуджених знову перевозять до Харкова. Вони фактично стають заручниками у грі, спрямованій на подальший розклад української політичної еміграції та повернення визначних політичних діячів у радянську Україну. 4 червня 1921 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглядає питання «про українську інтелігенцію і, зокрема, про легалізацію УПСР, яка остаточно позбавлялася такого права. Натомість приймається рішення: дозволити в'їзд на Україну для радянської чи наукової діяльності «окремим членам УПСР, які заявлять про свій вихід з партії та її засудять». Водночас В. Затонському доручалося «зібрати на свій розсуд декількох провідних громадських українських діячів і запропонувати їм звернутися із закликом до української інтелігенції чесно служити радянській владі та взяти

¹ Там само. — С. 415.

² Там само. — С. 428, 429.

активну участь у розколі української інтелігенції...». Окремо зверталася увага «на можливість використати для цієї роботи процесу Голубовича»¹.

Насправді, як використати процес ЦК УПСР, вигадав секретар ЦК КП(б)У Д. Мануїльський. З більш пізнього документу — листа фігуранта справи Ю. Скугар-Скварського до першого секретаря ЦК КПРС і голови Ради Народних Міністрів СРСР М. Хрущова, дізнаємось, на що його особисто прирік Ревтрибунал. Ю. Скугар-Скварський був єдиним із засуджених, на кого не розповсюджувалася амністія 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад. Він мав відбути п'ятирічний термін у концентраційному таборі, натомість йому було запропоновано виконати «партійне завдання». «За пропозицією секретаря ЦК КП(б)У тов. Мануїльського Д.З. у лютому 1922 року я виїхав за кордон із завданням схилити широкі верстви еміграції повернутися на батьківщину і розоблачить підлу діяльність верхівки української еміграції., — писав Ю. Скугар-Скварський. — У жовтні 1924 року після моєї останньої доповіді про українську контрреволюцію ЧСР, по настоянню ЦК УПСР, запропонувала протягом тижня залишити межі Чехословаччини»². Він повернувся в СРСР разом з групою реемігрантів як комендант ешелону. У 1925 р. після нетривалої праці журналістом газети «Селянська правда» був заарештований, відбув 5 років таборів і 3 роки поселення, а у 1938 р. заарештований втретє «за вояж за кордон за дорученням М. Грушевського». В цілому Ю. Скугар-Скварський знаходився в ув'язненні понад 16 років³. Він єдиний з восьми засуджених учасників процесу над ЦК УПСР, хто вижив після таборів.

Але й без інтриг більшовицького провладу низка українських політичних діячів в еміграції прагнула за всяку ціну повернутися на батьківщину. 8 липня 1921 р. з Відня через Прагу до Москви приїздить член Закордонної делегації УПСР М. Чечель, близький співробітник М. Грушевського. Він був формально делегований партією на Конгрес III Інтернаціоналу, але головним його завданням мали стати переговори з комуністичним керівництвом України про можливість легалізації партії есерів в УСРР та перспективи повернення її лідерів з еміграції. Зустрічі М. Чечеля у Москві та Харкові, в тому числі із засудженими членами ЦК УПСР Н. Петренком, І. Лизанівським, В. Голубовичем, Ю. Ярославом, які продовжували сидіти «в політичній в'язниці», попри безнадійність політичного майбутнього для українських національних партій та монопольні позиції партії більшовиків в Україні, не позбавили членів віденської групи Закордонної делегації УПСР, провідниками якої

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 13. — Арк. 113.

² ГДА СБУ. — Ф. 6. — № 69270-фп. — Т. 12. — Арк. 46.

³ Там само.

були М. Грушевський, П. Христюк, М. Чечель, М. Шраг, ілюзій щодо можливості політичних та соціально-економічних поступок з боку радянської влади і не вплинули на їх наміри повернутися в Україну. Цікаво, що у 1931 р. під час допитів В. Голубовича у справі «Українського національного центру» слідчий розпитував заарештованого про його розмови з М. Чечелем, коли той його відвідував у радянському тюремному ізоляторі влітку 1921 р. В. Голубович відповів, що розмови точилися навкруги перспектив світової революції у Західній Європі. Чи відповідало це дійсності, важко сказати, але М. Чечель не міг не бачити умови утримання та стан засуджених і не зрозуміти, що радянська влада навряд чи так само не вчинить з ним та його партійними товаришами, як тільки вони повернуться на батьківщину.

Як відбувався процес рееміграції в цей час можна прослідкувати за деякими фактами з біографії Віктора Поплавка — українського військового та громадського діяча і дипломата. Навесні 1921 р. він подав заяву до ЦК КП(б)У з проханням надати йому можливість повернутися в Україну. 12 липня 1921 р. на засіданні Політбюро після розгляду його особової справи була прийнята постанова, яка дозволила йому легалізуватися. Однак, попередньо від В. Поплавка вимагалася «заява в пресі про... діяльність і про все, що він бачив за кордоном...». Його покаєнний лист до української інтелігенції було розповсюджено в пресі. Він також повинен був виступити з лекціями про «нестерпне життя» української інтелігенції за кордоном в найбільших містах УСРР¹.

Ймовірно, організація зустрічі М. Чечеля із засудженими членами ЦК УСРР була причиною того, що вони одержали можливість вийти на волю через підписку про невиїзд лише 6 жовтня 1921 р.² В. Голубович, І. Лизанівський, І. Часник та ін. повинні були залишатися у Харкові, кожного тижня реєструватися у відділку міліції. Радянська влада попри свій «гуманізм», нагадувала їм, що помилювання не є прощенням і кожен свій крок вони робитимуть під пильним контролем каральних органів. Зрештою, не важливо, який термін нагляду 6 жовтня 1921 р. для них визначався формально, фактично він тривав до останнього дня їх життя. Через десять років, у 1931 р. В. Голубович, І. Лизанівський, Н. Петренко, Ю. Ярослав були заарештовані у справі «Українського національного центру», за яким було засуджено 50 осіб. Серед них і ті члени Закордонної делегації УПСР (М. Любинський, М. Стасюк, Арк. Степаненко, П. Христюк, М. Чечель, М. Шраг), які попри всі маніпулювання радянської влади українськими соціалістичними діячами, піддалися на її гачок загравання з національною інтелігенцією, політику «українізації» та ін.

¹ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 16. — Арк. 20, 22.

² ГДА СБУ. — Ф. 6. — № 69270-фп. — Т. 14. — Арк. 22–22 зв.; 23.

Була спроба також втягнути у справу «Українського національного центру» і М. Грушевського, колишнього неформального лідера УПСР¹.

«Ні одна справа у судовій практиці нашої Радянської Республіки не мала такого великого значення і такого політичного резонансу як справа центрального комітету партії соціалістів-революціонерів», — зазначалося у преамбулі стенографічного звіту «Справа членів ЦК УПСР» під редакцією Д. Мануїльського та С. Дукельського². Редактори стверджували, що на момент процесу ця партія становила собою «рештки, а не живий політично діючий організм»³. За такої констатації виникало питання: навіщо створювати гучний процес над членами начебто вже непопулярної політичної сили? Відповідь давали самі ініціатори судового дійства: «Київський процес був осиковим кілком у труну петлюрівщини і бандитизму, що загниває та розкладається, і в цьому полягає його велике значення і таким він увійде в історію боротьби за зміцнення влади трудящих на Україні»⁴. Отже, вже з цього визначення було ясно, що йдеться не тільки про політичну діяльність партії українських есерів, а про розправу над набагато ширшим колом учасників визвольної боротьби.

¹ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — К., 1993. — С. 16–35; 110–123.

² Дело членов Центрального Комитета Украинской Партии Социал.-Революционеров... (стенографический отчет). — С. 3.

³ Там само.

⁴ Там само. — С. 8.

ЮРКО ТЮТЮНИК І ОПЕРАТИВНА РОЗРОБКА ОРГАНІВ ДПУ «СПРАВА № 39»

Українська революція 1917—1921 років дала історії плеяду державних, політичних і військових діячів, що присвятили своє життя боротьбі за незалежність і соборність України. Одним із найвідоміших серед них є член Української Центральної Ради, отаман Вільного козацтва, командир 4-ї Київської дивізії, заступник командувача Армії УНР у Першому Зимовому поході, начальник Партизансько-повстанського штабу, командарм Другого Зимового походу генерал-хорунжий Армії УНР Юрій Йосипович Тютюнник (1891—1930). Незважаючи на те, що біографія генерала висвітлена значно краще, ніж життєписи більшості лідерів національно-визвольних змагань, все ж відомо про нього надто мало. Найменш дослідженим місцем біографії Ю. Тютюнника безумовно є його «перехід» на бік більшовиків у 1923 р.

У радянській історіографії повторювалася «офіційна версія» зазначеної події, сформована владою та органами держбезпеки. Згідно з якою Ю. Тютюнник всередині 1923 р. нелегально прибув в Україну для продовження підпільної антибільшовицької боротьби у створеній ним «Вищій військовій раді» (далі — ВВР). Пробувши в Україні декілька місяців, він, ніби то, переконався в українській сутності радянської влади і самовільно вирішив здатися. Радянські історики показово цитували уривки з «листів покаяння» Ю. Тютюнника, не відзначаючи, що писалися вони під диктовку співробітників ДПУ: «В першу чергу мене цікавила природа влади в Україні. В тому, що ця влада є владою робітників, я ніколи не сумнівався, але чи є вона українською владою, в цьому в мене були сумніви, а в свій час навіть впевненість в протилежному... Зараз в Україні — українська влада»¹, — стверджуючи про зміну поглядів Ю. Тютюнника на користь радянської влади в Україні.

Довгий час українські автори, які сумнівалися у «щирості розкаяння» генерала, не могли заперечити або суттєво доповнити офіційної версії «переходу» Ю. Тютюнника. Так, діаспорний історик В. Верига відзначав, що «не з'ясованою залишається ще й роля самого ген. Тютюнника, який під кінець серпня 1923 року повернувся в Советську Україну, покався... і видав советам весь свій архів»².

¹ Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — 4-е изд. — М., 1986. — С. 241—242.

² Верига В. Листопадовий рейд. — К., 1995. — С. 163.

Значні зрушення у висвітленні біографії Ю. Тютюнника відбулися після здобуття Україною незалежності, коли відкрився доступ до документів радянських органів держбезпеки. У передмові до невідомої автобіографії Ю. Тютюнника, історик О. Божко відзначив, що генерал потрапив в УСРР внаслідок чекістської розробки¹. Про те, що Ю. Тютюнник опинився в УСРР внаслідок операції ДПУ згадували краєзнавець О. Шатайло та дослідник повстанства Р. Коваль². Саму ж оперативну розробку ДПУ в загальних рисах описав в науково-популярній праці Г. Бурнашов³.

Незважаючи на наявність досліджень, присвячених Ю. Тютюннику, операція органів ДПУ щодо його виведення на територію УСРР та захоплення радянськими органами держбезпеки, в українській історіографії всебічно не висвітлювалася. Тож ми спробували, спираючись на досі невідомі архівні документи, передусім радянських органів держбезпеки, дослідити цю тему. На наш погляд, це дозволить відтворити одну з найменш відомих сторінок життя Ю. Тютюнника, а також оперативну роботу органів ЧК-ДПУ із нейтралізації української політичної еміграції. Відзначимо, що агентурна розробка «Справа № 39» стала прикладом для проведення у 1924 р операції «Трест» із захоплення відомого російського діяча Б. Савінкова.

Як свідчить огляд оперативної розробки, 2 липня 1921 р. під час переходу через польсько-радянський кордон був затриманий посланець Партизансько-повстанського штабу (далі — ППШ) до командувача Північною повстанською групою Ю. Мордалевича Г. Заярний. Ми вважаємо, що це сталося дещо раніше, адже в середині червня 1921 р. Ю. Мордалевич скористався більшовицькою амністією і припинив боротьбу. У ході допиту в 5-му прикордонному особливому відділі ЧК Г. Заярний виказав ціль свого приїзду, а відтак його переправили для додаткових допитів в Київську губернську ЧК. Там він і дав детальні характеристики української політичної еміграції, висвітлив діяльність державних органів УНР, розкрив схему антибільшовицького підпільної мережі в Україні та свідчення про повстанську організацію в Києві. З метою перевірки агента, в Києві та інших містах було проведено арешти. Виявивши, що Г. Заярний дає достовірну інформацію, було вирішено відправити його в Польщу для збору даних про антирадянську діяльність української еміграції⁴.

¹ Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника. Публікація О. Божка // З архівів ВУЧК — ГПК — НКВД — КГБ. — 1998. — Ч. 1–2. — С. 24–56.

² Шатайло О.Л. Генерал Юрко Тютюнник. — Львів, 2000. — С. 101–103; Коваль Р.М. Коли кулі співали: Воєнно-історичні нариси / Вступ. Слово В. Шкляра. К., 2006. — С. 312–313.

³ Бурнашов Г. Генерал-хорунжий Юрій Тютюнник: Чекістська «Справа № 39». — Івано-Франківськ, 1996. — 71 с.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБ України). — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 8.

Для того, щоб агент «№ 103» (агентурний номер Заярного) не «засипався» в ЧК склали «легенду», згідно з якою він, будучи в дорозі до Ю. Мордалевича, дізнався від населення про перехід отамана на бік більшовиків, а тому повернувся назад до Польщі з метою отримання нових вказівок від ППШ.

18 вересня 1921 р. Г. Заярний перейшов радянсько-польський кордон і потрапив до ППШ. Повернувшись 5 жовтня 1921 р. в Київ, він передав ЧК інформацію про діяльність ППШ, повстанський рух на Правобережжі, перехід в Україну відділу ген.-хор. В. Нельговського¹ і детальний план Другого Зимового походу із зазначенням місця переправ та маршруту руху територією України. Поінформованість радянських органів держбезпеки стала однією з причин поразки походу.

На початку 1922 р. координуючого центру повстанської боротьби, на кшталт ППШ, вже не існувало. Повстання в Україні мали здебільшого стихійний характер і лише окремі повстанські загони зберегли зв'язок з Державним центром УНР. Крім Головного отамана військ УНР С. Петлюри, організацію антибільшовицької боротьби в Україні продовжував Ю. Тютюнник. Він надсилав в Україну повстанські загони, налагоджував контакти з підпільними організаціями, організовував розвідку на радянській території тощо. З Ю. Тютюнником частина української еміграції пов'язувала надії на відновлення УНР, відтак радянською владою він сприймався як один із найнебезпечніших ворогів.

Справою честі для українських чекістів стало захоплення Ю. Тютюнника та ліквідація закордонних уенерівських центрів. Під особистим контролем Ю. Євдокімова розпочалася підготовка агентурної розробки «Справа № 39». Її суть полягала в тому, що з України до Ю. Тютюнника мав прибути посланець, який повідомить генерала, що в Києві створено всеукраїнський повстанський центр «Вищу військову раду» на чолі з «бюро ВВР» або «радою трьох», яка має свої осередки по всій території України і зв'язки з більшістю вцілілих повстанських загонів. Для підняття авторитету серед українського населення та розширення діяльності, представник «ВВР» мав просити Ю. Тютюнника прибути в УСРР і очолити зазначений повстанський центр².

Найбільш підходящою кандидатурою для поїздки за кордон і зустрічі з Ю. Тютюнником був Г. Заярний, якого генерал знав особисто. Згодом Г. Заярний розповідав В. Старому як ДПУ заставило його брати

¹ Відділ ген.-хор. В. Нельговського в ніч з 19 на 20 вересня з перейшов кордон в районі Корця. Мав завдання пройти Звягельським, Житомирським, Радомишльським, Мозирським та Овруцькими повітами, встановити зв'язок з повстанцями і забезпечити підтримку Другого Зимового походу. Провівши низку незначних боїв, та здобувши зброю і коней, відділ 30 жовтня вирушив на з'єднання з головними силами. Не з'єднавшись з Волинською повстанською групою, відділ В. Нельговського на початку листопада 1921 р. відступив за кордон.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 13.

участь у виведенні Ю. Тютюнника. «Київська чека кинула його в підземелля. Колишній однопартієць і соратник його... Затонський відвідав Заярного у в'язниці вже тоді, коли Заярний відбув належний іспит усяких допитів із тортурами. Приніс йому смертний вирок. Сказав, що виконати вирок можуть кожної хвилини на наказ його, Затонського». Разом з тим він натякнув, що є вихід, а на наступний день Заярному запропонували умовити Тютюнника повернутися з-за кордону. «За успішне виконання цього завдання йому обіцяли, по-перше, прощення його «провин» перед пролетарською державою, партією й урядом, отже — життя, а по-друге — життя багате й безтурботне в майбутньому. За невиконання — неблаганна, невідклична смерть, яка його скрізь знайде... Заярний згоду дав»¹.

Для того, щоб Г. Заярний зміг пояснити тривалу відсутність йому знову було складено правдоподібну «легенду». Відповідно до якої, Г. Заярний, виконуючи завдання Ю. Тютюнника, у листопаді 1921 р. відправився до загону В. Нельговського. Не знайшовши його, він вирішив повертатися до Польщі. Здійснивши декілька невдалих спроб перейти кордон, який посилено охоронявся, Г. Заярний повернувся до Києва, де при допомозі друзів легалізувався, влився до антибільшовицької підпільної організації «ВВР» і став одним з її очільників. А вже тоді був направлений «бюро ВВР» до Ю. Тютюнника для отримання вказівок щодо подальшої роботи організації².

Реалізацію розробки «Справа № 39» на практиці органи ДПУ розпочали, ймовірно, на початку серпня 1922 р., принаймні у цей час ми зустрічаємо першу згадку про спробу Г. Заярного увійти в контакт з Ю. Тютюнником. У листі до П. Гоцуляка від 10 серпня 1922 р. генерал писав: «...Я мав кур'єра від Заярного і підтвердив йому можливість комунікуватись через Вас. Взагалі наслідки нової тактики уже відчуваються. Будем уперто вганяти стихію в певну систему, не стримуючи енергії мас, а навпаки, підтримуючи її»³.

А вже 22 серпня 1922 р. Ю. Тютюнник у листі до генерала О. Удовиченка знову згадував про таємничу організацію, є підстави вважати, що мова йде про «ВВР»: «Тепер відносно людей, що прибули з України і хотіли зв'язатися зі мною. Це ж є зараз корисним, бо я даю безпосередньо директиви на той бік і маю добрий зв'язок. Кур'єри посилаються з місць і за їх вірність відповідає організація, що посилає, а не я. Висилка кур'єрів з людей, що перебувають в таборах небезпечна,

¹ Кобець О. «Вертайтесь до дому історія долі Ю. Тютюнника» / Архів Української вільної академії наук (Вінніпег). — Фонд «Військово-історичного музею-архіву». — Т. 4. — Спр. 89. — Арк. 5.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 13.

³ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі — ГДА СЗР України). — Ф. 11012. — Том (далі — Т.) 32. — Блокнот (далі — Б.) 1. — Арк. 2.

бо вони не знаючи більшов[ицьких] порядків швидко попадаються, або гинуть або з переляку видають таємниці. Для роботи там люди потрібні, але труднощі і ризик висилки їх не компенсуються тею роботою, котру вони робили... Я би тільки просив подавати мені відомості (хоч би й по пошті), в який повіт і хто виїхав, тоді я повідомлю на місце і там будуть його «наблюдают», а потім використають»¹.

У жовтні 1922 р. Ю. Тютюнник переїжджає зі Львова у с. Саджавку, де оселяється разом з родиною в будинку отця С. Бобикевича. 29 жовтня 1922 р. генерал дає вказівку поручнику П. Гоцулякові: «...Гриця Заярного, коли приїде, негайно привезіть до мене. Гарно з ним поведіться і не ображайте...»².

У цей час Ю. Тютюнник готується до значної підпільної роботи і вимагає від підлеглих дотримання суворої конспірації. У листі до сотника І. Кузьменка-Титаренка 29 жовтня 1922 р. він пише: «У нас все без великих змін, а до дрібних нам не звикати. Що до Вас, то я рахую потрібним, що би Ви міцно усілися і не рухали з місця аж поки я не покличу і всі «хлопці» теж нехай заробляють собі на хліб. Я швидко дам Вам ширшу роботу, але зараз треба почекати. Михайло П[алій] здається улаштується, а то з ним лишечко мені — непосидяча людина. Свої листи міцно заліплюйте в конверт і тільки тоді передавайте. Звертаючись до мене, не пишіть ранги, а тільки «Жоржик» або «Юрко»³.

У листопаді 1922 р. Г. Заярний був переправлений ДПУ до Румунії. Як представник «ВВР» він зустрівся з французьким консулом в Румунії майором де Гонора, розповів свою «легенду» і передав розвідувальні дані з УСРР (насправді ж дезінформаційні матеріали підготовлені чекістами). Водночас Г. Заярний запропонував де Гонора використовувати «ВВР» для проведення розвідки на території УСРР. І той погодився⁴.

16 листопада агент «№ 103» приїхав в Бухарест, а звідти в Кишинів, де знайшов сотника Армії УНР П. Стахів, з яким був знайомий раніше. П. Стахів розповів Заярному, що отримав завдання від Ю. Тютюнника налагоджувати зв'язки з українськими підпільниками і концентрувати сили, адже навесні 1923 р. відбудуться події в яких «українці мають відіграти величезну роль». Разом з тим П. Стахів викрив Г. Заярному своє бачення партизанської боротьби в Україні, а також виявив бажання брати участь в її організації. Г. Заярний зорієнтувався і вирішив через П. Стахова налагоджувати зв'язок з Ю. Тютюнником, а тому запропонував разом перейти в Україну⁵.

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 8.

² Там само. — Арк. 27.

³ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 29.

⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 14.

⁵ Там само. — Арк. 15.

24 листопада 1922 р. в Україну разом з Г. Заярним вирушив брат П. Стахова Олександр. Він мав перевірити інформацію про діяльність підпільного центру «ВВР». У Києві О. Стахіва розмістили в готелі «Волга», а згодом його перевели на квартиру до одного з «підпільників» (агента «№ 143»). О. Стахів розповів, що Ю. Тютюнник веде значну роботу для підняття повстання і повалення радянської влади, а також про непорозуміння в середовищі української політичної еміграції¹.

Для того, щоб остаточно переконати О. Стахіва в існуванні «ВВР» як загальноукраїнського повстанського центру та продемонструвати орієнтацію «ВВР» на Ю. Тютюнника перед ним було розіграно фіктивне засідання «Правобережного бюро ВВР». Участь у «засіданні» взяли агенти «№ 103» — головуєчий на засіданні, «№ 143» — представляв підпільні осередки у військових організаціях, «Петренко» — грав роль представника студентських організацій, «Вишневський» — представник сільських підпільних осередків і Антонов — відрекомендувався лікарем з Полтави і доповідав про організацію повстань на Полтавщині. Кожен з учасників «засідання» виступив з доповіддю про організацію підпільних «ВВР» у своїй «сфері». О. Стахів теж зробив доповідь для «підпільників» з радянської України. Він поінформував їх про ситуацію за кордоном і висловив думку, що окремі емігранти могли б принести велику користь українському підпіллю. О. Стахів також сказав, що Ю. Тютюнник має намір прибути в Україну, але для цього потрібно підготувати «грунт»².

Чекісти, переконавшись в тому, що О. Стахів повірив в існування «ВВР», вирішили використовувати його «втемну» (мав виконувати завдання чекістів не усвідомлюючи цього) і відправити за кордон. Через О. Стахіва ДПУ планувало закріпити і розширити зв'язки «ВВР» серед української еміграції, довести Ю. Тютюннику потребу в надісланні в Україну відомих серед української еміграції діячів для підтримки діяльності «ВВР», переконати Ю. Тютюнника в необхідності його особистого приїзду в Україну, що, ніби то, буде сприяти поживленню роботи «ВВР» і підніме її авторитет серед населення. ДПУ намагалося створити ілюзію, що «ВВР» це єдиний значний повстанський центр в Україні, який може стати базою подальших національно-визвольних змагань³.

8 грудня 1922 р. Г. Заярний передав через О. Стахіва лист Ю. Тютюннику, а також дезінформаційні матеріали для французької розвідки, а вже 20 грудня О. Стахіва переправили через радянсько-румунський кордон в Румунію.

Вже в грудні 1922 р. Ю. Тютюнник значні надії покладав на «ВВР» і досить оптимістично ставився до продовження національно-визвольних змагань. У листі до М. Михайлика він наголошував: «Поговорити

¹ Там само.

² Там само. — Арк. 16.

³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 20.

справді буде краще після Різдва. Можливо, що я до Вас кого-небудь надішлю. Треба де з чим поспішати, бо події можуть знову заскочити нас. Час найкращий спільник наш. Ви напевно й самі бачите той розкладовий процес, який веде до катастрофи держави наших ворогів. В критичний момент нам треба допомогти цьому процесові і використати руїну ворогів. Після Різдва я напишу, коли і куди їхати до мене»¹. У листі до невідомого сотника 21 грудня 1922 р. Ю. Тютюнник писав: «Щиро дякую за побажання і радію, що віра в перемогу не залишає Вас. Треба напружити всі сили характерів і всю енергію людей, котрі не бажають хилити голову перед ворогами. Перемоги ворогів — пирові перемоги. Що це так, видно з того розкладового процесу, що відбувається в таборі ворогів. Напруження зовнішнє і внутрішнє аж занадто відчувається в державах цілої Європи. Буде буря. Вона для нас бажана. Бо тільки буря зруйнує те, що стоїть на шляху до нашої мети. Мусимо допомагати їй. Чи ми не спізнаємося, як завжди? Всі члени нації повинні бути готовими. Головне усвідомити собі мету і засоби. В цьому напрямку і мусимо робити зараз»².

29 грудня 1922 р. О. Стахів повернувся з-за кордону до Києва. Пробратися з Румунії до Польщі він не зміг, а відіслав Ю. Тютюннику письмовий доклад про діяльність «ВВР». Повернувшись в Україну, О. Стахів повідомив, що де Гонора задоволений роботою «ВВР», а прибічник Ю. Тютюнника і керівник українського розвідувального сектору при французькому консульстві в Румунії Ю. Пирогів зацікавлений у співпраці з «ВВР» і просив зібрати для нього деякі розвідматеріали³.

Чекісти організували перед О. Стахівим друге «фіктивне» засідання «бюро ВВР». О. Стахів прозвітував про свою поїздку за кордон і відзначив доцільність зустрічі представника «бюро ВВР» із Ю. Тютюнником. Чекісти, відповідно до розробленого плану, розпочали дискусію щодо поїздки Г. Заярного за кордон. Частина присутніх виступали проти поїздки Г. Заярного за кордон, мовляв його тривала відсутність може негативно відбитися на діяльності «ВВР». Інші ж — наполягали на поїздки заради налагодження співпраці «ВВР» з лідерами української політичної еміграції. Більшістю голосів було ухвалено рішення, що Г. Заярний має відправитися разом з О. Стахівим для особистої зустрічі з Ю. Тютюнником. При цьому йому доручалося передати «розвідувальні матеріали» де Гонора і при його допомозі переправитися до Польщі. Зустрівшись з Ю. Тютюнником, Заярний мав доповісти генералу про роботу «ВВР», з'ясувати його ставлення до організації, наполягати на налагодженні роботи між «ВВР» та підпільними українськими організаціями, що підпорядковувалися Ю. Тютюннику, запросити в Україну

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Конверт (далі — К.) 3. — Арк. 7 зв.

² Там само. — Арк. 13–13 зв.

³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 21.

Ю. Тютюнника або когось з інших авторитетних українських діячів для керівництвом антибільшовицьким підпіллям¹.

Г. Заярного було відправлено в Румунію, де він зустрівся з де Гонора. Передавши йому дезінформаційні матеріали, Г. Заярний просив дістати йому перепустку на перехід румунсько-польського кордону. Однак де Гонора не зміг отримати відповідні документи. Тоді Заярний звернувся до начальника розвідвідділу румунського корпусу і передав йому копії дезінформаційних матеріалів і просив допомогти йому переправитися до Польщі.

У Кишиневі Г. Заярного розшукав П. Стахів, який хотів їхати в Україну для з'ясування ситуації, а згодом вирушити туди з загоном для підняття повстання. Г. Заярний відзначив несвоєчасність такої поїздки, адже вона не узгоджена з Ю. Тютюнником, а відтак може призвести до провалу всіх намірів «ВВР». Тому П. Стахіва вирішив чекати на результати зустрічі Ю. Тютюнника з Г. Заярним².

20 січня 1923 р. Г. Заярний у супроводі О. Стахіва виїхав до Польщі для зустрічі з Ю. Тютюнником, якому попередньо надіслав телеграму про свій приїзд. Однак Ю. Тютюнник не зміг розшифрувати вказану телеграму. 21 січня 1923 р. у листі до Ілька³ він пише, що йому не вдалося розшифрувати шифр Заярного — «наплутав щось Грицько», і, що приїзд Г. Заярного є бажаним. У цьому ж листі Ю. Тютюнник відзначає: «На політичному горизонті зібралися тучі. Можна чекати великої завірюхи, в котрій так чи інакше нам доведеться брати участь. З цього приводу бажано було би знати думки Вашого шефа. Я готовий віддати себе в оперативне розпорядження панів Вашого шефа на випадок бойових акцій на Україні. Само собою, що зробив би я це на певних умовах. За дуже короткий термін я можу зібрати кілька тисяч хлопців, котрі, будучи посадженими на коні, вкупі зі мною можуть прикувати до себе на довгий час всі ворожі війська на Україні. Поговоріть про це обережно»⁴.

Зустріч Г. Заярного із Ю. Тютюнником знову не відбулася. Чекісти пояснювали це тим, що останній виїхав у Варшаву, нібито, для зустрічі з С. Петлюрою. Листи ж Ю. Тютюнника свідчать, що 20 січня 1923 р. він був у Львові на судовому процесі, а звідти знову повернувся до Саджавки. Вже 27 січня 1923 р. у листі до Вовченка Ю. Тютюнник знову наполягає на зустрічі з Г. Заярним. Він погоджувався провести її у домі отця С. Бобикевича, де він жив із родиною: «Заярного мені бачити треба. Побачення найкраще зробити тут, де я живу... Ви зможете

¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 23.

² Там само. — Арк. 24.

³ Встановити прізвище адресата не вдалося.

⁴ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 35 зв. — 36.

негайно приїхати до мене і поговорити про все і про справу з побаченням Заярного»¹.

Г. Заярний, зустрівшись з людиною із оточення Ю. Тютюнника, ймовірно з поручником Вовківом, передав матеріали Ю. Тютюннику і 2 лютого 1923 р. разом з П. Стахівим повернувся до Києва. П. Стахів інформував керівників «ВВР», що С. Петлюра збирає у Варшаві військову нараду для консолідації антибільшовицьких сил і продовження боротьби. Разом з тим П. Стахів зауважив, що в Україну з-поза кордону потрібно перекинути військових інструкторів та декілька збройних загонів².

4 лютого 1923 р. Ю. Тютюнник написав листи Г. Заярному, командирі Південної повстанської групи Ю. Пирогіву та П. Стахіву.

У листі до Г. Заярного генерал висловив жаль, що не пощастило зустрітися і запросив його до себе в Саджавку: «Дорогий Грицю! Мабуть мені необхідно бачитись із Вами та ще й дуже, коли я пишу зараз. Часом дурниця перешкоджає справі занадто великій, так трапилось із Вашим приїздом до Коломиї. Всі листи, вся кореспонденція чудесно приходять до мене..., але Ваших ні листів з Коломиї ні телеграм до сього часу не одержав...? Тільки випадково Вовків стрінувся в Коломиї з моєю жінкою і передав Ваш лист і доклад П. Стахіва. Шифр і доклад Леся Стахіва одержав од Гуцуляка по пошті»³. Ю. Тютюнник відзначив Г. Заярному, що погоджується з планом праці П. Стахова, наголосивши, що «вийти на гуляння краще весною», — тобто, весною розпочинати антибільшовицьку боротьбу⁴.

Командувачу Південної повстанської групи Ю. Пирогіву Ю. Тютюнник відзначав, що робота П. Стахова належить до його компетенції і наказав підтримувати відносини з «ВВР», — «...Треба триматися контакту з організацією де працює Заярний, бо головна справа і робота передані туди — ми тільки коректуємо роботу»⁵.

У листі П. Стахову, якого Ю. Тютюнник передав через Ю. Пирогіва, він пише, що одержав доклад і дуже радий за нього. Генерал дав принципову згоду на запропонований П. Стахівим план роботи, зауваживши, що деталі той має узгодити з Ю. Пирогівим. Водночас, Ю. Тютюнник відзначив, що надішле в Україну ще одну свою людину, очевидно, для перевірки «ВВР», а також дав дозвіл П. Стахову використовувати в роботі своє ім'я, якщо це буде корисним для загальної справи⁶.

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — К. 4. — Арк. 8.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 25.

³ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 41.

⁴ Там само. — Арк. 41 зв.

⁵ Там само. — Арк. 42.

⁶ Там само. — Арк. 43.

Станом на початок лютого 1923 р. органи ДПУ досягли значних результатів у «Справі № 39». Г. Заярному вдалося увійти в контакт з французькими та румунськими розвідувальними органами і стати їхнім агентом. Таким чином, ДПУ отримало змогу передавати їм дезінформаційні матеріали та контролювати діяльність їхньої агентури в УСРР. Лідери української еміграції, передусім Ю. Тютюнник, повірили в існування значного повстанського центру «ВВР», який планували використати для організації загального повстання в Україні. Розпочали переговори з Ю. Тютюнником про його перехід в УСРР¹.

6 лютого 1923 р. О. Стахів у супроводі агента «№ 102» виїхав в Румунію. Цього ж дня його брата П. Стахова співробітники ДПУ перевезли на конспіративну квартиру в Києві, де підпільно заарештували. Під час допитів П. Стахів розповів, що Ю. Тютюнник повірив в існування «ВВР» та надає їй роботі важливого значення, а також, що він збирається весною 1923 р. приїхати в Україну для зустрічі з керівництвом «ВВР». Він відзначив, що йому доручено створити загін, який забезпечить перехід Тютюнника з Румунії в Україну. Чекісти розпочали роботу з вербування П. Стахова².

14 лютого 1923 р. Ю. Тютюнник знову запрошує Г. Заярного до Саджавки. Що ж до свого приїзду в УСРР Ю. Тютюнник він відзначив: «Відносно мого переїзду туди до Вас поговоримо при побаченні — гадаю, що буде краще, коли я буду тільки наїзжати до Вас. А може події підуть так, що я експресом просто до Букарешту поїду — хто знає?»³. Разом з тим генерал згадав про своє важке матеріальне становище: «Ви зачепили дуже болюче для мене зараз питання, відносно грошей — живу гірше ніж можете собі уявляти... Чекаю виходу моєї книжки «Зимовий похід» і надіюся, але коли те буде? Як маєте, що послати (в рекомендованому листі), то пошліть мені, або привезіть якусь суму. Працюю мало, бо майже вся енергія витрачається на те, щоби мати хліб на сьогодні. Теж буду чекати, що допоможете»⁴.

18 лютого 1923 р. О. Стахів з другом Ю. Тютюнника сотником І. Кузьменком-Титаренком повернулися в УСРР і в супроводі співробітника ДПУ добралися до Києва. І. Кузьменка-Титоренка надіслав Ю. Тютюнник для перевірки інформації щодо діяльності «ВВР». Також О. Стахів привіз з-за кордону листи Ю. Тютюнника до Г. Заярного і де Гонора від 14 лютого 1923 р. В Києві О. Стахіва повідомили, що його брат П. Стахів у справах «ВВР» виїхав до Харкова, де його залучили до цікавої роботи.

¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 26–27.

² Там само. — Арк. 28.

³ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 46.

⁴ Там само.

27 лютого Г. Заярний знову поїхав за кордон, де мав передати дезінформаційні матеріали французькій та румунській розвідкам і встановити їхню агентуру в Україні. Головне ж завдання — це зустріч з Ю. Тютюнником, якому він мав передати прохання очолити «ВВР» і приїхати в Україну, а також 25 рублів золотом. З'ясувати достовірність інформації про підготовку збройної боротьби з радянською владою навесні 1923 р. Г. Заярний повіз в Польщу декілька листів від П. Стахова в яких відзначалося, що «ВВР» значна підпільна організація і він з братом вирішили взяти активну участь у її роботі¹.

В той час у Києві чекісти розпочали обробку І. Кузьменка-Титаренка, а для того, щоб О. Стахів не заважав його відправили до сестри на Поділля. Спочатку з Кузьменком-Титаренком зустрівся агент «Петренко», який інформував його про організацію підпільних осередків серед студентства, а вже 1 березня 1923 р. перед І. Кузьменком-Титаренком було розіграно «підпільне засідання» «бюро ВВР».

Першим на засіданні виступив І. Кузьменко-Титаренко, який відзначив, що «ВВР» є однією з найбільших повстанських організацій, які коли-небудь існували в Україні і лише вона має вирішувати питання про соборну владу в Україні. Відчувши стриманість «учасників засідання», І. Кузьменко-Титаренко відзначив важливість конспірації підпільної роботи в УСРР, а відтак — не наполягає на відвертості. Чекісти відзначили, що Кузьменко-Титаренко намагався сподобатись присутнім і просив «ВВР» дати йому завдання, яке він із задоволенням виконає. ДПУ зробило висновок, що Кузьменко-Титаренко переконаний в існуванні «ВВР», а тому вирішили його використовувати «втемну»².

3 березня 1923 р. І. Кузьменко-Титаренко в супроводі агента Антонова переїхав до Кам'янця-Подільського. Під час подорожі він відзначив, що в майбутньому сподівається отримати серйозне завдання від «ВВР», наприклад, поїхати до Ю. Тютюнника чи підбирати в таборах інтернованих осіб, які будуть відправлятися в розпорядження «ВВР». 11 березня Кузьменко-Титаренко переправився до Румунії, а вже через тиждень повернувся разом з Г. Заярним в Київ.

В Чернівцях Г. Заярний зустрівся з румунськими і французькими розвідниками, передав їм «розвідувальні» матеріали та отримав документи на переїзд до Польщі, де зустрівся з Ю. Тютюнником. Генерал цікавився роботою «ВВР» в Україні. Агент, відповівши на запитання, передав Ю. Тютюннику 25 рублів золотом, зауваживши, що «ВВР» в межах можливостей, завжди буде надавати йому допомогу. Окрім всього, Ю. Тютюнник дав згоду очолити «бюро ВВР» і здійснювати двосторонній зв'язок українського підпілля з-за закордонними діями. Під час зустрічі обговорювалося також питання про приїзд Ю. Тю-

¹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 30–31.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 33.

тютюника в Україну для зустрічі з членами «бюро ВВР», який мав орієнтовно відбутися до 1 квітня 1923 р. Напередодні приїзду Тютюника йому мали привезти гроші, необхідні документи і постанови «ВВР» про призначення Ю. Тютюника головою «Ради трьох».

4 березня 1923 р. Ю. Тютюник повідомив П. Бондаренка, що в нього зараз Г. Заярний, але побачитися з ним не вдасться, бо він від'їжджає¹. 6 березня 1923 р. Ю. Тютюник передав листа П. Стахіву: «...Радію вкупі з Вами, що кожна людина, яка попадає туди, підбадьорується, набирається сили і надії... Будучина за нами — перемагають тільки непримиримі, а Ви таких знайшли там, та і самі не миримся і, вірю, ніколи не помиритись із недолею. «Світ належить до відважних», але робіть так, щоби до відваги додати обережність — уміння вичекати теж відвага...»². Ю. Тютюник закликав П. Стахіва братися до підготовки боротьби, починаючи з південної частини «коридору», але наголосив, що робити він це має за вказівками людей, яких він знайшов, тобто — за вказівками «ВВР»³.

Через Г. Заярного Ю. Тютюник 6 березня 1923 р. передав вказівки щодо підпільної роботи Ю. Пирогіву, обмеживши його сферу діяльності лише Румунією: «В зв'язку з докладами Заярного і загальною ситуацією я знаходжу необхідним, щоби вся організаційна робота провадилася по вказівкам з нашого центру по той бік, який в цій справі робить по моїм директивам. Тому Вам залишаються всі права і обов'язки, що були в Гулого тільки по відношенню роботи в Румунії. На той бік поки що посилайте людей для зв'язку і для розвідки»⁴. В Румунії Г. Заярний зустрів І. Кузьменка-Титаренка, який агітував серед місцевих діячів за «ВВР».

10 березня 1923 р. Г. Заярний у листі до Ю. Тютюника описав план його проїзду до України: «Справа з Вашим переїздом стоїть так. Коли Ви одержите паспорт на право в'їзду до Румунії, — прямо сідайте і їдьте до Неполоковець, візьміть друге назвісько не «Педан». В Неполоковець звернетесь до шефа поліції Боначеску, і його повідомте, щоби Вас направили до шефа Бюро інформації 8 дивізії в Чернівцях майора Драгалонеску. Йому скажете, що прибули до Румунії по взову Попова т.е. моєму, для допомоги в моїй роботі, через його Ви поїдете в Бухарешт. Наразі Ви би могли дістать візу Румунського Консула — то було б найліпше — але це не обов'язково. В дивізії мною все підготовлено»⁵.

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — К. 4. — Арк. 1.

² Там само. — Б. 1. — Арк. 47.

³ Там само. — Арк. 47 зв.

⁴ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — К. 4. — Арк. 4.

⁵ Там само. — Т. 33. — Арк. 73.

Чекісти переконалися, що Ю. Тютюнник вірить в існування «ВВР» і має прибути в Україну для ознайомлення з її діяльністю, а відтак, оперативна розробка «Справа № 39» увійшла в наступну стадію, коли мали здійснюватися заходи для безпосереднього виведення і арешту Ю. Тютюнника.

26 березня 1923 р. до Ю. Тютюнника звернувся «голова ради трьох ВВР» М. Дорошенко, висловлюючи «щирі радість», що генерал погодився очолити «ВВР» і кликав його в Україну: «...Ваші погляди і рішення по ряду принципових питань ще більше зміцнили у нас віру, що Ви з нами; ми завжди рахували тільки Вас своїм провідником і зараз ми щасливі, що Ви юридично, а в найближчому часі і фактично станете на чолі нашої організації. Всі ми розуміємо це як величезне здобуття, як закінчення підготовчого етапу праці, як приближення до кінцевої цілі. Енергія наша збільшилась... Нам необхідно якомога скорше побачитись і ми всі разом обговоримо положення, всі питання, не тільки принципові, але ж і деталі, після чого і винесемо всі потрібні рішення. Все необхідне ми Вам дамо»¹.

Цього ж дня лист Ю. Тютюннику написав П. Стахів, в якому описує величезну роботу «ВВР» та радість з приводу обрання Ю. Тютюнника головою «Ради трьох ВВР»: «Сильний авторитет, відомий усім повинен тісніше зв'язатися з роботою і Краєм і безпосередньо керувати підготовчою працею і повстанням. Тільки тоді можна чекати того успіху, тої єдності, яка наблюдалась в час повстання проти Гетьмана. Історія повторюється і нам з неї треба брать приклад і робить чого вимагає життя. Такий авторитет відіграє зараз ту роль, яку в той час відіграв Петлюра. Ваше ім'я гремить не тільки на Україні, а даже в Росії і всі вірять, що під Вашим керуванням, ми доведемо свою працю до побідного кінця. Тому-то так і зраділи усі узнав від Гриця таку гарну новину. На другий день по його приїзді було засідання членів ВВР, де після доповіді Гриця, обговорювалось питання о прийнятті Вами усього діла від полк. Дорошенка і ознайомлення з Вашими відпоручниками на Україні. Після недовгих дебатів постановили: призначить Вас головою ради трьох ВВР, передати Вам відповідного на це документа і переведення в життя того, що так особливо обрадувало усіх»².

30 березня 1923 р. Г. Заярний передав І. Кузьменку-Титаренку листи для Ю. Тютюнника, мандат голови «ради трьох» і 50 рублів золотом. У листі Г. Заярний писав: «Висилаю Вам, все те, про що ми з Вами умовились, а саме: п'ятдесят (50) рублів золотом, документи, а також лист від п[олковника] Дорошенка. Більше грошей, для роботи має Вам вручить сам пол[ковник] Дорошенко при побаченні. Мені доручено технічно перевести справу Вашого побачення з Д[орошенком] і дру-

¹ Там само. — Арк. 61 — 61 зв.

² ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 33. — Арк. 62 — 63.

гими, через що прошу Вас через Івана Куз[ьменка] повідомити, коли саме я мушу приїхати до Румунії. Да, крім всього висилаю Вам і листа від Петра — він певне виїде на зустріч Вам з людьми»¹. І. Кузьменко-Титаренко пробрався на румунську територію і залишив зазначені речі та свій лист І. Дуткевичу, який мав передати їх Ю. Тютюннику. У листі, датованому 10 квітня 1923 р., І. Кузьменко пише, що до кінця місяця він або Г. Заярний знову приїде в Румунію, а крім того хвалив роботу «ВВР»: «Настрій взагалі у наших спокійний, серйозний, хоч іноді відчувається нервозність, яка буде для Вас цілком зрозумілою. Праця йде безупинно, самим широким темпом. Діла є багато і «жаркого» діла, але є, що таке, що може зупинити нашого брата?»².

Зважаючи на те, що під час першого свого приїзду в Київ, І. Кузьменко-Титаренко негативно висловлювався про О. Стахіва, який, ніби, несерйозна людина та п'яниця, а відтак — не користується авторитетом Ю. Тютюнника, чекісти вирішили вивести О. Стахіва з розробки і заарештувати. Кузьменка-Титаренка ж переконали, що О. Стахів працює в Харкові під наглядом підпільників. На далі функції кур'єра від «ВВР» до Ю. Тютюнника виконував І. Кузьменко-Титаренко³.

10 квітня І. Кузьменко-Титаренко повернувся в УСРР і передав інформацію, що Ю. Тютюнник буде в Румунії 15–20 квітня. Разом з тим він повідомив, що полковник Ю. Пирогів хвилюється через тривале перебування його найближчого помічника П. Стахіва в УСРР і висловлював підозри про його можливий арешт органами ДПУ.

Для того, щоб розсіяти підозри про арешт П. Стахова, а також перевірити останнього на практиці (П. Стахів відразу після арешту погоджувався на співпрацю з ДПУ) було вирішено організувати зустріч І. Кузьменка-Титаренка з П. Стахівим. Останній вже розумів, що «ВВР» — оперативна гра ДПУ, а тому міг зруйнувати всю розробку. Однак відмовитися від проведення зустрічі органи ДПУ не могли, адже існували підозри щодо становища П. Стахова. Тому співробітники ДПУ оголосили П. Стахіву, що вони згодні скористатися його допомогою. 20 квітня 1923 р. під час зустрічі з І. Кузьменком-Титаренком П. Стахів висловив впевненість, що «підпільники» провели значну роботу, а відтак справа визволення України завершиться перемогою. Разом з тим, П. Стахів відзначив, що він працює в підпіллі в Харкові, а в Києві — він проїздом⁴.

Вже 16 квітня 1923 р. Ю. Тютюнник, будучи в Чернівцях, написав листа Г. Лисенку: «...Переїхав без пригод. Поки що придивляюся. Гадаю,

¹ Там само. — Арк. 78–78 зв.

² Там само. — Арк. 80.

³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 36.

⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 38.

що поїздка моя сюди виправдить себе. Днів через п'ять чекаю Грицька і ще декого»¹.

20 квітня 1923 р. І. Кузьменко-Титаренко виїхав до Румунії, де передав «шпигунські» матеріали французькій та румунській розвідці та зустрівся з Ю. Тютюнником. Генерал вислухав доповідь про ситуацію в Україні і виявив намір в найближчому часі зустрітися з членами «бюро ВВР». І. Кузьменком-Титаренком Ю. Тютюнник передав листа Г. Зяярному в якому запрошував його до обговорення деталей поїздки в Україну: «Дорогий Грицько! Гадав, що побачуся з Вами, але приїхав один К[узьменко-]Тит[аренко]. Він Вам передасть більше важні новини на словах. Побувши в Румунії два тижні я вже вспів зорієнтуватися і зараз надаваю відповідні педалі. Вважаю, що все буде гаразд... Передаю до Києва примірник своєї книжки і «Заграву» (зараз не маю нічого більше), до 15/VI матиму більшу кількість літератури. Це буде духовний зв'язок поміж активними елементами нації, що опинилися по двох боках границі, яка пошматувала Україну... Буду чекати Вашого приїзду, тоді будемо говорити...»².

23 квітня 1923 р. Ю. Тютюнник захоплений великим масштабом роботи «ВВР» пише Й. Добротворському: «Маю зараз у себе Кузьм[енка]-Титаренка. Вони черті справді міцно там вчепилися — матеріалу сила! Через декілька днів матиму портфель з документацією дипломатичного кур'єра «СРСР», в якому поміж іншими є і таємні інструкції про порядок агітації нашої еміграції та інтернованих козаків. Цікава річ, га? Грошей мені більше не привезли, але з другим кур'єром обіщають прислати»³.

12 травня 1923 р. «колишній голова бюро ВВР» М. Дорошенко знову написав листа до Ю. Тютюнника в якому повідомив, що для обговорення та перевірки окремих питань до генерала вирушає Г. Зяярний. Він мав передати Ю. Тютюннику останні інформації, настрої та рішення «ВВР». Однак головна увага в листі була приділена якнайшвидшому приїзду Ю. Тютюнника в Україну: «Ваш льозунг «Визволення України повинно бути ділом наших власних рук», ми як Ви знаєте, поділяємо цілком і нам важко зараз стати на шлях далеких перспектив, туманних можливостей, орієнтації на чужі сили (у все це ми не віримо) в той час, як саме життя вимагає діла і тільки діла. Перед цім, перед гостротою моменту, стушовується все останнє. І зараз більш чим коли, необхідна Ваша безпосередня участь в роботі, безпосередня оцінка нашої діяльності, ресурсів і прийняття необхідних рішень, позаяк наша робота дійшла до кульмінаційного пункту. Питання побачення з Вами — питання сьогоднішнього дня, — це однаково розуміємо і ми і Ви. Мені

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 2. — Арк. 3.

² Там само. — Арк. 23.

³ Там само. — Арк. 14.

і другим керівникам нашої роботи потрібно персонально, без затримки, перебалакати з Вами»¹. М. Дорошенко наголосив, що Ю. Тютюнник із Г. Заярним мають обговорити всі принципові та технічні питання зустрічі. 14 травня 1923 р. Г. Заярний та агент ДПУ «№ 100» виїхали до Чернівців. Агент «№ 100» ставилося завдання стежити за «правильністю» поведінки Г. Заярного, а в разі необхідності — виконувати роль кур'єра.

Ставки в оперативній грі були дуже високими. Тому керівництво української ДПУ для того, очевидно, щоб розділити міру відповідальності та вберегти себе від репресій у разі провалу, узгоджувало свої дії з Москвою. 15 травня 1923 р. начальник контрольно-розвідувального відділу ДПУ Правобережної України Ніколаєв виїхав для доповіді керівництву ДПУ РСФРР про результати оперативної розробки «Справа № 39» і обговорення планів її подальшої реалізації. Заступник голови ДПУ В. Менжинський і начальник контрольно-розвідувального відділу ДПУ А. Артузов затвердили план подальших заходів ДПУ щодо виведення і захоплення Ю. Тютюнника.

Отримавши повідомлення від М. Дорошенка про приїзд Г. Заярного, Ю. Тютюнник прибув для зустрічі з ним у Чернівці. 16 травня генерал писав Ю. Пирогові: «Вчора вечером приїхав до Чернівців одержав обидва Ваші листи. Грицько повинен був приїхати теж вчора, але нема — може сьогодні буде»². Г. Заярний з невідомих причин затримався більше як на тиждень, і Ю. Тютюнник весь цей час чекав на нього в Чернівцях. Лише 24 травня у листі до дружини Ю. Тютюнник пише, що до нього приїхав Г. Заярний і «кур'єр»: «Приїхав Заярний, а з ним ще один панок, той що торік приїзжав кур'єром до Львова. Передаю для альбома їхні і свою картки»³. Ю. Тютюнник очевидно поцікавився у Г. Заярного чому з ним приїхав інший чоловік, а не І. Кузьменко-Титаренко. Той відповів, що під час останньої подорожі І. Кузьменка-Титаренка затримали і відпустили, а тому він відпочиває⁴.

Ю. Тютюнник проявляв обережність. На вимогу Г. Заярного про зустріч він запропонував провести її на румунській території, де більш сприятлива обстановка для тривалого і ділового обговорення повстанських справ. Г. Заярний відповів, що приїзд в Румунію п'яти осіб є не можливим. Тому зійшлися на тому, що Г. Заярний мав передати пропозицію Ю. Тютюнника до «бюро ВВР», яке мало ухвалити рішення про зустріч. Агент «№ 100» відправився в Україну з новою інформацією, а Г. Заярний надалі залишився в Чернівцях для продовження переговорів з Ю. Тютюнником⁵.

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 33. — Арк. 59 — 59 зв.

² Там само. — Т. 32. — Б. 2. — Арк. 24.

³ Там само. — Арк. 26.

⁴ Там само. — Арк. 27.

⁵ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 40.

На другий день перебування Г. Заярного в Чернівцях Ю. Тютюнник отримав листа від своєї дружини в якому вона просила на декілька днів приїхати до неї. Ю. Тютюнник показав листа Г. Заярному і попросив повідомити про остаточне рішення «бюро ВВР» щодо зустрічі. 27 травня Ю. Тютюнник виїхав до Польщі, а Г. Заярний повернувся до Києва, де зробив детальну доповідь про результати поїздки в Румунію.

2 червня 1923 р. від імені Г. Заярного до Ю. Тютюнника було направлено листа у якому в категоричній формі повідомлялося, що «бюро ВВР» наполягає на зустрічі в Україні. Водночас у Києві було заарештовано і притягнуто до кримінальної відповідальності І. Кузьменка-Титаренка, адже арешт І. Кузьменка-Титаренка вже не міг вплинути на перебіг розробки. Тим більше, що за кордоном знали про намір І. Кузьменка-Титаренка залишитися в Україні для підпільної праці.

11 червня 1923 р. Ю. Тютюнник написав І. Дуткевичу, що коли прибуде Г. Заярний або хтось від нього, щоб передав його листа¹.

15 червня в Румунію переправився Г. Заярний, який мав остаточно вирішити з Ю. Тютюнником питання про перехід в Україну. Наступного дня Ю. Тютюнник в супроводі І. Дуткевича прибув до кордону в Нагоряни, де його зустрів Г. Заярний, який повідомив, що керівники «ВВР» чекають генерала в с. Вихватнівці, а до берега мав підійти загін П. Стахів².

О 23-й год, 16 червня 1923 р. Ю. Тютюнник, І. Дуткевич, Г. Заярний, і декілька супроводжуючих їх осіб підійшли до місця переправи через Дністер. На радянському боці їх чекав П. Стахів з «партизанським загоном». І. Дуткевич човном переплив на радянський бік, де зустрівся з П. Стахівим і передав прохання Ю. Тютюнника аби той переправився з ним на румунський бік. П. Стахів відмовився, стверджуючи, що не може залишити «загін». І. Дуткевич змушений був повертатися сам, а вже згодом повернувся з Г. Заярним і знову передали вимогу генерала аби на румунський бік переплив П. Стахів. Після чого останній погодився. Опинившись на румунському боці, П. Стахів мав розмову з Ю. Тютюнником. Генерал запитав його: «Я. Петро, вас знаю, і ви мене знаєте, друг друга не будемо підводити. Чи не фікція «ВВР»? П. Стахів запевнив генерала, що цим людям можна довіряти. Після цієї розмови Ю. Тютюнник, Г. Заярний та П. Стахів переправилися через Дністер, де генерала роззброїли та зв'язали³.

Ю. Тютюнника привезли до Київа, а потім до ДПУ в Харкові. Впродовж кількох місяців генерал жив у домі для урядовців ДПУ під постійним наглядом⁴. Розпочалася боротьба між Харковом і Москвою за

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — К. 4. — Арк. 12.

² ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 605. — Арк. 44.

³ Там само. — Арк. 45.

⁴ Шатайло О.Л. Генерал Юрко Тютюнник. — Львів, 2000. — С. 102.

його долю. Ф. Дзержинський рішуче вимагав розстрілу. Харківські ж чекісти вважали, що кориснішим буде Ю. Тютюнника «присвоїти» і використати для дискредитації українського національно-визвольного руху.

За рік до арешту Ю. Тютюнника співробітники Одеської ЧК захопили ген. А. Гулого-Гуленка, який не витримав тиску і викрив структуру повстанської мережі в Україні. Ю. Тютюнник жорстко критикував А. Гулого-Гуленка за слабодухість: «Про ген. Гулого я давав характеристику, що то є людина не до організації, людина ризику, але не витривала. Жив, як герой, а вмер трусом! (хоч Гулого не розстріляють, однаково він умер для нас). Доросла людина мусить здавати собі справу, за що бореться і бути готовою відповідати за наслідки. Саме головне, щоб дуже не напсував для дальнішої роботи. Розуміється жаль Гулого, як людину, хоч думаю, що його не розстріляють, а використають його «каяття» для політичної агітації»¹. А згодом ще радикальніше — «Помилка не є гріхом, але слабодухість ганебна річ, випадок з Гулим підтверджує це»². Однак, опинившись у в'язниці ДПУ, Ю. Тютюнник поставлений перед вибором смерть або співпраця з органами ДПУ, обирає друге. Вже 17 червня чекісти дозволили Ю. Тютюннику переслати за кордон гроші для дружини і дітей³.

Певний час від Ю. Тютюнника не було жодної звістки і лише 7 липня 1923 р. він пише листа І. Дуткевичу в якому дає вказівки підтримувати зв'язки з румунським Генеральним Штабом та Французькою військовою місією в Румунії, а також відзначає, що затримався в УСРР для налагодження відносин «ВВР» із румунським і французьким військово командуванням. Разом з тим, Ю. Тютюнник цікавиться ставленням до його переїзду в УСРР в Чернівцях⁴.

Радянські органи держбезпеки і надалі продовжували використовувати «ВВР» для боротьби з українською політичною еміграцією, румунською і французькою військовими розвідками. В одному з листів до невідомого адресата Ю. Тютюнник наказував заміни людей І. Дуткевича на представників «ВВР» з України. «Це все треба зробити в першій половині серпня. В іншому разі вони «засиплюються» і все піде догори корінем»⁵. Згодом, органи ДПУ заставили Ю. Тютюнника брати участь в дискредитації Головного отамана та організації «поворотства» української еміграції до УСРР.

7 липня Ю. Тютюнник наказав І. Дуткевичу готувати вивезення до УСРР своєї родини — дружини Віри Андріївни та дочок Ольги (1918 р.н.)

¹ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 32. — Б. 1. — Арк. 10.

² Там само. — Арк. 15.

³ Там само. — Т. 34. — Арк. 3 зв.

⁴ Там само. — Арк. 1—1 зв.

⁵ Там само. — Арк. 4.

і Галини (1922 р.н.). «В перших числах серпня її обов'язково треба вивезти з Польщі в Нагоряни. Дуже бажано заховати від румин і французів, що то моя родина і взагалі переїзд зробить нелегальним шляхом. Від Вижниці аж до Нагорян на візниках і на авто. В Нагорянах родина буде не довше одного дня, але про це абсолютно нікому не говоріть. Перед початком перевозки родини я з Вами побачуся і обговоримо все в деталях»¹. При цьому Ю. Тютюнник відзначав, що його дружина не погодиться їхати коли він сам або хтось із близьких йому людей не буде на березі Дністра². У 20-х числах серпня родина Ю. Тютюнника у супроводі П. Бондаренка прибула в УСРР.

Для радянських органів держбезпеки значний інтерес становив архів генерала, який вони могли використати для дискредитації С. Петлюри, розколу української політичної еміграції, компрометації урядів Польщі, Франції і Румунії. Тому, очевидно передання архіву ДПУ, було однією з умов для амністування Ю. Тютюнника. У липні 1923 р. Ю. Тютюнник просить П. Бондаренка поїхати до його дружини і взяти ключі від будинку доктора Симанюка у Снятині, де зберігався архів: «Одімкнувши корзину, знайдете зверху архів Київської дивізії, а коло нього чи під ним зараз в одній, здається жовтій папці мої власні документи (найбільше за час праці П.-П. Штаба) і в пакунку, обгорнутому синім папером, грошова відсотність П.-П. Штабу. Залиште архів Київської дивізії, а заберете лише мої власні зошити у жовтій останні два пакунки. Взагалі коли візьмете більше ніж мені зараз треба, то не пошкодить. Забрані документи обов'язково в найкоротший термін перевезіть в Нагоряни і передайте кур'єру, котрий Вам вручить цього листа. Документи треба вивезти на Україну, щоби їх не захопили поляки, oprіч того деякі з них мені потрібні зараз для провадження праці. Тих пакунків з документами Вам поляки не дадуть вивести. Тому організуйте переправу через польсько-румунський кордон контрабандним шляхом при допомозі Дишлевого чи як знайдете кращим³. Таким чином, особистий архів Ю. Тютюнника потрапив в УСРР.

Під тиском ДПУ 15 серпня 1923 р. Ю. Тютюнник підписав листівки-звернення «До всіх українських вояків, перебуваючи на еміграції!» із закликом повертатися в УСРР, а 20 серпня 1923 р. листи до В. Затонського та О. Шумського у яких відзначав що політична еміграція в країнах Західної Європи не здатна боротися за визволення українського народу, а також, що він особисто та його прибічники не допускають подальшої боротьби з радянською владою і вважають своїм обов'язком повернення в Україну, легалізацію та отримання громадянства УСРР.

¹ Там само. — Арк. 1 зв.

² Там само. — Арк. 4 зв.

³ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 34. — Арк. 76 зв. — 77.

9 листопада 1923 р. львівська газета «Діло» опублікувала відозву Ю. Тютюнника до залишків армії УНР за кордоном. У ній він закликав вояків Армії УНР за кордоном повертатися в Україну і працювати спільно з радянською владою на користь українського народу, як це добровільно, мовляв, зробив він сам. У щирість цієї відозви в УСРР мало хто вірив. Так, В. Старий відзначав, що він «як і кожний підсоветський українець, не вірив, у кожному разі, в добровільність такого заклику генерала до колишніх своїх вояків»¹.

Після того як генерал Ю. Тютюнник виконав всі вимоги ДПУ, 28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК ухвалила рішення про його амністію².

Перехід Ю. Тютюнника на бік більшовиків ще більше поглибив суперечки і протистояння в середовищі української політичної еміграції. Тяжке матеріальне становище, чутки про «українізацію» в Україні та агітація прибічників Ю. Тютюнника стали причиною «поворотства» в УСРР багатьох українських емігрантів, передовсім інтернованих вояків³. Так, наприкінці 1923 р. в УСРР повернулися 700 козаків і старшин, переважно вояків Київської дивізії.

Перехід Ю. Тютюнника на бік більшовиків осудили лідери уенерівської еміграції. В грудні 1923 р. С. Петлюра в інтерв'ю закордонній агенції РУСС-ПРЕСС відзначив політичну нестійкість Ю. Тютюнника: «...Зацікавивши вас фактом «зміновіхвіства» українською «перекидництва» проф. Грушевського і генерала Тютюнника, ні я, ні наскільки мені відомо, серйозні кола української еміграції особливого значення не надають... Що стосується генерала Тютюнника, то його політична нестійкість для нашої еміграції не таємниця. Він вже раз переходив до більшовиків, теперішній його перехід до них нікого не дивує, як не дивує нікого і новий крок його в зворотному напрямку, коли ситуація докорінним чином зміниться»⁴. Генерал М. Омелянович-Павленко зауважив, що Ю. Тютюнник вчинив не по-лицарськи: «Він каже Юрко, — робить щось — то робить — але це куплено занадто дорогою ціною (має на думці якісь архіви петлюрівські) й зовсім не по лицарськи» — писав Ю. Тютюннику М. Дзіковський⁵.

Як свідчить здійснене нами дослідження, протягом серпня 1922 — червня 1923 рр. радянськими органами держбезпеки проводилася оперативна розробка «Справа № 39». Особисту участь в її підготовці взяли

¹ *Кобець О.* «Вертайтесь до дому історія долі Ю. Тютюнника» / Архів Української вільної академії наук (Вінніпер). — Фонд «Військово-історичного музею-архіву». — Т. 4. — Спр. 89. — Арк. 4.

² *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — 4-е изд. — С. 242.

³ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. Упорядн.: Лозицький В.С. (голова), Бажан О.В., Власенко С.І., Кентій А.В. — К., 2008. — С. 171.

⁴ Українська політична еміграція 1919–1945: Документи і матеріали. — С. 166.

⁵ ГДА СЗР України. — Ф. 11012. — Т. 35. — Арк. 67.

керівники ДПУ УСРР та РСФРР Ю. Євдокимов, А. Артузов, В. Менжинський. Під виглядом співробітників таємної антибільшовицької організації «Вища військова рада» агентам ДПУ вдалося пробратися до підпільної антибільшовицької мережі, яку на початку 1922 р. намагався відновити Ю. Тютюнник і його прибічники. Шляхом чітких і ретельно продуманих оперативних дій чекісти втягнули в оперативну гру людей із найближчого оточення генерала. Частина з них було завербовано, інші ж — виконували завдання чекістів, не усвідомлюючи того. Таким чином, Ю. Тютюнника переконали в існуванні в Україні значного повстанського центру і загальноукраїнської повстанської організації, яка мала свої осередки в різних галузях суспільного життя — війську, навчальних закладах, українських селах, і він мав очолити її. Ю. Тютюнник сподівався використати «ВВР» для підняття загального повстання і повалення радянської влади. Однак, після переходу кордону його заарештувало ДПУ. Під тиском Ю. Тютюнник погодився на співпрацю з радянськими органами: написав листи «покаяння», перевіз в УСРР свою родину і передав ДПУ особистий архів, був використаний для дискредитації українського національного руху. Так безславно почався радянський період в житті Ю. Тютюнника.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Басара-Тиліщак Галина — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Бойко Олена — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Верстюк Владислав — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Завальнюк Олександр — кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

Корновенко Сергій — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

Корольов Геннадій — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Кудлай Олександра — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України

Литвин Микола — доктор історичних наук, професор, в.о. директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Лозовий Віталій — доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

Лупандін Олексій — молодший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Михайлова Олена — пошукач відділу історії Української революції 1917–1921 р. Інституту історії України НАН України.

Осташко Тетяна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Папакін Георгій — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Радугіна Тетяна — завідувач відділу «Україна 1917–1923» Національного музею історії України.

Реєнт Олександр — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту історії України НАН України.

Смолій Валерій — академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України.

Солдатенко Валерій — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор Українського інституту національної пам'яті.

Тельвак Віталій — доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Терещенко Юрій — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету.

Тимченко Роман — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Турченко Федір — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету.

Устименко Володимир — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Файзулін Ярослав — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України.

Наукове видання

**СТУДІЇ З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 РОКІВ**

Збірник наукових праць на пошану
доктора історичних наук, професора
Руслана Яковича ПИРОГА
з нагоди 70-річчя з дня народження
та 40-річчя науково-педагогічної діяльності

Голова редкол. *В. Верстюк*
Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 22.06.2011 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 33,0. Обл. вид. арк. 22,75.
Наклад 300 прим. Зам. 18. 2011 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.